

ISSN 2224-5529



NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

ELMI ƏSƏRLƏR

**Humanitar
elmlər seriyası**



Filologiya elmləri
Psixologiya və pedaqogika elmləri
Sənətsüənəsliq və memarlıq elmləri

Nakhchivan State University
SCIENTIFIC WORKS
THE SERIES OF THE HUMANITARIAN

**Нахчыванский Государственный
Университет**

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ



2020 № 4 (105)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

ISSN 2224-5529

ELMİ ƏSƏRLƏR

Humanitar elmlər seriyası

№ 4 (105)

- *Filologiya elmləri*
- *Psixologiya və pedaqogika elmləri*
- *Sənətsünaslıq və memarlıq elmləri*

Naxçıvan - 2020

Naxçıvan Dövlət Universiteti. "Elmi əsərlər".
Humanitar elmlər seriyası. 2020, №4 (105)

*Jurnal 1997-ci il 13 fevral tarixdə Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. (Şəhadətnamə № 550)*

BAŞ REDAKTOR:

ELBRUS İSAYEV

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ:

MƏFTUN İSMAYILOV

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi katibi,
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

REDAKTOR:

SAMİR TARVERDİYEV

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin
"Qeyrət" nəşriyyatının direktoru*

REDAKSIYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

Filologiya elmləri üzrə:

Philological sciences:

Филологические науки:

İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın həqiqi üzvü*

Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü*

Əsgər Nadir oğlu Qədimov

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İman Zeynalabdin oğlu Cəfərov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qənirə İzzətulla qızı Əsgərova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ceyran Manaf qızı Quliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Əli Lazım oğlu Allahverdiyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ramazan Qorxmaz

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
(Türkiyə, Maltepe Universiteti)*

Mişel Bozdəmir

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
(INALCO National Institut, Fransa)*

Psixologiya və pedaqogika elmləri üzrə:

Psychology and pedagogical sciences:

Науки психология и педагогика:

İsmayıl İsrəfil oğlu Əliyev

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Zərövşan Yaşar qızı Babayeva

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent

Vahid Məmməd oğlu Rzayev

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sevinc Vasif qızı Orucova

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sənətsünaslıq və memarlıq elmləri üzrə:

Art criticism and architectural sciences:

*Современные искусствоведческие и
архитектурные науки:*

İnara Eldar qızı Məhərrəmovə

sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Gülxarə Mənaf qızı Əhmədova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qadir Əli oğlu Əliyev

memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MÜNDƏRİCAT
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ƏLİ ALLAHVERDİYEV. “Kitabi-Dədə Qorqud”da ailə dəyərləri.....	12
SƏDAQƏT NEMƏTOVA. Türk-islam fəlsəfəsində “ideal insan” təsəvvürü.....	15
ZEYNƏB MƏMMƏDOVA. Hafiz Şirazinin həyat və yaradıcılığına bir baxış.....	18
SİTARƏ ƏLİZADƏ. Azərbaycan tarixi poemalarında Nizami şəxsiyyətinin bədii tərənnümü.....	22
KAMAL CAMALOV. İctimai xadim, dramaturq, tərcüməçi, fədakar müəllim və molla-nəsrəddinçi Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyev.....	31
ÇİNARƏ RZAYEVA. Naxçıvan folklor mətnlərində işlənən təsərrüfat leksikası.....	37
ANAR ABUZƏRLİ. M.S.Ordubadi yaradıcılığının Naxçıvan dövründə ədəbi-tənqid məsələləri.....	43

DİLÇİLİK

QƏNİRƏ ƏSGƏROVA. Mikayıl Müşfiqin dilində frazeoloji birləşmələrin üslub imkanları.....	48
ARİFƏ ZEYNALOVA. Omonimlərin atalar sözləri və zərb məsələlərdə işlənmə məqamları.....	52
ŞİRMƏMMƏD QULUBƏYLİ. Qeyri-müəyyən miqdar müasir ingilis dilində kəmiyyət funksional-semantik sahəsinin tərkib hissəsi kimi.....	56
İRADƏ QASIMOVA. Azərbaycan və fransız dillərində sadə cümlənin cümlə üzvlərinin əlavəsi və əlavə sözlər vasitəsilə genişlənməsi.....	59
SANAM PASHAYEVA. Oral and written translation issues - problems and explanation.....	64
NİCAT YAQUBOV. Ə.Muxtarogluunun yaradıcılığında arxaizmlər və onların leksik-semantik xüsusiyyətləri.....	68
HİDAYƏT ƏKBƏROV. Azərbaycan dilçiliyində təsirli-təsirsiz feillərə dair.....	73
HƏSƏN ƏLİSOY. Dil insan kimliyinin təzahürü kimi.....	77
SƏRXAN ƏKBƏROV. Qədim türk yazılı abidələri - qütbün “Xosrov və Şirin” əsərində köməkçi nitq hissələri.....	81
SƏMA MEHDİ. Mətni redaktə etmə tələbələrin müstəqil işlərinin təşkili vasitəsi kimi.....	86
FƏHMİNƏ İSMAYILOVA. Müxtəlif sistemli dillərdə xəbərlik kateqoriyası anlayışı.....	90
FƏXRƏDDİN EYLAZOV. Xarici dildə şifahi nitqi inkişaf etdirməyin üsul və metodları.....	93
GÜLMİRA HACIYEVA. Əliqulu Qəmküsarin satıralarından pedaqoji prosesdə istifadənin yeri, rolu və əhəmiyyəti.....	97

METODİKA

SEVİNC ORUCOVA, TÜNZALƏ ƏLİYEVA. Təlim prosesində motivasiyanın ümumi səviyyəsi.....	102
VƏLİ ƏLİYEV. Müəllimin peşəkarlığının artırılmasında metodiki işin rolu.....	105
SEVDA XƏLİLOVA. Təlim-tərbiyə prosesində musiqi nümunələrindən istifadə	

etməklə ibtidai sinif şagirdlərinin ekoloji tərbiyəsinin formalaşdırılması yolları.....	108
OKTAY RZAYEV. Fövqəladə hallarda mülki müdafiə kəşfiyyatının təşkili və aparılması qaydaları.....	112
SAHİLƏ ABBASOVA. Ana dili təlimində folklor nümunələri ilə bağlı işin təşkili metodikasına dair.....	116
SƏRCAN SADIQOVA. Sınıfdə diskussiya bacarıqlarının inkişafı.....	120
AFAQ ZAMANOVA. Təhsilin ümumi məsələləri.....	124
AYNURƏ SEYİDOVA. Orta məktəb riyaziyyat proqramında (kurikulumda) V-VI siniflərin riyaziyyat kursunun yeri və rolu.....	127
SOLMAZ BAYRAMOVA. Məktəbdə ünsiyyətin təşkili və ona yardım göstərən üsullar.....	133
SOLMAZ CABBAROVA. Uşaqların təlim tarşırıqlarının yerinə yetirilməsinə valideynlərin köməyi.....	136

PEDAQOGİKA

MÜSLÜM NƏZƏROV, NİZAMİ QULİYEV. Postqeyri-klassik təhsilin fəlsəfi və mədəni əsasları.....	140
MƏMMƏDƏLİ RƏHİMOV, NADİR QƏDİMOV. Fiziki tərbiyə vasitələrinin quruluşu və yeniyetmələrdə fiziki keyfiyyətlərin formalaşmasında onların imkanları.....	146
KÜBRA QULİYEVA. Sağlamlığa zərərli vərdişlərə qarşı mübarizədə məktəb və ailənin birgə işi.....	150
AYŞƏN İMANLI. “Kaspi” qəzetində qızların təhsili məsələləri.....	154
TAMARA BAXŞƏLİYEVA. Nəsirəddin Tusinin pedaqoji irsində əxlaqın saflaşdırılması sistemi və onun ali məktəb tələbələrinin əxlaq tərbiyəsində və şəxsiyyətyönümlü inkişafında rolu.....	158
NƏZAKƏT YUSİFOVA. Ailədə böyük məktəbyaşlı uşaqların vətəndaşlıq tərbiyəsinin yolları.....	164
KİFAYƏT HÜSEYNOVA, HÜMBƏT ƏLİYEV. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların bədən tərbiyəsinin təşkili yolları.....	170

MƏTBUAT TARİXİ VƏ ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR

SAMİR TARVERDİYEV. Kütləvi informasiya vasitələri və ifadə azadlığı.....	173
ƏZİZƏ ƏLİYEVƏ. Azərbaycan mühacirətində Fransa izləri.....	177
SƏADƏT ƏLİYEVƏ. Uğurlu müsahibənin şərtləri. Uğurlu müsahibəyə nail olmaq üçün nələri etmək vacibdir?.....	181
TEHRANƏ XUDAVERDİYEVƏ. Böyük Britaniya şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi məsələlərinə dair.....	186

MEMARLIQ

QADİR ƏLİYEV. Duzal türbəsi: həndəsi ornamentin harmonik quruluşu.....	192
GÜLNARƏ QƏNBƏROVA. Naxçıvan şəhər məhəllələrinin memarlığı.....	196
XANIM MƏMMƏDOVA. Naxçıvan Muxtar Respublikasının dağlıq landşaft şəraitində memarlıq layihələndirilməsi.....	204

SƏNƏTŞÜNASLIQ

MƏMMƏD ƏLİYEV, ZENFİRA SEYİDOVA. Muzeylərin məktəblərlə əlaqəsi.....	208
ИНАРА МАГЕРРАМОВА. «Албанская Рапсодия» Кара Караева.....	211
GÜNAY MƏMMƏDOVA. Qara Qarayev yaradıcılığı milli zəmin üzərində yüksələn müasirlik abidəsidir.....	215
ZƏMİNƏ NƏCƏFOVA. Nazim Quliyevin “Nəqşi-Cahan” süitası.....	219
SEVDA CƏFƏROVA. Şagirdlərin bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində musiqi dərslərinin və xalq mahnılarının imkanları.....	224
SEVİNC CƏFƏROVA. Azərbaycanda xor yaradıcılığı.....	228
VALİDƏ HÜSEYNOVA. Tofiq Quliyevin yaradıcılığında vətən sevgisinin tərənnümü.....	231
GÜNAY İSMAYILOVA. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində musiqi qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi	234
AYNURƏ QULİYEVA. Üzeyir Hacıbəylinin məqalələrində milli musiqi və teatr mövzusu.....	237
MEHRİBAN ABBASOVA. Kiçikyaşlı uşaqların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı və formalaşdırılmasında musiqinin rolu.....	242
ELVİRA ƏLİYEVA. Musiqinin həyatımızdakı rolu.....	245
HİCRAN ƏLİYEVA. Azərbaycanda fortepiano musiqisinin yaranması, təşəkkülü və inkişaf tarixi.....	248
İRADƏ VƏLİYEVA. Muğam-Azərbaycan xalq musiqisinin sərvətidir.....	251
İLHAMƏ İSGƏNDƏROVA. Vokal-xor məşğələlərində sağlamlığı qoruyan vasitələr.....	254
XALİDƏ MƏRDANOVA. Görkəmli bəstəkar Qəmbər Hüseynlinin ömür yolu və yaradıcılıq irsi.....	257
SEVİNC MUSAYEVA. Ümumtəhsil məktəblərində “musiqi” fənninin tədrisi zamanı vokal vərdişlərinə yiyələnmə.....	260
AİDƏ NOVRUZOVA. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında musiqinin imkanları.....	263
RÜFƏT ƏHMƏDOV. Səid Rüstəmov və Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestri.....	266
ŞƏBNƏM ŞİRİNOVA. Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixində-vokal ifaçılıq sənəti.....	270
ƏLƏKBƏR QASIMOV. Naxçıvan teatrının səhnəsində XX əsr yerli ədəbi mühit nümayəndələrinin əsərləri (1965-1989-cu illər).....	272

CONTENTS
LITERARY CRITICISM

ALI ALLAHVERDIYEV. Family values in “The Book of -Dede Korkut”.....	12
SADAGAT NEMATOVA. The description of “Ideal man” in turkish-islamic philosophy.....	15
ZEYNAB MAMMADOVA. A glance at the life and works of Hafiz Shirazi.....	18
SITARE ALIZADEH. Artistic glorification of Nizami’s personality in Azerbaijani historical poems.....	22
KAMAL JAMALOV. Abdurrahim bey Hagverdiyev- public figure, playwright, translator, devoted teacher and mollanasraddinist.....	31
CHINARA RZAYEVA. Farming vocabulary used in the texts of Nakhchivan folklore.....	37
ANAR ABUZARLI. Literary-critical issues during the Nakhchivan period of M.S.Ordubadi's creativity.....	43

LINGUISTICS

GANIRA ASKAROVA. Stylistic opportunities of the phraseological units in the language of Mikayil Mushfig.....	48
ARIFA ZEYNALOVA. Main points of using homonyms in proverbs and sayings.....	52
SHIRMAMMAD GULUBAYLI. Indefinite quantity as an integral part of the quantitative functional-semantic field in the English language.....	56
IRADA GASSIMOVA. Expansion of simple sentences by means of apposition and appositive words in Azerbaijani and French.....	59
SANAM PASHAYEVA. Oral and written translation issues – problems and explanation.....	64
NIJAT YAQUBOV. Archaisms and their lexico-semantic features in the work of A.Mukhtaroglu.....	68
HIDAYAT AKBAROV. The issues of transitive-intransitive verbs in Azerbaijani linguistics.....	73
HASAN ALISOY. Language as a manifestation of human identity.....	77
SARKHAN AKBAROV. Ancient written Turkish monuments – the structural parts of speech in work "Khosrov and Shirin" by Gutb.....	81
SAMA MEHDI. Text editing as a means of organizing the independent work of students.....	86
FAKHMINA ISMAYILOVA. The concept of predicate category in the languages with different systems.....	90
FAKHRADDIN EYLAZOV. Methods and techniques of developing oral speech in a foreign language.....	93
GULMIRA HAJIYEVA. The place, role and importance of satires by Aligulu Gamkusar in the pedagogical process.....	97

METHODS

SEVINJ ORUJOVA, TUNZALA ALIYEVA. General level of motivation in the learning process.....	102
--	-----

VALI ALIYEV. The role of methodological work in improving the professionalism of teachers...	105
SEVDA KHALILOVA. Ways of formation of ecological education of primary school children by using of musical samples in the educational process.....	108
OKTAY RZAYEV. The organization of civil defence intelligence in case of emergency and rules of conduct.....	112
SAHILA ABBASOVA. About the methodology of organization of folklore samples in teaching native language.....	116
SARJAN SADIGOVA. Development of discourse skills in the classroom.....	120
AFAG ZAMANOVA. General issues of education.....	124
AYNURA SEYIDOVA. The place and role of mathematics course of V-VI grades in secondary school math program (curriculum).....	127
SOLMAZ BAYRAMOVA. Organization of communication in school and methods to improve it.....	133
SOLMAZ JABBAROVA. Parent assistance in completing children’s educational assignments....	136

PEDAGOGY

MUSLIM NAZAROV, NIZAMI GULIYEV. Philosophical and cultural bases of post -non-classical education.....	140
MAMMADALI RAHIMOV, NADIR GADIMOV. The structure of physical education means and their opportunities in the formation of physical qualities in adolescents.....	146
KUBRA GULIYEVA. Joint work of school and family in the struggle against harmful habits.....	150
AYSHAN IMANLI. Issues of girls’ education in “Kaspi” newspaper.....	154
TAMARA BAKHSHALIYEVA. The system of purification of morality in the pedagogical heritage of Nasiraddin Tusi and its role in moral education and personality-oriented development of higher school students.....	158
NAZAKAT YUSIFOVA. Ways of civic education of senior school children in family.....	164
KIFAYAT HUSEYNOVA, HUMBAT ALIYEV. Methods of organizing physical education of children with disabilities.....	170

PRESS HISTORY AND LITERARY RELATIONS

SAMIR TARVERDIYEV. Media and freedom of expression.....	173
AZIZA ALIYEVA. Traces of France in Azerbaijani emigration.....	177
SAADAT ALIYEVA. Requirements of a successful interview. How to achieve a successful interview?.....	181
TEHRANA KHUDAVERDIYEVA. On the issues of translating oral folk literature samples of Great Britain into the Azerbaijani language.....	186

ARCHITECTURE

GADIR ALIYEV. The Duzal tomb: harmonic structure of the geometric ornament.....	192
GULNARA GANBAROVA. Architecture of Nakhchivan city blocks.....	196
KHANIM MAMMADOVA. Architectural design in the mountainous landscape of Nakhchivan Autonomous Republic.....	204

ART CRITICISM

MAMMAD ALIYEV, ZENFIRA SEYIDOVA. Relations between museums and schools.....	208
INARA MAHARRAMOVA. “Alban Rhapsody” by Gara Garayev.....	211
GUNAY MAMMADOVA. Gara Garayev’s creativity is the sample of modernity developed on the basis of nationality.....	215
ZAMINA NAJAFOVA. “Nagshi-Jahan” suite by Nazim Guliyev.....	219
SEVDA JAFAROVA. Opportunities of music lessons and folk music in developing students’ artistic creative skills.....	224
SEVINJ JAFAROVA. Choir creation in Azerbaijan.....	228
VALIDA HUSEYNOVA. Glorification of love for motherland in Tofiq Guliyev’s creativity.....	231
GUNAY ISMAYILOVA. Development of musical skills in preschool educational institutions.....	234
AYNURA GULIYEVA. National music and theatre themes in Uzeyir Hajibeyli’s articles.....	237
MEHRIBAN ABBASOVA. The role of music in the formation and development of artistic creative abilities of young children.....	242
ELVIRA ALIYEVA. The role of music in our life.....	245
HICRAN ALIYEVA. History of formation and development of piano music in Azerbaijan.....	248
IRADA VALIYEVA. Mugam as treasure of Azerbaijani folk music.....	251
ILHAMA ISGANDAROVA. Means protecting health in vocal-choral classes.....	254
KHALIDA MARDANOVA. Life and cultural heritage of outstanding composer Gambar Huseynli.....	257
SEVINJ MUSAYEVA. Mastering vocal skills in teaching “music” in general educational schools.....	260
AIDA NOVRUZOVA. Music opportunities in the development of Azerbaijani culture.....	263
RUFAT AHMADOV. Said Rustamov and Azerbaijani folk instruments orchestra.....	266
SHABNAM SHIRINOVA. The vocal performance art in the history of Nakhchivan music culture.....	270
ALAKBAR GASIMOV. Works of representatives of the local literary environment of the XX century on the stage of the Nakhchivan theater (1965-1989).....	272

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

АЛИ АЛЛАХВЕРДИЕВ. Семейные ценности в “Китаби-Деде Горгуд”.....	12
САДАГАТ НЕЙМАТОВА. Понятие «идеальный человек» в турецко-исламской Философии.....	15
ЗЕЙНАБ МАМЕДОВА. Обзор жизни и творчества Хафиза Ширази.....	18
СИТАРЕ АЛИЗАДЕ. Художественное воспевание личности Низами в Азербайджанских исторических поэмах.....	22
КЯМАЛ ДЖАМАЛОВ. Абдуррагим бек Хагвердиев – общественный деятель, драматург, переводчик, отважный педагог и молланасрединец.....	31
ЧИНАРА РЗАЕВА. Обработка текстов Нахчыванского фольклора фермерская лексика.....	37
АНАР АБУЗЕРЛИ. Литературно-критические проблемы творчества М.С.Ордубади в Нахчыванский период	43

ЛИНГВИСТИКА

ГАНИРА АСГЕРОВА. Стилистические возможности фразеологических соединений на языке Микаила Мушфига.....	48
АРИФА ЗЕЙНАЛОВА. Основные моменты употребления омонимов в пословицах.....	52
ШИРМАМЕД ГУЛУБЕЙЛИ. Неопределенная величина как составная часть количественного функционально-семантического поля в английском языке.....	56
ИРАДА ГАСЫМОВА. Добавление членов предложений в простое предложение и расширения их при помощи добавочных слов в азербайджанском и французском языках.....	59
САНАМ ПАШАЕВА. Вопросы устного и письменного перевода-проблемы и объяснения.....	64
НИДЖАТ ЯКУБОВ. Архаизмы и их лексико-семантические особенности в работе А.Мухтароглу.....	68
ХИДАЯТ АКБАРОВ. Вопрос переходных и непереходных глаголов в азербайджанской лингвистике.....	73
ГАСАН АЛИСОЙ. Язык как проявление человеческой идентичности.....	77
САРХАН АКБЕРОВ. Памятники древней турецкой надписи-вспомогательные речи в "Хосров и Ширин"	81
СЕМА МЕХТИ. Редактирование текста как средство организации самостоятельной работы учащихся.....	86
ФАХМИНА ИСМАЙЛОВА. Понятие категории сказуемого в языках с разными системами.....	90
ФАХРАДДИН ЭЙЛАЗОВ. Методы и приемы развития устной речи на иностранном языке.....	93
ГУЛЬМИРА ГАДЖИЕВА. Место, роль и значение сатиры Айгулу Гемкусара в педагогическом процессе.....	97

МЕТОДИКА

СЕВИНДЖ ОРУДЖЕВА, ТУНЗАЛЕ АЛИЕВА. Общий уровень мотивации при учебном процессе.....	102
---	-----

ВЕЛИ АЛИЕВ. Роль методической работы в повышении профессионализма учителя.....	105
ХАЛИЛОВА СЕВДА. Примеры музыки в процессе обучения и воспитания. Экологическое воспитание учащихся начальных классов с использованием пути формирования его воспитания.....	108
ОКТАЙ РЗАЕВ. Организация разведки гражданской обороны в чрезвычайных ситуациях и правила проведения.....	112
САХИЛА АББАСОВА. О методологии организации материалов фольклорных образцов в обучении родного языка в начальных классах	116
САРДЖАН САДЫГОВА. Развитие дискурсных навыков в классе.....	120
АФАК ЗАМАНОВА. Общие вопросы образования.....	124
АЙНУРЕ СЕИДОВА. Место и роль математического курса V-VI классов в математической программе средней школы (учебный план).....	127
СОЛМАЗ БАЙРАМОВА. Организация общения и методы оказания помощи в школе.....	133
СОЛМАЗ ДЖАББАРОВА. Помощь родителей в выполнении детьми учебных заданий.....	136

ПЕДАГОГИКА

МУСЛИМ НАЗАРОВ, НИЗАМИ КУЛИЕВ. Философско-культурные основы пост-неклассического образования.....	140
МАМЕДАЛИ РАГИМОВ, НАДИР ГАДИМОВ. Структура средств физического воспитания и их возможности в формировании физических качеств у подростков.....	146
КУБРА ГУЛИЕВА. Школа и совместная работа семьи в борьбе с вредными для здоровья привычками.....	150
АЙШЕН ИМАНЛЫ. Вопросы образования девушек в газете «Каспий».....	154
ТАМАРА БАХШАЛИЕВА. Система оздоровления морали в педагогическом наследии Насиреддина Туси и её роль в моральном воспитании студентов высшей школы.....	158
НАЗАКЕТ ЮСИФОВА. Пути воспитания гражданственности детей старшего школьного возраста в семье.....	164
КИФАЯТ ГУСЕЙНОВА, ГУМБЕТ АЛИЕВ. Способы организации телесной природы детей с ограниченными возможностями здоровья.....	170

ИСТОРИЯ ПЕЧАТИ И ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ

САМИР ТАРВЕРДИЕВ. Средства массовой информации и свобода выражения мнения.....	173
АЗИЗА АЛИЕВА. Французские следы в азербайджанской эмиграции.....	177
СААДАТ АЛИЕВА. Условия успешного собеседования. Что важно сделать для достижения успешного собеседования?.....	181
ТЕХРАНА ХУДАВЕРДИЕВА. О вопросах перевода устной народной литературы Великой Британии на азербайджанский язык.....	186

АРХИТЕКТУРА

ГАДИР АЛИЕВ. Дузальский мавзолей: гармоническая структура геометрического орнамента.....	192
ГУЛЬНАРА ГАНБАРОВА. Архитектура кварталов города Нахчыван.....	196

ХАНУМ МАМЕДОВА. Архитектурное проектирование в условиях горного ландшафта Нахчыванской Автономной Республики.....	204
--	-----

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

МАМЕД АЛИЕВ, СЕИДОВА ЗЕНФИРА. Связь музеев со школами.....	208
ИНАРА МАГЕРРАМОВА. «Албанская рапсодия» Кара Караева.....	211
ГЮНАЙ МАМЕДОВА. Творчество Кара Караева– возвышающийся на национальном фоне памятник современности.....	215
ЗАМИНА НАДЖАФОВА. Сюита Назима Гулиева “Нагши-джахан”.....	219
СЕВДА ДЖАФАРОВА. Возможности музыкальных занятий и народных песен в развитии художественно- творческих способностей учащихся.....	224
СЕВИНДЖ ДЖАФАРОВА. Азербайджанское хоровое творчество.....	228
ВАЛИДА ГУСЕЙНОВА. Воспевание любви к родине в творчестве Тофига Гулиева.....	231
ГЮНАЙ ИСМАЙЛОВА. Развитие музыкальных навыков в дошкольных образовательных учреждениях.....	234
АЙНУРА ГУЛИЕВА. Тема национальной музыки и театра в статьях Узеира Гаджибейли.....	237
МЕХРИБАН АББАСОВА. Роль музыки в формировании развитии и художественно-творческих способностей детей младшего возраста.....	242
ЭЛЬВИРА АЛИЕВА. Роль музыки в нашей жизни.....	245
ХИДЖРАН АЛИЕВА. История создания, формирования и развития фортепьянной музыки в Азербайджане.....	248
ИРАДА ВАЛИЕВА. Мугам - сокровища Азербайджанской народной музыки.....	251
ИЛЬХАМА ИСКЕНДАРОВА. Средства защиты здоровья на вокальных и хоровых занятиях.....	254
ХАЛИДА МАРДАНОВА. Жизненный путь и творческое наследие выдающегося композитора Гамбара Гусейнли.....	257
СЕВИНДЖ МУСАЕВА. Овладение вокальными навыками при обучении музыки в общеобразовательных школах.....	260
АИДА НОВРУЗОВА. Возможности музыки в развитии Азербайджанской культуры.....	263
РУФАТ АХМЕДОВ. Саид Рустамов и Азербайджанский народный инструментальный оркестр.....	266
ШЕБНЕМ ШИРИНОВА. Вокально-исполнительское искусство в истории Нахчыванской музыкальной культуры.....	270
АЛЕКПЕР ГАСЫМОВ. Произведения представителей местной литературной среды XX века на сцене Нахчыванского театра (1965-1989 годы).....	272

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ƏLİ ALLAHVERDİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82:316.3

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”DA AİLƏ DƏYƏRLƏRİ

Məqalədə Ziya Gökalpın “Türkçülüyün əsasları” adlı kitabında “Oğuzların İliadası” adlandırıldığı “Kitabi-Dədə Qorqud”un XIV-XV əsrlərdə yazıya alınan nadir türk epik əsəri olmasından danışılır. Burada Oğuz dünyasının adət-ənənələri, ailə dəyərləri; ailə arasında olan çətinliklər, anlaşılmazlıqlar, ziddiyyətlər və onların aradan qaldırılması yollarından bəhs olunur. Məqalədə eyni zamanda bəzi ailə başçılarının öz vəzifələrini layiqincə yerinə yetirə bilməməsi, yanlış qərarlar verməsi nəticəsində düşmənlərin onların ailələrini əsir götürməsi ilə nəticələnən məqamlardan danışılır.

Açar sözlər: Ailə dəyərləri, sədaqət, fədakarlıq, hörmət və sevgi, igidlik, bəşəri keyfiyyətlər, qəhrəmanlıq, oğuz cəmiyyəti, döyüş meydanı, sosial dəyərlər, şəxsi dəyərlər

Ziya Gökalpın “Türkçülüyün əsasları” adlı kitabında “Oğuzların İliadası” adlandırıldığı “Kitabi-Dədə Qorqud” XIV-XV əsrlərdə yazıya alınan nadir türk epik əsər nümunəsidir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un yazıya alınması ilə bu dastanın şifahi yolla ötürülməsinə son qoyuldu və dastanı yaradan və eyni zamanda onu yazıya alan insanların düşüncələri təsbit edildi. Hətta ilk dəfə qələmə alındığı zaman belə əsərdə döyüşkən köçəri Oğuz tayfalarının keçmiş qəhrəmanlıq günləri ilə bağlı nostalji hissləri hökm sürürdü. O dövrdə Oğuzların “alqışları alqış, qarğışları qarğış idi və onların bütün duaları yerinə yetirdi”. “Dədə Qorqud” salnaməsinin Türk dəyərlərinin önəmli mənbəyi kimi əhəmiyyətini H.Paksoy belə qeyd edir: “Bu salnamə onu yaradanların etnik mənsubiyyəti, tarixi, adət-ənənələri və dəyərlər sisteminin qorunduğu bir muzeydir”.

Həqiqətən də “Dədə Qorqud”da əks olunan dəyərlər çox müsbət dəyərlərdir. Burada sədaqət, fədakarlıq, ailə üzvləri arasında hörmət və sevgi, mərdlik və igidlik kimi bəşəri keyfiyyətlər tərənnüm edilir. Bununla belə, dastanda bəzən bu dəyərlərin pozulması halları da önəmli yer tutur. Məsələn kimi atanın oğula, ərin arvada, qardaşın qardaşa qarşı çıxış etməsi və hətta igid Bamsı Beyrəyin öz qaynatası tərəfindən öldürüldüyü qanlı vətəndaş müharibəsini (Dış Oğuzun İç Oğuzla qarşı üsyanı) göstərmək olar. Lakin “Dədə Qorqud” dastanının ən təqdirəlayiq cəhəti yüksək qiymətləndirilən dəyərlərlə bağlı pozuntuları əks etdirməyə və aradan qaldırmağa qadir olan Oğuz dünyasının sabitliyi, davamlılığı və dəyişikliyə uğrama bacarığıdır.

“Dədə Qorqud əxlaqı” adlı məqaləsində antropoloq Mixael Miker yazır ki, Dədə Qorqud əxlaqının iki yönü vardır ki, bunlardan birinci şəxsi dəyərlər, ikinci isə sosial dəyərlər ilə bağlıdır. Bu iki dəyərlər sisteminin bir-birilə gərgin mübarizədə olduğunu bildirən Miker belə hesab edir ki, “köçəri atlı oğuz tayfaları” öz torpaqlarını qorumaq üçün həm individual surətdə aqressiv davranmağa, həm də az sayda olan təbii sərvətləri qorumaq və bölüşdürmək üçün ailəvi və ictimai həmrəyliyə passiv surətdə itaət etməyə məcbur idilər.

İnsanlar öz şəxsiyyətini döyüş meydanında digərləri ilə ölüm-dirim mübarizəsi zamanı formalaşdırırlar. Buna görə də məhz şəxsiyyətin özündə təcavüz üçün əsas olan partlayıcı enerji və gücü cəmləşir. Eyni zamanda, hər bir individual şəxs ailə və cəmiyyətin kontekstində digərlərinə də sevgi bəsləmək bacarığına malik olmalıdır.

Dastanda göründüyü kimi “Dədə Qorqud” boyları şəxslər, ailə və cəmiyyət arasındakı ziddiyyəti üzə çıxarır. Bir çox boylar hər hansı bir şəxsin və ya ailənin üzvünün Oğuz cəmiyyətindəki gözləntilərə əks getməsi ilə başlayır. Bunun ardınca həmin ailə üzvü eli tərək edir və düşmən tərəfindən ələ keçirilir. Sonra ailənin digər üzvü həmin şəxsi azad edir və ən sonda hamı yenidən Oğuz qayıdır.

Bizim fikrimizcə, “Dədə Qorqud” dastanında ortaya çıxan ziddiyyətlər diqqəti cəlb edir. Oğuzların çox önəmli çətinlikləri həll etmək bacarığına malik olan köçəri mədəniyyəti təqdirəlayiqdir. Dastandakı bir çox münafişlər ailə və ailədəki övladlar ilə bağlı yaranır. Belə ki, ya ailədə övlad olmur (“Buğac xan” və “Bamsı Beyrək” boyları), ya oğul cəmiyyətdə hələ də özünə mövqə qazana bilmir (“Qazan Xanın oğlu Uruzun əsir götürülməsi”), ya da oğul özünə həyat yoldaşı tapmaqda çətinlik çəkir (“Qan Turalı” boyu). Bəzən ailə başçıları öz vəzifələrini layiqincə yerinə yetirə bilmir, yanlış qərar verir ki, bu da düşmənlərə onların ailələrini əsir götürməyə imkan verir (“Salur Qazanın evinin yağmalanması” boyu). Digər hallarda isə ailə başçısı yanlış qərar verir və özü əsir götürülür (“Qazılıq Qocanın oğlu Yiyənək” boyu). Bir çox boylarda isə bu natarazlığın aradan qaldırılması ailənin yenidən bir araya gəlməsinə səbəb olur və ailə bu hadisəni el şənliyində qeyd etməklə yenidən cəmiyyətə inteqrasiya olunur (bir çox boylar el şənliyi ilə sona yetir). Bəzi hallarda boylarda həqiqətən ciddi məsələlər, problemlər ortaya çıxır. Məsələn, Dirsə Xan öz oğlunu arxadan vurur və onu ölüm ayağında qoyur. Lakin buna baxmayaraq, bütün münafişlər uğurlu və müsbət şəkildə həllini tapır. Digər bir ailənin üzvünə qarşı qəzəb və ya intiqam kimi mənfi hisslərə könüllü özünü idarə nəticəsində (Boğaç Xan və onun anası Dirsə Xana qarşı qəzəb hissəyə qalib gəlməlidirlər) və ya şüurlu surətdə təcavüz hissəyə (Burla Xatun oğlu Uruz əsir götürüldüyü üçün əri Qazan xana qarşı olan qəzəb hissini oğlunu əsirlikdən azad etmək üçün ona yardım edəcək qəzəb hissəyə transformasiya edir) qalib gəlir və münafişlər aradan qaldırılır. Ailə üzvləri arasındakı möhkəm və davamlı sevgi bağları onlara bir-birini başa düşməyə və bağışlamağa kömək edir. Məsələn, Boğaç atası ilə yenidən barışır: “Ata və oğul qucaqlaşdılar və bir yerdə ağlamağa başladılar. Onlar öz hekayələrini bir-birinə danışdılar”. Cəmiyyət daxilindəki münafişlərdə də sədaqət və bağlılıq hissələri zaman-zaman qəzəb və zora qalib gəlməyə yardım edir. Məsələn, Dış və İç Oğuz arasındakı davada hər iki tərəfdən çoxlu sayda insan həlak olmasına baxmayaraq, onlar cəmiyyətə zərər vermədən yenidən birləşə bilirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Prof. Dr. Muharrem Ergin. Dede Korkut Kitabı, Boğaziçi Yayınları, 24 Baskı. İstanbul, mart 2002
2. Louis Bazin, Altan Gokalp. Le livre de Dede Korkut, Gallimard, Paris: 1988
3. Fərhad Zeynalov, Samət Əlizadə. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988
4. Ziya Gökalp. Türkçülüğün əsasları. İstanbul: 1968

SUMMARY

Ali Allahverdiyev

FAMILY VALUES IN “The Book of -DEDE KORKUT”

The article emphasizes that “Kitabi-Dede Gorgud”, which is called "Illiad of the Oghuz" by Ziya Gokalp in his book “Fundamentals of Turkism”, is a rare Turkic epic written in the XIV-XV centuries. It studies traditions and customs of the Oghuz world, family values, difficulties, misunderstandings, contradictions between families and ways to overcome them. The article also highlights some moments when heads of families fail in performing their duties. At the same time, the author states some points that resulted in the capture of the enemies of their families as a result of wrong decisions.

Key words: Family values, loyalty, self-sacrifice, respect and love, courage, human qualities, heroism, Oghuz society, battlefield, social values, personal values.

РЕЗЮМЕ

Али Аллахвердиев

СЕМЕЙНЫЕ ЦЕННОСТИ В " КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД"

В статье говорится о том, что "Китаби-Деде Горгуд", который Зия Гекальп назвал "Иллиадой Огузов" в своей книге "Основы Тюркизма", является редким тюркским эпическим произведением, написанным в XIV-XV веках. Здесь рассказывается о традициях и обычаях Огузского мира, семейных ценностях; о сложностях, недоразумениях, противоречиях между семьями и путях их преодоления. В статье также говорится о тех моментах, когда некоторые главы семей не в состоянии достойно выполнять свои обязанности, принимать правильные решения, в результате чего враги могли захватывать в их семьи в плен.

Ключевые слова: семейные ценности, верность, самопожертвование, уважение и любовь, отвага, человеческие качества, героизм, огузское общество, поле битвы, социальные ценности, личные ценности.

Мəqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

SƏDAQƏT NEMƏTOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

sedaqetnemet@gmail.com

UOT: 821.512.161

TÜRK-İSLAM FƏLSƏFƏSİNDƏ “İDEAL İNSAN” TƏSƏVVÜRÜ

Məqalədə Türk-islam fəlsəfəsində “ideal insan” təsəvvürünə diqqət edilmişdir. Böyük düşüncə mücahidi Mövlana Rumi şəriət, təriqət, həqiqət, mərifəti ariflik məqamının müqəddəs yolu kimi dəyərləndirir. İnsan öz gözəlliyini başlanğıcdan sona qədər hişz etməlidir. Ruh, bədən, nəfs, ağılla bağlı fikirləri Mövlananın kamil insan konsepsiyasının özünəməxsusluğunu şərtləndirir. Ruhi-rəvan, pak ruh, mənəvi cövhər kimi dərk olunan can Mövlananın məsnəvilərində özünü parlaq ifadəsini tapır. Bütün bunlar məsnəvilərdə xüsusi çəkiyə malikdir.

Açar sözlər: Mövlana Rumi, Şəms Təbrizi, türk-islam fəlsəfəsi, ideal insan, nəfs, ağıl, fikir

“Allahdan gəlib Ona dönməyin yolları, bədən və ruhun vəhdəti, can içində cana, ruhi-rəvana çevrilmək, vəhdəti- vücut mərhələsi, Nəfsi- Əmmarə” dən “Nəfsi-Kamilə”liyə qalxmağın halları” (4, s. 4) təsəvvüf düşüncəsinin ağırlıq mərkəzidir. Bu düşüncə ilə şərqdə kamil bir sistem formalaşmışdır. Sufi yolçusunun son məqsədə yetməkdən ötrü keçməli olduğu mərhələlərin özü çox ciddi bir konsepsiyadır.

VIII əsrdə yaşamış sufi Rəbiət-ül Ədəviyyə deyirdi; “Allahım, əgər mən səni cəhənnəm qorxusuna görə sevirəmsə, məni onda yax. Əgər səni cənnət arzusu ilə sevirəmsə, məni ondan məhrum et. Əgər sənə camalını görmək ümidi ilə sənə ibadət edirəmsə, o görüşü məndən əsirgəmə.” (2, s. 6). Elə bu düşüncə ilə də böyük sufi şeyxi Mühyəddin ibn Ərbin vəhdəti-vücut təlimini yaratdı.

Türk ellərinin ulu düşüncə mücahidi Yunus Əmrə bütün həyatını Allah üçün yaşadı, Onu tərənnüm etdi, İlahi eşq ilə yazdı (7, s. 7).

Şəms Təbrizinin qənaətinə, insan oğlunun ədəbdən nəsibi yoxdursa, insan deyildir. İnsanı heyvandan ayıran ədəbdir (5, s.152). Şəms Təbrizinin ədəb kimi dəyərləndirdiyi bu keyfiyyəti Mövlana Rumi ağıl adlandırdı.

Allahın insanın bütün aləmin həqiqətlərini özündə toplayan bir varlıq olaraq yaratdığı, Tanrının onda təcəllə etdiyi düşüncəsi sufizmdə mühüm yer tutur.

Tədqiqatçıların fikrincə, haqqa aşıqlıq təsəvvüf davranışı kodudur (3, s. 58). Bu yönümdən Allahı sevən həm də Allah tərəfindən sevilir düşüncəsi çox vacib şərtidir.

Məlumdur ki, XI – XII əsrlərdə, elmi-nəzəri və dini-fəlsəfi təlim olaraq, sufizmin formalaşması başa çatdı.

Bir əsr sonra bu təlimə Mövlana Cəlaləddin Rumi öz möhtəşəm töhfələrini verdi. Məhz o, təsəvvüf və irfakın sənətli qovuşmasında böyük əməli iş gördü. Məhz o, şeiri, musiqini və rəqsi xanəgaha, sufi məclislərinə daxil edib mənəvi-əxlaqi cəhətdən qanuniləşdirdi (2, s.15).

Böyük Mövlana deyirdi: “Ədalət nədir? Ağacları sulamaq. Zülm nədir? Tikana su vermək” (5, s.161). İrfan bağçasının yaranması kamilliyin, haqqa aşıqlıyın göstəricisidir. Şəriət, təriqət, həqiqət yolçuları İrfan gülüstani yaradanlardır, bu gülüstanda tikanlar ola bilməz.

“Həyatım bu üç kəlmədən ibarətdir: xamdım, bişdim, yandım deyən, “Məsnəvi” çırağıyla dünyanı işıqlandıran, hikmət damlalarıyla könül bağçamızda çiçəklər açdıran, böyük türk oğlu, mütəfəkkir və mütəsəvvifi Həzrəti Mövlanamız (6, s. 2) “nəyi axtarırsansa, osan sən”-deyirdi, bununla da insanı ucaldır, müqəddəs bir yolun yolçusuna çevirirdi.

Haqq aşıqlıyı, kamillik mücərrəd anlayışlar deyil. Uca Mövlanamız bunun müxtəlif yollarını başa düşülən, qəbul olunan dərəcədə göstərirdi: “Ey qardaş! Bir an aqlını başına yığ! Sənlə anbaan

payız və bahar vardır. Könül bağçasını yaşıl və təptəzə qönçə, gül, sərv və yasəmənle dolu gör. Yarpaq çoxluğundan budaq gizlənmiş; çiçək çoxluğundan ova və köşk gizli. Əqli-külldən olan bu sözlər o bağçanın, sərvın və sünbülün qoxusudur” (6, s. 162). Mövlana sanki bu fikirlərlə “Nəyi axtarırsansa, osan sən” mətləbinin şərhini verir. Gözəllik, kamillik duyğusu batında, daxildə yaranmalıdır. Varlıqlara bu duyğu ilə yanaşmalı, bu duyğu ilə də qənaətlər əldə etməlisən

Mövlana Ruminin digər qənaəti belədir: “Loğmanın canı Allahın gülüstanıdır”. Onun can ayağında tikan yarası nə üçün olsun? Bu tikan yeyən vücud, dəvədir. Bir Mustafazadə bu dəvə üzərində minici. Ey dəvə! Sənin belində gül yükü var. Onun küləyi ilə səndə yüz gül bağçası cücərdi. Sənin meylin dəvə tikanına və qumadır. Bu miras qalan tikandan nə gül toplayacaqsan? Ey bu istəklə məhəl-lədən məhəlləyə dolaşasan! Nə qədər söyləyəcəksən: “Bu gül bağçası haradadır, harada?” (6, s.166).

Kamillik yolçuları fəhm edirlər ki, onlara həyat verilməklə gül yükü verilib. Onların həyatı gülüstana xidmətdə keçməlidir.

Əsrlərlə formalaşan düşüncəyə görə, insan məxluqatın ən gözəlidir. O, məhz bu şəkildə, nöq-sansız və gözəl yaradılmışdır. “Haqqın ən gözəl mənəvi keyfiyyətləri ruh, ağıl, düşüncə, nitq və s. məhz yalnız insana bəxş olunmuşdur” (2, s. 25). Naxçıvandan toplanmış bir mətndə deyilir: “Tanrı yeri, göyü bina eləmişdi. Yer yerliyində, göy göylüyündə idi. Tanrı istəyir ki, nələrsə ruh versin. Ruh olmasa olmaz axı, nə bir canlı, nə bir filan. Tanrı istəyir əvvəl ruhu dağlara versin. Dağlar hər şeydən ucadı axı. Dağlar and-qəsəm eləyir ki, ruh ağırdı, biz onu saxlaya bilmərik. Daşlar da belə deyir, sular da, ağaclar da...

Ama adam buna razı olur. Yəni deyir, ruhu saxlaya bilərəm. Tanrı da deyir ki, bunu sənə əmanət verirəm, həmişəlik vermərəm, lazım gələndə ruhu qaytarassan özümə” (1, s. 6).

Göründüyü kimi, bu mətndə insanın bütün yaranmışlardan güclü və qüdrətli olması ortaya çıxır. Xilqətin ən gözəl məxluqu olan insan həm də bütün yaradılmışların ən güclüsü və qüdrətliyədir. Allahın ona əmanət etdiyi ruhu təmiz şəkildə saxlamalı, kamilliyin daşıyıcısı, haqqın aşığı olmalıdır. Təsəvvüf düşüncəsində bu, ciddi amildir. Tədqiqatlarda göstərilir ki, Allah qatından sonsuz sayda nurlar ayrılır ki, ona ruh deyirik” (2, s. 29). Təsəvvüfdə Haqq yolunun yolçusu olan sufinin yolu heç də asan deyil. Bu yolda o, ruhun müqəddəsliyini qorumağı, himayə etməlidir.

Mövlana Rumi deyirdi: “Sonra bunu böyükər boş yerə demədilər: “Pak kişilərin bədəni can kimi safdır”. Onların sözləri, nəfəsləri və surətləri, işarəsiz mütləq ruhdur. Onların düşmənlərinin canı sırf bədəndir. Nərd taxtadakı oyundan kənar daş kimi sadəcə addır. O, torpağa girdi və bütünüylə torpaq oldu. Bu duza girdi və bütünlüylə pak oldu (6, s.168). Deməli, Haqq yolçusu keçdiyi zahiri və batini yollarla müqəddəs ruhu saf saxladıqca kamilliyə qovuşur, onların bədəni də can kimi saf olur.

Böyük düşüncə mücahidi Mövlana Rumi şəriət, təriqət, həqiqət, mərifəti ariflik məqamının müqəddəs yolu kimi dəyərləndirir. İnsan öz gözəlliyini başlanğıcdan sona qədər himayə etməlidir.

Mövlana deyirdi: “Yüksək günəş can saçır; hər an boşalır, doldurulur. Ey mənə günəşi! Can saç! Köhnə dünyaya yenilik göstər. Qeyb ələmindən insanın vücuduna axan su kimi can və ruh gələr (6, s. 180). Ruh, bədən, nəfs, ağılla bağlı fikirləri Mövlananın kamil insan konsepsiyasının özünə məxsusluğunu şərtləndirir. Ruhi-rəvan, pak ruh, mənəvi cövhər kimi dərk olunan can Mövlananın məsnəvilərində özünün parlaq ifadəsini tapır. Bütün bunlar məsnəvilərdə xüsusi çəkiyə malikdir.

Dünyanın imanla dərki, Həzrəti Mövlananın gələcək nəsillərə ərməğan etdiyi könül meyvələri, əvəzsiz, möhtəşəm bir irsdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. 3 cildə, III c., Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 560 s.
2. Babayeva Y. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı: Nurlan, 2007, 128 s.
3. Cəfərli M. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası. Bakı: Elm, 2000, 264 s.
4. Hacı Qadir Qədirzadə. Tanrıçılıq və əbədi həyat məsələləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 168 s.
5. Hökm və hikmət (Tərtibçi A.Məmmədəli). Bakı: 2002, 351 s.
6. Mövlana Cəlaləddin Rumi. Məsnəvi I cild. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 504 s.
7. Yunus Emrə. Divan. “Sabah” qəzetinin ərməğanı.1990, 385 s.

SUMMARY

Sadagat Nematova

**THE DESCRIPTION OF "IDEAL MAN" IN
TURKISH-ISLAMIC PHILOSOPHY**

The article deals with the concept of "ideal person" in Turkish-Islamic philosophy. The great thinker and mujahid Mevlana Rumi considers Shariat, sects, truth and enlightenment to be the sacred path of wisdom. A Person must preserve his beauty from beginning to end. Mevlana's thoughts about the soul, body, passion and mind determine his idea of the ideal person. The soul, perceived as a spiritual, pure soul, spiritual essence, finds its vivid expression in the couplet of Mevlana, all this has a special weight in his couplets.

Key words: *Mevlana Rumi, Shams Tabrizi, Turkish-Islamic philosophy, ideal man, soul, mind, thought*

РЕЗЮМЕ

Садагат Нематова

**ПОНЯТИЕ «ИДЕАЛЬНЫЙ ЧЕЛОВЕК» В
ТУРЕЦКО-ИСЛАМСКОЙ ФИЛОСОФИИ**

В статье рассматривается понятие «идеальный человек» в турецко-исламской философии. Великий мыслитель и моджахед Мевлана Руми считает шариат, секты, истину и просвещение священным путем просветления. Человек должен сохранять свою красоту от начала до конца. Мысли Мевланы о душе, теле, страсти и разуме обуславливают его представление об идеальном человеке. Душа, воспринимаемая как духовная, чистая душа, духовная сущность, находит свое яркое выражение в маснави Мевланы, все это имеет особый вес в его маснавиях.

Ключевые слова: *Мевлана Руми, Шамс Тебризи, турецко-исламская философия, идеальный человек, душа, разум, мысль*

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əsgər Qədimov

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

ZEYNƏB MƏMMƏDOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
zeyneb_mammadova@mail.ru

UOT: 821.22

HAFİZ ŞİRAZİNİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞINA BİR BAXIŞ

Şəmsəddin Məhəmməd Hafiz İran ədəbiyyatının qızıl fonduna daxil olan ən böyük şairlərindən biridir. Onun əsərləri əsrlərdən bəri Yaxın və Orta Şərq xalqlarının sevə-sevə oxuduqları, əzbərlədikləri, öz dillərinə tərcümə etdikləri, onlara nəzirələr yazdıqları, şərh və tədqiq etməyə çalışdıqları ölməz əsərlərdir. Hafizin doğum və ölüm illəri haqqında məlumat mənbələrdə müxtəlifdir. Həqiqətə yaxın olanı budur ki, o 1300 – cü ildə Şirazda doğulmuş və 1389-cu ildə orada da vəfat etmişdir. Məqbərəsi Şiraz hasarının xaricində, güllü-çiçəkli Müsəllə dağındadır. Hafiz Şirazinin ədəbi irsi ona dünya şöhrəti qazandırmış olan məşhur divanından ibarətdir. Əsərlərinin ən mühüm qismi onun qəzəlləridir. Bunlardan əlavə, o başqa janrlarda da bir sıra əsərlər yaratmışdır. Ümumilikdə divanı 496 qəzəli, 29 qitəni, 42 rübaini, 1 məsnəvi və 1 saqinaməni əhatə edir. Bəzi nəşrlərdə divana 1 deyil, 2, yaxud 4 məsnəvi, 1 tərcibənd, 1 tərkibənd və 5 qəsidə də daxil edilir.

Açar sözlər: Hafiz, İran, şeir, sufi, divan, külliyyat, qəzəl

XVII əsrin türk satirik və qəsidəçi şairi Nəfi deyir ki: Şəmsəddin Məhəmməd Hafiz İran ədəbiyyatının qızıl fonduna daxil olan ən böyük şairlərindən biridir. Firdovsi epik, Xəyyam fəlsəfi, Sədi həkimnamə moralist janrın böyük ustadı olan kimi, Hafiz də lirik janrın misilsiz ustasıdır. Onun əsərləri əsrlərdən bəri Yaxın və Orta Şərq xalqlarının sevə-sevə oxuduqları, əzbərlədikləri, öz dillərinə tərcümə etdikləri, onlara nəzirələr yazdıqları, şərh və tədqiq etməyə çalışdıqları ölməz əsərlərdir

Hafizi İbn Yəminəm qəzəli qitədə, gər
(Söyləsəm bəlkə rübaidə olardım Xəyyam) [1, s. 1]

Gördüyümüz kimi, məğrur şair Nəfi də İran ədəbiyyatında qəzəl dedikdə ən başda Hafizi qeyd edir və özünü böyütmək üçün Hafizlə müqayisə edir. Hafiz isə qəzəl ustası Sədini hesab edir.

استاد غزل سعدی است نزد هن کس

(hər kəsin nəzərində qəzəlin ustası Sədidir) [5, s. 46]

Bu etirafda, əlbəttə, həm həqiqəti ifadə etmək, həm öz böyük səlafi qarşısında qədrşünaslığını bildirmək, həm də təvazökarlıq vardır. Doğrudur, Sədi istər məzmun, istərsə forma etibarilə yüksək tipli qəzəlin İran şeirində banisidir, onun ən gözəl nümunələrini XIII əsrdə Sədi vermişdir. Lakin Hafiz XIV əsrdə qəzəl sənətini farsdilli ədəbiyyatda ən yüksək mərhələsinə qaldırmışdır. Onu Şərqdə də, Qərbdə də bütün dövrlərin və bütün xalqların ən böyük lirik şairlərindən biri sayırlar.

Hafizin doğum və ölüm illəri haqqında məlumat mənbələrdə müxtəlifdir. Həqiqətə yaxın olanı budur ki, o 1300 – cü ildə Şirazda doğulmuş və 1389-cu ildə orada da vəfat etmişdir. Məqbərəsi Şiraz hasarının xaricində, güllü-çiçəkli Müsəllə dağındadır.

Hafizin atası Bahaəddin İsfahanlı olmuş, gənclikdə Şiraza köçmüş, kasıb bir adam olmuşdur. Hafiz uşaq ikən atası ölmüşdür. Uşaq çox zəhmətsevər və istedadlı olduğundan yaxşı təhsil almışdır. O, eyni zamanda ərəb ədəbiyyatını da yaxşı öyrənmişdir. Təhsilini bitirdikdən sonra Şiraz məktəblərinin birində müəllimlik etmişdir. Şair XIV əsrin 30-40-cı illərində sufilerin dərvişlər silkinə daxil olmuşdur, lakin mürşidin kim olduğu məlum deyildir.

Hafiz bütün ömrünü Şirazda keçirmişdir. Məlumdur ki, o bir dəfə İsfahana getmiş, orada qala bilməyib Yəzdə köçmüş, Yəzd də ona xoş gəlməyib, tez Şiraza qayıtmışdır.

Hafiz Şirazi şeir yazmağa daha gənc ikən başlamışdır. Çox çəkmədən bu sahədə parlaq istedadı ilə şöhrət qazanmışdır. Dövrün hakimləri onu saraya dəvət etmişlər.

Hafizin həyatının ilk dövrü şah Şeyx Əbu İhsaq İncunun sarayında keçmişdir. Onun dövründə

fars əyalətində Müzəffərilər hakimiyyət sürüdürlər. Müzəffərilərin ikinci hökmdarı Şah Şüca da Hafizi sarayına dəvət etmişdir. (Şah Şüca özü də şair olmuşdur). Hafiz bir müddət bu sarayın sevimli şairi olmuşdur. Sonra məzhəb xadimlərinin fitnəsilə Şah Şüca Hafizi saraydan xaric etmişdir. Bu dövrdə Hafiz bir sıra əsərlərində taleyinin pisliyindən şikayət edir. Şirazda vəziyyət dözülməz olmuş, İsfahana və Yəzdə getməsi də həmin dövrdə olmuşdur. Bu zaman Hafizi qonşu ölkələrin hakimləri öz saraylarına dəvət etmişlər. O cümlədən Sultan Əhməd Cəlayiri neçə dəfə onu görmək arzusunda olmuşsa da, şair bu təklifləri qəbul etməmişdir. O, vətəni Şirazın Müsəlla Gülgəştini və Rükənbədiyəni hər yerdən çox sevdiyi üçün vətəninə qayıtmışdır. [5. s. 13]

Rzaqulu xan Hidayətin yazdığına görə Teymurləng Şirazi zəbt edərkən, Hafizlə görüşdüyü zaman şairin paltarları çox köhnə imiş. Bununla əlaqədar bir rəvayət də məşhurdur. Guya Hafizin:

اگران ترک شیرازی به دست آرد دل ما را
به خال هندیوش بخشم سمرقند و بخارا را

(Əgər o şirazi türkü (gözəli) mənim qəlbimi ələ gətirsə,
onun qara xalına Səmərqənd ilə Buxaranı bağışlayaram)

beyti olan şeiri Teymur oxumuş, bərk qəzəblənmiş, Hafizi çağıraraq demişdir: “Mən dünyanı fəth etdim ki, Səmərqənd ilə Buxaranın şöhrətini bütün ələmə yayım, sən nə cürət edirsən mənim ən gözəl şəhərlərimi bir qara xala verirsen?” Hafizcavab verir: “Ey dünyanın fəthi, mən ələ deməmişəm, demişəm ki, əgər o gözəl qəlbimi ələ gətirsə, onun qara xalına se mən qəndu (üç batman qənd) və do xurmara (iki xurma) bağışlaram”. Guya Teymur Hafizin bu hazırcavablığından xoşlanmış və soruşmuş: Doğrusunu söylə, əgər o şəhərlər sənə olsaydı, o gözələ bağışladınmı?” Hafiz bunun cavabında: “Əgər mən var-yoxumu gözəllərə bağışlamasaydım, bu günə qalardım?!” – deyərək köhnə paltarını Teymura göstərmişdir [7.s. 75]. Görünür bu şair maddi cəhətdən yoxsulluq və ehtiyac içində yaşamışsa da, ruhən zəngin, mənəviyyatca həmişə yüksəkdə olmuşdur. Bunu biz onun bir şeirində xüsusən görürük.

درویشم و گدا و برابر نمیکنم
[1. s. 5] پشمن کله خویش به صد تاج خسروی
(Dərvişəm ya dilənçiyəm,

amma gecə papağımı yüz padşah tacına dəyişməyəm).

Hafiz Şirazinin ədəbi irsi ona dünya şöhrəti qazandırmış olan məşhur divanından ibarətdir. Əsərlərinin ən mühüm qismi onun qəzəlləridir. Bunlardan əlavə o başqa janrlarda da bir sıra əsərlər yaratmışdır. Əsərlərinin sayını göstərmək çətindir. Seyid Əbdurrəhim Xəlخالinin tənqidi mətnində (“Divan-e Xacə Hafez Şirazi”, Tehran, 1928) şairin 496 qəzəli, Hüseyn Pəjmanın tənqidi mətnində (“Divan-e Xacə Şəmsəddin Məhəmməd Hafez Şirazi”, Tehran, 1939) 581 qəzəli göstərilmişdir [1. s. 5]. Bunlardan başqa, bir sıra qəzəllər də var ki, Hafizə mənsub olub-olmadığı şübhə altındadır.

Hafiz özü öz əsərlərini toplayıb divan şəklinə salmamışdır. Şairin dostu Məhəmməd Güləndamın dediyinə görə, Hafiz dövrünün müxtəlif elmləri ilə çox məşğul olduğundan əsərlərini cəmləyib kitab kimi tərtib etməyə imkan tapmamışdır. Onun əsərlərini ilk dəfə toplayıb divan şəklində tərtibə salan azəri şairi Şah Qasım Ənvər olmuşdur (vəfatı 1434). Lakin Hafizin divanı XVIII əsrin sonun qədər yalnız əlyazmalar şəklində mövcud olmuşdur. Birinci dəfə bu qiymətli kitab şairin ölümündən dörd əsr sonra, 1791 – ci ildə daşbasma ilə Kəlküttada çap edilmiş, ancaq ondan sonra bu əsər İranda, Hindistanda, Türkiyədə, Misirdə yüz dəfədən çox nəşr edilmişdir [5. s. 16].

Hafiz Şirazinin əsərlərini Qərb şərqşünasları da öyrənməyə çalışmışlar. Avropa XVIII əsrin ortalarından bəri Hafizlə maraqlanırlar. XVIII – XIX əsrlərdə onun əsərləri Qərbin müxtəlif dillərində dəfələrlə nəşr edilmişdir. Almanca nəşrlərinin birində Hafiz şeirinin şəkilləri də (qəzəl, məsnəvi, rubai, müxəmməs), İngiliscə nəşrlərinin birində şəkillərlə bərabər onların vəzləri də saxlanmışdır.

Qərbdə Hafizin pərəstişkarlarından biri məşhur alman mütəfəkkir şairi Y. V. Gete olmuşdur. Məlumdur ki, Getenin yüzlərlə Şərq şairi arasında özündən böyük saydığı yeddi şairin biri Hafiz Şirazidir. Deyirlər ki, Gete Hafizi Avropa üçün kəşf etdi. Şərqşünas P.Hammer Hafiz divanının almanca bütün tərcüməsini verəndən sonra Gete Hafizi tanıdı və öz məşhur “Qərb-Şərq divanı” adlı əsərini nəşr etdi, Hafizi bütün dünyaya tanıtdı. Gete bu əsərində yazırdı: “Ey böyük Hafiz, sənə qəzəl demək üsulunu ürəkdən təqlid etmək istəyirəm! İstəyirəm ki, öz şeirimi sənə söz incilərinlə bəzəyəm. Əvvəlcə məzmun tapmaq, sonra ona gözəl libas geyindirmək xəyalı ilə yaşayıram! Sənə şeir qanunlarını öyrənmək, ona riayət etmək istəyirəm! Bunu ona görə istəyirəm ki, bəlkə sənə kimi bir şeir deyə bilim, ey dünya şairlərinin şairi!” [5.s 19]

Hafizi dünyaya bu qədər sevdiren amillər onun əsərlərindəki yüksək sənətkarlığı və böyük bəşəri ideyalarıdır. İnsan və onun sevgi duyğuları, gözəl və onun məlahəti, eşq və onun zövqü, şərab və onun nəşəsi, təbiət və onun sonsuz gözəllikləri, bahar və onun gətirdiyi fərəh, səfa – bunlar Hafiz şeirlərinin baş mövzularıdır. Əlbəttə, bu mövzuları çox şairlər tərənnüm etmişlər, fəqət Hafizin bunları tərənnümü, onun sənətindəki xüsusi şeiriyət misilsizdir. Onda ayrı bir fəhahət, ayrı bir dad, ayrı bir ətir vardır.

Hafizin şeirlərində olan bu fəvqəladə, bu dərin bədii təsir qüvvəsi şairin uzun illər çəkmiş olduğu böyük səbirli əməyin nəticəsində əldə edilmişdir. O özü bu xüsusda deyir:

این همه شهد و شکر گز سخنانم می رید
عجر صبری است کز آن شاخ نباتم دادند [4. s. 15]

(Bütün bu bal-qənd ki, mənim şerimdən axır,
səbrin, əməyin məhsuludur ki, əkdiiyim ağacda bitmişdir).

Hafiz əsərlərinin dil və sənətkarlıq gözəllikləri arxasındakı ictimai ideyalar çox incə yollar və mənalı surətlərlə ifadə edilmişdir. Bu ideyaları asanlıqla qavramaq mümkün deyildir. Şərqdə Hafiz divanının o qədər təsiri və nüfuzu olmuş ki, onun daxili mənalarnı anlamaq üçün ona farsca, türkcə, urduca bir sıra şərhələr yazmalı olmuşlar.

Bəzi Şərq alimləri şairin ideyalarını mistik mənada təhlil, onun insani eşqini ilahi eşq kimi izah edirlər. Həqiqətdə isə Hafizdə Xəyyamın epikürizmi, yəni həyata nikbin baxaraq, ondan zövq və ləzzət almaq həvəs və arzusu ilə yaşamaq qayəsi açıq surətdə ifadə olunur. Lakin insanların belə bir səadətli həyata çatmalarına cəmiyyətdəki qara qüvvələr mane olur. Hafizin əsərlərində yalnız şeyxlər, zalım hökmdarlar və onların məmurları olan möhtəsiblər tənqid olunur.

Prof. Y.Ripkannın təsdiq etdiyi kimi, Hafiz türkcəni (demək, Azərbaycan dilini) bilirdi. O zaman Şirazın şah sarayında türk dilini bilirdilər. Bundan görünür ki, Hafizin dilində təkrar olunan “türk”, “türkan” sözləri yalnız “gözəl” mənasında deyil, həm də doğrudan- doğruya həqiqi, etnik mənada işlənmişdir.

Hafiz fars dilində yaradan azəri şairlərindən, xüsusən Nizamidən və Övhədindən təsir və ilham almış, bu şairlərin ikisini də yüksək qiymətləndirmişdir. O, “Saqinamə” sində yazır ki: “Bu köhnə dünyada Nizami kimi gözəl söz söyləyən olmamışdır. Onun şerindən burada üç beyt təzmin edirəm. Nizaminin bu sözləri ağıllı adamların nəzərində ən bahalı incilərdən dəyərlı və yaxşıdır” [3, s. 24].

Bu sözləri deyən Hafiz Nizaminin “İsgəndərnamə”sindən üç beyt alıb əsərinə daxil edir. Burada biz bilavasitə Hafizin öz dilindən eşidirik ki, o, Nizamini bütün şairlərdən yüksək tutur və onun əsərlərini ən bahalı incilər kimi qiymətləndirir.

Hafiz, Marağalı Əhvədini piri-təriqət (mənavi rəhbər) sayır. O, oxucusuna deyir ki: “Sənə bir nəsihət verim, yadında saxla və ona əməl et. Bu nəsihət piri- तरीqətimdən yadımda qalıbdır. Əsası boş olan bu dünyada doğruluq, əhdə vəfa axtarma. “Bu qoca dünya min adaxlının gəlini olmuşdur”. Dırnağa alınan bu cümlə Əhvədinin bir misrasıdır ki, Hafiz onu öz qəzəlinə keçirmişdir [3, s. 35]. Hafiz yaradıcılığı ilə Əhvədi yaradıcılığı arasında oxşarlıq nöqtələri çoxdur. Hafiz Əhvədindən yalnız təzmin deyil, bir sıra iqtibaslar da etmişdir. Hafiz Divanının tənqidi mətnini tərtib etmiş H. Pəjman deyir ki, “Hafizin üslub tərzı dil cəhətdən Əhvədiyə çox yaxındır” [5, s. 53]. Bunun nəticəsidir ki, katiblər Övhədinin bir sıra qəzəllərini Hafizin divanına salmışlar.

Hafizin şerindəki mövqeyi azəri şerində Füzulinin mövqeyi kimidir. Şərqin bu iki dahi şairi, biri farsca, biri azəricə qəzəl sənətinin ən böyük ustalarıdır. Misilsiz lirizim, dərin səmimiyyət, musiqili dil, yüksək sənətkarlıq və bütün bunların xidmət etdiyi bəşəri ideyaların tərənnümü hər iki şairi birləşdirən keyfiyyətlərdir.

Hafiz azəri şairlərini qiymətləndirdiyi kimi, azəri alim və şairləri də Hafiz sevmiş, onun əsərlərinə və sənətinə böyük qiymət vermişlər. Azərbaycanda hətta müxtəlif peşəkarlar arsında da Hafiz pərəstişkarları və hafizxanlar, onun əsərlərini ömür boyu oxuyanlar olmuşdur.

Hafizin bədii irsi digər orta əsr Şərq şairləri ilə müqayisədə həcm baxımından çox kiçikdir. Özü tərəfindən deyil, mədrəsə yoldaşı Məhəmməd Güləndam tərəfindən tərtib olunmuş divanı 496 qəzəli, 29 qitəni, 42 rübaini, 1 məsnəvi və 1 saqinaməni əhatə edir (bəzi nəşrlərdə divana 1 deyil, 2 yaxud 4 məsnəvi, 1 tərcibənd, 1 tərkibənd və 5 qəsidə də daxil edilir). Elə həmin Güləndamın yazdığına görə, Hafiz həm də Zəməşşərinin “Kəşşaf”ına haşiyə, Səkkakinin “Miftahül-ülum”una şərh və Qurani-kərimə təfsir yazıbmiş, lakin bunların heç biri bu gün əldə yoxdur [1, s. 27]

ƏDƏBİYYAT

1. Hafiz Şirazi. Seçilmiş şeirlər. tərcümə edən: Ə.Hüseyni. Bakı: 2014
2. 525-ci qəzet. Hafiz Şirazi yaradıcılığında türk obrazı təhlili
3. Divan – e Hafez دیوان حافظ
4. Əbdülhüseyn Zərrinkub – Ba karvan-e holle (Tehran, 1374)
5. Ziyaəddin Səccadi – Məbaniy-e erfən və təsavvof (Tehran, 1372)
6. Şibli Nəmani – Şerül -əcəm (Tehran1368 cəld - e dovvom)
7. Zəbihullah Səfa – Tarix – e ədəbiyyat dər İran (Tehran, 1354 cəld - e sevvom)
8. Əbdürrəhman Cami – Nəfəhatül – üns (Tehran, 1336)
9. Məhəmməd Moin – Hafez – e şirinsoxən (Tehran, 1370 cəld – e yekkom və dovvom)
10. Farsca-Azərbaycanca lüğət, Tərtib edən Nəyyerzaman Səqəfi (Hatəmi), Tehran, Naşir, 1999, 1108 s.
11. Seyid Əbdürrəhim Xəlhalinin tənqqidi mətnində (“Divan-e Xacə Hafez Şirazi”, Tehran, 1928)
12. Hatəmi N. Z. , Fars dili, II kurs, Bakı 1986, 288 s.
13. www.faktxəbər.com (H. Şirazi haqqında məqalə)
14. www.wikipedia.org

SUMMARY

Zeynab Mammadova

A GLANCE AT THE LIFE AND WORKS OF HAFIZ SHIRAZI

Shamsaddin Muhammad Hafez is one of the greatest poets in the golden fund of Iranian literature. The peoples of Middle East have read the immortal works of Hafiz with love, memorized them, translated them into their own languages, wrote mimic poems, tried to interpret and study them for ages. Information about date of birth and date of death of the poet in the sources is varied. According to reliable sources, he was born in 1300 in Shiraz and died there in 1389.

His mausoleum is located outside the Shiraz Fence, on Mount Musalla, surrounded by flowers. The literary heritage of Hafez Shirazi consists of his famous Diwan, which brought him world fame. The most important part of his works is his ghazals. In addition, he created a number of works in other genres. His divan covers a total of 496 ghazals, 29 parts (continents), 42 rubai, 1 masnavi and 1 saginame. Some publications include not only 1, but also 2 or 4 masnavis (duality), 1 terjibend, 1 terkibend and 5 odes in his diwan.

Key words: Hafez, Iran, poetry, Sufi, diwan, collection, ghazal

РЕЗЮМЕ

Зейнаб Мамедова

ОБЗОР ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА ХАФИЗА ШИРАЗИ

Шамсадин Мухаммед Хафиз-один из величайших поэтов, вошедших в золотой фонд иранской литературы. Его произведения-это бессмертные произведения, которые народы Ближнего и Среднего Востока с незапамятных времен с любовью читали, запоминали, переводили на свой язык, писали на них назидания и пытались их истолковать и изучить. Информация о годах рождения и смерти Хафиза в источниках разнообразна. Что действительно близко к истине то, что он родился в Ширазе в 1300 году и умер там же в 1389 году. Его мавзолей находится за Ширазской оградой, на цветущей горе Мусалла. Литературное наследие Хафиза Ширази состоит из его знаменитого дивана, который принес ему мировую известность. Самая важная часть его произведений – это его газели. Кроме этого, он создал ряд произведений и в других жанрах. Всего диван включает в себя 496 газелей, 29 гите, 42 рубаи, 1 маснави и 1 сагинам. В некоторых публикациях диван включает не 1, а 2 или 4 менсеви, 1терджибент, 1 таркибент и 5 касыд.

Ключевые слова: Хафиз, Иран, поэзия, суфий, диван, куллият, Газель

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əsgər Qədimov

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

SİTARƏ ƏLİZADƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-3.512.162

**AZƏRBAYCAN TARİXİ POEMALARINDA
NİZAMİ ŞƏXSİYYƏTİNİN BƏDİİ TƏRƏNNÜMÜ**

Məqalədə bədii ədəbiyyatda ədəbi şəxsiyyətlərimizin obrazı problemi araşdırılmışdır. Z.Xəlil və N.Gəncəlinin dahi Nizami Gəncəviyə həsr etdikləri “Şairin yuxusu” və “Şairin arzusu” tarixi poemalarında şəxsiyyət və tarixi reallıqlar problemi diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Hər iki poemada Nizami obrazı ədəbi-tarixi reallıqlar müstəvisində qələmə alınmış, şairin humanizm konsepsiyası, ədalətli cəmiyyət anlayışı, yaradıcılığının ictimai-fəlsəfi məzmunu hərtərəfli şəkildə işıqlandırılmışdır. Dahi şairin bədii, fəlsəfi irsindən yaradıcı şəkildə bəhrələnmə poemalara dərin fikir axını yaratmışdır. “Şairin yuxusu” və “Şairin arzusu” ədəbi fikir tariximizdə tarixi mövzulu poemaların mükəmməl nümunəsi kimi strukturu, ideyası-məzmun xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb etdiyi kimi Nizaminin azad şəxsiyyətinin, dərin kəlamının, insan və cəmiyyətin azadlığı uğrunda çəkdiyi iztirabların yüksək sənətkarlıqla ifadə olunduğu oxunaqlı bədii nümunələrdir.

Gəlinən nəticə ondan ibarətdir ki, Z.Xəlil və N.Gəncəli poemaların əvvəlindən axırına qədər xüsusi ritm və ahənglə poetik üsluba sadıq qalaraq Nizami dühasının sirrini açmağa çalışmış və buna nail olmuşlar.

Açar sözlər: Nizami, tarixi poema, ədəbi şəxsiyyət, bədii obraz, ədəbi qaynaq, təxəyyül, tərənnüm

Azərbaycan ədəbiyyatında çoxəsrlik tarixi və təcrübəsi olan poema janrının mövzu dairəsi də olduqca zəngindir. Poema janrının mövzu dairəsində əhəmiyyətli yeri tarixi mövzu təşkil etdiyi kimi tarixi mövzulu poemalar içərisində görkəmli tarixi, ədəbi şəxsiyyətlərin obrazının yaradıldığı bədii nümunələr də öz orijinallığı ilə seçilir. Bu mənada tarixi mövzulu poemalarda intibah dövrünün görkəmli siması, mütəfəkkir şair Nizami Gəncəvi obrazının yaradıldığı əsərlər də diqqəti cəlb edir. Dahi Nizaminin bədii obrazı Məhsəti Gəncəviyə həsr olunmuş M.Dilbazinin (2) və N.Rəfibəylinin (3) “Məhsəti” poemalarında əsas obraz kimi verilmiş, Zeynal Xəlilin “Şairin yuxusu” (4), Novruz Gəncəlinin “Şairin arzusu” (5) poemalarında isə mütəfəkkir filosof-şairinin bədii surəti sənətkar və zaman, tarixilik və müasirlik meyarları baxımından dolğunluqla yaradılmışdır. Bu poemalarda Nizami qəlbini döyüntüləri, onun arzuları, ümidi əks olunub, şairin zamanın və gələcəyin böyük idealları uğrunda mübarizəsi günümüze gətirilib, “Nizaminin doğma Azərbaycanla bağlılığı” (6, s. 154) bədii şəkildə təcəssüm olunub.

Yaradıcılığında xalq ədəbiyyatına, klassik irsə, ədəbi-bədii ənənələrə xüsusi diqqət yetirən Z.Xəlilin “Şairin yuxusu” poeması poetik dili, sənətkarlıq məziyyətləri, süjet xətti ilə diqqətəlayiqdir. “Şairin yuxusu”nda hadisələrin inkişafı məzmun və ideya baxımından əsas mahiyyət daşıyan yuxu motivi əsasında qurulmuşdur. Əsərin bu səpgidə yenilənməsi onun məzmununa da təsir etmişdir. İlk variantda Məhəmməd saray şairi kimi təqdim olunur və sarayda baş verən çəkişmələr və xəyanətlər onu məhv edirdisə, sonuncuda dövrün səciyyəsi kimi anılan saray intriqaları, xəyanət, iftira, böhtan Nizaminin yuxusu kimi verilir və əsər nikbin sonluqla bitir.

Müəllif proloqda qədim Gəncədə şairin evinin mənəvi atmosferini Nizami, oğlu Məhəmməd, bağban Zaman baba, onun nəvəsi Aydoğdunun timsalında yaradıcı insanlarla sadə əmək adamlarının səmimi münasibətləri, qarşılıqlı hörmət və məhəbbət fonunda təsvir edir. Məhəmmədlə Aydoğdunun bir-birinə sevgisi böyüklər tərəfindən bəyənilir, Nizami onların alnından öpərək gənclərə xeyir-dua verir:

Mənim balalarım!.. Xoşbəxt olun siz,
Ürəkdə qalmasın bir istəyiniz. (4, s. 167)

Z.Xəlil əsərin əvvəlində Nizamini pərişan, fikirlərinin dağınıq olduğunu, qəmli, kədərli hisslərini emosional ovqatda təsvir edir. Şairin bu halı Məhəmmədi incidir, atasının neçə vaxtdır yazıb-yaratmaması onu düşündürür. Proloqda Nizamının bədbinliyi bir tərəfdən onun uzun müddət dostu Xaqanidən xəbər tuta bilməməsi ilə, digər tərəfdən qorxunc yuxu görməsi ilə əlaqələndirilir. Nizami həyəcan keçirir, zəmanədən şikayətini dilə gətirir:

Ah, görüm zamanın kor olsun gözü,
Onun da qəlbində qaldı hər sözü!..
Orda bir xaqan var, burda bir xaqan,
Gəncə bir zindandır, Şirvan bir zindan!.. (4, s. 168)

Şairin dövrəyə, saraya, hökmdara qarşı bu bədbin münasibəti Nizami ilə yanaşı əsərdə əsas obrazlardan sayılan və müəllif düşüncələrinin ifadəçisi olan Xaqanidə də əsər boyu müşahidə olunur. Nizami və Xaqaninin dostluğu, onların vətən sevgisi, ədalətsizliklərə qarşı mübarizəsi əsərdə geniş yer tutur.

I şəkildə söhbət Şirvan hökmdarından saraya dəvət alan Məhəmmədin ağı, zəkası və şairliyi ilə burada hörmət və nüfuz qazanmasından, saray xanımlarından Əhsitan şahın qızı Hicranın məhəbbətinə qarşılıq verməsindən, şahın arvadı İntizarın da onu əldə etmək üçün cəhd göstərməsindən gedir. Rəssam Qürur Məhəmmədlə Nizamidən danışır, şerinin Şirvandan Təbrizə qədər yayıldığını fəxrlə bildirir. İlk iki şəkildə Nizami iştirak etməsə də, obrazların ona münasibətində şairin böyük dühası mənalı çalarlarla açıqlanır. Xüsusilə Məhəmmədin atasının gələcək taleyindən narahatçılığı ilk misralardan ifadə olunur:

Onun taleyi də bir tale deyil,
Saçına dən düşüb, qocalır hər il.
İndi də çağırır bura Əhsitan,
Zindanın içində yaşayır insan!.. (4, s. 169)

Nizami obrazını dövrün gerçəkliyi fonunda yaradan müəllif Şirvan şahı Əhsitanın zülmkar əməllərini, yırtıcı xüsusiyyətlərini, qan tökmək hərisliyini göstərir, onu quduz canavara bənzədir. Şahın rəssamdan qeyri-adi tablo yaratmaq istəyi oxucuda ikrah doğurur:

Gündə əmr eləyir mənə Əhsitan,
Gərək yaradasan bir qanlı meydan.
Orada görünə baş üstündə baş,
Qandan yaqut kimi parlaya hər daş! (4, s. 170)

Dramatik poemanın saray əyanlarından olan digər surətləri də oxucuda nifrət hissi oyatmağa yetərlidir. Paxıllıq və qısqanclıq zəminində saray şairi Dərbəndi Məhəmmədi öldürmək istəyir, vəzir isə saray qadınlarının Məhəmmədə münasibətindən faydalanmağa çalışır. Müəllif onlar arasında baş verən söhbətdə özünüifşa yolunu seçir. Nizamının Gəncədən Şirvana gəlib sarayda xidmət edəcəyinə işarə ilə vəzir Pərviz öz niyyətinə çatmaq üçün Dərbəndiyə məsləhət edir ki, şahı Məhəmmədin xəyanət etdiyini söyləsin:

Çox qalsa, şah vəzir eyləyər onu,
Qoy getsin... kəsərəm bir gün yolunu!..
Sonra da, şah qalır... asandır o da,
Qoy adım çəkilsin bütün dünyada... (4, s. 177)

Vəziyyəti idarə edərək vəzir Hicrana sahib olmaq, Məhəmmədi öldürmək, şahı Dərbəndinin əli ilə sui-qəsd etmək, hakimiyyəti ələ keçirmək istəyir, məqsədinə çatmaq üçün hər cür fitnə-fəsada, xəyanətə, böhtana əl atmaqdan çəkinmir. Saray əyanlarının əməllərini açan Z.Xəlil Nizamının "...insan bu dünyanı işğal etmək üçün yox, bu dünyada yaşamaq və başqalarını da yaşatmaq üçün yaranmışdır" ideyasından (1, s.128) çıxış edir.

Əsərin II şəklində Əhsitan vəzirə atası Məniçöhrün rəşadətindən, anası Tamaranın sədaqətindən, özünün tarixə düşməsindən böyük bir dastan yazılmasını tələb edir:

O zaman əbədi yaşayaram mən,
Baxaraq dastanın hər bir sözünə.
Gördükcə bunları güc gələr mana,
Olar ömrüm üçün gözəl bir ayna!... (4, s. 179)

Bu məqsədlə Nizaminin saraya gətirilməsi qət olunur. Sonrakı səhnədə şahın könlünü açmaq üçün Dərbəndi şer oxuyur, Əhsitan eşitdiyi sözlərin cavahirat olduğunu təsdiqləyir, Xaqani oxunan şerin Nizaminin “Sənsiz” rədifli qəzəli olduğunu söyləyir:

O sözlər əvvəldən tanışdır mənə,
Qardaşım Nizami yadıma düşdü...
və ardınca zindandan, verilən cəzadan əsla çəkinməyərək,
Təriflər deməklə yaranmır sənət,
Ona qəlb lazımdır, bir də məhəbbət!.. (4, s. 181)

kəlamını dilə gətirir. Xaqani şahın tələbi ilə Qürurun çəkdiyi şəklin mənasını dilə gətirərkən də məğrurluq, cəsarət göstərir, sənəti yüksək dəyərləndirir:

Əsərdir, yaratmış cavan bir ustad,
Al qanlar içində canlanır həyat.
Onun sevmədiyi qılıncdır, qandır,
Hər şeydən qiymətli onca insandır.
Sərkərdə qan tökmüş... o peşmandır, bax,
Çənli, dumanlıdır hər dərə, hər dağ...
Afərin! Afərin! Çox sağ ol, Qürur,
İnsan yaratdıqca, sənətkar odur!.. (4, s. 183)

Əsərdə bu tablonun yaradılmasında əsas məqsəd Əhsitanı ibrət almağa, qan tökməkdən çəkinməyə, xalqı firavan yaşatmağa, qurub-yaratmağa çağırışdan ibarətdir. Z.Xəlilin bu mövqeyi Nizaminin “Adil Nuşirəvan ilə vəzirin hekayəti”ndəki “Vəzir söylədi: – ey dövrün tacıdır! / Öyüd xoşlamış olsan, anladaram əsrarı” (8, s. 99) sözləri ilə yaxından səsləşir. Şəkildə özünü görməyən Əhsitanın rəssamı ağır cəzalandırması onun qəddarlığının daha bir təzhürüdür.

Ədəbi qəhrəman kimi Nizami obrazı, onun Şirvan şahı Əhsitanın dastan yazmaq təklifinə, sənətə, sadə insanlara münasibəti, əsərin sonrakı inkişafına təsir göstərən konflikt öz əksini IV şəkildə tapmışdır. Şahla söhbətdə Nizami xalqın xoşbəxtliyini, ellərin firavan yaşamasını, rəiyyətlə xoş rəftar edilməsini önə çəkir, hökmdarın ədalətli olmasını, elmə, savada meydan açmasını diləyir. Şahın Nizamiyə vədləri cavabsız qalır, dövrünün gərdisindən zillət çəkən xalqın ağır həyatı şairi də sarsıdır:

Çoxdan gileyliyəm mən zəmanədən,
Bu, dövrən deyildir, qara zindandır.
Əlində boğulan yazıq insandır!.. (4, s. 196)

Şahın Nizamidən fars dilində yazılmalı olan dastan haqqında fikrini soruşduqda ondan düşüncəli və ağır bir tərzdə aldığı cavab əsər qəhrəmanının əsil xarakterini açır:

Mən türkəm, deyiləm sırğalı bir gül,
Ölərəm, bu əmri etməyəm qəbul.
Türkün qılıncı tək itidir sözü,
Əfsus, öz qədrini bilməyir özü!..
Şahnamə yazmağı bacarmıram mən,
Çünki tərif demək gəlmir əlimdən. (4, s. 197)

Bu misralarda “Nizaminin nəzərində türk həmişə qəhrəman, sərkərdə, bahadır, məğlubedilməz əsgərdir”, (9, s. 26) fikri dolğunluqla əks olunub. Sonrakı misralarda Nizami doğma dilə böyük məna verir, xalqın və Xaqaninin də çəkdiyi zülmə üsyan edir:

Aldınız əlimdən doğma dilimi,
Ala bilməzsiz, şair könlümü!
Böyük insanların şairiyəm mən,
Yazıram qəlbimin istəklərindən. (4, s. 197)

Nizami obrazı, müəllif yanaşmasında onun bir şair və vətəndaş kimi xarakterinin açılması əsərdə başlıca yer tutur. Çətin sınaqlarla üzləşən şair həqiqət yolunda cəsarət, dözümlük, müdriklik nümayiş etdirir. Nizamini oğluna həsrət qoyacağı ilə hədələyən şah onun qətiyyəti ilə rastlaşır: “Nə etsən etginən, qorxmayıram mən, /Çünkü yaralıyam çərxi-fələkdən...” (4, s. 198). Z.Xəlil Nizaminin məğlubedilməzliyini ifadə edən sözlərindən sonra Əhsitanın özündən çıxaraq “Gərək əllərimi boyasın al qan” deməsini şair sözü qarşısında hökmdarın aciz qalması kimi mənalandırır. Lakin şahın gücünü göstərməsi üçün yeni məqam yaranır. Vəzirin təkidi ilə Dərbəndi Məhəmmədi Əhsitanın ailəsinə xəyanət etməsində günahlandırır.

Xaqaninin evində vəqə olan V şəkildə müəllif Nizaminin yeni portret cizgilərini yaradır, şair insanlıq dərini duyan, dünyanın gözünü sözlə açan sənətkar kimi verilir, onun dastanları aləmi nurlandıran günəşlə müqayisə olunur. Əsərdə Xaqaninin haqsızlığa uğramış dostlarına münasibətində, Məhəmmədi həbs etməyə gəlmiş saray əsgərlərindən birinin sözlərində də şairə dərin sevgi, şah zülmünə dərin nifrət bəslənir. Bu şəkildə Z.Xəlil sadə insanların acı taleyini kənz Yasəmənle sevgilisi çobanın timsalında göstərir. Şahın çirkin niyyətindən əl çəkməyərək Yasəmənə İrana hədiyyə verməsi insan hüquqlarının və ləyaqətinin tapdanması faktı kimi verilir:

Körpə tərən kimi yazıq dardadır,
Gecə də, gündüz də intizardadır.
Ah, görüm sarayı qalsın virana, (4, s. 206)

Dövrün səciyyəsi Məhəmmədi həbs etməyə gələn əsgərlərlə Nizami və Xaqaninin dialoqlarında da öz əksini tapır. Əgər birinci əsgər humanistlik göstərək şah fərmanına etirazını bildirir, zalım şahın hərəkətlərini qəbul edə bilmirsə:

Adamın ürəyi gəlməyir, vallah,
Bilmirəm nə deyim, bu zalım şaha!..
Bu cürə oğlana zindan yaraşmaz. (4, s. 208)

digər əsgərlər şah fərmanının icrasını gecikdirməyi belə ağıllarına gətirmir, şahın nökrəri kimi onun əmrinə müntəzir olaraq ona sadıqlıq göstərir, Nizamini, Xaqanini dinləmək istəyirlər. Xaqani cəlladları dayandırmaq üçün:

Amandır, dəyməyin, son pənahına,
O bir ilhamdır ki, verilmiş ona!..
Onunla yaranmış böyük əsərlər,

Poemada zorla oğlundan ayrılan Nizaminin ata fəryadını, dövrün dözülməzliyini Z.Xəlil elə təsirli, kədərli ifadələrlə vermişdir ki, onu həyəcansız oxumaq mümkün deyil:

Dağıldı hər ümid, uçdu hər dilək,
Açmışdır qapımı amansız külək!
Ah, neçin doğuldum bu dünyada mən,
İnsan bir cəsəddir, zəmanə kəfən!
Heç kəs oğul dərdi görməsin aman,
Sinəmdə ağlayır sanki bir ümman! (4, s. 212)

VI şəkildə şahın arvadı İntizar Məhəmmədin günahsız zindana düşdüyünü etiraf edir, peşmançılıqla əzab çəkdiyini, şahdan onu azad etməsini diləyir. Müəllif bu səhnədə də Əhsitanın qəddarlığını, zülm verməkdən zövq aldığı, Nizamiyə itaət etmədiyi üçün cəza verdiyini dövrün tipik hökmdarının əməlləri kimi önə çıxarır. Xaqani şahdan şair qəlbini dağlamamağı, Nizaminin Allah qədər sevdiyi Məhəmmədi azad etməsini istəyəndə belə hökmdar iddiasından əl çəkmir, əksinə, daha da ısrarla dastan yazmağı tələb edir. Şaha Xaqaninin cavabı şairlik xislətini, Nizami dühasınının böyüklüyünü anladır:

Şair ilham ilə yaşasın gərək,
Qılıncın gücünə danışmır ürək.
Oxuyur şerini hər tərəf, hər yan,
Onun sənətinə baş əyir İran!.. (4, s. 217-218)

Şah cavabında dar ağacının qurulmasını, Nizaminin ömürlük oğluna həsrət qalmasını tələb edir. Şair məhəbbət axtaran qəlbi ilə, zamanın telini qırdığı sazla heç vaxt şahnamə yazmayacağını bildirir.

Z.Xəlil Nizami obrazını canlandırarkən onun dövrün təfəkkürünü özündə ehtiva edən sufiliyə də münasibətini bildirmişdir. VII şəkildə Nizaminin Sufi Həsənlə görüşündə şair sufiliyin, əxiliyin bir məslək olaraq əzəldən ona dar gəldiyini söyləyir, azadlıq üçün insana daha təsirli yolların gərəkli olduğunu təsdiqləyir:

İnsan qılınc çəkib vuruşsun gərək!
Hər zülmə döş gərrib açmasa meydan, –
Haqqı tapmayacaq bu yazıq insan!.. (4, s. 227)

Yasəmən obrazı ətrafındakı səhnələr dövrün reallıqlarını anlatmaq baxımından maraqlıdır. Sevgilisinin imdadına çatan çoban şahın şərti ilə pələnglə vuruşub onu öldürsə də, əsgərlər Yasəmənə oxla vururlar. Müəllif igidlik göstərən çobanı mənəviyyatca sözünü danan şahdan uca təqdim edir.

Sonuncu şəkildə Məhəmmədin asılması üçün 2-ci və 3-cü əsgər və 2 məzarçının hazırlıq işləri görməsi canlandırılır. Məzarçılar onun aqibətinə acıyır, kəndlilərin dayağı olduğunu, vergilərin artırılmasına imkan vermədiyini minnətdarlıqla xatırlayır, zülmkarın da bir gün öz əməllərinin qurbanı olacağına inanırlar. Z.Xəlil şahın baş verənlərdən zövq aldığını, onun əsl simasını obrazın öz dilindən oxucuya çatdırır:

Cəllada deyir ki, gətirsin onu,
Qoy bilsin şahların kim olduğunu!..
Gözlərim qan görsün, ürəyim vursun,
Dünya bir qul olub önümdə dursun! (4, s. 236)

Lakin İntizarın köməyi ilə Məhəmməd Hicranla birlikdə zindandan qaçır, çaya atılaraq igid bir ölümlə kama çatırlar. Sonda İntazar Əhsitan şahı öldürür. Poemada Nizami və Xaqaninin bu qadının məğrurluğuna ehtiramı da təsirli sözlərlə ifadə olunur. Dramatik poemanın epiloqunda təsvir edilən hadisələrin Nizaminin yuxusu olduğu bilinir.

Bu yuxu deyildir, bu bir dəhşətdir,
Sənin gördüklərin bir fəlakətdir. (4, s. 246)

Nizami dövrünün yuxu kimi təqdim olunması bir tərəfdən hadisələrin xarakterini və obrazların daxili aləmini göstərməkdən, digər tərəfdən psixoloji amil kimi müəllifin XII əsr gerçəkliyinin sadəcə yuxuya bənzətməsi, real həyatda belə zülmün olmaması istəyindən irəli gəlir. Finalda azadlıqsevər insanların mübarizəsinin var-dövlət, şan-şöhrət əsirləri, hakimiyyətin gücünə aldananlar, insanla münasibətdə zorakılıq yolunu tutanlar üzərində tənqidi təsvir olunur, Nizami dühasının əbədiyi təsdiqlənir. Z.Xəlil Nizami yaradıcılığına əsaslanaraq poemada təsdiq edir ki, insanların cəmiyyətdəki ahəngdar münasibətlərini təmin etmək üçün xalqa ağıllı, maarifpərvər hökmdar rəhbər olmalıdır.

Nizami sənətinin böyüklüyü və onun estetik idealının ülviliyi N.Gəncəlinin (1921-1995) 1946-cı ildə şairin 800 illiyi münasibətilə yazdığı “Şairin arzusu” (5) poemasının da poetik axtarışının mövzusu təşkil edir. Poemanın yazılmasında məqsəd orta əsrlərin mistikası fonunda dünya ədəbiyyatına tamamilə yeni bir poetik səs, nəfəs gətirmiş Nizami obrazını onu əhatə edən ictimai mühitlə, müasirləri ilə sıx təmasda yaratmaq olmuşdur.

Müqəddimə və iki hissədən ibarət olan poemada bütün parçalar Gəncənin füsunkar təbiətinin təsviri ilə açılır. N.Gəncəli əsərdəki hadisələrə, ictimai fikrə münasibətdən əvvəl baharın gəlişini, təbiətin canlanması təsvir edir. Poema təbiətin öz gözəlliyi, əzəməti, tərəvəti ilə insanın ruhunu oxşadığı bir dövrdə Nizaminin şahdan məktub alması ilə dərin düşüncəyə dalması, oğlu Məhəmmədin ondan kədərini səbəbini soruşması ilə başlanır.

Quşların kəsilmir sevimli səsi.
Oturmuş eyvanda şair, odur, bax,
Nədənsə gülməyir onun çöhrəsi.
Əlində qələmi dalmış xəyala,

O, hansı arzusun olmuş əsiri? (5, s. 277)

Məhəmmədin yazdığı və atasının ürəyinin açılması üçün ona oxuduğu “Bülbülüm” şeri də müəllifin poemada başladığı motivə, gənc şairin öyrənmək istədiyi suala uyğundur:

Gülür üzü təbiətin
Nədir ürəkdə niyyətin?
Var isə bir şikayətin
Açıq de qəlbini bilim,
Nədir bu nalə, bülbülüm? (5, s. 278)

Gətirilən hər iki bənddəki suallarla müəllif qəhrəmanının düşüncələrini öyrənməyə və oxucunu əsərin irəlindəki məzmunu ilə tanışlığa səfərbər edir. Nizaminin bir ağır dərdi də Xaqaninin Şirvanı tərkməsidir. Xaqani Şirvani keşməkeşli bir ömür yolu sürmüşdür. Onun övladlarının vaxtsız ölümü atanın ürəyinə çalın-çarpaz dağ çəkmiş, şahın zülmü də onu cana gətirmişdir. Şair ailədə və hökmdarla münasibətdə taleyinə düşən bu ağrı və əzabı özünəməxsus bir tərzdə öz əsərlərində əks etdirmiş, həyat hadisələrini bədii həqiqət səviyyəsinə yüksəltməyi bacarmışdır. Xaqaninin bu müşkül halı həm Z.Xəlilin “Şairin yuxusu”nda, həm də N.Gəncəlinin “Şairin arzusu”nda özünü dolğun şəkildə göstərir:

Azadlıq carçısı olan zamandan
Oldu hədiyyəsi bir qara zindan, –
Gəldi Əhsitanın əlindən cana,
Əlvida söylədi gözəl Şirvana. (5, s. 279)

Bu parçada Nizaminin oğluna nəsihətini verməklə müəllif şairin on beş yaşlı Məhəmmədi bir tərəfdən həyata hazırladığını və eyni zamanda Əhsitan şahla görüşdən əvvəl sanki onunla vidalaşdığını göstərir. Yüksək əxlaqi mənaya malik bu nəsihətin əsərdə verilməsi onun mənə zənginliyini artırır, çünki “Nizaminin müxtəlif əsərlərində öz əksini tapmış oğlu Məhəmmədə nəsihəti... nəsihətnamə janrında yazılmış dəyərli poetik nümunədir və əsrlərdir yeni nəsillərin yetişib formalaşmasına öz töhfəsini verir” (11).

Əsərdə Əhsitan Nizami ilə Gəncədə görüşür. Şikara çıxmış şah Gəncənin təbiətinə, onun füsunkar gözəlliyinə məftun olur, çoxdan düşündüyünü şairə bildirmək üçün burda düşərgə salıb şikar etməyi və Nizami ilə görüşməyi qət edir.

– Bax, bu gördüyümüz Gəncədir, vəzir,
Şair Nizaminin vətənidir bu.
Bir arzu qəlbimi çoxdandır gəzir,
Görmək istəyirəm sənət oğlunu. (5, s. 280)

Qasid şahın tələbini Nizamiyə çatdıranda şair Xaqaninin ona saraydan uzaq olması, şahların vəfasına inanmamağı tövsiyə edən məktubunu xatırlayır:

Mən mahnıtək yayarkən ədaləti hər yana,
Şah Əhsitan əmr edib saldı məni zindana.
Baş götürüb gedirəm, dostum, bu gün Təbrizə
Məndən sənə vəsiyyəət – uyma şirin bir sözə... (5, s. 281)

Qeyd edək ki, “Şairin arzusu” poemasında Xaqani iştirak etmir, yalnız xatırlanır. N.Gəncəli Nizaminin Əhsitanla görüşünü, şahın ondan “Leyli və Məcnunu” yazmağı tələb etməsini və əsərin necə işlənməsi haqqında tələb irəli sürməsini, şairin arzu olunan əsəri ana dilində yaratmaq arzusunu, bu zəmində əsərin konfliktini, obrazlar arasında dialoqu birinci hissədə təsvir etmişdir. Şahla görüşdə Nizamidən əsərin fars dilində yazması istənilir. Əsərdə Əhsitanın fars dili ilə müqayisədə türk dilinə, türk xalqına etinasız və eqoist yanaşması, Nizaminin eşitdiklərindən qəlbinin od tutması, arzusunun puç olması cavabsız qalmışdır:

–Nədir türk dilinə sənə bu həvəs?
Xalqın fars xalqına tay ola bilməz!..
Türk dili yaramaz şah nəslimizə,
Əksiklik gətirər türk dili bizə! (5, s. 285)

Bu misralarda müəllif “Nizaminin əsərlərində orta əsr görüşləri ilə intibah ideyalarının ölüm-dirim döyüşünü, toqquşmasını” (12, s. 194) poemaya gətirərək xalqın çəkdiklərini, şairin qəlbini dərd, qəm yediyini dilə gətirən, onu gələcək günlərin tək şairi adlandıran, əsərin fars dilində yazılma belə xalqın tükənməz sərvəti olacağına inam ifadə edən müəllif antiteza yolu ilə xeyirlə şərin, gecə ilə gündüzün, ağla qaranın qarşılaşdığını, o dövrə xas olan gücün, hökmün ədalət üzərində üstünlüyünü göstərir. Şah Əhsitanın onunla üz bəüz durmuş Nizamini dağ olsa belə qəzəblənərək şairi dara çəkdirə biləcəyindən ehtiyatlanan Məhəmməd “göylərə meydan oxuyan” atasına oğul məhəbbəti ilə üz tutur:

“Xosrov və Şirin”i yazıb yaratdın.
Hər duyan könüldə bir zövq oyatdın,
“Leyli Məcnun”dan da yarat bir əsər,
Cüt olsun yazdığın qiymətli gövhər. (5, s. 287)

Əsərdə təsvir olunan hadisələr Nizami dövrünün tarixi reallıqları ilə səsleşdiyi kimi tarixi mövzuya müraciətin tələblərinə də cavab verir. Tarixi faktdan bədii şərtliklə istifadə sənətkarın məharəti kimi də qiymətləndirilə bilər.

İkinci hissədə müəllif Nizami ilə Məhəmməd arasında yeni poema haqqındakı mühakimələri, onun oxuculara necə təsir edəcəyi haqda düşüncələrini qələmə alır. “Leyli və Məcnun”un hər beytindəki “fəğan səmindən dağ dinlərsə göz yaşı axıdacağı”nın fərqi varan Məhəmmədə müəllif Nizaminin:

– Oğlum, düz deyirsən, bədbinkən, əsər
Necə yazılırsa oxuyan küsər.
Oğlum, mən istədim öz dilimizdə
Yazam bu sevdiyim “Leyli Məcnun”u,
Lakin ölkəmizdə, öz elimizdə
Nə edim, bacara bilmədim bunu,
Mən həmdəm istədim bu xoş niyyəti,
Şah mənə bəxş etdi qəmi, möhnəti. (5, s. 289)

– sözlərilə cavab verir. Əsər “Dünyada yazılan qalacaq ancaq!” qənaəti ilə sonlanır. Beləliklə, poemanın başlıca ideyası – Nizaminin türk dilində yeni əsər yaratmaq arzusu hökmdarın şairin “Leyli və Məcnun”un fars dilində yazılması tələbinə qarşı etirazı təkcə onun ana dilinə sonsuz bağlılığını deyil, həm də xalqın dilində yazılacaq əsər qarşısında indiyədək yazdıqlarının kölgədə qalacağını, onların “günəş də olsalar, süst görünəcəkləri”ni təsdiqləyir. Poemada Nizaminin hissələrinin səmimiyyəti, ifadə tərz, fikir və mülahizələrinin sadə və anlaşılıqlı dildə yazılması diqqəti çəkir.

N.Gəncəli hökmdar qarşısında Nizaminin həyəcanlarını, şairin ürək titrəmələrini ifadə edən pafosun əsla tərifə ehtiyacı olmadığı qənaətinə gəlir. Bu mənada poema müəllifi əsərin ruhuna hopdurduğu dövrənin məşəqqətlərini hökmdar özbaşınalığında, şair iztirablarında görür, bu qarşıdurmada arzusu baş tutmayan şairin qəlb yangısı duyulur, “Nizami dühasının böyüklüyü, onun xalqla hökmdar arasındakı münasibətləri və bu münasibətlərin kölgəli cəhətlərini qorxmada, cəsarətlə açib göstərməsi” (12, s. 50) fikri oxucuya çatdırılır.

Xəyalən zirvəsi buludlara toxunan Kəpəzə müraciətlə söylənilən “Bil ki, nələr çəkir xalqımız, vətən /Bu qara günlərin şahidi ol sən”, fikri dövrün bütün ağırlığını ifadə edir. N.Gəncəlinin Kəpəzin dilindən şairə cavabı əsərin pafosdan uzaq dərin mənasını, Nizaminin on min il də keçsə “Gələcək günlərin tək şairisən!” qənaəti əsərin məntiqi finalını təşkil edir. Beləcə poema müəllifi əsərin əvvəlindən axırına qədər xüsusi ritm və ahənglə poetik üsluba sadıq qalaraq Nizami dühasının sirrini açmağa nail olur.

Nəticə. Nizami obrazını canlandıran Z.Xəlilin “Şairin yuxusu” və N.Gəncəlinin “Şairin arzusu” tarixi poemalarının məzmunu şairin ədəbi simasının nizamişünaslıq elminin qənaətləri əsasında müəlliflərin bədii təxəyyülünün nəticəsi olaraq yaradıldığını, onların tarixi və bədii həqiqətlərə nə dərəcədə sadıq qaldıqlarını göstərir. Bu tarixi poemalarda “Nizami Gəncəvi obrazı vətənpərvərlik, insanpərvərlik təcəssümü, sufianə baxışları ilə, müdrikliyi, azad iradəsi ilə əsrlərin ən qüdrətli şairi kimi öz tərənnümünü tapmışdır” (13, s. 16). Nizaminin azad şəxsiyyəti, doğma dilimizə münasibəti, cəmiyyətdə haqq-ədalətin

hökmranlığı uğrunda mübarizəsi, bu yolda çəkdiyi iztirablar yüksək bədii sənətkarlıqla qələmə alınmışdır. Akademik İsa Həbibbəylinin M.S.Ordubadinin “Qılınc və Qələm” tarixi romanı “Nizami Gəncəvinin dövrü, həyatı, mühiti və müasirlərindən bəhs edən möhtəşəm bir abidədir” (14, s. 85) qənaətini, fikrimizcə, əbədiyaşar şairin xatirəsini yaşadan bu tarixi poemalara da aid etmək mümkündür.

Məsnəvi şəklində 11 hecalıq misralarla, dərin mənalı kəlam və aforizmlərlə, Nizami əsərləri ruhunda ibrətamiz ifadələrlə, dilimizin zəngin ədəbi-bədii vasitələrindən bacarıqla istifadə olunaraq yazılmış bu tarixi poemaların hər misrasında dahi Nizamiyə tükənməz ehtiram ifadə edilir. Dahi Nizami obrazının yaradıldığı tarixi nəsr nümunələrində olduğu kimi tarixi mövzulu poemalarda da tarixi dövr və ədəbi şəxsiyyət problemi ciddi şəkildə həllini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Əkbər. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı: Azərənəşr, 1964, 172 s.
2. Dilbazi Mirvarid. Seçilmiş əsərləri (Şeirlər və poemalar). 2 cildə. II cild. Bakı: Gənclik, 1968, 262 s.
3. Rəfibəyli Nigar. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 392 s.
4. Xəlil Zeynal. Əsrin, taleyim mənim. Şeirlər və poemalar. Bakı: Azərənəşr, 1978, 252 s.
5. Gəncəli Novruz. Seçilmiş əsərləri (Şeirlər və poemalar). Bakı: Azərənəşr, 1974, 296 s.
6. Bertels Y. Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: Təhsil, 2017, 168 s.
7. Xəlil Zeynal. Gəncə qartalı // “Azərbaycan” jurnalı, 1975, № 6, s. 90-125.
8. Gəncəvi Nizami. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Lider, 2004, 264 s.
9. Əliyev Rüstəm. Nizami Gəncəvi. Bakı: Yazıçı, 1991, 112 s.
10. <https://niyamet.wordpress.com/2015/05/27/arasdirma-azərbaycanda-əxilik-birliyi-haqda/>
11. Həbibbəyli İsa. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi / “Respublika” qəz., 28 dekabr, 2017.
12. Yusifov Xəlil. Şərqdə İntibah və Nizami Gəncəvi. Bakı: Yazıçı, 1982, 199 s.
13. Muxtarov Ə.H. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi obrazı: Filologiya fəl. dok. ... dis. Avtoreferatı. Bakı: 2015, 28 s.
14. Həbibbəyli İsa. Böyük ədəbiyyat nəhəngi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 92 s.

SUMMARY

Sitara Alizadeh

ARTISTIC GLORIFICATION OF NIZAMI'S PERSONALITY IN AZERBAIJANI HISTORICAL POEMS

In the article the problem of the artistic image of our literary personalities is investigated. The historical poems of “The Poet’s Dream” and “The Poet’s Desire” by Z. Khalil and N.Ganjali which are dedicated to the great Nizami Ganjavi are focused on the problem of personality and historical realities. In both poems, the image of Nizami is written in the context of literary and historical realities, the poet's concept of humanism, the concept of a just society, the socio-philosophical content of his work is comprehensively covered. Creative use of the genius poet's artistic and philosophical heritage created a deep flow of thoughts in the poems. In the history of literary thought as a perfect example of historical based poems, both for its structure and its idea-content features - "The Poet's Dream" and "The Poet's Desire" are readable artistic examples of Nizami's free personality, profound speech, and suffering for the freedom of a man and society.

The result is that Z. Khalil and N. Ganjali from the beginning to the end of the poems succeeded to reveal the secret of Nizami's genius, remaining faithful to the poetic style with a special rhythm and harmony.

Key words: Nizami, historical poem, literary personality, literary source, literary source, imagination, praise

РЕЗЮМЕ

Ситаре Ализаде

**ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОСПЕВАНИЕ ЛИЧНОСТИ НИЗАМИ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ИСТОРИЧЕСКИХ ПОЭМАХ**

В статье рассматривается проблема образов литературных личностей в литературе. В центре внимания автора стоит вопрос личности и исторических реалий в исторических поэмах З.Халила и Н.Гянджали «Сон поэта» и «Мечта поэта», посвященных великому Низами Гянджеви. В обеих этих поэмах образ Низами создан в плоскости литературно-исторических реалий, всесторонне освещены концепция гуманизма поэта, его представления о справедливом обществе, а также социально-философское содержание творчества. Обосновывается мысль, что для создателей этих поэм основным источником вдохновения послужил художественный образ самого великого устада в его же творениях. Автор анализирует особенности мастерства поэм, средства художественной выразительности историко-филологических фактов. Подчеркивается, что свободная личность великого поэта, глубокие по своему содержанию изречения Низами, его самоотверженная борьба за свободу человека и общества выражены с высоким мастерством.

Автор приходит к выводу, что З.Халил и Н.Гянджали, оставаясь от начала до конца верными особому ритму и гармонии поэтического стиля поэм, стремились раскрыть секрет гения Низами и им удалось этого добиться.

Ключевые слова: Низами, историческая поэма, литературная личность, художественный образ, литературный источник, вымысел, воспевание

*Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əsgər Qədimov
Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il*

KAMAL CAMALOV

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

UOT: 82-3.512.162

**İCTİMAİ XADİM, DRAMATURQ, TƏRCÜMƏÇİ, FƏDAKAR MÜƏLLİM VƏ
MOLLANƏSRƏDDİNÇİ ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEV**

Məqalədə görkəmli nasir, dramaturq, tərcüməçi, pedaqoq, rejissor, ictimai xadim Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin pedaqoji görüşləri təhlil obyektinə çevrilmişdir. Qeyd olunur ki, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin tərbiyəvi fikirləri və görüşləri Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tariximizi zənginləşdirən ən dəyərli pedaqoji örnəklərdir. Məqaləni oxuyan zaman aydın olur ki, Haqverdiyevin ideya istiqaməti tək cə realist baxış yolu deyil, eyni zamanda satirik üslubu ilk növbədə dövlət, ictimai və mənəvi əsarətin təsviri ilə şərtlənən istiqamətdir. Ə.Haqverdiyev qızların təhsil almalarını vacib məsələ hesab edir. Tərəqqidən geridə qalmağın yolunu qızların məktəblərdən uzaqda tutulmasında görürdü. Hər bir əsər və ya felyetonlarında izah edirdi ki, qadın azadlığı və təhsili vacib məsələdir. Çünki tərbiyə görməmiş qadın öz uşağını küçədən, nadan adamların təsirindən uzaqlaşdırmağa qadir ola bilməz. Məqalədə müasir pedaqogika elminin nailiyyətləri ilə silahlanmış, pedaqoji prosesin nəzəri və əməli məsələlərinə dərinlik bəslənən Əbdürrəhim bəy, həmçinin müəllif tərəfindən dünya ədəbiyyatının ən yaxşı bədii nümunələri ilə oxucuları tanış edən mahir tərcüməçi kimi də araşdırılmışdır. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin vətənə, xalqın adət və ənənələrinə və ya milli dəyərlərə məhəbbət ruhu da məqalədə tədqiq və təhlil süzgəcindən keçirilmişdir.

Açar sözlər: *Görkəmli pedaqoq Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, nasir, dramaturq, tərcüməçi kimi, xalqın maariflənməsində teatrın rolu, təlim və tərbiyə problemləri, milli-mənəvi dəyərlər*

Dünyanın ən qədim, zəngin və rəngarəng sahələrindən biri olan Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixində özünə layiqli yer tutanlardan biri də Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Hacı Daşdəmir”, “Dağılan tifaq”, “Bəxtsiz cavan”, “Pəri cadu”, “Millət dostları”, “Kimdir müqəssir?”, “Ac həriflər”, “Xəyalat”, “Qadınlar bayramı”, “Ağac kölgəsində”, “Köhnə dudman”, “Çox gözəl”, “Padşahın məhəbbəti”, “Sağsağan”, “Ağa Məhəmməd şah Qacar” [1] və başqa dram əsərləri şirin dili, mənəvi güllü, aydın təşbihləri, dərin mənası, yüksək ideyası ilə oxucunun nəzərini cəlb edir.

Görkəmli ədibin “Ayın şahidliyi”, “Ata və oğul”, “Şeyx Şəban”, “Pir”, “Seyidlər ocağı”, “Məhəlləm” və s. hekayələrində də güclü yumor, tənqidi realizm əsas yer tutur.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin həyat və yaradıcılıq yolu o qədər zəngin və rəngarəngdir ki, bəzən “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində gizli imzalarla “Ceyranəli”, “Xortdan”, “Həkim-Nunisəgir”, “Lağlağı”, “Mozalan”, “Süpürgəsaqqal” kimi (1906-1931), bəzən ali məktəb auditoriyasında mühazirə oxuyan müəllim-pedaqoq kimi (1921-1931), gahdan masa arxasında oturan nasir, dramaturq, tərcüməçi kimi, gahdan da dirijor kürsüsündə (pultunda), rejissor kimi səhnədə özünə mənəvi abidə ucaltmışdır.

Müəllif öz ecəzkar qələmi ilə xalqımızı avamlıqdan, cəhalətdən, nadanlıqdan, onu kölgə kimi izləyən mövhumatçılığın, xurafatçılığın təsirindən qurtarmağa çalışmışdır.

Öz sevimli xalqının yeni həyata olan arzu və istəyini bədii yaradıcılığında məharətlə əks etdirən humanist sənətkar dövrünün mütərəqqi ideyalarından ilham almış, müxtəlif imzalarla “Molla Nəsrəddin” jurnalında çıxış edərək xalqını elmə, maarifə səsləmişdir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev pedaqoji fikir tarixində bir tərcüməçi kimi də şöhrət tapmışdır. Görkəmli ədib Maksim Qorkinin “İzergil qarı”, “Makar Çudra”, “Arxip baba və Lyonka”, “Xan və

oğru”, Anton Povlaviç Çexovun “Kontrabas romanı”, “Sirr”, “Nadinc uşaq”, “Dəhşətli gecə”, “Şir və Xurşid”, Çirikovun “Yəhudilər”, Vlyam Şekspirin “Hamlet” və “Kral Lir”, Volterin “Soltan Osman”, Şillərin “Qaçaq” və “Vilhelm Tel”, Emil Zolyanın “Qazmaçılar”, Andersenin “Şahın təzə libası” və “Bülbüllər”, İ.Krilyovun “At və eşşək” s. əsərləri də tərcümə etməklə, azərbaycanlı oxucuların bu görkəmli yazıçı və şairlərin yaradıcılığı ilə tanış olmasına kömək göstərmişdir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Maksim Qorkidən tərcümələr etməklə yanaşı, bu dahi yazıçı haqqında həm də böyük bir məqalə yazmışdır. “Maksim Qorkinin həyat və yaradıcılığı” adlanan bu məqalədə müəllifin Qorkinin həyat və yaradıcılığına dərinlən bələd olduğunu çox aydın göstərir. Haqverdiyev məqalədə Maksim Qorkinin zəhmət və məşəqqətlə keçən həyatını təsvir etməklə bərabər, yazıçının həyat idealını, yaradıcılıq qaynaqlarını üç dövrə bölərək faktlar əsasında işıqlandırır və elmi şəkildə ümumiləşdirir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin pedaqoji fikir tarixindəki mövqeyi bunlarla məhdudlaşmır. İctimai xadim Haqverdiyev Azərbaycan mədəniyyəti tarixində istedadlı alim kimi də tanınmış və şöhrət qazanmışdır. O, 1924-cü ildə Rusiya Elmlər Akademiyasının ölkəşünaslıq bürosuna üzv seçilmiş, 1928-ci ildə isə Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi fəxri adına layiq görülmüşdür. Onun mətbuatda ədəbiyyata, dilə və incəsənətə dair bir sıra elmi məqalələri dərc olunmuşdur. Bunların sırasında “Müsəlmanlarda teatr”, “Azərbaycanda teatr”, “Molla Nəsrəddin haqqında xatiratım”, “Mirzə Fətəli və ərəb əlifbası”, “Axundovun həyatı və fəaliyyəti”, “Mirzə Fətəlinin faciəsi”, “Ədəbi dilimiz haqqında”, “Bizim yabılığımız” və sair elmi-publisist əsərləri diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan dramaturgiyası Haqverdiyevin simasında özünün ən istedadlı nümayəndələrindən birini tapmışdır. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə ki, məşhur fransız ədibi Lui Araqon “Qərb və Şərq divanının zəruriliyi” adlı əsərində bir neçə Azərbaycan yazıçısı ilə yanaşı, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin də adını çəkir və onun sənətkarlığını yüksək qiymətləndirmişdir.

Məlumdur ki, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev həm də bir rejissor, səhnə xadimi kimi Azərbaycanda teatrın yaranması və inkişafı sahəsində əvəzolunmaz xidmətləri olmuşdur. Bu baxımdan, Haqverdiyevi, eyni zamanda, milli teatrın tarixçəsini çox müfəssəl və nəzəri şəkildə, həm də xronoloji ardıcılıqla keçdiyi inkişaf yolunu ilk dəfə qələmə alan müəllif kimi, başqa sözlə, ilk Azərbaycan teatrşünas-alim kimi də qiymətləndirsək, ancaq həqiqəti təkrar etmiş olarıq. O, “Azərbaycanda teatr” adlı məqaləsində belə bir cəhəti nəzərə çarpdırır ki, Azərbaycanın teatrı öz tarixi inkişafı yolunda səhnəni “şeytan yuvası” adlandırır, xalqı ondan uzaqlaşdıran xurafatçı ruhani ideolaqları ilə üz-üzə gəlmişdir. Görkəmli səhnə ustaları isə hər cür təhqir və hədələrə dözmüş, lakin əyilməmişdir. “Azərbaycanda teatr” məqaləsi bu sözlərlə bitir: “O teatr ki, bir zaman yanından keçərkən camaat az qala gözünü yumardı, indi ağzına qədər dolur... Bir zaman hamıya avara və müftəxor görünən dramaturq və artistlər indi şərəf və hörmətlə qarşılanırlar” [2, səh.370].

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin elmi-nəzəri məqalələrində öz yaradıcılığı və aktyorluğu ilə sillinməz iz buraxanlardan biri də molla Nəsrəddinçi Əliqulu Qəmküsar olmuşdur. Haqverdiyev “Beş il” adlı məqaləsində yazır ki, ömründə səhnə görməyən Əliqulu Qəmküsar “ilk dəfə səhnəyə çıxıb tamaşaçıları heyretə gətirdi. Bakı teatr sevənlərindən onu hər kəs “Ölülər” komediyasında Şeyx Nəsrullah rolunda görüb, indi də xəyalından çıxartmayıb. Gözəl natiq, şirin-zəban, dərin fikirli, geniş məlumat sahibi və insanı təəccübə gətirən hafizəli bir vücut idi...” [2, səh.331].

Xalqın maariflənməsində teatrın rolunu əvəzsiz sayan molla Nəsrəddinçi Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyev yazır ki, “1920-ci ildə Azərbaycanda savadsızlar 98 faizi təşkil edirdi. Xalqla danışmaq, onu mədəniyyətə və maarifə çağırmaq üçün ən yaxşı vasitə teatr səhnəsi idi” [2, səh.369]. Çünki “artist üzünü unluq acı həqiqətləri sənətin şəkəri ilə şirinlədib camaata yedirdir” [2, səh.333]. Ancaq qazılar, axundlar teatra “nalayiq yer kimi” baxmış, belə yerə münasibətləri heç də normal olmamışdır. Pedaqoq, dramaturq, tərcüməçi, jurnalist, nəşir, həmçininin “Təzə həyat”, “İttifaq”, “Səda”, “Kavkaz”, “Sədayi-vətən”, “Sədayi-həqq”, “Sədayi-Qafqaz” qəzetlərinin və “Məzəli” jurnalının redaktoru olmuş Haşım bəy Vəzirovun 1892-ci ildə Şuşada “Evlənmək su içmək deyil” adlı səhnələşdirilmiş komediyasında aktyorlardan birinin “Həzrət Abbasa and olsun” deməsi ilə aləm bir-birinə dəymiş, bununla da 1899-cu ilədək Şuşada teatr göstərilməsinə veto qoyulmuşdur. Ə.Haqverdiyev

“Keçmiş günlərdən” adlı məqaləsində əhvalatı belə xatırlayır: “Səhnədə qumar məclisi göstərilirdi. Bir guşədə dörd nəfər əyləşib “dörd aşıq” oynayırlardı. Bir aşığın “alçı” durması üstündə” mübahisə düşür. Oynayanlardan birisi aşığın alçı durduğunu sübut etdikdə, birisi, aşığın alçı durmayıb, ancaq palazın qırı-şığına söykənib alçıya bənzədiyini söyləyir. Birinci oyunçu öz sözünü isbata yetirmək üçün birdən qışqırdı: “A kişi, Həzrət Abbasa and olsun ki, aşıq alçıdır”. Bu sözlər teatro salonunda bir bomba kimi partlayıb, tamaşaçıların arasında böyük bir qarışıqlığa səbəb oldu. Teatroda olan gənclər: “Bu məlunlar, dinsizlər, Allahı tanımayanlar, araq-çaxır içənlər, nə haqq ilə teatro kimi nalayiq bir yerdə Həzrət Abbasın adını çəkirlər” – deyər xəncər və tapançalara əl atdılar. Teatro yarımçıq pozuldu, “aktyorlar” dal qapıdan qaçdılar. Səhnədə iştirak edən bir müəllim əynindəki qadın paltarını soyunmağa vaxt tapmadığından, öz paltarlarını qoltuğuna alaraq evlərinə qədər qaçmışdı. Sabahısı günü şəhərin gəncləri silahlanıb kənd müəllimlərini avlamağa çıxdılar. Müəllimlər isə hamısı qaçıb öz kəndlərinə getdilər. Müəllim Haşım bəy Vəzirov qapısını bağlayıb evdə gizlənməyə məcbur oldu. Bir axşam Haşım bəy öz qohumlarından bir neçə adam götürüb qazının evinə getdi: Əsərin əl yazması ilə Quranı qazının qarşısına qoyub dedi: “Qazı ağa! Bu mənim yazdığım əsər, oxuya bilərsiniz, ancaq and olsun bu Qurana, “Həzrət Abbas” adını mən kitabıma salmamışam. O nadürüst Bədir (həvəskarın adıdır), dili dinc durmayıb, bu sözləri özündən demişdir”. Qazı inandıqdan sonra cəməti sakit etdi” [2, s.375].

Göründüyü kimi, Azərbaycanda dini fanatizmin tüğyan etməsi, yalançı din xadimlərinin isə bundan istifadə edərək teatra, dram sənətinə, ümumiyyətlə desək, sivil mədəniyyətin inkişafına mane törədərək xalqın maariflənməsinin qarşısını hər vəchlə alırdılar.

Ə.Haqverdiyev yazır ki, “1905-ci ilə qədər Azərbaycan tamaşaları aktyorlar və həvəskarlar üçün dəhşətli əzab və işgəncədən ibarət idi. Şəhərlərdə (Bakıdan başqa) teatr binaları yox idi” [2, s.365].

Ə.Haqverdiyev xalqın xoşbəxtliyini maarif toxumu səpən xalq məktəblərində, elmdə, təhsildə görürdü. Qızların məktəbə cəlb olunması məsələsini daim düşünənlərdən biri də Haqverdiyev idi. Qızların məktəbə nə qədər həvəs və marağı olsa da, atalar qızlarını məktəbə yox, səkkiz yaşından ərə verib başdan rədd etməyi düşünürlər. Ə.Haqverdiyevin qızların təhsili üzərində apardığı maarifləndirmə işi öz işini görməkdə idi. Artıq atalar qızlarının əlindən yapışır və çəke-çəkə məktəbə aparmaq məcburiyyətində qalırdılar. Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyev yazır ki, “Bir vaxt olacaq – çox uzaq da çəkməyəcək, görəssən təsəttürü nisvanın ən mütəəssib tərəfdarı, məsələn: bir nəfər Kərbəlayı Fərzalı qızının qolundan yapışıb küçə ilə aparır və yolda öz dükən qonşusu Məşədi Meydanəli rast gəlir. Məşədi xəbər alır: “Kərbəlayı bu uşağı hara aparırsan?”

Kərbəlayı: “Neyləyim, ay məşədi, Allah zəmanəni dağıtsın! İki qızım evdə böyüyüb qalıblar, hər kəs yaxınlarına düşmür, qardaşım oğluna istədim verəm, almadı, dedi: “Mən gərək oxumuş qız alam”. Gedib bir yəhudi qızı alıb gətirib. Bacım oğlanlarına yalvardım, özün bilərsən biri bir nemka (nemes, alman – K.C.) deyirlər, nə millət deyirlər alıb, biri də bir rus qızına uyub. Kənardan da gəlib istəyən yoxdur, çünki əvvəla, cahillərimiz xarab olub və bir də deyirlər: Əgər Kərbəlayı Fərzalının qızları yaxşıdırlar, niyə əmiləri, dayıları oğlanlarına getmirlər?” İndi əlacımız kəsilib, aparıram o dağılmış şeytan yuvasına, bəlkə heç olmasa bu qız evdə qalmıya” [2, səh.327].

Yazıçının qələmə aldığı “Odabaşının hekayəsi” əsəri də dövrün hacılarını, ruhanilərini ifşa edən gözəl sənət əsəridir. Hekayədə varlanmaq üçün şəxsiyyət və vicdanlarını qara pula satan, öz şəxsi mənafeləri üçün hər cür fırıldığa əl atan, ürəklərində təmiz məhəbbət gəzdirən cavanları zəhərləyib məhv edən xurafatçıların üç üzü hərtərəfli təsvir edilmişdir.

Göründüyü kimi, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev nə yolla olursa-olsun, qadını Şərq ətalətindən, qaragüruhçu dinin təsirindən, kölə vəziyyətindən qurtarmağa və ictimai həyata cəlb etməyə çalışmış və azadlıq uğrunda gedən mübarizəni də, mədəni və siyasi tərəqqini də məktəblə əlaqələndirmişdir. Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyev yazır ki, milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyev ünəs məktəbinin əsasını qoyanda “dünyada bir mürdar ad qalmadı ki, Bakı camaatı o məktəbə qoymasın. Qulağım elə sözlər eşidirdi ki, bütün bədənim titrəşirdi” [2, səh.326].

O zaman məktəb adı ilə yaranmış və illər boyu məscidlərdə fəaliyyətini davam etdirən molla-xanalar və başqa milli tədris müəssisələri dövrün tələblərinə qətiyyənlə cavab vermir, millətin gələcəyi olan uşaqları şikəst edirdilər. Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyev yazırdı ki, “məktəblərdə tədris kitabları

və camaatın oxuduğu kitablar ancaq “Leyli və Məcnun”, “Gülüstən”, “Bustan”, “Tarixi-Nadir” və bu qəbil İranda çap olunmuş və əksəri fars dilində yazılmış kitablar idi” [2, səh.376]. Dövr dünyəvi elmlərin tədrisini, gənc nəslin hərtərəfli bilik səviyyəsinə malik olmasını tələb edirdi.

Xalqın təlimi, təhsili, tərbiyəsi ilə bağlı yazılar yazan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev həm də bir pedaqoq kimi çıxış edərək xalqın maariflənməsində bənzərsiz xidmətləri ilə pedaqoji fikir tariximizi zənginləşdirmişdir. Haqverdiyev gənc nəslin tərbiyəsi, əxlaqı məsələlərinə həmişə ictimai və mədəni inkişaf baxımından yanaşmışdır. O, bu mövzuda yazdığı hekayə, məqalə, felyeton, Azərbaycan xalq pedaqogikası nümunələrində köhnə, çürük təlim-tərbiyə üsullarını tənqid etmiş, uşaqların, gənc nəslin mütərəqqi üsullar əsasında tərbiyələndirilməsinə çalışmışdır. Əbdürrəhim bəyin qarşıya qoyduğu əsas məqsəd kökdən ayrılmaq, kökə qayıtmaq, milli-mənəvi dəyərləri qorumaq olmuşdur. Onun ən böyük və nəcib arzularından biri də uşaqları vətənə, xalqın adət və ənənələrinə və ya milli dəyərlərə məhəbbət ruhunda böyütmək, onlara mədəni vərdişlər, müsbət əxlaq normaları aşılamaq və gələcək nəslə ərməğan etmək ideyası idi.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev yaradıcılığında Cənubi Azərbaycan xalqını vətəni sevməyə, onu düşməndən qorumağa, həqiqi vətənpərvər olmağa çağırırdı. Onlara həyatın mənasını başa salmağa çalışır, öz azadlıq və xoş gələcəyi uğrunda vuruş meydanına çağırırdı. Ə.Haqverdiyev “Həmşəri” adlı felyetonunda Cənubi Azərbaycan xalqını möhkəm iradəli, mübariz, qorxu bilməyən nəsillər tərbiyə etməyə çağırırdı.

Ə.Haqverdiyev hər cür vətənpərvərlik hissindən məhrum olan, namus, mədəniyyət, insaniyyət, humanizm, səmimiyyət məfhumlarını tapdalayan şöhrətpərəstləri bir şəkildə tənqid atəşinə tuturdu. Bu nöqteyi-nəzərdən Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyevin “Marallarım” əsəri çox xarakterikdir. Abbas Zamanovun da qeyd etdiyi kimi “Marallarım”da böyük bədii ümumiləşdirmə vardır” [3, səh.71]. Belə məlum olur ki, Dəcələbad maralları məclis qayıdır bir “üsuli-cədid” məktəbi açmaq fikrinə düşürlər. Sonra başlayırlar ki, məktəbin adını nə qoyaq? “Biri deyir: “Məktəbi-şamatət”, biri – “Ləmət”, biri – “Nədəmət”, biri- “İftizah”, biri – “İzmehlal”... Sədr təklif edir: “Mədrəseyi-töhmət”. Bu ad məclis tərəfindən qəbul olunduqdan sonra Tehrandan iki müəllim gəlir və dərs deyir. Bunu eşidən Konsul Ağa məktəbə gəlir və müdirdən proqramla tanış olmasını istəyir.

“Müdür başlayır bir-bir oxumağa:

Əvvəlinci: “Vətən – Zavallının əşarından.

Konsul ilan çalmış tək sıçrayır:

– Amandı, nə fikirdəsən?

– Xan, necə?

– Rəhmətlik oğlu, rusun qoşunu Ərdəbildə əyləşib, sən vətən sözünü dilinə gətirirsən? Bəlkə səhər gəlib məktəbi bağladılar.

– Eybi yoxdur, bu dursun. İkincisi: “Ayıl ey milləti-İran, oyan bu xabi-qəflətdən”

– Ay xanəxarab dayan!

– Nə oldu, xan?

– Xanəxarab! Rus Təbrizdə əyləşib! Sən milləti-İran sözü danışırısan. Bundan sonra əlbəttə gərək “millət” sözü ortaliqə çıxmasın!

– Xub, bu da dursun. Üçüncü:

Bir günü tülkü girdi bir bağa,

Baxdı orada sola, həm sağa,

Gördü o bağda üzüm saralıb,

Konsulun biğları əcəb qaralıb.

-Bax budur ha, belə-belə əşardan oxut, xalq da ləzzət aparsın. Və bir də çalış qiyamət, insaniyyət, mürüvvət, həmiyyət, ittihad, namus, qeyrət, mədəniyyət sözləri ortaliqə gəlməsin!” [4, №2].

Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyev Cənubi Azərbaycanda yaşayan türklərin nümunəsində Şərqi xalqlarının cəhalət zəncirini qırmağa, onları vahid bir qüvvə ilə birləşməyə və birləşərək ölkənin varını, yoxunu talayan imperialistləri ölkədən çıxarmağa və daxilindəki istismar dünyasını dağıtmağa çalışmışdır.

Bu gün Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin əsərləri təkcə ana dilində Azərbaycanda deyil, dünyanın bir sıra ölkələrində (Rusiyada, Gürcüstanda, Litvada, Taciqıstanda, Qırğızıstanda, Bolqarıstanda, Türkiyədə, Almaniyada və s.) müxtəlif dillərdə çap olunmuşdur.

Sonda qeyd edək ki, əsrlərdən əsrlərə süzülərək gələn xalq pedaqogikası nümunələri – nağıllar, tapmacalar, bayatılar, xalq mahnıları, mövsüm-mərasim nəğmələri, aşıq şeirləri, dastanlar, xalq tamaşaları və s. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yaradıcılığında mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasının mühüm vasitələrindən biri olmuş, hələ təlim və tərbiyə haqqında elm olan pedaqogika yaranmazdan əvvəl gənc nəslin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə edilməsində müstəsna rolunu qeyd etmişdir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yaradıcılığından qidalanan hər bir oxucuya aydın olur ki, gənc nəslin təlim, tərbiyə və təhsili, elmi-pedaqoji fikrin inkişafı, şübhəsiz ki, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərindən, soy kökündən qidalanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: 2005, 504 s.
2. Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, 2005, 408 s.
3. Abbas Zamanov. Əməl dostları. Bakı: Yazıçı, 1979, 371 s.
4. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1911, №2
5. Kamran Məmmədov. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1955, 196 s.
6. Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 320 s.
7. Kamal Camalov. Mollanəsrəddinçilərin maarifçilik ideyaları. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 356 s.

SUMMARY

Kamal Jamalov

ABDURRAHİM BEY HƏGVERDİYEY- PUBLIC FIGURE, PLAYWRIGHT, TRANSLATOR, DEVOTED TEACHER AND MOLLANASRADDİNİST

The article explores pedagogical views of the prominent novelist, playwright, translator, educator, director, public figure Abdurrahim Bey Hagverdiyev. It is noted that the educational views and thoughts of Abdurrahim Bey Hagverdiyev are the most valuable pedagogical sources that have enriched the history of the Azerbaijani school and pedagogical thought. When reading the article, it becomes clear that, the direction of A. Hagverdiyev's idea is not only a realistic view, but also his satirical style, which is primarily conditioned by the period, the description of social and spiritual oppression. A.Hagverdiyev considered education of girls as a priority issue. He explained the reason for illiteracy of girls by keeping them away from school. In each of his works or feuilletons, he explained that women's freedom and education are an important issue. Because an uneducated woman can not keep her child away from the influence of ignorant people. In the article, Abdurrahim Bey, a connoisseur of modern pedagogical science who is deeply aware of the theoretical and practical issues of the pedagogical process, was also studied as the skilful translator, who introduced readers with the best artistic examples of world literature. The article also examines and analyzes the love of Abdurrahim bey Hagverdiyev for the motherland, people's customs and traditions, as well as national values.

Key words: *prominent teacher Abdurrahim Bey Hagverdiyev, novelist, playwright, translator, the role of theater in educating the people, problems of education and upbringing, national and moral values*

РЕЗЮМЕ

Кямал Джамалов

**АБДУРРАГИМ БЕК ХАГВЕРДИЕВ – ОБЩЕСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ,
ДРАМАТУРГ, ПЕРЕВОДЧИК, ОТВАЖНЫЙ
ПЕДАГОГ И МОЛЛАНАСРЕДИНЕЦ**

В статье объектом рассмотрения являются педагогические взгляды выдающегося прозаика, драматурга, переводчика, педагога, режиссера, общественного деятеля Абдуorraгим бека Хагвердиева. Отмечается, что воспитательные мысли и взгляды Абдуorraгим бека Хагвердиева являются самыми ценными педагогическими источниками, обогатившими историю школьной и педагогической мысли в Азербайджане. При чтении статьи становится ясно, что идейная ориентация Хагвердиева - это не только путь реалистического взгляда, но и его сатирический стиль обусловлен в первую очередь со временем, описанием общественного и нравственного рабства. А.Хагвердиев считает образование девушек приоритетным вопросом. Он видел причину отставания нации от прогресса в отдалении девушек от школы. В каждом своем произведении или фельетонах он объяснял, что эмансипация и образование женщин являются важными вопросами. Потому что необразованная женщина не может быть способной держать своего ребенка подальше от улицы и от влияния невежливов людей. В статье обосновывается мысль, что автор, вооружившись достижениями современной педагогической науки, рассматривает творчество А.Хагвердиева не только как глубоко знающего теоретические и практические вопросы педагогического процесса, но и искусного переводчика, ознакомившего читателей с самыми лучшими художественными образцами мировой литературы. В статье также исследована и проанализирована любовь Абдуorraгим бека Хагвердиева к родине, народным обычаям и традициям, а также национальным ценностям.

Ключевые слова: видный педагог Абдуorraгим Бек Хагвердиев, прозаик, драматург, переводчик, роль театра в просвещении народа, проблемы обучения и воспитания, национально-нравственные ценности

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əsgər Qədimov
Мəqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

ÇINARƏ RZAYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

cinarerzayeva@yahoo.com.tr

UOT: 82-3.512.162

NAXÇIVAN FOLKLOR MƏTNLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN
TƏSƏRRÜFAT LEKSİKASI

Məlumdur ki, qədim zamanda xalqımız daha çox təsərrüfatla məşğul olub. Ona görə də folklor mətnlərində təsərrüfat leksikasını araşdırmağa, onun təhlilini aparmağa ehtiyac vardır. Məqalədə Naxçıvan folklor mətnlərində işlənən təsərrüfat leksikasına aid sözlər seçilmiş araşdırılmış və təhlil edilmişdir. Tədqiqata cəlb etdiyimiz təsərrüfat leksikası bunlardır: çəkiç, cüt, külünc, bel, təkmə, çuval, mərəndi, kotan, heybə, badya, toxmaq və s.

Araşdırma zamanı məlum olmuşdur ki, təsərrüfata aid əşya adları folklorun demək olar ki, bütün janrlarında işlənmişdir. Bu da folklorumuzun qədimliyindən, zənginliyindən, xalqımızın əməksevərliyindən xəbər verir. Təhlillər zamanı məlum olmuşdur ki, folklor mətnlərində təsərrüfata aid bəzi leksik vahidlər isə həqiqi mənada deyil, məcazi mənada işlənmişdir. Məsələn, “ələk” sözünü göstərə bilərik. Məqalədə bu leksik vahidlə bağlı bir sıra təhlillər aparılmış və nümunələr göstərilmişdir.

Həmçinin məqalədə tədqiqata cəlb olunan leksik vahidlərin hər birinin qarşısında mənası verilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, təsərrüfatın müxtəlif sahələrini əhatə edən əşyaların çoxu bu gün də öz işləkliyini qoruyur. Bir qisim isə arxaikləşib. Həmin əşyalar öz işləkliyini itirmiş, ya da yeni texnologiya ilə əvəz olunmuş, ona görə də onun adı dilimizin aktiv fondundan çıxıb, passiv fonduna keçmişdir. Tədqiqat zamanı yeni, maraqlı elmi nəticələr əldə olunmuşdur.

Açar sözlər: Naxçıvan, folklor, təsərrüfat, leksika

Qədim tarixə malik olan şifahi xalq ədəbiyyatı janrları bir çox xüsusiyyətləri ilə diqqəti çəkir. Bu xüsusiyyətlərdən biri də folklorlarda müxtəlif sahələrin əks olunmasıdır. Bu sahələrdən biri də etnoqrafiyadır. Ta qədim zamanlardan folklorşünaslıq elmi etnoqrafiya ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Məqalədə folklor mətnlərində işlənən təsərrüfat leksikası araşdırılacaqdır. Məlumdur ki, qədim zamanda xalqımız daha çox təsərrüfatla məşğul olub. Ona görə də folklor mətnlərində təsərrüfat leksikasını araşdırmağa, onun təhlilini aparmağa ehtiyac duyulur. Təsərrüfat leksikasına aid sözlər şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif janrlarında qarşımıza çıxır. Bu da xalqımızın qədim zamanlardan bu günə kimi əsas məşğuliyyət sahələrini aydın şəkildə göstərir. Əməksevər xalqımız hər zaman gördüyü işin, çəkdiyi əziyyətin, bir sözlə öz əməyinin bəhrəsini görmüşdür. Bu proses bu gün də davam edir. Bu da dövlət tərəfindən diqqətdə saxlanılır və yüksək qiymətləndirilir.

Keçmişdə xalqımız təsərrüfatın müxtəlif sahələrinə aid terminləri folklor mətnlərinə yansıtmış, beləliklə də, öz əməklərini uşaqlara janrlar vasitəsi ilə çatdırmışdır. Naxçıvan folklor mətnlərində işlənən həmin təsərrüfat terminlərinin bir qismi tədqiqata cəlb edilmişdir. Məsələn, çəkiç, cüt, külünc, təkmə, çuval, mərəndi, kotan, heybə və s. Təhlillər zamanı nümunələr folklor mətnlərində olduğu kimi verilir. Yəni heç bir imla dəyişikliyi olunmadan, xalqın dilindən qələmə alındığı variantda göstərilir.

Çəkiç-əsasən, mıx vurmaq, metal döymək kimi istifadə olunan bu əşyaya “Küzəçioglunun nağılı”nda rast gəlirik:

Ordan-quyudan qışqırır ki, ey bəniadəm, hər kimsənsə quyunun qırağında bir kəküş var. O kəküşü götür, quyunun qırağındakı hər bir mıxın birinə kəküş vır (6, s. 176).

Məlumdur ki, xalq dilində sözlər müxtəlif fonetik variantlarda istifadə olunur. Yəni ədəbi dildən fərqli olaraq, dialekt və şivələrdə sözlər dəyişik formada işlənir. Qeyd edək ki, “Naxçıvan qrupu dialekt

və şivələrinin lüğət tərkibi digər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, uzun əsrlərin məhsuludur və burada xalqımızın dilinin keçdiyi inkişaf yolu, həyatı, məişəti və s. ilə bağlı olan çoxlu miqdarda qədim söz və ifadələri müşahidə edirik ki, bunlar da dilimizin tarixini özündə əks etdirir” (3, s. 105). Folklor da sırf xalq dili olduğundan burada belə sözlər xeyli saydadır. Verilən nümunədə çəkic “kəküş” kimi verilmişdir. Folklorun başqa bir janrında isə çəkic olaraq rastımıza çıxır. Həmin nümunə aşağıdakıdır:

Dəmirçi özünü düzəldib yapışdı eşşəyin ayağınan və çəkici nala vırdıxca- “Təzə qalsın, yaza qalsın!” dedi (5, s. 219).

“Məlik Məmməd və Məlik Əhməd” nağılından oxuyuruq:

Mənim bir taxtım var ki, gərək onu suda elə axıdasan, suya dəyməyə. Bir də bir qazanım var, yeddi dəmirçi hərəsi onun bir küncündə oturub çəkic döyür (4, s. 198).

Cüt- qədimdə yer şumlamaq üçün əkin sahələrində istifadə olunurdu. Bu gün isə bu alət arxaik hesab olunur. Çünki bu əşyanı yeni texnoloji avadanlıqlar əvəz edir. Qədim zamanlarda təsərrüfatda geniş istifadə olunduğuna görə folklor mətnlərində bu alətin adı keçir. Əfsanə və rəvayətlərdən oxuyuruq:

Bir kişi xödəyi ilə gölün kənarında cüt sürürmüş. Öküzdər cütü ağır çəhdüyinnən, majqal xödəhçiyə hirsdənir ki, öküzləri hayla, tez əkəh. Xödəhçi də öküzdərə hay vurur. Bu hay-küydən sonra öküzdər cütü bərk dartıllar (5, s. 40).

“Ogey ana” nağılında isə:

Oğlana bir ağaş vırır. Oğlan ağıya-ağıya çıxır, didərgin, əvinnən qaçır, düz atasının yanına. Atası da cüt sürürdü (5, s. 143).

“Əkinçi ilə Şah Abbas” nağılında da bu alətin adı keçir. Nağılın adında əkinçi sözünün işlənməsi də nağılın əkinçiliklə bağlı olduğunu deməyə əsas verir. Həmin nağıldan oxuyuruq:

Gəldi gördü bir əkinçi təyh bir öküzlə yer əkir. Öküzün cütə gücü çatmayanda bir arvad xəylağı köməh eliyir. Əkinçi də cüt bərkə - boşa düşdühcə der: “Şah Abbasın atasına nələt” (5, s. 190).

Holavarlarda da bu leksik vahidə rast gəlirik:

Dağların enişi var,
Diki var, enişi var.
Cütə gedən öküzün,
Özünün yerişi var (5, s. 265).

Nümunələrə əsaslanaraq deyə bilərik ki, cüt sözü eyni mənada folklor mətnlərində geniş işlənmişdir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, keçmişdə xalqımız əkinçiliklə daha çox məşğul olubdur.

Külüng – bu alətin mənası lüğətdə aşağıdakı kimi izah olunur:

“Daş çıxarma və torpaq qazıma işlərində istifadə edilən bir ucu sivri, o biri ucu isə enli alət” (20, s. 778).

Bu alətin folklor mətnlərində işlənmə yerinə nəzər salaq:

Bir gün Fərhad külüngünü əlinə alıb su axımına doğru arxın içi ilə gedirdi ki, görsün, nə üçün su yolda itir, öz mənzilinə gedib çatmır (4, s. 67).

“Bəşirin nağılı”ndan oxuyuruq:

Sabahı o niyyətə düşdü ki, bir bel, bir külüng götürsün, qazıb mənbəyini tapsın. Gəlib oranı qazmağa başladı (6, s. 307).

Bayatılarda da rastımıza çıxır:

Əzizim qazan ağlar,
Od yanar, qazan ağlar,
Bel batmaz, külüng qazmaz,
Qəbrimi qazan ağlar (4, s. 352).

Verilən iki nümunədə, həmçinin **bel** sözü də işlənmişdir. Bel demək olar ki, hər kəsin həyatında olan uzun saplı, uc hissəsi düz olan və sapın hər iki tərəfindən çıxıntısı olan yer qazmaq üçün alətdir. Çıxıntılar ona görə qoyulur ki, yer qazan zaman ayaq qoyub sıxmaq mümkün olsun.

Başqa bir nümunədə bel sözünün işlənmə mövqeyinə baxaq:

Bir kişi əkin suvarmaxdan qəyidirmiş. Birdən qabağına bir qüleybanı çıxır. Kişi qorxusunnan isdiyir ki, əlindəki beli qaldırıp onu vırsın. Elə beli qaldıranda qüleybanı dil açıp deyir ki, ay kişi,

mənim sənə nə pisdiyim keçip? (4, s. 34).

Təknə- “əsasən, xəmir yoğurmaq üçün işlədilən dərin, iri, taxta mətbəx aləti; dərin tabaq” (2, s. 299). Folklor mətnlərindən aldığımız bir nümunəyə nəzər yetirək:

Güllü tutdu savaşım,
Təknədə qaldı aşım,
Çiyinmə düşdü başım,
Yatdı dəyirman daşım,
Dərdimi gəl bil, babam.
Gəl babam, ay gəl, babam (5, s. 70).

Verilən nümunədə təknə “qab” mənasında işlənmişdir.

Toxmaq-ağacdan yonulmuş iribaşlı çəkicdir. Bu sözün ifadə etdiyi məna ilə bağlı bir neçə variant vardır. Toxmaq həm ət döyəndə istifadə olunan alətin adıdır, həm də paltar yuyanda yaxşı təmizlənsin deyə istifadə olunan uc hissəsi enli qalın, əl tutan hissəsi nazik olan taxtanın adıdır. Bundan başqa bir mənası da “keçmişdə qapını döymək üçün qapılara asılan çəkicəoxşar alət” (2, s. 348) kimi də lüğətimizdə göstərilmişdir.

Arvad qışqırdı: -Ay kişi, ay kişi, çağır qonşuları havara. Kişi qonşuları çağırmağa gedəndə toxmaq kişinin başına düşüb onu dala qaytardı (4, s. 207).

Araşdırma zamanı “Çölməyin nağılı”nda toxmaq əşyasının adına rast gəldik və burada əşyaların hərəkəti diqqətimizi çəkdi. Həmin nümunəyə baxaq:

Dedi: – Mən də gəlim. Dedi: –Gəl. Getdilər, getdilər qabaxlarına toxmaq çıxdı. Az getdilər, üz getdilər, çatdılar çölməyin anasıgilin evinə. Çölməy girdi içəri, əqrəb girdi pişçaya. Təbənə balası girdi təndirə. Xoruz girdi ocağa. Toxmaq durdu qapının başında (4, s. 206).

Bu nümunədə tək toxmağın deyil, bir çox əşyaların hərəkətli olmasını görürük.

Başqa bir janrda-atalar sözü və məsəllərdə işlənməsinə diqqət yetirək:

Sözünü bilməyən ağız başına toxmaq vurdur (6, s. 152).

Oraq- Əkinçilikdə işlənən bu alətin əsas funksiyası hər hansısa bir otu, bitkini, gülü və s. biçməkdir. Bunun adı folklor mətnlərində də keçir.

Orağı kürk vaxtı, kürkü oraq vaxtı (6, s.152)

Sancmalarda da bu alətə rast gəlirik:

Babam getdi biçinə,
Oraq dəydi qıçına (4, s. 325).

Və yaxud:

Dəyirman üstü çiçək,
Oraq gətir gül biçək,
Mən yarımı tanıram
Qısa boy, qarabiçək (4, s. 374).

Uşaq folklorunda aldatmalarda da oraq sözünə rast gəlirik:

Durdux oraxcamızı götrdüyh, çörəyh götdüyh, çarığımızı bərkitdiyh getdiyh.

Getdiyh gördüyh donuzdar dolub darıya.

Orağı atdıx, donuz qaşdı, orax bişdi, biz yığdıx.

Donuz qaşdı, orax bişdi, biz yığdıx (7, s. 355).

Balta- Ucu dəmir, saplağı taxta olan bu alət qədim zamanda da işlək olmuş və günümüzdə də öz işləkliyini qoruyur. Bu alət adının atalar sözü və məsəllərdə işlənmə yerinə nəzər yetirək:

Düşmənin baltasını saplıyan düşmənnən qorxuludur (6, s.152).

Başqa bir nümunə:

Bir gün kişi yenə nacağı götürüb meşəyə gedir, başlayır odun qırmağa. Birdən bir quş gəlib qonur kişi kəsdiyi ağacın budağına. Kişi baltanı saxlayır ki, quş uçub getsin, amma nə qədər eləyir, bu quş əl çəkib getmir (6, s. 331).

Balta sözü bu nümunədə birinci nümunədən fərqli olaraq, öz həqiqi mənasında, yəni odun, ağac kəsmək üçün əşya mənasında işlədilir.

Bayatılarda:

Bağda üzüm ağacı,
Üzüm–gözüm ağacı.
Bağa baltalı girib,
Kəsib bizim ağacı (4, s. 362).

Balta sözü bir neçə janrda bənzətmə rolunu oynayır. Həmin nümunələrə nəzər salaq:

Altı taxta, üstü taxta,
Ortasında dəmir balta (xəncər) (6, s. 400).

Və yaxud:

Evlərinin qapısından içəri girəndə ögey bacısını gördü. Oğlan onu dodaqlarının iriliyindən tanıdı. Qız nə qız, lay bir divar, dişləri balta boyda. Oğlan şübhələndi ki, bəlkə elə bu kəndin camaatını yeyib qurtarıb (4, s. 289).

Balta alətinin qısa saplısı da nacaq adlanır. Bu da folklor mətnlərində işlənmişdir.

Bunun ağzından bu söz çıxmamış qapıdan bir dərviş girdi. Dərviş qəşəh, nurani, belində qurşağı, əlində nacax girdi. Salam verdi. Əhməd vəzir səvindi (6, s.200).

Çuval – bu əşya keçmişdə daha çox işlənirdi. Heyvanlarla, əsasən də, dəvələrlə yük daşımaq üçün tutumu çox olan bu əşyadan istifadə olunurdu. Qədim tarixə malik olan bu əşyanın adına xalq nümunələrində də rast gəlirik:

Qızılları ulağa yühlədilər. Kişi tacirlərlə sözləşdikləri yerə gəldi, orda uzanıb yoldaşlarını gözlədi. Tacirlər gəldikdə görüldü ki, kişi yatıb. Çuvallarına baxdılar, onun çuvallarındakı qızılı gördükdə paxıllıq etməyə başladılar (6, s. 257).

Çuval sözünə atalar sözü və məsəllərdə də rast gəlirik. Məsələn:

Kişi gətirir çuvala, arvad yığır navala (6, s. 152).
Siçandan törəyən çuval dibində yatar (6, s.151).

Mərəndi - dialektde işlənən təsərrüfat alətidir. Biçin zamanı istifadə olunur.

Kişi dedi:

Bala, durun mərəndiləri götürün, gedax biçax.

Binnar getdi ki, biçilip, taya-taya vırılıp. Dedilər neyniyax, necə eliyax, gedax gətirax döyax. Getdilər gətdilər qoşquynan döydülər, tığladılar tığa (6, s. 195).

Bu nümunədə həmçinin qoşqu təsərrüfat alətinə də rast gəlirik. Qoşqu leksik vahidi holavarlarda da rastımıza çıxır.

Qoşquda kəl öküzüm,
İmana gəl, öküzüm.
Şumla yeri, çıx başa,
Sonra dincəl, öküzüm (6, s.429).

Yaba- təsərrüfatda istifadə olunur. Bir neçə uzun dişli olan bu alətdən otu, çör-çöpü və s. yığib atmaq üçün istifadə olunur. Atalar sözü və məsəllərdə rastımıza çıxır:

Xırmana girən porsuq yabanı qəbul edər (6, s. 422).

“Çölməyin nağılı”nda isə məcazi mənada işlənmişdir. Bu da uşaqlara həm maraqlı gəlir, həm də gülüşlərinə səbəb olur:

Qarışqa şıllaq atdı, dəvənin böyrü batdı.
Tısbəğaynan qurbağa getdi kəbin kəsməyə.
Camış palaza büründü,
Getdi qulax asmağa.
Yabaynan dovğa içdik.
Belə yalan deməmişdik (4, s. 206).

“Yabayla dovğa içmək” ifadəsi nağıla xüsusi mənə çaları qatmış və daha sevimli etmişdir.

Şah oturmuşdu küləfrəngidə, gördü ki, camaat əlinə daş-kəssək, yaba, ağac alannar hamısı, gəlillər. Şah tez deyir, ay vəzir, ay vəkil, tez gəlin bura, bu nədi belə, bunnar hara gedirlər? (7, s. 237).

Bu nümunədə yaba həm də soyuq silah kimi qarşımıza çıxır. Nümunədən görünür ki, keçmişdə işi müşkülə düşmüş olan şəxs yabandan özünü müdafiə üçün istifadə edirmiş.

Kotan–“yer şumlamaq üçün enli metal gavağını olan kənd təsərrüfatı aləti” (1, s. 741). Bu alət də indi işlənmədiyinə görə dilin passiv fonduna keçib.

Hayda, a balam, hayda,
Kotanım, kalım, hayda.
Qaraşumu vur başa,
Dincələh gələn ayda (6, s. 429).

Ələk- əşyadan hər hansısa bir zibili, xırxısı təmizləmək üçün istifadə olunur. Ələk sözü həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlədilir. Folklor mətnlərini araşdırdığımızda hər iki varianta rast gəlirik. İlk olaraq həqiqi mənada işlənməsinə baxaq. Naxçıvan folklor antologiyasında yer alan xalq təbabətinə aid mətnlərdə işlənmişdir.

İtburnunu əzib ələkdən keçirib 400 qram qara küncüt, yarım kilo balla qarışdırıb içinə ovulmuş yarpız, nanə, solmaz çiçəyi əlavə edilir (6, s. 702).

Aşiq yaradıcılığında “ələmək” üçün alət mənasında işlənmişdir.

Mənim dərdim sevgi deyil, ay nənə,
Gəl eyləmə əməyimi zay, nənə.
Etmə məni məcnunlara tay, nənə,
Dərdimi ələkdən ələ sən indi (2, s. 395).

Burada da “ələmək” mənasında işlənsə də, məcazlıq özünü göstərir. Bildiyimiz kimi, dərd ələnməz. Aşiq axırınıcı misrada ələk sözünü məcazi mənada işlədərək oxucunun diqqətini çəkir və şeirinə emosionallıq qatır.

Ələk sözü folklorumuzda həm də məcazi mənada işlənir. Utanan birinə deyərlər: “Üzünə ələk tut”. Bayatılarda məcazi mənada işlənməsinə baxaq.

Əzizinəm mələk gəl,
Fələk gəlmə, mələk gəl.
Vəfasızlıq eylədin,
Üzünə tut ələk gəl (6, s. 556).

İnanclara görə: “Gecə vaxtı evdən pul, ələk, xəlbir, süfrə, od, yumurta verməzə. Gecə vaxtı qonşudan bunnarı almağa gedərkən əvəzində bir əşyanı qonşuya vermək lazımdır” (6, s. 55).

Həm xalqımızın dilində, həm də folklor mətnlərində bu deyimə rast gəlirik, ancaq niyə verməzlər? Bunun açıqlaması yoxdur. Sadəcə bu ifadə deyim olaraq nəsilədən-nəslə, əsrdən-əsrə ötürülərək günümüzdə qədər gəlmişdir.

Badya- “içinə süd sağmaq, yaxud maye tökmək üçün misdən, saxsıdan və sairədən qayırlan altı gen böyük qab” () Bu leksik vahidə inanclarda rast gəlirik.

Kələki kəndində Novruz bayramında Cangülüm oynayallar. Yaşlı bir qadın badyanın içinə su doldurar, cavan qızlar yığışar onun ətrafına, hər kəs bir nişanə verər (sırğa, üzük), nə yaşlı qadın, nə də qızlar biri-birinin nişanəsini bilməz (5, s. 15).

Nümunədə badya lüğətdə verilən mənada işlənmişdir. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, təsərrüfata aid olan leksikanın folklor mətnlərində xeyli sayda olması xalqımızın əməksevərliyindən xəbər verir. Keçmişdə təsərrüfatla məşğul olan dədələrimiz, babalarımız, nənələrimiz bu alətlərdən, əşyalardan istifadə etməklə bərabər, yaratdıqları xalq ədəbiyyatı nümunələrində də onların adlarından istifadə etmişlər. Beləliklə də, bu gün folklor mətnlərini oxuyan hər bir şəxs təsərrüfata aid terminlər haqqında müəyyən məlumata yiyələne bilir. Araşdırmalar göstərir ki, təsərrüfatın müxtəlif sahələrini əhatə edən əşyaların çoxu bu gün də öz işləkliyini qoruyur. Bir qisim isə arxaikləşib. Həmin əşyalar ya öz işləkliyini itirmiş, ya da yeni texnologiya ilə əvəz olunmuş, ona görə də onun adı dilimizin aktiv fondundan çıxıb, passiv fonduna keçib. Bəlkə də bu gün təsərrüfatda işlənən digər əşyaların da adları zamanla passif fonda keçəcəkdir. Buna da texnologiyanın inkişafı səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, II c., Bakı: Çıraq, 2006, 790 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, IV c., Bakı: Çıraq, 2006, 464 s.
3. Əliyeva Nuray. “Naxçıvan dialektinin lüğət tərkibində məişət terminləri” //“Türkojoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar” mövzusunda Beynəlxalq Konfrans Bakı:, 14-15 noyabr, 2016-cı il
4. Naxçıvan folklor antologiyası. I cild. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 513 s.
5. Naxçıvan folklor antologiyası. II cild. Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 496 s.
6. Naxçıvan folklor antologiyası. III cild. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 560 s.
7. Naxçıvan uşaq folklorundan örnəklər. Bakı: AR Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondu, 2017, 461 s.

SUMMARY

Chinara Rzayeva

FARMING VOCABULARY USED IN THE TEXTS OF NAKHCHIVAN FOLKLORE

It is known that in ancient times our people were more engaged in farming. Therefore, it is necessary to study economic vocabulary in the texts of folklore and analyze it. The vocabulary that we use for research includes: hammer, mattock, picker, shover, tekme (a tool that is used to ease milking process of animals), sack, scythe, plough, saddle bag, milk pail, mallet etc.

During the research, it was found that this vocabulary has been used in almost all genres of folklore. This means that our folklore is ancient, rich, and our people are hard-working. The analysis revealed that in folklore texts, some lexical units related to economy have been used not literally, but figuratively. For example, we can take the word "sieve" as an example. In the article, a number of analyses of this lexical unit have been carried out and examples were given.

The article also gives the meaning of each of the lexical units involved in the study. Research shows that most of the items covering different areas of the farm still retain their functionality today. Some words have already become archaic. These units have lost their functionality or have been replaced by new technologies, so these units have been included to archaic vocabulary. Interesting scientific results have been obtained during the research.

Key words: Nakhchivan, folklore, economy, vocabulary

РЕЗЮМЕ

Чинара Рзаева

ОБРАБОТКА ТЕКСТОВ НАХЧЫВАНСКОГО ФОЛЬКЛОРА ФЕРМЕРСКАЯ ЛЕКСИКА

Известно, что в древние времена наш народ больше занимался хозяйством. Поэтому возникает необходимость изучать хозяйственную лексику в фольклорных текстах, проводить ее анализ. В статье были отобраны и проанализированы слова, относящиеся к сельскохозяйственной лексике, используемой в нахчыванских фольклорных текстах. К фермерской лексике, которую мы привлекаем к исследованию, относятся: молот, двойка, кюлюндж, лопата, текме, мешок, маренди, котан, хейба, бадя, тохмаг и др.

В ходе исследования выяснилось, что названия предметов, относящихся к хозяйству, обрабатывались практически во всех жанрах фольклора. Это говорит о древности, богатстве нашего фольклора, трудолюбии нашего народа. В ходе анализа выяснилось, что в фольклорных текстах некоторые лексические единицы, относящиеся к хозяйству, употреблялись не в прямом, а в переносном смысле. Например, мы можем указать слово "сито". В статье был проведен ряд анализов этой лексической единицы и приведены примеры.

Также в статье дается значение каждой из лексических единиц, участвующих в исследовании. Исследования показывают, что большинство предметов, которые покрывают различные области фермы, все еще сохраняют свою функциональность сегодня. А часть архаична. Эти предметы потеряли свою функциональность или были заменены новыми технологиями, поэтому их название вышло из активного фонда нашего языка и перешло в пассивный фонд.

В ходе исследования были получены новые интересные научные результаты.

Ключевые слова: Нахчыван, фольклор, хозяйство, лексика

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

ANAR ABUZƏRLİ

"Naxçıvan" Universiteti

anar_abuzerov@mail.ru

UOT: 811.512.162

M.S.ORDUBADİ YARADICILIĞININ NAXÇIVAN DÖVRÜNDƏ ƏDƏBİ-TƏNQİD MƏSƏLƏLƏRİ

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında qüdrətli nasir və dramaturq, mahir jurnalist və publisist, gözəl şair və tərcüməçi, görkəmli ictimai xadim Məmməd Səid Ordubadi zəngin yaradıcılığı ilə istər öz dövründə, istərsə də sonrakı dövr ədəbiyyatın inkişafına geniş cığırar açmışdır. M.S.Ordubadının çoxşaxəli yaradıcılığının əsas istiqamətlərindən biri onun ədəbi-tənqidi fəaliyyətidir.

Məqalədə ədibin Naxçıvan dövrü yaradıcılığı tədqiqata cəlb olunmuş, ədəbi-tənqid məsələləri ümumiləşdirilərək təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: M.S.Ordubadi, ədəbi mühit, ədəbiyyat, ədəbi tənqid, ədəbiyyatşünaslıq

Ədəbiyyat tariximizin bir sıra nümayəndələri (Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Nişat Şirvani, Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi və s.) haqqında müxtəlif vaxtlarda dəyərli məqalələr qələmə alan tanınmış yazıçı Məmməd Səid Ordubadi ədəbi tənqid sahəsində də səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Akademik İsa Həbibbəylinin vurğuladığı kimi, böyük ədibin ədəbi-tənqidi irsi geniş tədqiqat üçün zəngin material verir (3, s.87).

Bu baxımdan görkəmli yazıçının yaradıcılığının Naxçıvan dövrü də istisna deyil. XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda ədəbi mühitin, o cümlədən ədəbi tənqidin inkişafında Məmməd Səid Ordubadının də diqqətəlayiq xidmətləri vardır. Yaradıcılığa XIX əsrdə başlayan, 1904-cü ildə "Şərqi-Rus" qəzetində çıxmış şeiri ilə ədəbiyyat aləminə qədəm qoyan M.S.Ordubadi sonrakı illərdə bir çox mətbuat orqanlarında ("Molla Nəsrəddin", "Səda", "Tazə həyat", "Sədayi-həqq", "Həqiqət", "İqbal" və s.) müxtəlif janrlı ədəbi və publisistik əsərlər, o cümlədən tənqidi məqalələr də dərc etdirmişdir ki, bunların müəyyən bir qismi onun Ordubadda, ardınca isə Culfada yaşadığı illərin məhsuludur.

Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, M.S.Ordubadının Naxçıvan bölgəsindəki fəaliyyət dövrünün nə zamanadək davam etməsi barədə tədqiqatlarda bir neçə fərqli məlumat nəzərə çarpmaqdadır. Belə ki, onun həbs olunub sürgünə göndərilməsini 1913-cü, 1914-cü, 1915-ci ilə aid etmək barədə mülahizələr vardır (1, s. 49) 1913-cü il tarixi ümumən inandırıcı deyil, çünki həmin il boyunca ədib mətbuatda bir sıra yazılar dərc etdirmişdir ki, onların bir çoxunun mövzusunun, mündəricəsindən Naxçıvanda qələmə alınması ilk baxışda nəzərə çarpır. Deməli, ən azı 1914-cü ilin əvvəllərində M.S.Ordubadi Naxçıvan bölgəsində yaşamış, buradakı qaynar ədəbi mühitin fəal nümayəndələrindən olmuşdur.

Onun həmin mərhələdəki ədəbi-tənqidi görüşlərini aydınlaşdırmaq üçün həm bədii əsərləri, həm də məqalələri müvafiq material verir. Ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi mühitində yeniləşmə hərəkatının qüvvətləndiyi, ədəbi tənqidin söz sənətkarlarını zamanın və cəmiyyətin aktual problemlərinə diqqət yetirməyə səslədiyi bir vaxtda M.S.Ordubadi də bu mübarizələrdən kənar qalmır, özünün müvafiq baxışlarını ifadə edirdi.

Hələ 1904-cü ildə "Şərqi-Rus"da dərc olunmuş ilk şeirlərində ("Ədəbiyyat", "Xəbi-qəflət" və s.) M.S.Ordubadi "köhnə işlərdən səmər olmadığını", "dərviş nağılına qulaq asmağın" vaxtının keçdiyini bildirmiş, bütün sahələrdə, o cümlədən maarif və mədəniyyət mühitində yeniləşmə zərurətini vurğulamışdı. Belə nümunələr "M.Səidin artıq tədrisən yeni əsrin şeir ənənələri üstündə kökləndiyini nümayiş etdirir" (5, s.111).

1906-cı ildə Tiflisdə “Qeyrət” mətbəəsində çap olunmuş “Qəflət” adlı kitabçasında M.S.Ordubadi vətənin və xalqın geriliyindən, cəhalət və fanatizm girdabında əzab çəkməsindən söz açıb yurddaşları tərəqqiyə, müasirləşməyə çağırarkən ədəbiyyatın vaxtı keçmiş epiqonçuluqdan qurtulmasının vacibliyinə, onun qarşısında duran vəzifələrə də münasibət bildirmişdi. Şair yazırdı:

Deyin ol şairə: - Çox da çürütmə Qeysi, Fərhadı,
Olar səhranişin olmuşdular eyni-səfahətdən...

Min ildir etməz məxluqu ləğviyyat ilə məşğul,
Necə bu milləti-biçarə çıxsin ziri-töhmətdən?

Sizə məşğul olub, qılsın ibadət, ya ki, qəm çəksin?
Qəzəl bazarı keçdi, düşdü şahbeyt qiymətdən.
Dəxi tərif qılma dilbərin zülfi-pərişanını,
Pərişan eylədiz islamı, xali qaldı behcətdən. (9, s.312)

Göründüyü kimi, yeni mərhələdə söz sənətinin qarşısında ciddi vəzifələr durduğunu dərk edən M.S.Ordubadi Şərq, o cümlədən Azərbaycan klassik ədəbiyyatında Qeys (Məcnun), Fərhad kimi ənənəvi obrazlarla bağlı dəfələrlə işlənmiş məhəbbət mövzularının öz dövrünü başa vurduğunu, “dilbərin zülfi-pərişanını tərif edən” qələm sahiblərinin son nəticədə xalqı pərişanlığa saldığını, şadlıqdan uzaqlaşdırdığını, “qəzəl bazarının keçdiyini” diqqət mərkəzinə çəkmiş, şair və yazıçıları müasir tələblər səviyyəsində yazıb-yaratmağa səsləmişdir.

Ədəbiyyatşünas F.Vəzirovanın haqlı qənaətinə görə: “M.S.Ordubadinin ədəbi tənqid haqqında fikirlərini öyrənmək üçün onun 1910-cu ildə yazdığı və “Səda” qəzetində dərc etdirdiyi bir məqaləsi də maraqlıdır. Burada onun “Baği-şah və ya Tehran faciəsi” adlı dram əsərini tənqid edən iki nəfərə cavab verilir. Ordubadi məqalədə bədii əsərin ideyası, sənətkarın hadisə və şəxslərə münasibəti, ədəbi tənqidin vəzifəsi haqqında fikirlərini yazmışdır” (10, s. 56).

Bəllidir ki, görkəmli ədibin “Baği-şah, yaxud Tehran faciəsi” əsəri 1909-cu ilin yanvarında Bakıda “Səda” qəzetinin 14-cü, 15-ci, 17-ci və 18-ci saylarında oxuculara çatdırılmışdı. İki pərdə, dörd şəkildən ibarət bu faciədə cəmi üç surət var: İranda o vaxtkı rəhbəri Məhəmmədəli şah, hərbiyyə vəzirli Əmir Bahadır Cəng və həmin ölkədəki çar qoşunlarının komandanı polkovnik Lyaxov. Burada əsas mövzu olaraq İranda məşrutəçilərin cəzalandırılması, məclisin topa tutulması kimi məsələlər diqqət mərkəzinə çəkilmişdi.

Əsərin dərci ədəbi mühitdə maraqlı doğurmuş, M.S.Ordubadi bununla əlaqədar bir sıra məktublar almışdı. M.S.Ordubadi Bakıda çıxan “Səda” qəzetinin 9 fevral 1910-cu il tarixli, 33-cü sayında verilmiş “Tənqidçilərimizə” adlı məqaləsində bu məktublardan ikisinə münasibət bildirmişdi. Tiflisdən İbrahimzadə imzalı müəllif ədibə göndərdiyi məktubda ona irad tutmuşdu ki, əsərdə obrazların danışıqında sözlərin şivəsi dəyişilmiş, digər tərəfdən də yalnız şah, əmir və Lyaxovdan söz açılmışdır. Niyə digər şəxslərin obrazı yaradılmamışdır?

M.S.Ordubadi həmin məqalədə İbrahimzadəyə xitabən yazırdı: “Siz məni tənqid etməkdən və gözəl marka-kağızı zay etməkdən həmin fəvqəlzikr nömrələri bir ədəbiyyat əhlinin qabağına qoyub dərs oxumalı idiniz. Biz o vaxtlar Tehranda olmadıq və fonograf makinası qoyub şahın danışıqları sözlərin şivə və üslubunu cəlb və əxz edə bilmədik ki, sizin hüzurunuza göndərməklə başı uca olaq.

Əvvəla, Baği-şahın söhbətləri, necə ki, hökumətin rəsmi lisanı farsca olmuş, mən yazdıqlarım isə türkcədir. İkinci, mənzurum Baği-şahın və Tehranın şurişini, vəziyyətini yazmaq deyil idi, çünki həmin hadisələr teleqramlar və qəzetə müxbirlərinin qələmləri vasitəsi ilə dünyanın hər tərəfində məlum olmuşdur. Mənim qəsdim şahın məzəcindəki mütərəddid olan istiqaməti göstərmək və o cəbanəti və o cəbanətdən hasil olan şiddəti-iztirabını bildirmək idi. Üçüncü, şahın dərbarında adam çox olduğuna heç şəkk yoxdur. Ancaq onları yazmağa iki maneə var idi. Birisi, əsərimizi teatro surətindən çıxarıb roman və tarix şəklinə salması, biri də qələmin qüdrətinin o qorxulu yerlərə irişə bilməməsidir” (8, s. 311-312)

Yuxarıdakı parçada M.S.Ordubadinin bədii yaradıcılıq barədə maraqlı düşüncələri diqqəti çəkir. Məqalə müəllifi hər şeydən öncə, diqqəti ona yönəldirdi ki, hətta real prototiplərə malik bədii əsərdə də təsvirlər, obrazların danışığı sadəcə həyatın eynilə təqlidi, “fonoqraf makinası”na köçürülmüş təkrarı olmamalıdır. Digər tərəfdən, mövzu üçün seçilmiş həyat materialındakı bütün məqam və surətlərin bütövlükdə bədii əsərdə verilməsi imkansızdır. Yazıçı onu düşündürən başlıca mətləbin bədii təcəssümünə imkan verən əsas məsələləri diqqət mərkəzinə çəkir.

M.S.Ordubadi həmin məqalədə tənqidçinin ayrı-ayrı ədəbi janrların spesifik təsvir imkanlarını da nəzərə almasını vacib saymış, romandan fərqli olaraq, dram əsərində çoxsaylı obrazların yaradılmasına zərurət olmadığını vurğulamışdır. Əks yanaşma əsəri “teatro surətindən çıxarılıb roman və tarix şəklinə” salardı. Nəhayət, yazıçı “qələmin qüdrətinin o qorxulu yerlərə irişə bilməməsini” deməklə çar hökuməti dövründəki senzuranın sərt tələblərinə də işarə etmişdir.

Mirzə Məhəmməd imzalı müəllif isə M.S.Ordubadiyə irad tutmuşdu ki, o, “Baği-şah, yaxud Tehran faciəsi” əsərində bütün təqsirləri əmirin boynuna yıxıb, şahı təmizə çıxarmışdır. M.S.Ordubadi “Tənqidçilərimizə” adlı məqaləsində bu məsələyə də münasibətini bildirmişdi: “Mənim qəsdim əmirin şah ilə, şahın əmir ilə olan rəftar və münasibətini bildirmək idi. Yoxsa mən mühakiməçi deyiləm” (8, s.312).

Bununla, M.S.Ordubadi əslində demək istəyirdi ki, bədii əsər müəllifi birtərəfli mühakiməçi deyil, o, hadisə və obrazları əsaslandırılmış şəkildə təsvir etməlidir, nəticə çıxarmaq və dəyərləndirmək isə oxucuların, ədəbi ictimaiyyətin seçimi və yanaşmasından asılıdır.

M.S.Ordubadinin yaradıcılığının Naxçıvan dövründə qələmə aldığı “Bizdə tənqid” adlı məqaləsi də bu baxımdan maraqlıdır. Bu ədəbi-tənqidi məqalənin də yazılmasının özünəməxsus tarixçəsi vardır. Belə ki, şair-publisist Əliqulu Qəmküsar “Molla Nəsrəddin” jurnalının 05 aprel 1913-cü il tarixli 11-ci sayında (bu zaman artıq Ə.Qəmküsar Mirzə Cəlilin dövrü ilə Tiflisə gəlmişdi və onunla birlikdə jurnalın nəşrinə rəhbərlik edirdi) dərc olunmuş “Əliyüngüllük” adlı felyetonunda M.S.Ordubadinin “Qanlı sənələr” kitabı barədə istehza ilə belə yazmışdı: “Qafqazımızda ikinci dərəcədə ədib sayılan Məmməd Səid Ordubadi “Qanlı sənələr” kimi kitab yazıb biz müsəlmanların boynuna o böyüklükdə haqq qoyubdu” (6, s.533).

Ə.Qəmküsar həmin felyetonda Əliabbas Müznib, Əli Razi Şəmçizadə və bəzi digər qələm sahiblərini də tənqid etmişdi və bu tənqidlərdə müəyyən birtərəfli məqamlar da vardır. O cümlədən M.S.Ordubadinin 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş vermiş erməni-azərbaycanlı münaqişəsindən, bədnam ermənilərin törətdiyi vəhşiliklərdən konkret faktlar əsasında söz açan “Qanlı sənələr” əsərini Ə.Qəmküsarın lazımcına dəyərləndirməməsi də aşkar görünür.

M.S.Ordubadi “Sədayi-həqq” qəzetinin 17 dekabr 1913-cü il tarixli 289-cu sayında dərc etdirdiyi “Bizdə tənqid” adlı məqaləsində Ə.Qəmküsara xitabən onun oxuduğu mətnlərdən düzgün nəticələr çıxara bilmədiyini, ona görə də tənqidlərinin əsassız olduğunu “istehza və bir qədər də qeyri-təvazökarlıqla” (4, s.125) belə ümumiləşdirmişdi: “Yeni müdirimiz (Ə. Qəmküsar -A.A.), bəndənin “Qanlı sənələr” namında əsərini tənqid etmişdiniz. Haqqında böyük mərhəmət olduğu üçün şadlığımдан təşəkkürə belə qadir ola bilmədim. Tənqidiniz haqlı idi. Zira o qədər savadınız vardır ki, türki bir şey oxuyub baş çıxarırsınız... Bizim kimi yarımçıqlara tənqid gözəl bir dərs olduğu üçün biz əbədən bu təhsildən qaçası deyiliz” (4, s.125-126).

Ə.Qəmküsarın həmin məqalədə bəzi din xadimi Mirməhəmmədkərim ağa tərəfindən ərəb yazıçısı Cürçi Zeydanın “Üzrayi-Qüreyş” əsərinin tərcüməsini pisləməsi də M.S.Ordubadinin narazılığına səbəb olmuşdu. M.S.Ordubadi Ə.Qəmküsara xitabən onu obyektivliyə səs-ləyir, mütərcimin xidmətlərini dəyərləndirməyi lazım bilirdi: “Cənab, sizin həmişə insaniyyətə xidmət etməyinizi yazırlar, yəni yazırsınız. Sizin o insaniyyətə qəsəm verirəm, qərəzsiz bir kəlmə cavab veriniz! Nə qədər Mirməhəmmədkərim “Üzrayi-Qüreyş”i tərcümə etmişdi, siz cənab o kitabın adını belə eşitmişdinizmi? Yəni sizdə bir elə mahiyyət, bir elə iqtidar vardır ki, ərəbi ibarə bir kitabı Mirməhəmmədkərimimiz kimi deyil, ondan da alçaq tərcümə etməyə qadir olaydınız?” (4, s.126)

Ədəbi mübahisələr bununla da bitməmişdir. M.S.Ordubadinin “Bizdə tənqid” məqaləsinin dərcindən az sonra, “Molla Nəsrəddin” jurnalının 30 dekabr 1913-cü il tarixli 29-cu sayında

Ə.Qəmküsar “Dəyənək” başlıqlı satirik şeirində M.S.Ordubadinin Bakı qazisi Mirməhəmmədkərimin tərəfini saxlamasını tənqid edərək yazırdı:

Bir mühərrir ki, eyib-nöqsanı
Yazdığı cümlədə pədid olsun.
Qanmasın bir sözün həqiqətini,
Anlamaq şəninə bəid olsun.

Saxlasın Mirmuxammedin tərəfin,
Canü dildən ona mürid olsun.
Əcəba, böylə bir şəqavət ilə
Yaraşarmı, adı Səid olsun?!

(6, s.677)

M.S.Ordubadi ədəbi-tənqidi fəaliyyətinin Naxçıvan dövründə dünya ədəbiyyatının bəzi nümayəndələri haqqında da öz düşüncələrini qələmə almışdır. Bu baxımdan onun “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1908-ci ildəki 11-ci sayında “Hərdəmxəyal” imzasıyla verilmiş “Tolstoy” adlı yazısı diqqəti çəkir (7, s.88-89). Məqalədə M.S.Ordubadi görkəmli sənətkarın yaradıcılığının dünya şöhrətinə diqqət yönəldərək yazırdı: “Rus ədiblərindən aləmə məşhur olan qraf Tolstoyun bu yavuqlarda həştad yaşsı tamam olur, avqustun 28-də. Demək olar ki, yer üzündə nə qədər millətlər var, hamısı Tolstoyun həştad illik bayramına şərək olacaqlar... Demək olar ki, bəlkə, yer üzündə indiyədək heç bir kəs yazıçılıqda qraf Tolstoy kimi hörmət və şöhrət qazanmayıb”.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində bu yubileyə “hazırlıqdan danışan M.S.Ordubadi jurnalın ümumi üslubuna uyğun şəkildə ədəbi irsə laqeyd münasibətin təzahürlərini tənqid edirdi” (2, s. 65). Məqalə müəllifi kinayə ilə yazırdı ki, Qafqaz müsəlmanlarından da yeddi nəfər nümayəndə (vəkil) seçilib ki, yubileydə iştirak edib “bildirsinlər ki, biz müsəlmanlar da dünyadan xəbərdarıq”. Sonrakı satirik sadalamalar (Tolstoy yubileyinə gedəcək şəxslər sırasında naxçıvanlı hacı, ordubadlı məşədi, sürməlili qlava olması) tənqidi qayəni daha da aydınlaşdırır. Bu kimi məqalələrdə Ordubadi dünya ədəbi prosesinə də müəyyən bələdliyini nümayiş etdirmiş, həmçinin oxucuların diqqətini məşhur ədiblərin əsərlərinə yönəltmək məqsədi daşımışdır.

Bu elmi təhlillər də göstərir ki, “əsl ədəbi-bədii tənqid obyektiv, müstəqil tənqiddir”,- deyən (8, s.357) M.S.Ordubadinin özünün ədəbi-tənqidi görüşləri də bu ali tələbə cavab verirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundlu Y.İ. Məmməd Səid Ordubadi / Y.İ.Axundlu. -Bakı: Elm və təhsil, -2012, -384 s.
2. Alməmmədov A.M. Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri/ S.M.Alməmmədov. Bakı: Yazıçı, 1982, 215 s.
3. Həbibbəyli İ.Ə. Böyük ədəbiyyat nəhəngi / İ.Ə.Həbibbəyli. -Bakı: Elm və təhsil, -2012, -92 s.
4. Xəlilov F.Y. Naxçıvanın elmi, ədəbi və mədəni mühiti: tədqiqlər (1-ci kitab) / F.Y.Xəlilov. Naxçıvan: Əcəmi, NPB, -2017, -248 s.
5. Quliyev Ə.A. Məhəmməd ağa Şahtaxtlının publisistikası / Ə.A.Quliyev. Bakı: Elm və təhsil,- 2016, 128 s.
6. Molla Nəsrəddin, [8 cilddə] / Bakı: Çinar-çap, -c.4. -2008, -884 s.
7. Molla Nəsrəddin, [10 cilddə] /Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, c.2. -2002, -720 s.
8. Ordubadi M.S. Əsərləri, [8 cilddə] / Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, c.8.-1967, -404 s.
9. Ordubadi M.S. Həyatım və mühitim (toplayanı, tərtib edəni, çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi akad. İ.Ə.Həbibbəyli) / Naxçıvan: Əcəmi NPB, -2012, -336 s.
10. Vəzirova, F.Ş. Ədəbi qeydlər, tədqiqlər / F.Ş.Vəzirova. -Bakı:Yazıçı, -1985, 188 s.

SUMMARY

Anar Abuzarli

**LITERARY-CRITICAL ISSUES DURING THE NAKHCHIVAN
PERIOD OF M.S. ORDUBADI'S CREATIVITY**

Mammad Said Ordubadi, a powerful prose writer and playwright, a skilled journalist and publicist, a skillful poet and translator, a prominent public figure, opened founded large opportunities for the development of literature in the twentieth century. One of the main directions of M.S Ordubadi's multifaceted creativity is his literary-critical activity.

The article examines the writer's work in the Nakhchivan period, summarizes and analyzes literary criticism.

Key words: *Mammad Said Ordubadi, Nakhchivan literary environment, literature, literary criticism*

РЕЗЮМЕ

Анар Абузерли

**ЛИТЕРАТУРНО-КРИТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ТВОРЧЕСТВА М.С.ОРДУБАДИ
В НАХЧЫВАНСКИЙ ПЕРИОД**

Мамед Саид Ордубади, влиятельный писатель и драматург, опытный журналист и публицист, прекрасный поэт и переводчик, видный общественный деятель, открыл путь для развития литературы в XX веке, как в свое время, так и позже. Одно из основных направлений многогранного творчества М.С. Ордубади - его литературно-критическая деятельность.

В статье исследуется творчество писателя нахчыванского периода, обобщается и анализируется литературная критика.

Ключевые слова: *М.С.Ордубади, Нахчыванская литературная среда, литература, литературное критика*

Məqaləni çapa təqdim etdi: *AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev*

Məqalə daxil olmuşdur: *08 sentyabr 2020-ci il*

Çapa qəbul edilmişdir: *18 sentyabr 2020-ci il*

DİLÇİLİK

QƏNİRƏ ƏSGƏROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
asgerovaganira@gmail.com

UOT: 81.367

MİKAYIL MÜŞFİQİN DİLİNDƏ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN ÜSLUB İMKANLARI

Məqalədə frazeoloji birləşmələrin üslub imkanlarından bəhs edilir. Bu məqsədlə Mikayıl Müşfiqin yaradıcılıq özəlliklərində araşdırma mənbəyi kimi istifadə olunur. Şairin dilində frazeoloji birləşmələrin işlənmə səviyyəsi üzə çıxarılır. Onların üslub məqamlarına aydınlıq gətirilir. Bundan başqa, şairin öz əlavələri ilə işlənmiş frazeoloji birləşmələrdən də danışılır. Mikayıl Müşfiqin feili frazemlərdən başqa, ismi frazemlər işlətməsini göstərən örnəklər verilir. Həmin ifadələrin çoxunun şairin özünəməxsus olması əsaslandırılır.

Açar sözlər: frazeoloji birləşmələr, M.Müşfiq, söz, ifadə, dil, üslub

Frazeoloji birləşmələrin bədii yaradıcılıq üzərində araşdırılması əhəmiyyətli proseslərdən biridir. Belə ki, bu zaman həmin dil vahidlərinin bədii imkanları üzə çıxmaqla onların poetik rolu müəyyənləşir. Bundan başqa, müxtəlif şairlərin dilindəki frazeologizmlərin tədqiqi onların üslubunu təyin etməkdə böyük mahiyyət daşıyır. Mikayıl Müşfiqin dilində frazeoloji birləşmələrin üslub imkanlarının araşdırılması bu cəhətdən aktualıq kəsb edir.

Azərbaycan dilini, xüsusilə də ədəbi-bədii dilimizi frazeoloji birləşmələrsiz təsəvvürə gətirmək çətindir. Ona görə ki, məcazlıq keyfiyyəti ilə yüksəkdə dayanan bu vahidlər dilimizin daxilinə nüfuz edərək onun leksik sistemində qədim zamanlardan bəri kök salmışdır. Cəmiyyətlə, xalqın həyatı və mənəviyyəti ilə möhkəm bağlı olan bu ifadələr dilimizin tarixini yaşatmaqda da əhəmiyyətliyətlidir. Dildə dərin kök atmış və milli təfəkkürün ifadəçisi olan frazeoloji ifadələr xalqın tarixi, iqtisadi, siyasi həyatı ilə sıx surətdə bağlı olub, qədim tarixə malikdir. Dilimizlə yanaşı, uzun bir inkişaf rolu keçən frazeoloji birləşmələr zaman-zaman daha da təkmilləşmiş, xalq tərəfindən zənginləşdirilmişdir. Onların inkişafında söz ustalarının da böyük rolu vardır. Bu baxımdan, Mikayıl Müşfiqin yaradıcılığı səciyyəviliyi ilə diqqəti cəlb edir. “Mikayıl Müşfiqi bütün nəsillərin müasiri edən, həmişə sevdiren onun ürəkdən gəlmiş, səmimiyyətlə dolu poeziyasının xalq ruhu ilə bağlılığı, Azərbaycanımızı böyük məhəbbətlə tərənnüm edib sevdirməsi, vətəndaşlığı, cazibə qüvvəsi ilə oxucuların qəlbini ehtizaza gətirməsidir” (3, 4).

Bu məsələdə şairin dilindəki frazeoloji birləşmələr də az rol oynamır.

Çoxları üzünə durdular,
Könlünü qırdılar (5,122).
Ey tarçı, çal, oxu,
Könlümü al, oxu! (5,123).
O sarı simlərin lisanı
Salmazmı heyrətə insanı? (5,123).

Misralardakı “üzə durmaq”, “könül qırmaq”, “könül almaq”, “heyrətə salmaq” ifadələri fikrin emosionallığını çoxaldan dil vahidləri kimi diqqəti cəlb edir “Frazeologiya həm şeiri bədiiləşdirən material, həm də ilk bədii yaradıcılıq faktıdır” (1, 89).

Ah! Mən gündən-günə bu gözəlləşən,

İşıqlı dünyadan necə əl çəkim?
Bu yerlə çarpışan, göylə əlləşən
Dostdan, aşınadan necə əl çəkim? (5,127).

“Əl çəkmək” dilimizdə aktiv mövqeli frazeoloji birləşmələrdəndir. Bu baxımdan, “könül vermək” ifadəsi də maraqlıdır:

Həqiqəti görməyən,
Elə könül verməyən
Batsın adı-sanı, şair! (5, 153).

Poetik dilin inkişafını, fikirlərin yığcamlıq və obrazlılığını əsaslandırان frazeoloji ifadələr, həm də konkretlik bildirməsi ilə xarakterikdir. Onlar, bir tərəfdən də bədii dilin təbiiliyinin çoxalmasına səbəb olur.

Mikayıl Müşfiq dilin “qanadlı sözlərdən” – frazeoloji birləşmələrdən yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir. Şairin dilində elə faktlarla qarşılaşırıq ki, onlar əsl mənasından uzaqlaşdırılaraq yeni anlamda işlənir. Məsələn, dilimizdəki “döşünə döymək” frazeoloji birləşməsinin daha çox “özündən demək”, “lovğalanmaq” mənalarından istifadə olunur. Lakin Mikayıl Müşfiqin dilində onun müsbət mənası önə çəkilməmişdir. Belə ki, o, “qürurlanmaq” anlamında işlənmişdir:

Gəl döyəlüm döşümüzə,
Başlayalım işimizə (5,155).

Xalqın bədii təfəkkürünü təcəssüm etdirən obrazlılıq frazeoloji birləşmələrin daxilindədir. Onların bəzən forması üzərində əməliyyat aparılması bədii üslubda təbii proseslərdən biridir. Bu cəhətdən, “Mikayıl Müşfiq söz sənətimizdə, ümumtürk leksikasına aid olan, dilimizin lügət ehtiyatında vətəndaşlıq hüququ qazanan sözləri özünəxas tərz və mənada işlədərək Azərbaycanın söz xəzinəsinə Müşfiqanə bir bəzək vurmuşdur” (2,166). Bu fikrin təsdiqi şairin frazeoloji birləşmələrə münasibətində təsdiqlənir. Məsələn, dilimizdəki “ürəyə yatmaq”, “könülə yatmaq” ifadələri Mikayıl Müşfiqin dilində maraqlı üslub məqamına salınmışdır:

Babam derdi: “Keçən günə gün çatmaz!”
Mənim könlüm bu sözlərə heç yatmaz (5, 148).

Burada “könülün sözə yatmamağı” onun bu fikri qəbul etməyi mənasını ifadə edir ki, bu, tamamilə fərqli bir üslub çalarındır. Mikayıl Müşfiqin dilində fərdi üslub keyfiyyəti kimi yaradıcılıqla deyilən başqa bir frazeoloji vahid daha maraqlıdır:

Mehriban sevgilim qarşımda durdu,
Yenə şairliyim başıma vurdu (5,128).

İkinci misra bədii təsir gücünün yüksəkliyi ilə seçilir. “Dilimizdə “yaxşılığın başa vurulması”, “hirsin başa vurması”, “beyinə vermək” kimi frazeoloji birləşmələrin işlənməsi halları çoxdur. Lakin “şairliyin başa vurması” tamamilə yenidir, tapıntıdır və bədii tutumuna, ekspressivliyinə, təsir gücünə görə çox qiymətli bir dil-üslub faktıdır” (2,175).

Bədii dilin bütün növlərində (şeir dili, nəsr dili, dramaturgiya dili) frazeoloji birləşmələr işlək səviyyədədir. Lakin onlara daha geniş meydan açan poetik dildir:

“Frazeoloji birləşmələrin şeir mətnində özünəməxsus zəngin bədii həyatı var. Mühüm estetik ünsür kimi, poetik mətni təşkil edən ilkin dil materiallarından biri kimi frazeoloji vahidlər adi danışmaq, məişət-ünsiyyət funksiyasından fərqli olaraq, özün də daxili semantikasında gözlənilməz əsrarəngizliklər gizlədir (4, 3).

Mikayıl Müşfiqin dilində “*Sən də atsan mənə isti bir baxış*” misrasında orijinal bir frazeoloji ifadə işlənmişdir. Burada ikiqat məcazlıq özünü göstərir: isti baxış və baxış atmaq. Dilimizdə “qaş-göz atmaq” ifadəsi vardır. Lakin “baxış atmaq” ifadəsi Mikayıl Müşfiqin sənətkarlıq yaradıcılığına aiddir. *Öz döşündən yeni sözlər toxuyaraq* misrasında “döşdən sözlər toxumaq” uğurlu frazeoloji yaradıcılıq nümunəsi kimi dəyərləndirilməyə layiqdir.

Yenə o bağ olaydı, səni tez-tez görədim,
Qələmə söz verəydim (5,176).
İnci qumlar üstündə yenə verib baş-başa
Yayı vuraydıq başa (5, 177).

Məcəzliq keyfiyyəti ilə yüksəkdə dayanan Azərbaycan dili leksik-qrammatik, o cümlədən frazeoloji vahidlərinin zənginliyi ilə öndə gedən dillərdəndir. Bu zənginlikdə Mikayıl Müşfiqin də payı vardır:

Mən ki nəğmə deyib bənövşələrdən
Peşəm zövq almaqdır bir şux dilbərdən.
Məndən uzaq gəzib, dolanıb hərdən
Qəlbimi sıxmağa can atmadınmı? (5, 189).

Dörd misrada üç frazeoloji vahidin (zövq almaq, qəlb sıxmaq, can atmaq) işlənməsi bədii dilin keyfiyyətinin bu birləşmələrsiz qeyri-mümkünlüyünü göstərir. Bu baxımdan, aşağıdakı misralar da maraqlıdır:

Hər tərəfdə soyuq, hər tərəfdə qar,
Yığılmış çillənin can boğazına.
Axşamkı fırtına, axşamkı rüzgar
Düşmüş nağıl kimi xalqın ağzına (5,173).

Canı boğazına yığılmaq, xalqın ağzına düşmək işləkliyi ilə seçilən ifadələrdəndir. Frazoloji birləşmələr fikirləri əlvanlaşdırır, sözlərin rəngini dəyişir. Onların işlənmə tezliyi mənaların çoxalmasına imkan yaradır. Mikayıl Müşfiqin dilində frazeoloji birləşmələr təkəcə ekspressivlik xüsusiyyətinə görə deyil, həm də üslub məqamlarının çoxluğuna görə fərqlənir.

Biz də muradımızca fələkdən kam alaydıq,
Sizə qonşu olaydıq! (5,175).
Min hicran könlümü alanda ələ,
Zərrəcə həyalıma yanmadın belə.
Müşfiqin qəlbini tez alıb ələ,
Onu rüyalardan oyatmadınmı? (5,189).

Şair fikirlərinin müxtəlif üsul və vasitələrlə ifadəsində, sözsüz ki, frazeoloji birləşmələrin böyük əhəmiyyəti vardır. Onun dilindəki frazeoloji birləşmələrin məna çəkisində şairin öz əlavələrinin də rolu unudulmamalıdır. Ümumiyyətlə, Mikayıl Müşfiqin dili məcəzlaşmış və “məcəzlaşdırılmış” ifadələrlə səciyyəvidir. Maraqlıdır ki, şairin dilində həm feili, həm də ismi frazemlərin kəmiyyət göstəriciləri üstündür. Xalq frazeologiyasında feilin mövqeyi üstün olduğu halda, “müəllifli” birləşmələrdə ismin fəallığı daha çoxdur. Şairin dilindəki *gənclik iqlimlər, ala gözlü şimşəklər, zəkadan kəskin inad, sırma-sırma yağış* kimi onlarla ifadə bu fikri əsaslandırır. Bu mənada, aşağıdakı örnəklər də maraqlıdır:

Hər könül öz hesabına,
Əbədiyyət rübabına
Toxunmalı mizrab kimi! (5,158).
Bir aşağı, bir yuxarı
Burax çapsın söz atları
Ürəyimdə ceyran kimi (5,149).
Yaşa, həyat selimizin,
Ağlımızın, əlimizin
Qüvvət, işıq sultanlığı (5, 154).

Misralardakı əbədiyyət rübabı, söz atları, qüvvət, işıq sultanlığı məcəzin orijinallığı ilə bədii dilin keyfiyyət əlamətləridir. Onlar belə bir fikri təsdiq edir ki, dildəki sözlərin vəzifəsi düşüncələri, fikirləri ifadə etməklə məhdudlaşmır, eyni zamanda obrazlılıq yaratmaqda ən yararlı vasitəyə çevrilir. Obrazlılıq sözün məna sanbalı ilə əlaqəli olduğundan çoxmənalılığa imkan yaradır, ona görə də frazeoloji ifadələrin semantik gücü yüksək olur. Bu cəhətdən də frazeoloji birləşmələrdə ekspressivlik, təbii ki, nominativliyi geridə qoyur.

Mikayıl Müşfiqin şeirlərinin biri andlardan ibarətdir. Alqışlar, qağışlar, andlar xalq dilinin tarixi qədər qədimdir. Bu qədimliyi yaşatmaq kifayətlənməyib onu yeniləşdirən söz ustaları bədii

dilimizin inkişafında təzə istiqamətlərə yol açırlar. Mikayıl Müşfiqin dilində “Salxım-salxım küləklərə and olsun! Misrası əski dilimizi – “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilini yada salır.

Beləliklə, Mikayıl Müşfiq poetik müqayisələrin geniş yer aldığı frazeoloji birləşmələrin müxtəlif üslub imkanlarından istifadə ilə ədəbi-bədii dilimizin inkişafında özünəməxsus rol oynamışdır.

Araşdırma göstərir ki, hər hansı bir sənətkarın dil və üslubunun öyrənilməsində frazeoloji birləşmələrin mahiyyəti böyükdür.

Mikayıl Müşfiqin dilindəki frazeoloji birləşmələrlə bağlı tədqiqat təsdiq edir ki, şair təkcə feili frazemlər yaratmamışdır, o həm də frazem səviyyəli ismi birləşmələrin də çoxuna imza atmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin dövrləri /Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə. Bakı: Elm, 2012, 476 s.
2. Həsənova S. Müşfiq və ədəbi dilimiz / Dilimiz mənəvi kimliyimizdir. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, s. 166-185
3. Hüseynoğlu G. Müşfiq ənənəsi yaşayır / Müşfiq M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s. 4-12
4. Hüseynov M. Poetik frazeologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 166 s.
5. Müşfiq M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 352 s.

SUMMARY

Ganira Askarova

STYLISTIC OPPORTUNITIES OF THE PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE LANGUAGE OF MIKAYIL MUSHFIG

The stylistic possibilities of phraseological units were widely described in the article. For this purpose, Mikayil Mushfig’s creative activity is used as a source of research. The level of development of phraseological units in the language of the poet is revealed. Their style points are clarified. In addition, there is talk of phraseological combinations developed by the poet with his appendices. In addition, there was spoken about the phraseological units used with the poet’s own additions. There were given a number of samples were Mikayil Mushfig used not only verbal phrasals, but also nominal phrasal expressions. It is argued that many of these expressions belong to the poet himself.

Key words: phraseological units, words, expression, language, style

РЕЗЮМЕ

Ганира Аскерова

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СОЕДИНЕНИЙ НА ЯЗЫКЕ МИКАИЛА МУШФИГА

В статье рассматриваются стилистические возможности фразеологических соединений. С этой целью в творчество Михаила Мушфига используется как источник исследования. Выявлен уровень развития фразеологических соединений в языке поэта. Уточнены их стилистические особенности. Кроме того, речь идет о фразеологических сочетаниях, разработанных поэтом с его приложениями. Помимо глагольных фраз Михаила Мушфига, приводятся примеры, показывающие использование именных фраз. Утверждается, что многие из этих выражений принадлежат самому поэту.

Ключевые слова: фразеологические сочетания, М.Мушфиг, слово, выражение, язык, стиль

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

ARİFƏ ZEYNALOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

arifezeynalova9@gmail.com

UOT: 811.512.162

OMONİMLƏRİN ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ZƏRB MƏSƏLLƏRDƏ İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI

Məqalədə Azərbaycan dilinin leksik ifadə vasitələrindən biri olan omonimlərdən, onların atalar sözləri və zərb məsəllərdə işlənmə məqamlarından danışılır. Həmçinin dilimizdəki omonimlər leksik-semantik qrammatik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılmış, misallarla izah edilmişdir. a) leksik-omonimlər, b)omofonlar; c)omograflar; d)leksik-qrammatik omonimlər məqalədə geniş təhlilini tapır.

Açar sözlər: atalar sözləri, zərb məsəllər, omonimlər, omofonlar, hikmətli söz, söz inciləri

Şifahi söz sərvətimizin ən dəyərli, qiymətli incilərindən biri də atalar sözləri, zərbi məsəllərdir. Xalq ədəbiyyatının böyük bir hissəsini təşkil edən lirik poeziyamızda bu söz incilərimizin öz yeri, öz mövqeyi vardır. Azərbaycan sənətkarları, söz sənətləri bəzən atalar sözlərini “ibrətamiz söz”, “hikmətli söz”, “qanadlı söz”, “həkimanə söz”, “sözlərin soltani”, “söz mirvarisi”, “ipə-sapa düzülməmiş incilər”, “dilün gülzarı”, “qızıl söz”, “təbii sözlər” və s. kimi qiymətləndirmiş, dəyərləndirmişlər. Bu sözlərin hər birini layiqli, təmtəraqlı tərif hesab etmək olar. Lakin bu sözləri tam, qənaətbəxş tərif hesab etmək olmaz. Çünki atalar sözləri həyatımızın müxtəlif zamanları üçün ibrətamiz məzmunlu kəlam, hikmətli sözlər, xalq müdrikliyinin ümumiləşdirilmiş bədii ifadəsidir.

Atalar sözləri xalqın həyat və məişəti, adət-ənənəsi, hər şeydən əvvəl mənsub olduğu xalqın canlı danışığı dilinin bütün incəliklərini özündə əks etdirən qiymətli bir xəzinədir.

Eldə belə bir ifadə vardır: - üç hadisə: adamın “öz sözü” - söhbətdə, “özgə sözü”- şayiədə, “el sözü”- folklorlarda üzə çıxır. Bu üç hadisə bir-biri ilə ardıcıl pillə təşkil edir.

Şifahi xalq ədəbiyyatı əsərləri öz həcminə görə iki cür olur: həcmi böyük olan əsərlər (dastanlar, nağıllar və s.), həcmi kiçik olan əsərlər (atalar sözləri, zərb məsəllər və s.).

İnsan özünü əhatə edən gerçəkliyi dərk etdikdən sonra gerçəklikdəki bütün hadisələri də dərk etmiş, onları biri-birindən fərqləndirməyə başlamışdır. Bununla da əşyalar, hadisələr haqqında təsəvvür yaranmış və onlara müxtəlif adlar verilmişdir. Yaranan hər bir məsəl, atalar sözü öz mahiyyəti etibarilə maddi aləmdə baş verən oxşar hadisələrin adları ilə bağlıdır. Məsələn:

Çalağan göydə dolanır, cücənin ürəyi bulanır.

Qızıl adla, qadın qızılla, kişi qadınla sınınar.

Daşı deşən suyun qüvvəti deyil, damlaların davamlılığıdır.

Çiçəyi elə gözəl, elə incə edən onun torpaqdan çıxanda çəkdiyi əzabıdır.

Duz Duz dağda, eşşək naxırda, sən duz alan çağırırsan.

Yağım yaxşı yağdır, heyif ki, it dərisindədir.

Qərib quşun yuvası olmaz.

İlanla çayanın dostluğundan ancaq şər çıxar.

İlan hara əyri getsə də, yuvasına düz gedər və s.

Göstərilən bu nümunələrdə xalqımızın adət-ənənələri, özünə xas olan incəlikləri rəngarəng boyalarla öz əksini tapmış, ədəbi dilin zənginləşməsində, dilin söz xəzinəsinin qorunub saxlanması da folklorun böyük əhəmiyyət kəsb etməsi bir daha sübuta yetirilmişdir.

Bir çox hallarda dilimizin söz incilərinin-atalar sözləri və məsəllərin yanlış ifadə olunmasına

rast gəlinir. Belə xalq deyimlərinin ağızdan-ağıza keçərək, müəyyən fonetik dəyişikliyə uğradılaraq onların leksik-semantik mənalarında dəyişmələr olduğunun şahidi oluruq. Bu zaman isə həmin söz incilərini yanlış ifadə edərək sözlərin mənasının səhv başa düşülməsinə səbəb oluruq. Məsələn, dilimizdə tez-tez işlədilən

Eşşək nə qanır zəfəran nədir.

Su kiçiyin, yol böyüyündür.

Həmişə Mazan, bir dəfə Ramazan,

Bəlkəni əkilər bitməyib və ya,

Bəlkəni əkilər şənbəllə bitib- (Naxçıvan dialektində, xüsusilə

Culfa, Ordubad dialektlərində şənbəllə - əkilən yem otu mənasında işlənmişdir) və s. bu kimi yanlış ifadə edilən atalar sözləri, məsəllər vardır. Ancaq bu söz inciləri əslində

Eşşək nə qanır zər palan nədir

Suç kiçiyin, yol böyüyündür

Həmişə Şaban, bir dəfə Ramazan (bu aylara işarədir)

Bəlgəni əkilər bitməyib – formasındadır.

Əlbəttə, yazılı ədəbiyyatımızda belə ifadələr düzgün yazılmış, onların leksik-semantik mənaları izah edilmişdir. Lakin ağız ədəbiyyatında bu söz incilərinin tələffüzündə bəzi dəyişiklərə yol verilir. Belə ifadələrin işlənməsinə diqqət etsək, fonetik baxımdan səs tərkiblərində dəyişiklik etməsək, gələcək nəsillərə düzgün çatdırırıq, onların daxili mənaları itməz və ya dəyişməz olaraq qalar.

Dünya dillərinin bir çoxunda səs tərkiblərinin eyniliyi, müxtəlifliyi və müxtəlif mənə xüsusiyyətlərinə malik olması ilə səciyyələnən sözlər vardır ki, bunlar da omonimlərdir. Omonimlər Azərbaycan dilinin leksik ifadə vasitələrindən biridir. Omonimlər bəzi dillərdə çox, bəzi dillərdə isə az formada özünü göstərir. Lakin omonimlər hər bir dilin leksik sistemində aid olub, özünəməxsusluğu ilə fərqlənən kateqoriyadır. Omonimlərin dildə mövcudluğu müsbət haldır və dilin inkişafına, sözlərin mənə tutumunun genişlənməsinə, həmçinin dilin zənginləşməsinə səbəb olan amillərdən biridir.

Dilçilər omonimləri tədqiq edərkən onların əmələ gəlmə yollarını, ifadə imkanlarını qəbul etsələr də, onların tiplərini müxtəlif formada təsnif etmişlər. Bəziləri omonimlərin 3, bəziləri isə 4 tipinin olduğunu göstərmişlər. Dilçilik ədəbiyyatlarında bu bölgü aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- a) leksik omonimlər;
- b) omoformlar;
- c) omofonlar;
- d) omoqraflar;
- e) leksik-qrammatik omonimlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözləri və zərb məsəllər arasında bu dil faktları nisbətən azdır. Atalar sözlərində omonimlərin bütün mənə növlərinə rast gəlmək olmur. Bununla belə tədqiqatlar göstərir ki, atalar sözləri, zərb məsəllər içərisində ən çox leksik omonimlər iştirak edir. Məsələn:

Qorxaq gündə yüz yol ölər, igid ömründə bir yol.

Suç kiçiyindir, yol böyüyün.

Düz danışan (adam) düzdə qalar.

Adam var gözdən qaçar, adam var, sözdən qaçar.

Var evi quran evi, yox evi viran evi və s.

Bu atalar sözlərində birinci “yol” sözü numerativ söz, ikinci “yol” sözü isim, başqa bir misalda “düz” sözü zərf, başqa “düz” sözü isim, üçüncü misalda “var” sözü “mövcuddür” mənasında feil, “var” sözünün ikinci mənası zəngin, dövlətli sifəti kimi işlənmiş və bu sözlər müstəqil nitq hissələrinə aid olan leksik omonimlərdir. Onu da qeyd edək ki, dilçilik ədəbiyyatlarında Avropa dilçisi V.Radlovun əsərlərində “var” sözünün doqquz mənası şərh edilir ki, bunlardan dördünün feil olduğu göstərilir.

Qızıl açar hər qapını açar.

Günü gündən günü əsirgər.

Bu nümunələrdə birinci “açar” sözü isim, ikinci “açar” sözü feildir. III şəxs tək müzəredə işlənmiş və başqa bir misalda isə “günü” sözü isim, ikinci “günü” sözü isim olan “gün” sözünə “ü” təsirlilik hal şəkilçisinin əlavəsi ilə birinci sözə uyğunlaşmış və leksik-qrammatik omonim əmələ gətirmişdir. Dilin inkişafında və formalaşmasında sözyaratma ən əsas və başlıca vasitələrdəndir. Azərbaycan dili zəngin leksik-semantik sistemə malik dildir. Bu isə dilimizin milli xüsusiyyətlərinə tam uyğun gəlir.

Müasir Azərbaycan dilində eyni səs tərkibinə malik olan, lakin ayrı-ayrı mənalar ifadə edən sözlər rəngarəngdir. Dilimizdə sözlərin eyni şəkildə səslənməsi lakin, müxtəlif mənalara malik olması omonimləri yaradır. Məsələn,

At yeməyən acı otlar bitməsə yaxşıdır
Maral dərədə də otlar, təpə də.

Bu atalar sözlərində birinci “otlar” sözü cəm şəkilçisi qəbul etmiş isim, ikinci “otlar” sözü qeyri-qəti gələcək zamanda işlənmiş, qaplogiya hadisəsinə uğramış feildir. Bu sözlərin qrammatik şəkilçiləri düşsə, “ot” və “otla” məzmunlu sözlər alınar və o zaman bunlar omonim sözlər olmaz. Burada maraq doğuran odur ki, bu şəkilçilər vasitəsilə sözlər omofon əmələ gətirmişdir.

Elə kim mən çəkərəm göz bükümü,
Heç yigidə verməsin qadir tanrı göz bu günü.

Qədim yazılı abidəmiz olan “Kitabi Dədə Qorqud” dastanından götürülmüş bu məsəldə “göz bükümü” ifadəsi gözün qatlanması, gözdən məhrum olmaq mənasını, “göz bu günü” ifadəsi isə “gözün bu vəziyyətini” mənasını bildirir. Belə ifadələr səslənməsinə görə eyniyyət təşkil etdiyi üçün omofon olmuşdur.

Azərbaycan dilində bir sıra feillərin kökü ilə başqa nitq hissələri qarşılaşdırılarkən onların omonim olması mümkün hesab edilə bilər; bunlar Azərbaycan dilində leksik omonimlərdir, çünki kök heç bir dəyişikliyə uğramadan müəyyən məna ifadə edir, bu da dilimizin aqlütinativ təbiəti ilə izah edilə bilər. Rus dili ilə müqayisə etsək, flektiv dillər qrupuna daxil olduğu üçün burada kök dəyişkəndir, sabit deyildir, ona görə də rus dili feil köklərinin omonim olması mümkün hesab edilə bilməz. Azərbaycan dilində isə kök sabit olduğu üçün hər normativ mənəli leksik sözün sonuna əlavə edilən qrammatik şəkilçilər sözün leksik mənasına təsir edə bilmir.

Ümumiyyətlə, ulu babalarımızın, müdrik ağsaqqallarımızın yaratdıqları şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, atalar sözləri, zərb-məsəllər əsrlər boyu müdriklik çeşməsi olmuşdur və zaman keçdikcə bu nümunələr bir güzgü kimi xalqın həyatını, mədəniyyətini, bütün səciiyyəvi cəhətlərini, özünəməxsus əlamətlərini əks etdirmişdir.

Elə bir atalar sözləri, zərb məsəllər tapmaq olmaz ki, orada sözün dərin mənasına, sözün gücünə, insanın tərbiyəsinə, mədəniyyətinə təsir etməmiş olsun.

Xalqımızın yaratdığı bu deyimlər, söz inciləri hər şeydən əvvəl, insanların tərbiyəsi, mühiti və dünyagörüşlərinin formalaşmasında, inkişaf etməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu, həm də Azərbaycan xalq ədəbiyyatının, onun dilinin rəngarəngliyindən və zənginliyindən xəbər verir. Atalar sözləri və məsəllər zaman-zaman xalqımızın yaddaş süzgəcindən keçmiş, həyat təcrübəsilə zənginləşmiş, mənasını daha da dərinləşdirib yeni məna kəsb etmişdir. Bu nümunələr isə xalqın tükənməyən xəzinəsi, mənəvi dünyasıdır. Azərbaycan dilinin həm yazılı, həm də şifahi formaları mövcud olduğu üçün onların qarşılıqlı əlaqəsini, təsir dairəsini, leksik-semantik tutumunu müəyyənləşdirmək baxımından atalar sözləri və zərb məsəllərin tədqiqi dilimizin omonimik xüsusiyyətlərini öyrənmək cəhətdən maraqlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla B. "Kitabi-Dədə Qorqud"un poetikası. Bakı: Elm, 1999, 224 s.
2. Abdulla K. "Dədə Qorqud" nəsrinin spesifik xüsusiyyətləri // "Azərbaycan" jur., 1981, № 6, s. 151-157
3. Cəfərli M. Naxçıvan folklor mühiti əfsanə və rəvayətlərinin mifoloji semantikasına dair // "Dədə Qorqud" jur., 2008, № 1, s. 45-56
4. Hüseynzadə Ə. Müdrik sözlər. Bakı: 1981
5. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leks. Bakı: 1988
6. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: 1985

SUMMARY

Arifa Zeynalova

**MAIN POINTS OF USING HOMONYMS IN
PROVERBS AND SAYINGS**

The article deals with homonyms, which are one of the lexical means of expression of the Azerbaijani language, and their use in proverbs and sayings.

Furthermore, homonyms in our language have been grouped according to their lexical-semantic grammatical features and explained by examples.

Lexical homonyms, homophones, homographs, lexical-grammatical homonyms are also widely studied in the article.

Key words: *proverbs, sayings, homonyms, homophones, wise sayings, pearls of words*

РЕЗЮМЕ

Арифа Зейналова

**ОСНОВНЫЕ МОМЕНТЫ УПОТРЕБЛЕНИЯ
ОМОНИМОВ В ПОСЛОВИЦАХ**

В статье рассказывается об омонимах, являющихся одним из лексических средств выражения азербайджанского языка, об их использовании в пословицах и поговорках. Также омонимы в нашем языке группируются по лексико-семантическим грамматическим особенностям, объясняются на примерах.

Лексико-омонимы, омоформы, омографы, глексико-грамматические омонимы находят свой обширный анализ в статье.

Ключевые слова: *пословицы, ударные пословицы, омонимы, омофоны, мудрое слово, слово жемчуг*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Sədaqət Həsənova
Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

ŞİRMƏMMƏD QULUBƏYLİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 811.111

**QEYRİ-MÜƏYYƏN MİQDAR MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ KƏMİYYƏT
FUNKSIONAL-SEMANTİK SAHƏSİNİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ**

Bu məqalədə qeyri-müəyyənlik anlayışından müasir ingilis dilində kəmiyyət funksional-semantik sahəsinin invariant mənələrindən biri kimi bəhs olunur. Göstərilir ki, qeyri-müəyyənlik müxtəlif ifadə vasitələrinə malikdir: ana dilimizdə cəmliyin əsas morfoloji ifadə vasitəsi olan cəm şəkilçisi (-s, -es); qaydasız isimlərin cəmlənməsi, yəni saitlərin və samitlərin dəyişilməsini, yaxud suffikslərdən istifadə; müvafiq miqdar saylarının "or" bağlayıcısı vasitəsilə bağlanması; "from" və "to" sözlərinin qoşa işlənməsi; miqdar saylarının cəmdə işlənməsi; qeyri-müəyyənlik bildirən sözlərdən istifadə (innumerable, a deal of, a great deal of, a series of, a multiplicity of, a variety of, few, a few, roughly, some, any, than və s.).

Yuxarıdakı ifadə vasitələri müxtəlif janrlara aid mənbələrdən götürülmüş nümunələr əsasında ümumiləşdirilmişdir.

***Açar sözlər:** kəmiyyət, funksional-semantik sahə, kəmiyyət kateqoriyası, cəmlilik anlayışı, invariant mənə, ifadə vasitələri*

Bu məqalədə kəmiyyət anlayışı funksional-semantik sahə kimi nəzərdən keçirilir. Funksional-semantik sahə dedikdə semantik funksiyaların ümumiliyi əsasında birləşmiş müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələrinin məcmusu nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, funksional-semantik ümumilik baza rolunu oynayaraq müxtəlif səviyyəli dil elementlərini (morfoloji, sintaktik, leksik, söz yaradıcılığı, frazeoloji) bir araya gətirir. Hər hansı funksional-semantik sahənin başlıca səciyyəvi xüsusiyyəti onun məzmun və ifadə planlarına malik olmasıdır. Müəyyən linqvistik sahənin bütün müxtəlif səviyyəli (morfoloji, sintaktik, leksik, leksik-sintaktik və s.), ayrı-ayrı yaruslara xas olan ifadə vasitələrinin məcmusu həmin sahənin ifadə planını təşkil edir. Bütün bu müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələrinin ümumi invariant mənəsi isə müəyyən sahənin məzmun planını əmələ gətirir. Beləliklə, bu məqalədə ingilis dilində ismə xas olan kəmiyyət funksional-semantik sahəsinin məzmun planının elementlərindən biri olan cəmlilik anlayışının invariant mənələrindən olan qeyri-müəyyənliyin ifadə planından bəhs olunacaqdır.

Ümumiyyətlə, qeyri-müəyyənlik cəmlilik anlayışının semantikasının əsas xüsusiyyətlərindən biridir (1, 41). Bu anlayışın ifadə vasitələrini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

Cəmliyin əsas morfoloji ifadə vasitəsi olan –s (-es) şəkilçisi:

A chokecherry tree. Trunk, branches and even leaves (2, 16). Now, he added more: new pictures and old memories that broke her heart (2, 95). Thorne felt full, lying there, his arms spread out wide, six inches off the ground... (7, 72). I can see from your faces, ladies and gentlemen of the jury, that these words have caused you, quite rightly, to doubt (7, 68).

Cəmliyin –s (-es) şəkilçisi vasitəsilə düzəlmədiyi hallar, bu kateqoriyanın qaydasız isimlər vasitəsilə təmsil olunması:

Qaydasız isimlər saitlərin və samitlərin dəyişilməsini, yaxud suffikslər tələb edir. Belə isimlərə aşağıdakı qədim ingilis dilinə aid olan isimlər aiddir:

foot – feet, louse – lice, man – men, mouse – mice, person – people, tooth – teeth,

woman – women, brother – brethren /brothers (archaic), child – children, ox – oxen və s. (3)

I will give you **oxen** and wives (2, 136-137). He clenched his **teeth** against the pain in his back

(7, 7). He pushed his **feet** down towards the floor, willing his weight to do its work quickly (7, 8). Dougle loved **women** and **women** loved him right back (7, 30). "Don't forget the gay **men**," Hendricks had said (7, 162).

Müvafiq miqdar saylarının "or" bağlayıcısı vasitəsilə bağlanması:

One or two ruined cottages were dotted about the wood... (2, 37). **For an hour and a half or so** there should be almost total darkness (2, 125). **Two or three steps** farther and her life would have been in serious jeopardy... (2, 53). 'I have no way of telling- but he can't be more than **four or five** years old. Have you got him here?' (4, 36).

"From" və "to" sözlərinin qoşa işlənməsi:

By the stream, basking in the bright sun, stood and lay a group of **from ten to fifteen large antelopes** – at this distance we could not see of what **species** (2, 83.).

It takes **from four to five** days... (6, 43).

About, nearly, around, most tipli sözlərdən istifadə oilunması:

I saw **a flock of about ten large birds** flying straight towards us (2, 78). At last, **about two o'clock**, utterly worn out in body and mind, we came to the foot of the queer hill... (2, 71). **About five feet and a half** from the casement in question there runs a lighting-rod (4, 30). **This morning, about** three o'clock, the inhabitants of the Quartier St Roch were aroused from sleep by a succession of terrific shrieks... (4, 19). Probably **around seventy five** dollars a share." (5, 40). Augustus spent **most of his time** on deck (4, 804).

1. Miqdar saylarının cəmdə işlənməsi:

Thousands of persons were reduced to poverty.... (2, 64). If I were turned from my house tomorrow, **hundreds** would be proud to shelter me (2, 225).

2. Qeyri-müəyyənlik bildirən sözlərin işlənməsi:

innumerable -

I followed her at a little distance, taking advantage of the **innumerable** heights (2,43).

A great many, a good many, a great number of: That in the beginning when the world was young there were **a great many thoughts** but no such thing as a truth (2, 27). I have done **a good many** things in my life... (6, 27). Between the tables was scattered **a great number of** cushions (8, 60).

A deal of, a great deal of, a series of, a multiplicity of, a variety of:

"This will make **a deal of noise**," he said (6,134). But until this past year he had earned **a great deal of money** for the firm, so no one could complain about him openly (5, 4). My attention **for the last three years** had been repeatedly drawn to the subject of mesmerism; and **about nine months ago**, it occurred to me, quite suddenly that **in the series of** experiments made hitherto there had been a very remarkable and most unaccountable omission... (5, 345). What a wilderness of **people!** What a jumble of all **ranks and ages!** what a multiplicity of **sects and nations!** What a variety of **costumes!** (4, 603).

Few, a few:

Few young men were more contented, **few** more willing and laborious than Francis Scrymgeour (2, 286). There were besides **a few** dark closets and a spacious cellar (2, 162). "Well," went on Sir Henry, "my mother had **a few hundred pounds** to his account at the time." (6, 35).

Roughly:

"How much have spent so far on the purchase of shares?" - "**Roughly** a billion." (5, 39).

Some, any:

They even sent us up **some** coffee (7, 136). We listened to their conversation **for some time...** (4, 811). Mr. Crab looked at me musingly **for some moments** and then answered. (4, 395). Have you any time to help me?

Than:

I felt? I am sure **more than ten thousand times the agonies of death** itself (4, 786).

ƏDƏBİYYAT

1. Aslan Aslanov. Müasir Azərbaycan dilində inkarlıq və kəmiyyət kateqoriyaları. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1963, 92 s.

2. Toni Morrison. Beloved. New York, 1988, 278 p.
3. <https://www.k12reader.com/term/irregular-plural-nouns/>
4. Edgar Allan Poe. The collected tales and poems. Wordsworth editions, London, 2015, 1008 p.
5. Stephen Erey. The takeover. Penguin books. 1996, 389 p.
6. H. Rider Haggard. King Solomon's mines. Moscow. Progress publishers, 1972. 224 p.
7. Mark Billingham. Lazybones. London: 2003, 368 p.
8. H. G.Wells. Selected works. Moscow: Progress publishers. 1987, 502 p.

SUMMARY

Shirmammad Gulubayli

INDEFINITE QUANTITY AS AN INTEGRAL PART OF THE QUANTITATIVE FUNCTIONAL-SEMANTIC FIELD IN THE ENGLISH LANGUAGE

This article explores the concept of indefiniteness as one of the invariant values of the quantitative functional-semantic field in the modern English language. It is noted that indefiniteness has different means of expression: in our native language, the main morphological means of expression of plurality is the plural suffix (- s, - es); plural forms of irregular nouns; that is, the alternation of vowels and consonants, or the use of suffixes; linking of corresponding ordinal numbers via the conjunction "or"; double use of the prepositions "from" və "to"; plurality of ordinal numbers; the use of indefinite quantifiers (innumerable, a deal of, a great deal of, a series of, a multiplicity of, a variety of, few, a few, roughly, some, any, than, etc).

The above mentioned means of expression have been summarized on the basis of examples taken from sources belonging to different genres.

Key words: *quantity, functional-semantic field, category of quantity, concept of plurality, invariant value, means of expression*

РЕЗЮМЕ

Ширмамед Гулубейли

НЕОПРЕДЕЛЕННАЯ ВЕЛИЧИНА КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ КОЛИЧЕСТВЕННОГО ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье рассматривается понятие неопределенности как одно из инвариантных значений количественного функционально - семантического поля в современном английском языке. Показано, что многозначность имеет различные средства выражения: суффикс Jam (-s, -es), который является основным морфологическим средством выражения многозначности в нашем родном языке; суммирование неправильных существительных, т. е. изменение гласных и согласных, или суффиксов.;

Связывание соответствующих количественных числительных через связующее "или"; парная обработка слов "от" и "до"; суммарная обработка количественных числительных; использование слов, обозначающих неопределенность (innumerable, a deal of, a great deal of, a series of, a multiplicity of, a variety of, few, a few, roughly, some, ANSI, Тап и т. д.).

Приведенные выше средства выразительности обобщены на основе примеров, взятых из источников, относящихся к различным жанрам.

Ключевые слова: *количество, функционально-семантическое поле, категория количества, понятие множественность, инвариантное значение, средства выражения*

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Sədaqət Həsənova

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

İRADƏ QASIMOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

irade.gasimova1969@gmail.com

UOT: 811.133.1

AZƏRBAYCAN VƏ FRANSIZ DİLLƏRİNDƏ SADƏ CÜMLƏNİN CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN ƏLAVƏSİ VƏ ƏLAVƏ SÖZLƏR VASİTƏSİLƏ GENİŞLƏNMƏSİ

Məqalədə Azərbaycan və fransız dillərində sadə cümlə sintaksisinin bəzi məsələləri araşdırılır. Bu məqsədlə hər iki dildə sadə cümlənin genişlənməsindən bəhs edilir. Belə ki, sadə cümləni genişləndirən vasitə kimi cümlə üzvlərinin əlavəsi və əlavə sözlərdən danışılır. Hər iki dilin sintaktik faktları əsasında sadə cümlənin genişlənməsi məsələsi açığlanır və bu prosesdə bir sıra dil vahidləri haqqında orijinal fikirlər irəli sürülür. Belə ki, bir-biri ilə qarışdırılan sintaktik vahidlərin adlarına aydınlıq gətirilməsi ehtiyacı üzə çıxarılır və bu haqda elmi-nəzəri fikir irəli sürülür.

Açar sözlər: sintaksis, sadə cümlə, genişlənmə, cümlə üzvlərinin əlavəsi, əlavə sözlər

Əlavələr dilçilik elminin maraqlı mövzularından biridir. Belə ki, həmişə sintaksis bəhsi ilə əlaqəli hesab edilən əlavələr özünəxas konstruksiyaya malik olan dil faktıdır. Onlar cümlə üzvlərinin və ya bütövlükdə cümlənin əsas mənasını tamamlayan, aydınlaşdırıb izah edən və əlavə məlumat verən dil vahidləri kimi ekspressiv çalara malikdir.

Azərbaycan və fransız dillərinin sintaktik materialları göstərir ki, əlavələr hansı cümlənin tərkibində işlənirsə, həmin cümlədə üzvlərin arasındakı qrammatik və məntiqi əlaqələri kəsir və cümlənin əsas mənası qalmaqla ona əlavə məlumat verir. Məsələn, aşağıdakı cümlələrə nəzər salaq:

Gənclər – universitet tələbələri dəstə-dəstə meydana gedirdilər.

Qonşumuz – idarə rəhbəri sadə adamdır.

Notre voisin, le chef d'entreprise, est un homme modeste.

Bu cümlələrdə mübtədanın əlavəsi olan “universitet tələbələri” və “idarə rəhbəri” baş üzvə əlavə məlumat gətirməsi ilə seçilir.

Əlavələrin sintaksisdə müəyyən vəzifələri vardır. Onların funksiyalarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Cümləyə və ya üzvə əlavə məlumat verir;
2. Cümlə üzvlərini qarşılaşdırma bilər;
3. Cümlədəki işin zamanını dəqiqləşdirir;
4. Hərəkətin yerini konkretləşdirir;
5. Haqqında məlumat verilən obyekt və ya hadisənin səbəbini açma bilər;
6. Nitqə əlavə kimi daxil olsa da, cümlə üzvləri haqqında məlumatı çoxaldır və s.

Bütün bunlar ümumi şəkildə verilən hər hansı bir mənanı dəqiqləşdirə bilər. Əlavədə elə bir cəhət vardır ki, sanki o, aid olduğu üzvün aydınlaşmasını əsaslandırır.

Əlavələr söz, birləşmə və cümlə şəklində ola bilər. Dilçilik elmində əlavə cümlələrin xüsusi bir cümlə növü kimi təhlil olunduğu məqamlar da vardır. Hətta bəzi qrammatika kitablarında cümlənin növləri sırasında əlavə cümləyə də yer verilmişdir. Dilçilik elmində əlavə cümlələrin nəqli cümlələri mürəkkəbləşdirən vasitə hesab olunduğu məqamlarla da qarşılaşmaq mümkündür. Hətta bu cümlələrin dilin milli varlığı ilə səsənməsinə tərəddüdlə yanaşanlar da vardır. Bu baxımdan başqırd dilçisi Q.Q.Saitbattalovun araşdırmaları diqqəti çəkir. “Q.Q.Saitbattalov əlavə cümlələrin başqırd dilində işlənməsini bu dilin milli varlığından irəli gəlmişinə şübhə ilə yanaşır və yazır ki, “İctimai-siyasi, publisist və bədii ədəbiyyatın tərcüməsinin təsiri ilə nəqli cümlələr “əlavə cümlələr” (вставное)

deyilən cümlələr vasitəsilə mürəkkəbləşə bilər” (3, 514).

Əlavələrə münasibət, onlar haqqında formalaşmış fikirlər, irəli sürülən mülahizələr bu konstruksiyalara nitq faktı kimi müraciət edildiyini əsaslandırır. “Əlavə” termininə Azərbaycan dilçiliyində XX yüzilin ikinci yarısından indiyə qədər tez-tez rast gəlirik. Dilçilik ədəbiyyatlarında əvvəllər xitab və ara sözlər sırasında verilən əlavə hazırda cümlə üzvlərindən sonra işlədilir ki, bu, daha düzgündür və əlavənin cümlə və cümlə üzvləri ilə bağlantısını göstərir. Əlavələr haqqındakı elmi-nəzəri fikirlərin əsasında bu nitq faktının özündən əvvəlki üzvü konkretləşdirməsi, izah etməsi, aid olduğu cümlə üzvünün xüsusiyyətlərini daşması kimi cəhətləri dayanır. Diqqətə dəyər məsələdir ki, əlavələrdən yalnız sintaktik mövzu kimi danışılır. Dildə həm “əlavə”, həm “əlavə söz”, həm də “əlavə cümlə” terminləri ilə qarşılaşmaq mümkündür. Bunlar ayrı-ayrı dil faktları olaraq, müxtəlif qrammatik anlayış və kateqoriyalar kimi müəyyən funksiya daşısalar da, onları ümumiləşdirən cəhətlərdən biri hər üçünün sadə cümləni genişləndirmə xüsusiyyətinə malik olmasıdır. “Əlavə” dedikdə, cümlə üzvlərinin əlavəsi başa düşülür ki, bu, söz və birləşmə şəklində olub əsas üzvlərdən, əsasən, tire, bəzən də vergül işarəsi ilə ayrılır. Cümlə üzvlərinin əlavəsindən əvvəl “yəni” tabesizlik aydınlaşdırma bağlayıcısı gəldikdə, vergül işarəsi aktivləşir və bu işarə bağlayıcıdan əvvəl qoyulur. Azərbaycan və fransız dillərinin sintaktik faktlarına nəzər salmaq:

Gənc həkim – Aynur cəsarətlə kürsüyə çıxdı.

Səlimə – mənim tələbəm indi uzaqlardadır.

Qapını astaca döyən qız – qonşu çox narahat idi.

La fille frappant la porte lentement, la voisine, était très inquiète.

Dəstə ilə gələnlər – universitet tələbələri irəliyə keçdilər.

Les arrivant en groupe, les étudiants de l'université sont passés de l'avant.

En 1934, il s'en alla, bachelier, à Paris, pour y faire son droit ... (Roland)

A cemoment, Martin entra, l'unique servante, devenu la vraie maîtresse depuis près de trente ans qu'elle était au service du docteur. (Zola)

Hər iki dildə verilən cümlələrin hamısında mübtədanın əlavəsi işlənmişdir. İlk cümlələrdə əlavə sözlə, ikinci cümlələrdə isə söz birləşməsi ilə ifadə olunmuşdur. Əgər tire işarəsini atıb yerində “yəni” bağlayıcısını işlətsək, əlavəli cümlə üzvündən sonra – bağlayıcıdan əvvəl vergül işarəsindən istifadə ediləcək.

Azərbaycan və fransız dillərində əlavənin bütün məqamlarına rast gəlirik. Belə ki, hər iki dildə müxtəlif cümlə üzvlərinin əlavəsi vardır. Yuxarıdakı örneklərdə mübtədanın əlavəsi işlənmişdir. Lakin xəbərin, tamamlığın, təyinin, zərfliyin, yəni bütün cümlə üzvlərinin əlavələrinə də rast gəlmək olar. Məsələn:

Gələnlər Səməddir – əmim oğludur.

İmtahan hələ qabaqdadır – mayın beşindədir.

L'examen est encore en avance, le 5 mai.

Aytən əlindəkiləri – kitab və jurnalları mənə uzatdı.

Sofya masanın üstündəkiləri – paltarlarını ütüləməyə başladı.

Sofya a commencé à les repasser, ses vêtements, qui sont sur la table.

O, indi – günün batan vaxtında oxuyurdu.

Il chantait maintenant, au moment de couche de soleil

Aleksandr bayaq – saat beşdə mənə zəng etmişdi.

Alexsandre m'a téléphoné, un peu plus tôt, à cinq heures.

Örneklərdə xəbərin (əmim oğludur, mayın beşindədir), tamamlığın (kitab və jurnalları, paltarlarını) və zərfliyin (günün batan vaxtında, saat beşdə) əlavələri işlənmişdir. Nümunələr göstərir ki, əlavəli üzvlər həm cümlənin qrammatik əsasını təşkil edən üzvlər (baş üzvlər), həm də ikinci dərəcəli üzvlərə aid ola bilər.

Azərbaycan və fransız dillərinin sadə cümlə sintaksisi göstərir ki, əlavələrlə onların aid olduğu üzvlər arasında bir sıra bağlılıqlar mövcuddur. Bu baxımdan, sintaktik əlaqələri göstərmək olar. Əlavəli üzvlərlə onların əlavəsi arasında aşağıdakı bağlantılar müşahidə edilir:

1. Şəxsə görə uzlaşma.
2. Kəmiyyətə görə uzlaşma.
3. İdarə əlaqəsində eynilik.

Əlavə aid olduğu cümlə üzvü kimi sintaktik bağlılıqda olduğu üzvlə şəxsə görə əsasən uzlaşır.

Məsələn:

Maya – kəndə yeni gələn aqronom əkin yerlərinə baxış keçirdi.

Artur – kürsüyə yenidən çıxan natiq sakit-sakit ətrafa nəzər saldı.

Artur, l'orateur, qui vient de monter au tribune a regardé lentement autour.

Né en 1951, Serge Brussolo a beaucoup écrit.

Auteur de théâtre et metteur en scène, il a écrit plusieurs pièces montées et enregistrées en France et à l'étranger. (5.115)

Yuxarıdakı cümlələrdə mübtəda xəbərlə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşdığı kimi, onun əlavəsi olan *kəndə yeni gələn aqronom, kürsüyə yenidən çıxan natiq* də xəbərlə eyni əlaqədədir. Lakin Azərbaycan dilində olduğu kimi, fransız dilində də bəzən mübtədaya dair əlavə ilə xəbər arasında şəxsə görə uzlaşma pozula bilər. Bu, o zaman baş verir ki, mübtəda birinci və ya ikinci şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. Məsələn:

Mən – bu sözləri sizə deyən adam məqsədimə çatmağa çalışacağam.

Siz – azadlıq sevən gənclər vətənə lazımsınız.

Vous, les jeunes qui aiment la liberté la patrie a besoin de vous.

Bu cümlələrdə mübtəda birinci şəxsin təkli ilə ifadə olunsa da, onun əlavəsi üçüncü şəxsdədir, onları ismin adlıq halı birləşdirsə də, sintaktik əlaqədə fərqlər özünü göstərir. Belə məqamlarda əlavə izah edib aydınlaşdırdığı üzvdən ayrılaraq xəbərlə şəxsə görə uzlaşmır.

Maraqlıdır ki, dildə feili birləşmələrin (məsdər, feili bağlama və feili sifət tərkiblərinin), III növ təyini söz birləşmələrinin asılı tərəflərinin, hətta cümlə üzvləri ilə qrammatik əlaqə yarada bilməyən xitabların da əlavəsi olur ki, bunların hamısı sadə cümlənin genişlənməsində mühüm rola malikdir.

Sadə cümlə üzvlərin əlavəsindən başqa, əlavə söz və əlavə cümlələrlə də genişlənmə bilər ki, bunlar da dilin maraqlı sintaktik vahidlərindən biridir. Bu vahidlərdən ilk dəfə professor Y.Seyidov bəhs edərək onları müstəqil problem kimi dilçilik elminə gətirmişdir. Sözügedən dilçi alimə qədər heç kəs əlavə söz və əlavə cümlələrdən bəhs etməmiş, bu mövzular haqqında nəinki fundamental araşdırma aparılmış, onlar hətta kiçik həcmli yazıların da tədqiqat obyektinə çevrilməmişdi. Professor Y.Seyidovun sözügedən məsələ ilə bağlı araşdırmaları o mövzunun qrammatika kitablarına düşməsinə səbəb olmuşdur.

1981-ci ildə “Elm” nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuş “Müasir Azərbaycan dili” kitabında əlavə sözlər “ara üzvlər”, əlavə cümlələr isə “ara cümlələr” adı altında verilmiş, hətta onlar bəzən “izahedici üzv” və “izahedici cümlələr” hesab edilmişdir (1). Bu cəhəti nəzərə alsaq, söhbətin əlavə söz və əlavə cümlələrdən getməsi məlum olur. Ona görə ki, ara söz və ara cümlələr izah etmir, münasibət bildirir. Əlavə sözlər və əlavə cümlələrin əsas vəzifəsi izahat xarakteri daşıyaraq nəyi isə aydınlaşdırmaqdır ki, onların məqsədi üzv və ya fikir haqqında daha ətraflı məlumat verməkdir. Prof. Y. Seyidov əlavə cümlələrin “izahedici cümlələr” adlandırılması ilə razılaşmır. Burada o, budaq cümlələrin izahedici xarakterini nəzərdə tutaraq qarışıqlıq yaranacağından ehtiyat edir. O yazır: “İzahedici cümlələr” ifadəsinə gəlincə, bunu da budaq cümlələrlə qarışıq salmaq olar, çünki budaq cümlələr baş cümlələrə münasibətdə izahedici cümlələrdir” (3, 518).

Yuxarıdakı məsələyə aydınlıq gətirmək üçün Y.Seyidov beş istiqamətdə müqayisələr aparır. Onlardan birincisi əlavə sözlər və əlavələrdir ki, əlavə sözlər rus dilçiliyində *вставное слова*, əlavələr isə *приложения* adlanır. Professorun elmi yaradıcılığında onlardan ayrı-ayrı kateqoriyalar kimi bəhs olunur və aralarındakı yaxınlıq da istisna edilmir. Əlavə sözlər və əlavələrin söz tutumundakı diqqətə dəyər seçkinliklərin olmaması, yəni hər ikisinin həm bir sözdən, həm də bir neçə sözdən ibarət olması onları bir-birinə yaxınlaşdırır.

Həm Azərbaycan, həm də fransız dillərində bir və ya bir neçə sözdən ibarət əlavələrə (cümlə üzvlərinin əlavəsi) rast gəlmək olar:

O tərəfdən – aşağıdan bir neçə adam göründü.

Kəndin ortasında – meydanda qəzetçilər bir-birinə qarışmışdılar.

Au milieu du village, à la place, les journalistes se sont mêlés.

Evdən – qışqırıq səsi gələn yerdən bir uşaq çıxıb ağlamağa başladı.

Yuxarıdan – uca binaların arasından tüstü çıxırdı.

Du haut, entre les bâtiments, la fumée montait.

Tərkibindəki sözlərin sayına görə əlavə sözlər də əlavələrə oxşarlığı ilə diqqəti çəkir.

Azərbaycan və fransız dillərində bir sözdən ibarət əlavə sözlər işləkdir:

O, Əli Bayramlıda (Şirvanda) anadan olmuşdur.

Şəhər (Paris) gündən-günə gözəlləşirdi.

La ville (Paris) embellissait de jour en jour.

Hər iki dildə çoxsözlü əlavələrlə də qarşılaşmaq olur. Məsələn:

Qız gülərək (Aynur kimi) əlindəkiləri göstərdi.

Viktor ağır-ağır yeriyərək (atası kimi) bizə yaxınlaşdı.

Victor en marchant lentement (comme son père) s'est approché de nous.

M. Martin, lui, profitait de ce raout pour préparer sa rentrée politique. (Radiguet)

La nuit était venue, une nuit sans lune, avec un ciel criblé d'étoiles. (Fréville) (4. 33)

Örnekler Y.Seyidovun aşağıdakı fikirlərinin real olduğunu göstərir: “Söz tutumu, sözlərinin azlığı və ya çoxluğu bu kateqoriyaların təbiətinə təsir göstərmir. Azsözlü əlavələrə və azsözlü əlavə sözlərə nisbətən, çoxsözlü əlavələrdə və çoxsözlü əlavə sözlərdə onların mətnin əsas hissələrindən fasilə ayrılığı bir qədər artıq olur, xüsusiləşməyə meyli özünü göstərir” (3, 519).

Cümlə üzvlərinin əlavəsi ilə əlavə sözləri bir-birindən ayıran mütəxəssislər durğu işarələrinin roluna da diqqət edirlər. Belə ki, əlavə sözlərin mötərizə ilə cümlə üzvlərindən ayrılaraq xüsusiləşmiş intonasiyaya malik olması onları cümlə üzvlərinin əlavəsindən seçə bilər.

Cümlə üzvləri ilə bərabərlik onların əlavəsi üçün əsaslı şərtlərdən biridir. Maraqlıdır ki, bu cəhətə əlavə sözlərdə də rast gəlmək olur. Yəni ola bilər ki, həm cümlə üzvü, həm də əlavə söz eyni halda və eyni kəmiyyətdə olsun, lakin bu, həmişə belə olmur. Lakin cümlə üzvlərinin əlavəsində həm üzv, həm də əlavə qrammatik cəhətdən tam bərabərdir, yəni eyni formada. Bu baxımdan, hər iki dilin materiallarını ifadə edən aşağıdakı örneklərdə əlavə sözlərə baxaq:

Yaxındakı tikili (ev) mənə tanış gəldi.

Bu böyük bina (Səhiyyə Nazirliyi) təzə tikilib.

Ce grand bâtiment(Le ministère de la Santé) est construit dans ce dernier temps.

Meydanda (Azadlıq prospekti) qələbəlik var idi.

Müəllifin (V.Hüqo) əsərləri böyük şöhrət qazandı.

Les oeuvres de l'auteur (V. Hugo) ont gagné un grand succès.

Il continua de jouer du violon, son seul vrai plaisir.

Pâle et muet, il se tenait à la porte. (6. 190)

Göründüyü kimi, ilk cümlələrdə əlavə sözlər aid olduğu üzvlə formaca eynidir, yəni hər ikisi adlıq haldadır və mübtədə vəzifəsindədir. İkinci cümlələrdə isə cümlə üzvlərindən biri yerlik, digəri yiyəlik halda olsa da, əlavə sözlər adlıq haldadır. Cümlə üzvlərinin əlavəsində isə mütləq bir uyğunluq vardır.

Cümlə üzvlərinin əlavəsi ilə əlavə sözlər, bir tərəfdən də, adlarındakı söz eyniliyinə görə qarışdırılır (hər ikisinin adında “əlavə” sözü vardır). Fikrimizcə, cümlə üzvlərinin əlavəsi “əvəzlər” adlandırılarsa, yerinə düşər. Ona görə ki, onlar aid olduqları cümlə üzvlərinin əvəzində işləyə bilər. Əlavə sözlərdə isə bəzən əvəzetmə xüsusiyyəti özünü göstərsə də, onlar üçün bu əlamət xarakterik deyil. Cümlə üzvlərinin əlavəsi isə hər zaman əvəzedici funksiya daşıya bilər.

Beləliklə, Azərbaycan və fransız dillərinin sadə cümlə sintaksisi ilə bağlı araşdırmalar əlavə ilə bağlı maraqlı məlumatların meydana çıxmasını əsaslandırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y. Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili, IV hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
2. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Elm, 1981
3. Seyidov Y. Əsərləri, I c. Bakı: Universitet Nəşriyyatı, 2006

Fransız dilində

4. Steinberg N. Grammaire française. Leningrad 1972 p.214, II partie
5. İsmailov B. B. Grammaire française. Syntaxe, Bakı, Nourlan, 2008, 255p
6. Martin Riegel, Jean christophe Pellat, René Rionl Grammaire méthodique du français, Presses Universitaire de France, 1994, 645 p.

SUMMARY

İrada Gassimova

**EXPANSION OF SIMPLE SENTENCES BY MEANS OF APPPOSITION
AND APPOSITIVE WORDS IN AZERBAIJANI AND FRENCH**

The article deals with some issues of simple sentence syntax in Azerbaijani and French. To this end, expansion of simple sentence in both languages is mentioned. That is, apposition as well as appositive words are considered one of the means of expanding simple sentences and this matter is explained on the basis of the syntax of both mentioned languages. In addition, some original ideas are put forward. Therefore, the necessity of clarifying the names of some confused syntax units appear and scientific-theoretical view on it evokes

Key words: syntax, simple sentence, expansion, apposition, appositive words

РЕЗЮМЕ

Ираде Гасымова

**ДОБАВЛЕНИЕ ЧЛЕНОВ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ПРОСТОМ ПРЕДЛОЖЕНИЕ И ИХ
РАСШИРЕНИЕ ПРИ ПОМОЩИ ДОБАВОЧНЫХ СЛОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И
ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКАХ**

В статье исследуется некоторые проблемы синтаксиса простого предложения в азербайджанском и французском языках. С этой целью в статье идёт речь о расширении простого предложения, и о членах предложений и добавочных слов, как о способе расширения простого предложения. На основе синтаксических факторов двух языков раскрывается проблема расширения предложения и в процессе этого выдвигаются оригинальные доводы о языковых единицах. Создаётся потребность выяснения названий языковых единиц и по этому поводу выдвигаются научно-теоретические суждения.

Ключевые слова: синтаксис, простое предложение, расширение, добавление членов предложения, дополнительные слова

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Əli Allahverdiyev

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

SANAM PASHAYEVA

Nakhchivan State University

UOT: 811.111

**ORAL AND WRITTEN TRANSLATION ISSUES - PROBLEMS
AND EXPLANATION**

The article explains the methods of oral and written translation, the differences and similarities between them. At the same time, the article shows the errors in the translations made by modern digital devices. Explanations are also given with examples in the field of poetic translation.

Key words: *interpretation, written translation, simultaneous translation, poetic translation*

Translation is the process of translating any idea or written text from one language to another. It is a very difficult and very responsible duty. Until the invention of modern digital technology, only people were involved in translation. After the invention of digital devices, the terms as MT (Machine Translation) and CAT (Computer Aided Translation) began to be used. Of course, machine translation or computer translation is very useful as an aid. But no machine or computer can replace a human translator. The technical means involved in translation cannot convey the feelings and emotions of the speaker, as well as the special emphasis in the poetic or scientific text.

The translator must be fluent in both languages in order to translate live speech without the use of reference materials. Translators are people of excellent quality and are extremely attentive in their work. There are two forms of translation, written and oral. Interpreting, in particular, requires a great deal of attention and responsibility. During any interpretation, the interpreter must be fluent in both languages. He\she should know all the words and terms relevant to the field. People sometimes do not know the difference between oral and written translation. Both types of translation require the specialist to have thorough knowledge of the both languages, extensive knowledge in the relevant field, and certain skills.

The aim of the translation is to create maximum similarity with the main text. However, due to the different characteristics of different languages, cultural differences and the emergence of scientific and technical terms, there are difficulties in the field of translation. Therefore, in recent years, translators have been specializing in various fields of science. The human brain is not a computer that, by controlling the keys, you can place all the terms related to medical, mechanical, economic, judicial, historical, and natural sciences on separate pages and open that page when necessary. This is especially difficult in interpreting. Even the most experienced translator may come across a term he is unfamiliar with, while translating and will find himself in a difficult situation. Therefore, interpreters try to be specialized in one field.

Interpretation occurs regularly - during conversation, speech or discussion. It can also be translated by telephone, television or video. When translating, the translator works on the written text. In both cases great care and responsibility is required from the translator. Interpreting itself is divided into "sequential and simultaneous". "Whispering translation" and "Sign language translation" are also included in simultaneous translation.

In a sequential translation, the interpreter first hears a particular passage from the speaker, and when the speaker is silent, he translates the passage as it is. During the sequential translation, the speaker usually takes a break of 1-5 minutes (at the end of each paragraph or thought) to create the conditions for the translation. Sometimes the speech can take up to 15 minutes. In this case, the translator takes notes for himself. One of the most important issues for consistent translation is the

translator's ability of taking notes. It's hard to remember an entire paragraph that you hear once. Other characteristics include short-term memory, good presentation and persuasiveness skills. Listening to a certain piece continuously loads a person's memory. If the main points of the speech are transcribed in the form of notes, then they are reviewed, then the translator does not get tired, and at the same time the translation is effective.

Another form of interpretation is simultaneous translation, which is performed simultaneously with the speaker. A simultaneous interpreter sits in a booth equipped with special equipment and immediately translates the speech into a microphone, he hears through headphones. Simultaneous translation is difficult in different languages, depending on the word order of the sentences. Sometimes it is not known whether the idea is affirmed or denied, if the sentence does not end. Therefore, sometimes a simultaneous translator has to translate a sentence at his own wit. Therefore, simultaneous translation requires a strong sense of hearing and a broad outlook from the specialist. The simultaneous translator is required to gather his opinion as soon as possible. Given this physical possibility, translators in the simultaneous translation room should replace each other every 20 minutes or half an hour. Simultaneous translation is suitable for meetings of many people speaking different languages, in diplomatic negotiations, as well as for other processes. This is due to the fact that in simultaneous translation the time is reduced by half, ie its translation ends with the report.

Another most common form of simultaneous translation is whispering. This type of translation is usually used when the number of foreign speakers at some event is small. During a whispered translation, the interpreter sits next to the foreign representative and whispers in his ear in such a way that, only the person in need can hear the translation. When two people need the translation, the interpreter sits in the back row so that both of the guests can hear the translation. When there are more than two people in need of translation, two or more translators are used. There are four main differences between interpreting and translating.

I Translation Time - Interpreting occurs regularly during conversations, speeches or discussions, or by telephone, television or video. Written translation is to work on the finished text. At this time, the translator has enough time to get acquainted with various useful materials (dictionaries, web information). Also, if the translator encounters any difficulties, he consults with the specialist or refers to the error-free text (for example, a document, website). At the same time, the translator has enough time to look through and check the finished text. None of these possibilities are available during interpreting. In this case the translator can only rely on his own dictionary in that field.

II Accuracy - Oral and written translation require different levels of accuracy. No matter how careful interpreters try to be, it is very difficult to work live. Sometimes translators miss the details of a speech. Translators find enough time to check each word before handing over the text. This allows you to present the original content as it is.

III Fluency and direction of translation - The translator must be familiar with the source and target language in order to explain in both directions without the use of reference materials. Translators are excellent people and are extremely attentive to their work.

Usually a professional translator translates in only one language - the native language. For this reason, he must be fluent in the source language as an interpreter. They must know the cultural and language norms of the country. Such knowledge can guarantee a very good translation quality.

IV Language and stylistic nuances - Interpreters, as well as translators, should be aware of the need to create metaphors, similes and idioms in the target language, which will be fully understood by the recipient. Interpreters also need to pay attention to tone, modulation, and sound quality, as well as many other aspects of spoken language, so that they can be transmitted to the recipient in an appropriate way. The skills to be mastered by interpreters and translators are different, but both share their knowledge with those who cannot understand the information provided.

Thus, these important features that distinguish written translation from oral translation allow the written translator to refer to more than one source. If the translator has enough time and opportunity to refer to different sources, the problem in interpreting should be solved on the spot.

Interpreters do not have access to any source, so they must rely on their own knowledge and skills. While 70% accuracy is expected in oral translation, this figure is 99% in written translation.

Poetic translation, that is, to create a poem written in one language similar to another, is one of the most difficult types of translation. If we are talking about the translation of a classical poem, we must try to get its form and rhythm along with its meaning.

“For me, the translation of poetry has two main conditions. The translator may not be a great poet. But he must have a poetic talent. Second, a great poet may not be a good translator. To be a good translator, you have to be a well-educated, serious writer. When translating a poem, it is sometimes necessary to consider several contexts. That is, you have to take the literary and historical context together. When you translate these poems into Azerbaijani, you almost re-create them in the context of the Azerbaijani language” (Ramiz Rovshan).

A few years ago, speaking about his memories of Aliaga Vahid on AzTV, an author said: “At that time, Aliaga Vahid was instructed to rework Huseyn Javid's works and remove Turkish words from the works. He took the works home and brought them back in the morning and said: I can't touch that man's works. ”

This proves the greatness of Aliaga Vahid. Because it is impossible to rewrite such beautifully written works and damage their meaning. I myself have read a lot of works translated from different languages. Most of them were translated from Russian. There were some specialists who could translate directly from English at that time. I read J.G. Byron's "Oriental Poems" and Shakespeare's sonnets in Azerbaijani for the first time in translation, and in English during my student years. I have also read translations by Ismikhan Rahimov and Anvar Rza, who were my teachers at the Institute of Foreign Languages. At the end of “Gadfly” by E. L. Voynich, there is a letter from Arthur to Jim that ends with the following line:

“I am a little fly. Mən xoşbəxt bir kəpənəyəm.
If I live, if I die” Yaşasam da, ölsəm də.

In Azerbaijani this little verse has a better meaning than the original. If the word "fly" from the original was translated as "milçək" into Azerbaijani, this verse would not be so beautiful and meaningful.

Although there were few translations from European languages into Azerbaijani and vice versa until the middle of the twentieth century, there are many translations from Russian. The great poet Samad Vurgun translated A.S.Pushkin's "Yevgeny Onegin" for two years. He expressed his thought with the following verses:

Axıtdım alnımın inci tərini
Yanmadım ömrümün iki ilinə.
The masterpiece of Russian poetry,
Çevirdim Vaqifin şirin dilinə.

It is pity that I can't translate the verse as a poem. Here the poet says that he was not sorry for two years of his life that he spent on translation of "Yevgeny Onegin" into Azerbaijani.

It is very gratifying that at present the poems of our poets are already published in foreign countries, mainly in Europe and America, and at the same time there are poetic translations from those languages into Azerbaijani. We witness this once again when we read the poetic translations from English into Azerbaijani and vice versa by Shirmammad Gulubayly, the dean of the Faculty of Foreign Languages of our University. So, poetic translation is possible. To do this, the translator should have two things: The perfect knowledge of the language and the main thing - the poetic spirit.

REFERENCES

1. Abdullayeva Fialə Bəylər qızı. Peşəkar tərcümənin əsasları. Bakı: 2010
2. Viki mənbələr
3. Darwish Ali. Towards a Theory of Constraints in Translation. 1999

4. Alison Mandaville and Shahla Naghiyeva-Trading Culture: Practical Background for Azerbaijani-English Poetry Translation
5. Вёглин Ч. Ф. Многоступенчатый перевод
6. Вине Ж.-П., Дарбельне Ж. Технические способы перевода
7. Гак В. Г. Сопоставительные исследования и переводческий анализ
8. Мирам Г. Э. Профессия: переводчик
9. Миронова Н. Н. Билингвистические и бикультурные проблемы художественного перевода
10. Мунэн Ж. Лингвистические проблемы перевода. Перевод как языковой контакт
11. Ольшанский Д. А. Интерпретация и перевод: задачи читателя
12. Райс К. Классификация текстов и методы перевода
13. Влахов С. И., Флорин С. П. Непереводимое в переводе. Изд-во Р. Валент, М. 2009
14. Самсонов В. Ф. К анализу гипотезы Куайна о неопределённости перевода
15. Якобсон Р. О лингвистических аспектах перевода

XÜLASƏ

Sənəm Paşayeva

ŞİFAHİ VƏ YAZILI TƏRCÜMƏ MƏSƏLƏLƏRİ – PROBLEMLƏR VƏ İZAHİ

Məqalədə şifahi və yazılı tərcümənin üsulları, onlar arasındakı fərqli və oxşar cəhətlər şərh edilmişdir. Eyni zamanda məqalədə müasir digital cihazlar vasitəsilə edilən tərcümələrdə olan səhvlər göstərilmişdir. Həmçinin poetik tərcümə sahəsinə aid misallarla izahlar verilmişdir.

Açar sözlər: şifahi tərcümə, yazılı tərcümə, sinxron tərcümə, poetik tərcümə

РЕЗЮМЕ

Санам Пашаева

ВОПРОСЫ УСТНОГО И ПИСЬМЕННОГО ПЕРЕВОДА – ПРОБЛЕМЫ И ОБЪЯСНЕНИЯ

В статье рассматриваются методы устного и письменного перевода, различия и сходства между ними. В то же время в статье показаны ошибки в переводах современных цифровых устройств. Пояснения также приводятся с примерами в области поэтического перевода.

Ключевые слова: устный перевод, письменный перевод, синхронный перевод, поэтический перевод

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ceyran Quliyeva

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

NİCAT YAQUBOV

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

UOT: 811.512.162

ƏBÜLFƏZ MUXTAROĞLUNUN YARADICILIĞINDA ARXAİZMLƏR VƏ ONLARIN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə Naxçıvan ədəbi mühitinin dəyərli siması olan Ə.Muxtaroğlunun şeir yaradıcılığı tədqiqat obyektı olaraq seçilmişdir. Bildirilmişdir ki, Ə.Muxtaroğlu yaradıcılığı yeni dövr poeziyamızın inkişafında özünəməxsus şəkildə rol oynamışdır. Onun şeirlərində Naxçıvan həyatı geniş lövhələrdə poetikcəsinə əksini tapmışdır. Muxtaroğlu poeziyası lirik duyğuların, həsas müşahidələrin, bir sıra yaşanmışlıqların bədiiləmiş yekunudur. Əbülfəz Muxtaroğlu yaradıcılığı bir də ona görə əlamətdardır ki, onun şeirlərində ədəbi dilimizin dərin qatlarına enilir, şeirlərində arxaik fonda keçmiş sözlərdən geniş istifadə olunur ki, bu da sənətkarın dilini zənginləşdirən ən mühüm faktordur. Beləliklə, Ə.Muxtaroğlu poeziyası arxaik sözlərin işlənmə məqamına görə zəngin poetik dili ilə seçilməkdədir, məqalədə şairin şeirlərində işlənən arxaizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə təhlil və tədqiq olunur.

Açar sözlər: Ə.Muxtaroğlu, Naxçıvan yazarları, az tədqiq olunan şairlər, arxaizmlər leksik-semantik xüsusiyyətlər

Türk dilləri içərisində xüsusi çəkisi olan Azərbaycan dili qədimliyi, nitqə yatımlılığı gözəl musiqi səslər sisteminə malik olması, zəngin söz ehtiyatı sahibliyi, tam sabitləşmiş fonetik morfoloji və sintaktik quruluş dayanıqlığı ilə fərqlənir.

Bütün dünya, o cümlədən digər türk dilləri kimi Azərbaycan dilində lüğət tərkibi daima inkişafda, zənginləşməkdədir.

Bu zənginləşmə, şübhəsiz ki, ən çox dilimizin daxili imkanları sayəsindədir. Lakin ictimai-siyasi quruluşun dəyişməsi, elm və texnikanın yeni texnologiyaların sürətli inkişafı qloballaşma şəraitində xalqların, dövlətlərin biri-birinə yaxınlaşması, iqtisadi-siyasi, mədəni əlaqələri, o cümlədən turizm şaxələrinin genişlənməsi dilimizə yeni-yeni söz və ifadələrin keçməsi ilə də dilin lüğət tərkibi artır, zənginləşir. Bu zənginləşmə prosesi ədəbi dilimizdə vaxtı ilə işləmiş bir sıra sözlərin dilimizin fəal lüğəti fondundan çıxıb qeyri-fəal lüğət fonduna qayıtmasına səbəb olur.

Məhz arxaizmlər bu tipli sözləri əhatə edir. Dilin lüğət tərkibi birdən-birə zənginləşmədiyi üçün, arxaik sözlər də birdən-birə köhnəlmiş, bunlar da zaman-zaman istifadədən düşməli olur.

Məqsədimiz arxaizmlərdən geniş məlumat vermək deyil, çünki bu barədə çox yazılıb, təvəzökarlıqdan kənar olsun, bir də elmi iş, elmi məqalələri yazmışıq. Məqsədimiz budur ki, Azərbaycanın tanınmış şairi və yazıçılarının (S.Vurğun, M.İbrahimov, S.Rüstəm, N.Xəzri, İ.Əfəndiyev, R.Rza, M.Cəlal, M.S.Ordubadi, N.Nərimanov və b) əsərləri zaman-zaman dil və ədəbiyyatşünaslıq baxımından tədqiq olunmuş, araşdırılmış, irili-xırdalı xeyli elmi əsərlər yazılmışdır. Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Nuh peyğəmbərin yurdu-Naxçıvan yazarlarının əsərlərinin dil xüsusiyyətləri az tədqiq olunmuşdur. Doğrudur, əslləri naxçıvanlı olub, Bakıda yazıb-yaradan şairlərdən O.Sarıvəlli, Ə.Yusifli, M.Araz və digərlərinin əsərləri dil baxımından tədqiqata cəlb olunmuşdur. Lakin Naxçıvanda doğulub, böyüyən və bu yurdda yazıb-yaradan şairlərin əsərləri həqiqətən də az tədqiq olunub. Doğrudur, son vaxtlar mərhum şairimiz V.Məmmədovun şeirləri ayrı-ayrı müəllimlər tərəfindən tədqiq olunur, araşdırılır, təhlil olunur. Bu sözün həqiqi mənasında təqdirəlayiq haldır. Ancaq Naxçıvanda yaşayıb-yaradan bir sıra şairlərimiz: X.Şərimzi, A.Yadigar, İ.Yusifoglu, E.Yurdoğlu, Z.Vüqar, Qanun Ümman və başqalarının əsərləri hələ də lazımi səviyyədə tədqiqata cəlb

olunmamışdır. Belə sənətkarlardan biri də Əbülfəz Muxtaroğludur. Onun şeirləri təhlil, tədqiq olunsaydı, neçə-neçə, irili-xırdalı linqvistik elm əsərləri yazmaq olar. Biz isə bu kiçik məqalədə Ə.Muxtaroğlunun şeirlərində işlənmiş arxaizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə qısa da olsa, toxunmaq istəyirik. Bunu da qeyd etmək istəyirik ki, arxaizmlər hamısı heç də dilimizin qeyri-fəal lüğət fondunda “mürğüləmir”, onların bir qismi dialektlərdə, məişət dilində, yazıçı və şairlərimizin əsərlərində işlənmişdir.

İndi isə şairin şeirlərində işlənmiş bəzi nümunələrə diqqət yetirək:

...Dünyanın öz ahəngi var,
Addımında min cəngi var,
Tərəzinin pərsəngi var,
Düz saxlamaq olmur qardaş. [1,7]

...Şahlar olmasaydı, şöhrət, var əsri,
Olmazdı xalqların qaçqını, əsri,
Adam var tapı yox cadın əsiri,
Adam var il nədir, düşünər əsri,
Adam var burnundan baxmaz oyana. [1,10]

....Ey adi dillərdə minbir kəlamı,
Bilinməz məkanlı surət-camallı,
Bilirəm sahibi cahil cəlalı,
Bilirəm, səndədir küllü ixtiyar,
Mənim səndən sənə şikayətim var!

Gün kimi aydındır şahlar şahına,
Dözə bilməyirəm yarın ahına,
Yalvardım, yaxardım qibləgahıma,
Ömrümə qış gəldi, bilməmiş bahar!
Mənim səndən sənə şikayətim var! [1, 11].

.....Xəbər tutan kimi xəstə öndəri,
Neçə təbib, neçə loğman göndərdi,
Qartalları Ankaraya göndərdi
O gecə izzət çəkdi Süleyman!
Dosta sədaqətdə təkdi Süleyman [1, 141].

...Dağ başını duman alıb,
Gədik çəndi, Məmməd Araz,
Şükür qədim Naxçıvan el,
Göydən endi Məmməd Araz [1, 136].

...Qılıb namazını tutub orucunu,
Əkinçinin boş qalıbdı xurcunu,
Allah əməkdarın verər borcunu,
Pozular çox zaman bu əhd, bu ilqar,
Mənim səndən sənə şikayətim var [1,12].

...Dedin: Leyli olaram, hər vaxt səni anaram,
Dedin: Əsli olaraq, eşqin ilə yanaram,
Özümü bu dünyada mən ən xoşbəxt sanaram,
Tirmə-şal tapmasan da möhtac ollam sətine
Nifrət sənin eşqinə, nifrət məhəbbətinə [2, 44].

...Əkizdir dünyanın yası, düyünü,
Geci-tezi görəcəksən o günü,

Gözəl, mənə kəmənd olan zülfünü,
Dara salamat qal, yol salamat qal! [1,15].

...Hər tərəfdən atılar daş,
Gözlərimdən əksilmir yaş,
Dərdə mənimlə bağrı-badaş
Sevinsə gəndən keçibdir
Mənimki məndən keçibdir [1,18].

...Un yoxdursa çörək gəzmə təknədən,
Dəyirmanı qınayırıq təknədən?
Dəyirmançı suyu sova, dəhnədən
Dəyirmanın işləməyə haqqı nə?
Haqq aşkardır, sevməyibdir haqq qını
Görür kimsə kimin haqqını,
Əbülfəz də aramaqda haqqını,
Ulu tanrım yetir onu haqqına [1,21].

...Xəstə canım dərd-dərmanla gecələr,
Qəm heşanın tez toplayar, gec ələr,
Çoxlarını qarabasar gecələr,
Gündüz günortada qaralar məni [1,24].

...Bəs atdın hayana insaf-mürvəti,
Özünə yar seçdin məndən xəlvəti,
Daşlara çırparaq ilk məhəbbəti,
Qəlbimi dağlayan sən olmadınmı? [1,25].

...Kəfan saldı, qocalığı köklədi,
Heç bilmədim bu sim hansı kökdədi,
Muxtaroğlu köhnə elə köhnədi,
İstəyirsən min bir yerdən gözələ [1,26].

...Mərmər sinə, lalə yanaq ağ buxaq,
Əlim yetməz: çox uzaqda taxt-tax,
Ağlım deyir:-bu sevdanı gəl, burax!
Ürəyimdən dönəmmədim, darıxdım [1,31].

...Xrom çəkmələri çəkdi dizinə,
Buxara papağı basdı gözünə,
Ayna qabağında baxdı üzünə,
Vuruldu özünə özü aşığın [1,34].

...Ağzıgöyçəklilər deyir: filan həkim rüşvət alır,
Xəstələr var cibinə əlli mini gizli salır.
Yaxşılıq edən edir, yamanlıq onlara qalır,
Demirəm onlar ilə küst tutsan, cəng edəsən,
Nə olar ki, dayısı bircə dəfə zəng edəsən.
...Deyirəm bir onu da yerindəcə xing edəsən,
Nə olar ki, dayısı, bircə dəfə zəng edəsən [1,39].

...Laylalar var yatırmağa oyağı,
Hər cümləsi, hər kəlməsi bayağı,
Sırıyarlar bizə süni boyağı,
Sürməli göz, qaş olan var hayıf ki,

Manqurtluqda baş olan var hayıf ki [1,43].

...Vəşilikdə çıxarsa da səs-səda,
El məsəlin bir xatırla, sal yada.
Quduranlar qırx gün yaşar dünyada,
Suda sınar su səhəngi, vatıdır,
Cəngi çalın, bu gün cəngi vatıdır [1,73].

...Səyyah “Qapıcığın” zirvəsinə qalx,
Orda tez açılır hər yerdən sabah,
Dumandan örpəyin sürüşəndə bax,
Sanarsan üzüyün qaşdı Göygöl,
Dədə-qorqud kimi ozanlar görmüş,
Teymurtək növraqlar pozanlar görmüş,
Neçə Koroğlular, Qazanlar görmüş,
Bu şiş qayaların yaşdı Göygöl [1,82].

...Qışda ovun tora düşər,
Kəklik qalxar tara düşər,
Ovçu gözü qara düşər,
Ov sevinər, qəlpə sərpə,
Plov təpə, plov təpə [1,92].

Nümunələrin sayını lazımi həcmdə artırmaq olar, lakin yazının həcmi və qanədici olduğuna görə yuxarıda verilmiş nümunələrdə işlənən arxaizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini aşığılamağı lazım bildik.

-Pərsəng-tərəzidə bir şeyi çəkərkən bir gözü, o biri gözündə azacıq fərqli olanda həmin yüngül gözə bir bacalaca daş və ya digər əşya atılır buna da pərsəng daşı deyilir.

Şah-iranlar və digər bəzi ölkələrdə hökmdar. Bu söz tam arxaikləşməyib.

Tapı-arpa ununda və aşağı növ buğda unundan dairəvi şəkilli çörək növü.

Cad-darı unundan bişirilmiş qalın çörək-tapı (müharibə dövrü onu məcburi yeyərdilər).

Sürəti-camal-gözəl üz, indidə dialeklərdə işlənir.

Loğman-həkim, indidə bəzi məqamlarda işlənir.

Gədik-hündür dağda asağ qaya onun üstünə çıxanda kənd və ya digər lazımi yerlər görünürdü.

Tirmə-bahalı parça növü.

Səzin-ən ucuz parça növü.

Düyün- tam arxaikləşməmiş sözdü toy, sözünün nisbi sinonimidir.

Bağrı-badaş-ürəyi biri-birinə yaxın olmaq dost olmaq.

Təkmə-tarixdən hazırlanmış dairəvi çörək qabı.

Dəhnə-su dəyirmanını işlətmək üçün hündür yerin başlanğıcı, yəni suyu kəsmək üçün ora çıxıb suyu bağlanan və ya aşılan yer.

Qın-qılının taxıldığı alət.

Keşəm-xırmanda taxıl döyülən zaman sünbül komalarının yayılması, heşalanır, sonra əl ilə döyülür.

Mürvət-insaf sözünün sinonimidir.

Xəlvət-gizli.

Gözələ (mək)-paltarın cırılaq açıq qalan hissəsinə yamaq sala bilmədikdə iynəsapla onu gözələyərdilər.

Taxtı-tac-şahların oturduğu dəbdəbəli uca yer.

Xrom- bahalı dəri. Məsələn: xrom çəkmə.

Buxara (papaq) –buxarada bahalı materialdan tikilmiş papaq.

Küst (ü)-tutmaq güləşmək.

Xing (eləmək)-pərt eləmək, hər hansı bir sözlə tərəfi “sındırmaq”.

Sıramaq-aldatmaq sözünün nisbi sinonimidir. Məs: ucuz bir maşını tərifləyib baha satmaq.

Səhəng-əvvələr su daşımaq üçün istifadə etdiyi əşya.

Örpək-qadın və qızların baş örtüyü yaylıq.

Tar-toyuqların nisbətən hündür bir yerə qalxıb oturduğu yer, yaxud kəkliklərin yumuşaq qalın

qara batdığı yer. Ovçu onu tez vura bilər, lakin gözü qara düşür-güllənin qəlpəsi səppir.

Sərpmək-tuş vura bilməmək.

Nəticə etibarı ilə qeyd edək ki, Ə.Muxtaroğlu filoloq olduğundandır ki, o öz şeirlərində arxaizmlərdən az istifadə etmişdir. O, ədəbi dil sözlərindən, ümumişlək sözlərdən daha çox istifadə edib.

ƏDƏBİYYAT

1. Muxtaroğlu Ə. İkinci görüş. Bakı: 2003
2. Muxtaroğlu Ə. Bir möhürbənd bəsimdir. Bakı: 1991
3. Muxtaroğlu Ə. Deyimlərim-yozumlarım. Bakı: 2013
4. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı: 2004
5. Həsənov H. Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: 1987

SUMMARY

Nijat Yaqubov

ARCHAISMS AND THEIR LEXICO-SEMANTICAL FEATURES IN THE WORK OF A.MUKHTAROGLU

In the article, the poetry of A. Mukhtaroglu, a valuable figure of the Nakhchivan literary environment, was selected as the object of research. It was noted that A. Mukhtaroglu's work played a unique role in the development of our poetry of the new period. In his poems, the life of Nakhchivan is poetically reflected on wide boards. Mukhtaroglu's poetry is an artistic result of lyrical feelings, sensitive observations and a number of experiences. Abulfaz Mukhtaroglu's work is also significant because in his poems he penetrates into the deep layers of our literary language, in his poems the words of the past archaic background are widely used, which is the most important factor that enriches the language of the artist. Thus, A. Mukhtaroglu's poetry is distinguished by its rich poetic language due to the development of archaic words, the article comparatively analyzes and studies the lexical-semantic features of archaisms used in the poet's poems.

Key words: *A.Mukhtaroglu, Nakhchivan writers, little-studied poets, lexical-semantic features of archaisms*

РЕЗЮМЕ

Ниджат Якубов

АРХАИЗМЫ И ИХ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ В РАБОТЕ А.МУХТАРОГЛУ

В статье в качестве объекта исследования выбрана поэзия ценного деятеля литературной среды Нахчывана А. Мухтароглу. Было отмечено, что творчество А. Мухтароглу сыграло особую роль в развитии нашей поэзии нового периода. В его стихотворениях на широких досках поэтически отражена жизнь Нахчывана. Поэзия Мухтароглу-художественный результат лирических переживаний, чутких наблюдений и ряда переживаний. Творчество Абульфаза Мухтароглу знаменательно еще и тем, что в своих стихах он проникает в глубокие пласты нашего литературного языка, в его стихах широко используются слова архаического прошлого, что является важнейшим фактором, обогащающим язык художника. Так, поэзия А. Мухтароглу отличается богатым поэтическим языком за счет развития архаичных слов, в статье проводится сравнительный анализ и исследование лексико-семантических особенностей архаизмов, используемых в стихотворениях поэта.

Ключевые слова: *А.Мухтароглу, нахчыванские писатели, малоизученные поэты, лексико-семантические особенности архаизмов*

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Sədaqət Həsənova
Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

HİDAYƏT ƏKBƏROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 811.512.162

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ TƏSİRLİ-TƏSİRSİZ FEİLLƏRƏ DAİR

Eyni feilin təsirli-təsirsiz mənada işlənməsi məsələsi istər türkoloji, istərsə də azərbaycan dilçiləri tərəfindən uzun zaman tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bir çox alimlər eyni feili həm təsirli, həm təsirsiz mənalarda işlənməsini adi hal kimi, bəzi alimlər üçün isə bu feillərin eyni mənə kəsb etməyən feillər olduğunu diqqətə çatdırmışdır.

Açar sözlər: leksik-semantik, qrammatik xüsusiyyətlər, təsirli, təsirsiz, feillər

Aparığımız araşdırmalar göstərir ki, fransız dilində olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilində də təsirli-təsirsiz mənalarda işlənən feillər mövcuddur. Türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində feillərin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası uzun müddət türkoloqların diqqətini cəlb etmişdir. Türkoloqlar ayrı-ayrı elmi-tədqiqat əsərlərində başkir, türk, özbək, çuvaş, uyqur, türkmən, qaraçay-balkar, noqay, tuvin və s. türk dillərində feilin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyasına bu və ya digər dərəcədə toxunmuşlar [1, s.74-78]. Adları sadalanan türkoloqlar feilin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyasından bəhs etsələr də, eyni bir feilin təsirli-təsirsiz mənalarda işlənməsi barədə konkret bir fikir söyləməmişlər. Bu məsələ heç onların tədqiqat obyektinə də olmamışdır. Ənənəvi «Müasir Azərbaycan dili» kitablarında da feilin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası ətraflı şərh edilmiş, amma tədqiqatımızın obyektinə olan eyni bir feilin müxtəlif funksional-semantik vəziyyətlərdə təsirli-təsirsiz mənə kəsb edə bilməsi, bu feillərin işlənmə dairəsi və ikivalentliliyi, semantik dəyişikliyin funksional ifadəsi və bunun müxtəlif yolları barədə konkret fikir söylənməmiş, yalnız təsirli-təsirsiz mənaların leksik yolla ifadəsindən bəhs edilmiş, yaxud təsirlilik mənəsi ilə feilin növ kateqoriyası arasındakı əlaqədən bəhs edilmişdir.

Q.Ş.Kazımov öz əsərinin «Təsirli və təsirsiz feillər» bölməsində yazmışdır: «Dilimizdə elə feillər də vardır ki, onlar cümlədəki vəziyyətindən, əlaqələndiyi sözlərdən asılı olaraq, həm təsirli, həm də təsirsiz feil kimi işləyə bilər. Məsələn, *ağlamaq* feili *Uşaq ağlayır*—cümləsində təsirsiz, *Ölünü ortalığa qoyub ağlayırdılar* – cümləsində təsirlidir; *gəzmək* feili istirahət etmək mənasında təsirsiz, bir şeyi axtarmaq (*Uşaqları gəzirəm*) mənasında təsirlidir; *oynamaq* feili *Mən oynaya bilmirəm* – cümləsində təsirsiz, *Mən bu havanı oynaya bilmirəm* və ya *Elə bir oyun oynayaram ki, ... cümlələrində təsirlidir*». Müəllif daha sonra yazır: «Eyni bir feilin heç bir şəkli (təsirlilik – F.V.) qəbul etmədən təsirli və ya təsirsiz olması feillərin məcazilik imkanları, çoxmənalılığı ilə, dildəki inkişafı, dəyişmələrlə, təfəkkürün inkişafı ilə bağlıdır. Odur ki, bu və ya digər feil haqqında yoxlamadan «bu feil həmişə təsirli olur, bu feil ancaq təsirsiz olur» hökmünü çıxarmaq düz olmaz. Bunun üçün feilin bütün mənə imkanları nəzərə alınmalıdır». Daha sonra müəllif aşağıdakı nəticəyə gəlir: «Beləliklə, sadə feillərin bir qismi təsirli, bir qismi təsirsiz, bir qismi isə həm təsirli və həm də təsirsiz olur» [2, s. 182]. Bizim fikrimizcə, müəllif öz tezislərinə “konstruksiya daxilində” ifadəsini əlavə etsəydi, təsirli-təsirsiz feillər barədə onun mühakimələri daha əsaslandırılmış olardı. Çünki bir feilin təsirli-təsirsiz mənaları ayrılıqda deyil, yalnız konstruksiya daxilində müəyyənləşdirilə bilər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz türkoloqlardan fərqli olaraq, müasir Azərbaycan dilinin qrammatikasına dair əsaslı tədqiqat aparmış prof. Q.Ş.Kazımov təsirlilik/təsirsizlik kateqoriyasının mənəsini özündə birləşdirən feillərin dilimizə xas olması barədə söylədiyi fikirlər qiymətlidir və bizə Azərbaycan dilində də belə feillərin mövcud olması barədə fikir söyləməyə əsas verir. Bu feillərin əsas əlamə-

tini – «onların heç bir şəkilçi qəbul etmədən təsirli və ya təsirsiz olması»nı (biz isə bunu öz tədqiqatımızda qısa şəkildə təsirli-təsirsiz feillər adlandırmışıq), eyni bir feilin həm təsirlilik və həm də təsirsizlik kateqoriyasının əlamətlərini özündə əks etdirməsinin səbəbini isə müəllif, gördüyümüz kimi, «feillərin məcazilik imkanları, çoxmənalılığı ilə, dildəki inkişafı, dəyişmələrlə, təfəkkürün inkişafı ilə bağlı olması ilə» izah edir, təəssüf ki, müəllif sonradan bu mənalara funksional-semantik baxımdan ətraflı açıqlamır. Nəzərdən keçirdiyimiz dilçilik ədəbiyyatlarında, elmi-tədqiqat işlərində, o cümlədən prof. Q.Ş.Kazımovun əsərlərində təsirsiz feildən təsirli feil və əksinə-təsirli feildən təsirsiz feil düzəltməyin yolları şərh edilir, təsirlilik kateqoriyası ilə tərz və növ kateqoriyaları arasındakı əlaqələrdən bəhs edilir, amma eyni zamanda həm təsirli və həm də təsirsizlik mənalarda işlənən feillərin məhz tərz və növ kateqoriyası ilə əlaqələrindən, heç bir şəkilçi qəbul etmədən bir sıra feillərin təsirli və təsirsiz mənalarda işlənməsinə, həm də Azərbaycan dilində belə feillərin dildə çoxluq və ya azlıq təşkil etməsinə bu əlaqələrin təsirindən bəhs edilməmişdir. Biz öz tədqiqatımızda təsirsiz feillərdən təsirli feil düzəlmənin və əksinə, təsirli feildən təsirsiz feil düzəlmənin heç bir şəkilçi qəbul etmədən eyni bir feilin təsirli və təsirsiz mənalarda işlənməsi ilə yaxından bağlı olmasını araşdırmağa çalışmışıq.

İşləmək feili *getmək, çatmaq, fırlanmaq, hərlənmək, tərپənmək, dayanmaq, yatmaq* mənalarda təsirsiz feil kimi işlənir. Amma «bu feil bəzən üslubi məqamdan və ikinci bir məna kəsb etməsindən asılı olaraq təsirli feilləri əvəz edib onların rolunu oynayır. [3, s. 12-13]. (*O, konfransın materiallarını işləyirdi; O, həmin mövzunu düz 12 ildir ki, işləyir*). Müəllif hesab edir ki, *işləmək* feili *yazmaq, hazırlamaq, tədqiq etmək* feillərinin yerində işləndiyi üçün təsirli məna kəsb etmişdir. *Başlamaq* təsirsiz feil sırasına daxildir. (*O, yazmağa başladı*). H.Mirzəyevin fikrincə, *başlamaq* köməkçi feildir və özündən əvvəl gələn sözün onu idarə etməsi nəticəsində təsirli məna kəsb edir. [3, s. 13]. Müəllifin fikrincə *yazmağa başlamaq* tipli konstruksiyalarda *başlamaq* feilinin təsirli məna kəsb etməsi, «təsirli feilin yerində durması» həmin konstruksiyanın komponentləri arasındakı sintaktik əlaqənin xüsusiyyəti ilə bağlıdır: tabe edən söz tabe olan sözün təsirlik halda olmasını tələb edir. Yəni, «*O dərslərini yazmağa başladı*» cümləsində *başladı* feilinin təsirli məna kəsb etməsinin əsas səbəbini *yazmağa* feilinin ona təsir qüvvəsi ilə əlaqələndirir. Başqa bir halda, *başlamaq* feilinin təsirli feil kimi işlənməsi üslubi məqamlarla əlaqələndirilir. Belə ki, cümlədə bir sözün ixtisarı, işlənməməsi *başlamaq* feilinin təsirli olmasını şərtləndirir: *Mənim əzab və məşəqqətim də elə bu andan başladı* cümləsində *başladı* sözündən əvvəl mütləq bir sözün ixtisar olunması və bunun nəticəsində bu feilin təsirsiz məna kəsb etməsinə səbəb olmuşdur. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, eyni br feilin təsirli və ya təsirsiz mənalarda işlənməsi cümlənin üslubu məqamları ilə və əsasən də ixtisarlarla çox bağlıdır.

Prof. H.Mirzəyevdən fərqli olaraq, prof. M.Hüseynzadə [4, s. 168], prof. F.Zeynalov [5, s. 5] *başlamaq, işləmək, oxumaq* kimi feillərin həm təsirli və həm də təsirsiz feil kimi işlənməsi halını qeyd etmişlər. Prof. M.Hüseynzadə yazır: «*Başla, işlə, oxu* kimi feillər həm təsirli və həm də təsirsiz feillər sırasına daxil edilə bilər. *Sevil əhvalatı başdan başladı. Ustalar işi çox səliqə ilə işləyirdilər. Səlim yığınaqda qərarı və əməli təklifləri oxudu* cümlələrində *başladı, işləyirdilər, oxudu* feilləri leksik mənalara görə təsirli feil olduqları üçün müstəqim obyekt tələb etmişdir. *Uşaqlar bir qədər getdikdən sonra şiddətli yağış başladı. Tahirlə Cəmil bir buruqda işləyirdilər. Sevil beş il Moskvada oxudu* cümlələrində həmin feillər leksik mənalara görə təsirsiz feillərdir. Buna görə də bunlar özlərinə heç bir müstəqim obyekt tələb etmir» [4, s. 168]. Deməli, prof. M.Hüseynzadə eyni bir feilin həm təsirsiz, həm də təsirli feil kimi işlənməsi halını haqlı olaraq həmin feillərin cümlə daxilindəki semantikasi ilə, ümumiyyətlə cümlənin semantikasi ilə bağlamışdır. Prof. M.Hüseynzadənin sonuncu fikri bizim tədqiqatımız üçün əhəmiyyətli tezisdir.

Prof. H.Mirzəyev prof. M.Hüseynzadənin bu sahədə çıxardığı nəticələrlə razılaşmır və bu fikrin dəqiq olmadığını qeyd edir. Müəllif həmin cümlələrdə *başlamaq, işləmək, oxumaq* feillərinin həm təsirli və həm də təsirsiz mənalara kəsb etməsini cümlənin üslubi məqamlarla bağlı olması və həmin feillərdən əvvəl mütləq bir elementin ixtisarı nəticəsi kimi hesab edir. O, öz fikrini aşağıdakı misallarda belə əsaslandırır: «*Sevil əhvalata başdanbaşladı* – cümləsində *danışmaq// söyləmək // nəql etmək* feillərindən biri, *Uşaqlar bir qədər getdikdən sonra şiddətli yağış başladı* cümləsində *yağmaq*

feili düşmüşdür. Bu cümlələr əslində aşağıdakı kimi olmalıdır: *Sevil əhvalatı başdan danışmağa // söyləməyə// nəql etməyə başladı; Uşaqlar bir qədər getdikdən sonra şiddətli yağış yağmağa başladı.*» [3, s. 15]. Bizim apardığımız tədqiqata əsasən prof. M.Hüseynzadənin *başlamaq* feilinin təsirli- təsirsiz mənalarda işlənməsi faktının həmin feillərin semantikasına ilə bağlı olması fikri daha doğru hesab edilməlidir. Çünki prof. H.Mirzəyevin qeyd etdiyi kimi, cümlədə hər hansı bir elementin işlənməməsi feilin semantikasına məhz yuxarıdakı halda heç bir təsir etmir. *Sevil əhvalatı başdan başladı*, yaxud *Sevil əhvalatı başdan danışmağa // söyləməyə// nəql etməyə başladı* cümlələrində hər iki halda *başladı* təsirli, *Uşaqlar bir qədər getdikdən sonra şiddətli yağış başladı* və *Uşaqlar bir qədər getdikdən sonra şiddətli yağış yağmağa başladı* cümlələrinin hər ikisində *başlamaq* təsirsiz feil kimi işlənmişdir. Yəni elementin düşməsi və onun nəzərə alınması, yerinə bərpa oluna bilməsi feilin semantik və funksional xüsusiyyətlərinə təsir etmir. Çünki *Sevil səhnədə çox yaxşı oxudu* və *Bu uşaq oxumur* cümlələrində *oxumaq* feili hər hansı bir elementin üslubi məqamlara əsasən ixtisar olunub-olunmaması və ya ixtisar olunmuş elementin bərpa oluna bilməsi feilin semantik-qrammatik təbiətinə təsir etmir. *Sevil səhnədə çox yaxşı oxudu* cümləsində *mahnını* sözü bərpa edilsə *Sevil səhnədə mahnını çox yaxşı oxudu* kimi olur və hər iki halda *oxumaq* təsirli feil kimi çıxış edir. Yəni *Sevil səhnədə çox yaxşı oxudu* cümləsinin mütləq Sevilin mahnını oxuması nəzərdə tutulduğu aydındır, vasitəsiz obyekt cümlədə iştirak etmir, amma onu asanlıqla bərpa etmək mümkündür. İkinci cümlədə isə (*Bu uşaq oxumur*) *oxumaq* feili təsirsiz mənə kəsb edir. Çünki birinci cümlədə *oxumaq* feili *ifa etmək* feilinə sinonim kimi işlənmişdirsə, ikinci cümlədə bu feil *təhsil almaq*, *savadlanmaq* mənəsi kəsb etdiyi üçün obyekt tələb etmir və təsirsiz feil funksiyasını yerinə yetirir. N.Məmmədov «Müasir Azərbaycan dilində feillərin leksik sinonimliliyi» adlı monoqrafiyasında yazır: «Feilin leksik sinonimliyində də feilə məxsus bəzi atributların, əsasən təsirlilik və təsirsizlik, təsdiq və inkar, növ bildirməsinin, funksional formalara malik olmasının, çoxmənəlilikə, abstraktlığa daha çox meyliyinin, lüğəvi mənalarının rəngarəngliyinin və s. mühüm rolu vardır» [6, s. 16]. Qeyd etmək lazımdır ki, leksik sinonimlik feilin lüğəvi mənasının müəyyənləşməsində əsas rol oynayan atributlardan hesab edilməlidir. Amma leksik sinonimliyinin feilin semantika-funksional funksiyasında həlledici rol oynaması fikri o qədər də inandırıcı faktor deyildir. Prof. H.Mirzəyev yazır: «*Sevil beş il Moskvada oxudu* cümləsində *oxumaq* feilinin təsirsiz feil kimi işlənməsi onun leksik mənəsi ilə deyil, təsirsiz olan *təhsil almaq* feilini əvəz etməsi ilə bağlıdır. Bizim fikrimizcə, prof. M.Hüseynzadənin *Sevil beş il Moskvada oxudu* cümləsində *oxumaq* feilinin təsirsiz feil kimi işlənməsinin əsas səbəbini onun *təhsil almaq* feilinə sinonim kimi işlənməsi deyil, *oxumaq* feilinin cümlə daxilində kəsb etdiyi semantik mənəsi ilə, onun ümumi mənə kəsb etdiyi üçün obyekt tələb edə bilməməsi faktı ilə bağlaması fikri daha məqsədyönlü olardı. Daha sonra prof. H.Mirzəyev prof. M.Hüseynzadənin aşağıdakı misallarını təhlil edərək *işləmək* feilinin təsirli və təsirsiz mənalarda işlənməsinə öz münasibətini bildirir. Onun fikrincə, *Ustalar işi çox səliqə ilə işləyirdilər. Tahir və Cəmil bir buruqda işləyirdilər* cümlələrində *işləmək* feili ikinci cümlədə öz leksik mənəsinə görə həqiqətən də təsirsiz feildir və elə təsirsiz mənada da işlənmişdir. Birinci cümlədə isə bu feilin *çalışmaq* feilinə sinonim kimi işlənməsi səbəbindən öz əsl mənəsində – təsirsiz mənada deyil, təsirli mənada işlənməsini şərtləndirmişdir. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, ikinci cümlədə *işləmək* feilinin təsirsiz olması onun leksik mənəsi ilə bağlıdırsa, birinci cümlədə həmin feilin təsirli feil rolunda çıxış etməsi onun leksik mənəsi ilə yox, üslubi məqamla və digər məsələlərlə əlaqədardır. [3, s. 16]. Beləliklə, prof. H.Mirzəyev *başlamaq*, *işləmək*, *oxumaq* feillərinin həm təsirli, həm də təsirsiz olması fikrinin dil faktları ilə təsdiq olunmadığını göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Гусейнова М.Н. Об исследованиях проф. Гасана Мирзоева, посвященных категории переходности и не переходности глагола // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Ломоносова. Серия Филология. Социальные коммуникации. Т. 23 (62), 2010, № 3, с. 74-78
2. Kazımov. Q. Ş. Seçilmiş əsərləri: X cildə. IX c. Birinci kitab. Bakı: Nurlan, 2010, 544 s.
3. Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz feillər. Bakı: API, 1979, 116 s.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1983, 319 s.
5. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı: ADU, 1975, 130 s.
6. Məmmədov N. Müasir Azərbaycan dilində feillərin leksik sinonimliyi. Bakı: Maarif, 1991, 109 s.

SUMMARY

Hidayat Akbarov

THE ISSUES OF TRANSITIVE-INTRANSITIVE VERBS IN AZERBAIJANI LINGUISTICS

The using of the same verb in transitive and intransitive meaning turned into research object for a long time by not only turkological but also Azerbaijan linguistics. Many scientists noted (the using of the same verb not only in transitive but also in intransitive meanings as usual, some scientists presented to the attention these verbs are such verbs that dont have the same meaning.

Key words: *lexical-semantic, grammatical, features, transitif, intransitif, verbs*

РЕЗЮМЕ

Хидаят Акбаров

ВОПРОС ПЕРЕХОДНЫХ И НЕПЕРЕХОДНЫХ ГЛАГОЛОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Вопрос о разработке одного и того же глагола в переходных и непереходных смыслах стали предметом исследований со стороны тюркских и азербайджанских лингвистов в течение длительного времени. Для многих ученых использование одного и того же глагола в переходных и непереходных смыслах, обычное явление, а для некоторых эти глаголы совсем разные.

Ключевые слова: *лексико-семантическое, грамматическое, особенность, переходные, глаголы*

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Sədaqət Həsənova
Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

HƏSƏN ƏLİSOY

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 811

DİL İNSAN KİMLİYİNİN TƏZAHÜRÜ KİMİ

Məqalə şəxsiyyətin onun dil və üslubu ilə necə əlaqəli olduğundan bəhs edir. Məqalədə, həmçinin dil insan kimliyinin əsas aspekti kimi öyrənilmişdir. Məqalədə indiyədək dil və şəxsiyyət arasındakı əlaqəni göstərməyə çalışan müəlliflərin fikirləri yer almışdır. Məqalənin giriş hissəsində dilin insanların formalaşmasındakı rolu barədə bir sıra müəlliflərin fikirlərindən, növbəti hissəsində isə dil və sosial təbəqə arasındakı əlaqəsindən bəhs edilir.

Məqalədə vurğulanan əsas ideya dilin insan şəxsiyyətinin təzahürü olmasıdır.

Açar sözlər: dil, şəxsiyyət, sosial, dilçilik, sosiolinqvistika, ünsiyyət

İnsanları digər canlılardan fərqləndirən ən önəmli faktor dildir. Dil yarandıqdan sonra həyat qədim insanlar üçün təsəvvüredilməz idi (4, s. 125). Kevin Kely). Dili olmayan bir varlığa ədəbiyyatı izah eləməyə çalışmaq qeyri-mümkündür, onların bunu anlaması üçün beyinlərinin qabiliyyəti yetmir. Dilin nə olduğunu Kevin Kely belə izah edir: “Dil ağılın nə düşündüyünü qavramağa imkan verən bir vasitədir” (4, s. 126).

Dil bizim beynimizdə xəyali bir dünya yaratmağa imkan verir, bunun vasitəsi ilə insanlar zamanı geri və ya önə çəkərək fərqli zamanları xəyal edə və planlar qura bilirlər. Dil yaranmadan öncə insanlar yalnız öz hissləri ilə düşünür və ona uyğun hərəkət edirdilər, özünü qavrama və ya dərk etmə yox idi İnsanın kim olmasını dərk etməsi, öz kimliyini bilməsi onun dili ilə yaxından əlaqəlidir.

Əgər birindən kim olduğunu soruşsaq və bunu demək onlar üçün hər hansı bir təhlükə yaratmayacağına, onlardan alacağımız cavab ad və soyadlarını demək olacaqdır. Ancaq “Sən kimsən?” sualını elə də tez-tez eşitmirik. “Siz həqiqətən kimsiniz” sualını cavablandırmaq bəzən elə də asan olmur.

İnsanlar kimliklərini, əsasən, iki yolla bildirirlər: onların adları və dini cəhətdən ruhları, Siqmun Freud cəhətdən isə eqoları.

Bəs dilçilik cəhətdən dilin insanların kimliyi ilə necə əlaqəsi vardır? Gəlin belə bir hadisə canlandırmaq; uca bir binanın yanından yoldan keçən birisinin üstünə yuxarı mərtəbələrədən bir şey atıldığını fərz edək. Bu hadisənin iki fərqli adamın başına gəldiyini düşünək. Birinci insanın başını qaldıraraq “Ayıbdır axı!” deməsini, ikincisinin isə yuxarı baxıb uca səslə söyüş söydüyünü düşünək. Hər iki halı təsvir edərkən bizim gözüümüzün qarşısına iki fərqli xarici görünüşlü insan gəlir. Buradan belə görünür ki, insanların danışdıqları dil əsasən onların kimliklərini əks etdirir.

Dilin prototipik sinif təhlili Voloshinov tərəfindən aparılmışdır. Onun fikrinə görə, dil dominant ideologiya, sinif şüuru və sinfi mübarizənin bir vasitəsi kimi konseptual haldır. Heteroqlossiya və "polivokalizm" modellərinə görə, hər söz və mətn əvvəlki tarixi natiqlərin və yazıçıların fikirlərini əks etdirir. Hər bir nitq aktının və ya nitq janrının ideoloji məzmunu və sosial funksiyaları öz maddi tarixi mənşələrini daşıyır. Yəni onlar sosial və iqtisadi "istehsal şərtləri" tərəfindən istehsal olunur və yayılır (6, s 22). Bu nöqtəyi nəzərdən, üz-üzə dil mübadiləsi müxtəlif siniflərin təmsilçilərinin müxtəlif materiallara əsaslanaraq apardıqları sinfi münaqişə və ideoloji fərqlərin mübarizəsi hallarıdır. Bu situasional ünsiyyəti sosioloji və iqtisadi vəziyyətdən araşdırmağa gətirir. Nitqin analizində müasir yanaşma, cinsiyyət, irq, digər sosial kimlik, ideoloji və vəzifə formalarının linqvistik quruluşlarına diqqət yetirərək sinif təhlilini edir.

Əgər sözlər və onların istifadəsi insanların sosial sinif şüurunun göstəricisidirsə, o zaman

görəsən bu fərqli mədəniyyət qrupları, icmalar və tarixi təcrübələr üçün nə mənaya gələ bilər? Luria (1982) və Viqotski iddia edirdilər ki, dilin sosial ünsiyyət vasitəsi kimi işlədilməsi onların mədəniyyətləri, maddi vəziyyətləri və sosial əlaqələri ilə əlaqəlidir. Özbəkistanda apardığı tədqiqatlardan sonra Luria iddia edirdi ki, insanların qavraması və şüurun müəyyən forması onların mədəniyyətlərinin və işlətdikləri alətlərin səviyyəsindən asılıdır. O, bunu istehsalat gücünün imkanı adlandırır. İnsanların maddi, iqtisadi və sosial şəraiti, o cümlədən sinfi yeri onların idrak və ideoloji xüsusiyyətlərinə vasitəçilik edir.

Dil və sosial sinif şüuru arasındakı birbaşa əlaqələri müdafiə edənlərdən biri də Paulo Freiredir. O, təhsilin yerli əhalinin və müharibədən sonrakı Brazilya kəndlilərinin dilinə və şüuruna təsirini öz əsərlərində araşdırmışdır. O, marksist fikirlər ilə azadlıq ideyalarını birləşdirərək iddia edir ki, avtokratik hökumətlər və təhsil sistemləri marginallaşmış əhalini dünyanı səhv tanıyan və qavrayacaq şəkildə tərbiyə edərək “səssizlik mədəniyyətləri” yaradırlar. Frey əsərində ideoloji olaraq təhrif edilmiş dili sinfi əsaslı saxta şüur rejimi olaraq təsvir edir.

Sosial sinif və linqvistik fərqliliklər

Bu bölmədə dil və sosial sinif arasındakı əlaqələrə, habelə linqvistik fərqliliklərin sosial, sinfi, irqi və digər təbəqələşmələrin göstəricisi kimi necə rol oynadığına dair fikirlər nəzərdən keçiriləcək.

Müharibədən sonrakı sosial dilçilər, kapitalın qeyri-bərabər paylanması İkinci Dünya Müharibəsindən sonra insanların dil biliklərinə təsirindən narahat idilər. Müharibədən sonrakı dil planlaması müstəmləkəçilik, dekolonizasiya, miqrasiya və geosiyasi mübarizənin dili qoruyan təsirlərini əks etdirir. Qlobal, regional və milli kapitalın axını dilin itirilməsinə, istifadəsinə və saxlanması təsir göstərir. Müharibədən sonrakı dövrdə sosiolinqvistik və dil planlaşdırması tədqiqatları iqtisadi kapitalın qeyri-bərabər yayılması və dil itkisinə təsiri ilə əlaqəli idi. Buna baxmayaraq, dil və sosial sinfin mürəkkəb reproduktiv əlaqələrini nəzəri və empirik şəkildə təsvir etmək cəhdləri müzakirə və mübahisələrlə davam etdi.

Britaniyalı Basil Bernstein və həmkarları sosioloji və sosiolinqvistik tədqiqatlarla (4, s 22) bu problemi öz üzərinə götürdü. Onun tədqiqatının məqsədi dilin stratifikasiyasını bilik səviyyəsi nöqtəyi nəzərdən araşdırmaqdır. Bernstein “işçi sinfinin” uşaqların məhdud dil ilə danışdıqlarını, orta sinfin nümayəndələrinin isə onlarla müqayisədə daha mürəkkəb bir dillə danışdıqlarını müşahidə etdiyini iddia edirdi. Bunları o, uşaqların uşaqlıq zamanı olduqları sosial mühit, ailə quruluşu, aldığı təhsil və tərbiyə ilə əlaqələndirirdi. Bernsteinin araşdırmasının nəticəsi bir neçə illər ziddiyətli müzakirə mövzusu oldu. Bernsteinin modeli daha mürəkkəb dil formaları və məzmunu olduğunu iddia edən sistematik funksional dilçilər tərəfindən müdafiə edildi.

Fərqli sosiodemografik dil icmaları kimi, müəyyən sosial siniflərin də fərqli üslublara, ləhcələrə sahib fərqli dilləri ola bilər. Bunlar, daha çox fərqli siniflərə əsaslanan ictimai şüur və mədəni keçmişlə əlaqəlidir. Etnoqrafik araşdırmalar bu fərqliliklərin yerli sosial əlaqələrdə necə yarandığını göstərmişdir. Lakin bu fərqlərin sosial və mədəni əsasları və maddi nəticələri lokallaşdırılmış və mübahisəli olaraq qalır.

Dil Bir Sərmayə Kimi

Sosial sinfin ənənəvi təsviri maddi varlığa və iqtisadi gücə sahib olmaq ilə əsaslandırılır. Bu güc istehsalat qabiliyyəti ilə əlaqələndirilməyə çalışılır. Bu Marksist tendensiya sosial bir sinfi öz üslubu dili olan “sinfi şüuru” ilə əlaqələndirməyə çalışılır.

Bu nöqtəyi-nəzərdən, dil biliklərinin yetərincə inkişaf etdirilməsi mədəni kapitaldır. Bu kapital və təcəssüm edilmiş zövq, insanların üslub və ideologiyalarının əlaqəli formaları sosial sinif mövqeyinin və hərəkətiliyinin əsas işarəsinin bir hissəsini təşkil edir. Dil kapitalı “dil bazarları” nı təşkil edən müəyyən sosial sahələrdə istifadə edilir. Hər bir dil bazası, fərqli kontekstlərə malik hər bir dil təşkilatı öz növbəsində özünəməxsus qaydaları və mübadilə konvensiyalarına malikdir. Sinif fərqliliklərinin bir göstəricisi olaraq işlədilən dil, sosial, iqtisadi və digər kapitallarla birlikdə işləyəndə dəyərləndirilə bilər.

Dil və sosial sinif arasındakı əlaqə çox həssas bir mövzudur. Sinif, mədəniyyət, təlim, təhsil, sosial əlaqələr, adət-ənənələr və ideoloji şüurun əsas göstəriciləri üçün dil çox əhəmiyyətlidir.

Bourdieu'nun modeli isə, dili sadəcə sinfi vəziyyətin bir indeksi və ya işarəsi olaraq deyil, eyni zamanda kimlik, güc və kateqorik sosial statusla əlaqəli görür. Bu yolla dil tək başına linqvistik kodun, ya da sinfi vəziyyətin xüsusiyyətlərini və ya hər hansı bir söz, ya da mətnin gücünü göstərməkdən başqa dilin sinif, kapital və gücünü də göstərir. Bu ehtimal digər kapital növlərinin mövcudluğundan, tarixi olaraq dəyişən normalardan, müəyyən ictimai təşkilatların qaydalarından, aid olduqları sahələrdən və dil bazasından asılıdır.

Müharibədən sonrakı sosiolinqvistikanın, ünsiyyət etnoqrafiyasının və funksional dilçiliyin əsas məsələlərindən biri güc, kapital və qarşıdurma barədə kifayət qədər təhlilin olmaması idi.

Dil və sosial sinif haqqında araşdırmalar dilin sinif şüurunu necə təmsil etdiyini, davam edən sinif mübarizəsi və uyğunluq məsələləri ilə necə əlaqəli olduğunu və bunun mənimsənilməsi və istifadəsinin maddi və nəsilər arası sosial təbəqələşmədəki nəticələrini araşdırır.

Dilin müxtəlifliyi, dəyişməsi, quruluşu, ideologiyası və tətbiqi sosial siniflə əlaqələndirilə bilər. Linqvistik mətnlər, xüsusilə də xidmət və məlumat əsaslı iqtisadi mətnlər həm simvolik, həm də maddi dəyərə malikdirlər. Amma bu dəyərlər mürəkkəb iqtisadi və ənənəvi formalardan asılıdır.

Bourdieu müəyyən gündəlik sosial kontekstlərdə dilin "sayılmasının" analizi üçün daha güclü analitik çərçivə təqdim edir. O "kimin dili" hesaba alınmalıdır, hansı sinfin dilinin daha güclü olması ilə bağlı məsələlərin ciddi bir sosial-iqtisadi təhlil tələb etdiyini göstərir. Xüsusilə də kapitalizmə və qloballaşmağa gec başlayan cəmiyyətlərdə bu sosioloji və sosiolinqvistik kontekstlər və şərtlər dəyişmə və çətinlik altındadır.

Əmək və şüurun ortaya çıxmasında vasitəçi olan dil ideologiyanın, sosial əlaqələrin, maddi varlıqların, söhbətin də yaradılmasında əsasdır. Dünya iqtisadiyyatının kommunikasiya və informasiya əsaslı formaya yönəlməsi linqvistik və etnoqrafik elmlər üçün bir sıra çətinliklər ortaya qoyur. Birincisi, linqvistik, semiotik və ünsiyyət bacarıqları məhsuldar əmək və istehlak baxımından sosial sinif münasibətlərinin əsasını-dilini istehsal vasitələrinin vəziyyətinə keçirməklə artan əhəmiyyətə sahib olacaqdır. İkincisi isə, sosial sinif yeri və onun üzvlüyü, klassik marksist nəzəriyyə nöqtəyi-nəzərdən müəyyən edilə biləcəyi qədər dominant ünsiyyət, semiosis və məlumat münasibətləri ilə müəyyən edilə bilər. Onlara kütləvi mədəniyyət qüvvələri, kütləvi informasiya vasitələri və qloballaşan informasiya axınları güclü təsir göstərir.

Son on ildə poststrukturalist və postmodern nəzəriyyənin əsas problemlərindən biri dilin ünsiyyətdəki rolu ilə sosial təbəqə arasındakı əlaqəni aradan qaldırmağa çalışmaqdır. Sosial sinif analizini mədəni, irqi, dini, cinsi faktorları diqqətə almadan analiz etmək get-gedə çətinləşmişdir. İstənilən dil və sosial sinif təhlili bu mürəkkəblikləri diqqətə alınmalıdır.

İnsanların kimliklərinin dil vasitəsi ilə necə formalaşmasına da aydınlıq gətirmək lazımdır. Dilçiliyin dolğun və tam olması üçün insanların kim olduqları diqqətə alınmalıdır, çünki kimliyin özü dilin yaranmasının, ifadə formasının, öyrənilməsinin özəyidir desək yanlışdır. Ludviq Uittgensteyn dilin insanın kim olması haqqında əlaqəsini belə izah edirdi: "Dilimin məhdudiyətləri mənim dünyamın məhdudiyətləridir". İnsanların dünyaya baxışlarının fərqli olduqları kimi, qavrama və ifadə hadisələri də fərqlidir. Həm forma, həm də məzmun baxımından dil fərdi şəxsiyyətin mərkəzindədir, yəni müəyyən bir şəxsin dedikləri və yazdıqları mənasını verir. Bu, bir mənalı olaraq insanların olduqları cəmiyyəti və mühiti təsvir edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Agha A., 2007. Language and Social Relations. Cambridge University Press, Cambridge, England
2. Hymes, 1996, Ethnography, Linguistics, Narrative Inequality
3. Agha A., 2011. The social life of cultural value. Lang. Commun. 31, 171–180
4. Kevin Kelly. 2010. What Technology Wants, Published by the Penguin Group
5. Ahmed S., 2010a. The Promise of Happiness. Duke University Press, Durham
6. Fairclough Norman, 2002, Discourse and Text: Linguistic and Intertextual Analysis within Discourse

SUMMARY

Hasan Alisoy

LANGUAGE AS A MANIFESTATION OF HUMAN IDENTITY

This article discusses how people's identities relate to the language and style in which they speak. The article also treats the language as a key aspect of people's identities. The article covers the views of the authors, who try to show the connection between language and personality, from the earliest ideas to the present day. In the introductory part of the article, there given examples from the views of a wide range of authors on the role of language in the formation of people. The next section of the article discusses the relationship between language and social class.

Key words: language, personality, social, linguistics, sociolinguistics, communication

РЕЗЮМЕ

Гасан Алисой

ЯЗЫК КАК ПРОЯВЛЕНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

В этой статье обсуждается, как идентичность людей соотносится с языком и стилем, на котором они говорят. К нему также подходили как к ключевому аспекту идентичности людей. В статье отражены взгляды авторов, пытающихся показать связь языка и личности, от самых ранних идей до наших дней. Во вводной части статьи я привел примеры из мнений широкого круга авторов о роли языка в формировании людей. В следующем разделе обсуждаются отношения между языком и социальным классом.

Ключевые слова; язык, личность, социальная, лингвистика, социолингвистика, общение

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Sədaqət Həsənova
Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

SƏRXAN ƏKBƏROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

ekberovserkan@gmail.com

UOT:81

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİ - QÜTBÜN “XOSROV VƏ ŞİRİN” ƏSƏRİNDƏ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

Məqalədə Azərbaycanın görkəmli şairi Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərinin, eləcə də bu əsəri ilk dəfə türk dilinə tərcümə edən XIV əsrdə yaşamış Qızıl Ordanın görkəmli şairi Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərinin müqayisəsi (Azərbaycan dili ilə) haqqında ətraflı məlumat verilir. Eyni zamanda “Xosrov və Şirin” əsərinin dil xüsusiyyətlərindən, leksik sistemindən və köməkçi nitq hissələrindən bəhs olunur. Məqalədə Qütb Xarəzmin “Xosrov və Şirin” poemasının leksik xüsusiyyətləri və müasir Azərbaycan dili ilə müqayisəli təhlili geniş şəkildə izah edilmiş, həmçinin Azərbaycan, özbaş adəbi əlaqələrində Nizami Gəncəvinin təsiri haqqında məlumat verilmişdir. Köməkçi nitq hissələri o dövrdə az inkişaf etmiş, öz təşəkkül dövrünü keçirmişdir. Onların bir qismi abidələrin yazıya alınmasından daha öncə əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə keçilməsi yolu ilə formalaşmış, bəzilərində isə bu proses hələ də davam etmişdir. Abidələrin dilində işlənmiş köməkçi nitq hissələri əsasən, türk mənşəli olması, türk dilinin qrammatik quruluşunun tələbləri ilə əmələ gəlməsinə görə diqqəti cəlb edir. Müasir dilimizdə köməkçi nitq hissələri adı altında təqdim edilən bütün söz qruplarına qədim türk yazılarında rast gəlinir.

Açar sözlər: Qütb, “Xosrov və Şirin”, leksika, qrammatika, fonetik xüsusiyyətlər, poema

Qədim türk dillərini tədqiq etmək üçün tələb olunan mənbələr kifayət qədərdir. Buraya türk dillərinin qədim yazılı abidələri, ərəb, fars, Çin mənbələri və qədim yunan, Bizans mənbələri daxildir. Lakin türk dillərinin tarixinin öyrənilməsi üçün ən etibarlı mənbələr türk dillərinin öz qədim yazılı abidələridir.

Qədim türk yazılı abidələrinin yayılma arealı Orxon-Yenisey çayları hövzəsi, Uyğuristan, Türkiстан, Altaylar, Qafqazlar, Balkanlar, Kırım və Macarıstandır. Abidələrin çoxu Yenisey çayı hövzəsində tapılmışdır. Burada hələ ki, 106 abidə, Altay ərazisində 78 abidə, Orxon ərazisində 54 abidə, Turfanda 38, Talasda 15 abidə qeydə alınmışdır. Aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində yeni abidələr tapılmaqdadır. Qədim türk yazılı abidələri əlifba sisteminə görə üç qrupa bölünür:

1. Runik əlifbası ilə yazılmış türk abidələri
2. Uyğur əlifbası ilə yazılmış türk abidələri
3. Ərəb əlifbası ilə yazılmış türk abidələri

Orxon-Yenisey runik yazıları haqqında ilk dəfə I Pyotrün dövründə məlumat alınmış, daha sonra İsveç zabiti İohann Stra-lenberq bu yazılarla əlaqədar axtarışlar aparmışdır. XIX əsrin əvvəllərində Mərkəzi Sibirdə tapılan bu qeyri-adi yazılara maraq artmış, Qriqori Spasski “Sibir xəbərləri” jurnalında yazılarla bağlı məqalə nəşr etdirmiş, 1889-cu ildə fin alimləri Yenisey yazılarının linlərə mənsub olduğunu iddia etmiş və atlasını çap etdirmişlər (4, s. 29).

Türk xalqlarının, eləcə də onların dillərinin tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Lakin, məlumdur ki, qədim dövrlərdə mövcud olmuş bir çox türk dilləri bu gün artıq ölü dillərə çevrilmiş, digərləri isə inkişaf etmiş, yenilənmişdir. Türkoloqlar arasında belə bir fikir formalaşmışdır ki, şərq türk dilləri qərbi türk dillərinə nisbətən daha qədimdir. S.Y.Malovun fikrincə, o türk dilləri qədim hesab edilə bilər ki, onlarda daha çox qədim dil faktları qorunub saxlanmış olsun. Alim bu xüsusda tatar və başqırd dilini nümunə göstərmiş, lakin onlardakı yeniliyi, müasirliyi də elə qədimlikləri ilə əlaqələndirmişdir: «Görünür, onlar uzun bir həyat yolu keçmişlər. Onların dili bir çox qonşu dillərlə (fin, slavyan və s) qarışmışdır. Lakin əvvəlcədən demək lazımdır ki, onların dili Şərqi türk dillərindən qədimliyinə görə geri qalmır. Qərbi türk dillərində isə qədim dil ünsürlərini əvəz edən yeni dil elementləri özünü göstərir» Türk dilləri uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Ən qədim dövrlərdən bu

günə qədər olan türk dillərini tarixi inkişaf baxımından türkoqlar dörd qrupa bölmüşlər: (5, s. 381)

1. Ən qədim türk dilləri: bulqar, uyğur (sarı uyğur), çuvaş, yakut dilləri.

Ən qədim türk xalqlarından olan uyğurlara məxsus qədim yazılı abidələrin, daş kitabələrin tədqiqinə XIX əsrin əvvəllərindən başlanmışdır. Həmin dövrdə uyğurların tarixini, mədəniyyətini öyrənən Beynəlxalq Komitə yaranmış, yazılı sənədlərin toplanmasına, arxeoloji qazıntıların aparılmasına başlanmışdır. Bu sahədə ilk təşəbbüs Mirzə Kazım bəy tərəfindən irəli sürülmüşdür. Uyğurların qədim tarixinin öyrənilməsi sahəsində ilk tədqiqatçılardan olan Mirzə Kazım bəy 1841-ci ildə “Uyğurlar haqqında tədqiqat” əsəri ilə uyğurşünaslığın bünövrəsini qoymuşdur.

Tarixin müxtəlif dövrlərində müxtəlif dinlərə sitayiş etdiklərinə görə uyğurların günümüze qədər gəlib çatan yazılı abidələri müxtəlif əlifbalarla, bəzən göy-türk, brah- ma-hind, bəzən mani və daha çox uyğur əlifbası ilə yazılmışdır. Uyğur əlifbası ilə yazılmış sənədlərin çoxluğu da bunu isbat edir. Uyğur yazılı abidələrinin böyük bir qismi Çinin Tur- fan əyalətində tapılmışdır (6, s. 381).

1909-1915-ci illər arasında S.Y.Malov bir neçə dəfə Qərbi və Mərkəzi Çində olmuş və bu ezamiyyətlər zamanı Çin dilindən tərcümə edilmiş “Altun yarıq” abidəsinin tam nüsxəsini əldə etmişdir. Uyğur abidələrinin öyrənilməsi, nəşri istiqamətində tədqiqatların, axtarışların geniş vüsət almasına baxmayaraq, bu abidələrin dili hələ də sistemli şəkildə araşdırılmamışdır.

Əldə olunan məlumatlar onu söyləməyə əsas verir ki, göytürk ədəbi dili ilə uyğur ədəbi dili bir-birindən kəskin fərqlənməmiş, sonralar müxtəlif əlifbalardan, Çin və fars dillərindən istifadə edilməsi ilə bəzi fərqlər əmələ gəlmişdir. Uyğur və Göytürk yazılı abidələri ümumi leksik və qrammatik xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Başlıca fərq isə Göytürk yazılı abidələrində bir-iki variantda işlənən şəkildərin, uyğur abidələrində dörd-beş variantda işlənməsidir.

Müxtəlif dinlərə sitayiş edən uyğurlar daş kitabələrini və digər abidələrini də müxtəlif əlifbalarda yaratmaq məcburiyyətində olmuşlar. Hindistan ətrafında yaşayan, budda dininə sitayiş edənlər brahma-hind əlifbasından, xristian dininə tapınanlar uyğur əlifbasından, atəşpərəstliyi qəbul edənlər isə mani əlifbasından istifadə etmişlər. Bəzi uyğur qəbilələri isə göytürk əlifbasından yuxarıdan aşağıya doğru yazılan soqda əlifbalı yazıya keçmişdilər. Bu səbəbdən də uyğur abidələri daşdığı dini məzmunu görə qruplaşdırılır: (1, s. 148)

1. Mani dini məzmunlu uyğur yazılı abidələri.

2. Xristian dini məzmunlu uyğur yazılı abidələri.

3. Budda dini məzmunlu uyğur yazılı abidələri.

4. Dini məzmun daşımayan uyğur yazılı abidələri Ə.Şükürov və A.Məhərrəmovun “Qədim türk yazılı abidələrinin dili” (Bakı, 1976) kitabında uyğur abidələrinin təsnifində müəyyən fərqlər nəzərə çarpır:

1. Manixey dini məzmunlu qədim uyğur yazılı abidələri.

2. Xristian dini məzmunlu qədim uyğur yazılı abidələri.

3. Budda dini məzmunlu qədim uyğur yazılı abidələri.

4. Qədim uyğur hüquq sənədləri (5, s. 279)

XIV əsrdə yazılan qədim türk yazılı abidəsi, türk ədəbiyyatının ən dəyərli əsərlərindən biri Qütb Xarəzmin “Xosrov və Şirin” məsnəvisinin tədqiqi belə bir fikri yürütməyə əsas verir ki, köməkçi nitq hissələri o dövrdə az inkişaf etmiş, öz təşəkkül dövrünü keçirmişdir. Onların bir qismi abidələrin yazıya alınmasından daha öncə əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə keçilməsi yolu ilə formalaşmış, bəzilərinə isə bu proses hələ də davam etmişdir. Abidələrin dilində işlənmiş köməkçi nitq hissələri əsasən, türk mənşəli olması, türk dilinin qrammatik quruluşunun tələbləri ilə əmələ gəlməsinə görə diqqəti cəlb edir. Müasir dilimizdə köməkçi nitq hissələri adı altında təqdim edilən bütün söz qruplarına qədim türk yazılarında rast gəlinir (2, s. 156).

Qoşma - Səciyyəvi qrammatik funksiyaları ilə seçilən qoşmalar abidələrin dilində də özündən əvvəl gələn, ismin müəyyən bir hal şəkildəsini qəbul edən sözləri idarə edərək 134 qoşmalı birləşmələr əmələ gətirmişdir. 1. Bu qoşmaların bir qismi fellərdən, adlardan yaranmış, bir qismi isə müstəqil söz kimi formalaşmışdır. Bu cəhətinə görə professor Ə.Şükürlü abidənin dilində işlənmiş qoşmaları iki qismə bölmüşdür: 1) Əsli qoşmalar; 2) Söz qoşmalar. Əsli qoşmalar ayrılıqda heç bir lüğəvi mənə kəsb etmir, yalnız sözlər arasında qrammatik əlaqə yaratmağa xidmət edir və ismin müxtəlif hallarına qoşulur: Birlə (ilə) qoşması qeyri-müəyyən təsirlik halı idarə edir və birgəlik, iştirak mənalarını ifadə edir. Məsələn: İnim Kül tigin birlə sözləşdimiz. Kiçik qardaşım Kül ilə məsləhətləşdik. Birlə qoşması həm göytürk, həm də uyğur yazılarında işlənmişdir. Lakin göytürk yazılarından fərqli olaraq, uyğur

yazılarında birlə qoşması müəyyən təsirlik halı idarə etmişdir. Məsələn: yultuz yemə olamı birlə barır erdi - O ulduz da onlarla yanaşı gedirdi. Təg (tək, dək) qoşması həm adlarla adlar, həm də adlarla fellər arasında qrammatik əlaqə yarada bilir. Bu qoşmaların bəzən «bərabər, yarı» mənası verən «tən» sözündən törəməsi ehtimal edilir. Kara saçın təg-qara saçın tək-cümləsində «təg» qoşması ismə; Körür közim körməz təg - görər gözüüm görməz tək cümləsində isə felə qoşulmuş, əsasən müqayisə mənası ifadə etmişdir. Müasir dilimizdə məkan mənasını da ifadə edən «təg» qoşması abidənin dilində bu mənanı ifadə etməmişdir. Təgi (kimi, tək) qoşması təg qoşmasının daha təkmilləşmiş formasıdır və «təg», dəymək felindən yaranmış təgi (dəyəmək) feili bağlamasından törəmişdir. «Təgi» qoşması qədim türk yazılarında obyektin, məkanın sonu, bənzətmə və s. mənaları ifadə etmişdir. Məsələn: On ok oğlırja, tatına təgi bum körü biliq-on ox oğluna (övladlarına), tatına (gəlmə adamlarına) təki bunu görərək bilin, -cümləsində bənzətmə mənası ifadə olunmuşdur. Kodı qoşması adla feil arasında qrammatik əlaqə yaradaraq hərəkətin istiqamətini bildirir. Məsələn: Ol sub kodı bardımız - O çayın axını istiqamətində getdik. Kodı qoşmasının təşəkkülü qədim türk dilinin son dövrlərinə təsadüf edir, çünki bəzi müasir türk dillərində - tofalar dilində bu söz «kudı» şəklində işlənməkdədir. Sayu qoşması hərəkətin yönəldiyi obyektini bildirmişdir. Məsələn: Ol ok tün bodunım sayu ittimiz - o gecə (elçiləri) xalqıma tərəf göndərdik. «Sayu» qoşması xakas, qumıq, yakut və s. türk dillərində işlənir. Tapa qoşması da «sayu» qoşmasına yaxın mənaları ifadə edir, hərəkətin bir obyektə tərəf yönəldiyini diqqətə çatdırır. Məsələn: Soğdak tapa sülədimiz - Soğdilərə tərəf qoşun çəkdik. Ötrü qoşması digər qoşmalara nisbətən yazılı abidələrin dilində az işlənmiş və səbəb mənası ifadə etmişdir. Məsələn: Anta ötrü oğuz kopın kəlti - Ondan ötrü bütün oğuzlar gəldilər. Üçün qoşması adlarla feilləri əlaqələndirmiş, müxtəlif mənaları, daha çox səbəb və məqsəd mənasını bildirmişdir. Məsələn: Türk bodun üçün tün udımadım - Türk xalqı üçün gecə uyumadım. Terjri yarlıkadukın üçün - Tanrı hökm etdiyi üçün. Kısra (sonra) qoşması türk dillərində «son» mənası ifadə edən kis sözündən törəmişdir. Məsələn: Anta kısra - ondan sonra. Kısra kəlürtim - sonra gətirdim. Ara (arasında) qoşması da abidənin dilində az işlənmişdir. Məsələn: Erimiz ara ilimdə - əsgərlərimizin arasında - elimdə (dövlətimdə). Ekin ara bəg yağı bolmış-İkisinin arasında bəy yağı olmuş və s. öjrə (əvvəl) qoşması qədim türk yazılarında zaman, məkan, yer anlayışlarını ifadə etmişdir. Tərkibcə iki komponentdən ibarətdir: Öjrə-ön (qabaq)+rə (istiqamət halı şəkilçisi). Qeyd etmək lazımdır ki, bu qoşma abidələrin dilində o qədər də işlək olmamışdır. Məsələn: Ebi on kün önrə ürküp barmış - evi on gün öncə hürküb getmiş. İçrə (içində) qoşması da qədim türk yazılarında çox az işlənmiş, məkan mənası ifadə etmişdir. Bu qoşmanın da quruluşu əvvəlkinə oxşardır. Yəni, «iç» sözündən və «rə» istiqamət halı şəkilçisindən düzəlmişdir. Məsələn: eb içrə - evin içinə, bodun içrə - xalqın içinə və s. İnağarı (sonra) qoşması in (an/ın) ol işarə əvəzliyindən və «ğaru» istiqamət halı şəkilçisindən ibarət olub, zaman məzmununu bildirmişdir. Məsələn: anta inağaru - ondan sonra. Qeyd etdiklərimizdən başqa əsərdə az təsadüf edilən «içintə (içində)», «yan (yan)» və s. qoşmalara da təsadüf edilmişdir. «Asra (aşağı)», «taşra (dışarı)» sözləri isə, ümumiyyətlə qoşma kimi işlənsə də, türk yazılarında onlara təsadüf edilməmişdir. Yazılı abidələrin dilində müstəqil mənaya malik olan söz qoşmalara da rast gəlinir. Lakin bu sözlər əsl qoşmalara nisbətən çox azdır: Üzə - üst tərəf mənasını bildirir, zərflənmiş isimdir. Qoşma vəzifəsində işləndikdə özündən əvvəl gələn ismin yerlik, çıxışlıq halı şəklində işlənməsini tələb edir. Məsələn: Kişi oğlınca üzə eçüm apam Bumm kağan, İstəmi kağan olırmış - insan oğlu üzərində ulu atam - babam Bummın kağan, İstəmi kağan hökmdar olmuşlar - cümləsində adla fel arasında qrammatik əlaqə yaratmağa xidmət edərək qoşma funksiyasını yerinə yetirmiş, qoşmanın tələbi ilə oğul sözü yerlik halda işlənməmişdir. Artıku - «çoxlu» mənasında işlənən sifətdir. Daha çox nömrələmə məqsədilə onluq saylardan sonra işlənməmişdir. Məsələn: kırk artıku yiti-qırx yeddi. yüz artıku - yüzdən çox və s. Adın «başqa, ayrı» mənası bildirən sifət olsa da, bəzən qədim türk yazılarında qoşma kimi də işlənməmiş, bu zaman özündən əvvəlki sözün yerlik-çixışlıq halda işlənməsini tələb etmişdir. Məsələn: Muntada adm takı öni içkü yok - Bundan başqa yemək, içməkləri yox idi. Bəru yer bildirən zərfdir. Lakin bəzi qədim türk yazı mətnlərində hərəkətin zamanını, davamiyyətini və s. bildirən qoşma kimi də işlənməmişdir. Məsələn: antada bəru - o vaxtdan bəri. bastm bəru - başdan bəri və s. (3, s. 192).

Bağlayıcı qədim türk dillərində zəif inkişaf etmiş və elə bu səbəbdən də qədim yazılı mətnlərdə az işlənməmişdir. Lakin buna baxmayaraq, həm tabeli, həm də tabelsiz bağlayıcılara göytürk yazılarında rast gəlinmişdir.

1. Tabelsizlik bağlayıcıları: Yəmə - tabelsiz mürəkkəb cümlənin tərəflərini və həmcins üzvləri

əlaqələndirməyə xidmət etmişdir. Məsələn: Kün yəmə, tün, yəmə yelü bardımız - Gecə də, gündüz də çapıb getdik. Həm göytürk, həm uyğur yazılarında işlənmiş «yəmə» bağlayıcısı mənaca müasir dilimizdə işlənən «da, də» bağlayıcısına uyğundur. Ta/da - həm ədat, həm bağlayıcı kimi işlənmiş, əsasən, həmcins üzvləri əlaqələndirərək iştirak mənası bildirmişdir. Məsələn: Oğlu da kağan bolmuş erinç - oğlu da kağan olmuş.

2. Tabelilik bağlayıcıları: Anı üçün/antağının üçün - ol əvəzliyinin üçün qoşması ilə birləşməsindən yaranmışdır. Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş və budaq cümləsini əlaqələndirməyə xidmət etmişdir. Məsələn: Kisi balıqka ukğalı kəlti, Besbalık anı üçün oztı. Adamlar dəvətimlə şəhərə gəldilər, ona görə Beşbalık xilas oldu. Tiyin bağlayıcısı da, əsasən, səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında əlaqə yaratmağa xidmət edir. Anı üçün (onun üçün), tiyin (deyə) bağlayıcıları müasir türk dillərində işlədilməkdədir. Tiyin bağlayıcısına tiyin/deyin (deyə) variantlarında Azərbaycan dilinin dialektlərində bu gün də rast gəlinir. (7, s. 396)

Ədat - Qütübün “Xosrov və Şirin” əsərində aşağıdakı ədatlar işlənmişdir: Ok/kük (axı) adlardan, fellərdən sonra işlənərək fikrin təsir gücünü artırmağa xidmət edir. Məsələn: İşig-küçig bertim ok - Bütün gücümü sərf etdim axı. Ehtimala görə, «kük» ədatı ok+ki tərkib hissələrindən ibarətdir və qədim yazılarda az işlənmişdir. Müasir Azərbaycan dilində fəal işlənən «axı» ədatı da, ehtimal ki, elə ok - ədatından törəmişdir. Azu (məgər) - ədatı cümlənin əvvəlində işlənib, sual anlayışı bildirir. Məsələn: Azu bu sabımda igid bar ğu - Məgər nitqimdə yanlışlıq var? Bəzən «azu» ədatı «istərsə» mənası ifadə edərək bağlayıcı kimi də işlənmişdir. Məsələn: Azu uluğ baçağ kün, azu kiçig baçağ künkə kılsar. Əgər bunu istər böyük, istər kiçik mərasimdə etsə. -ğü (mı4) - göytürk yazılarında işlənərək sual məzmununu gücləndirməyə xidmət etmişdir. Şəkilçiləşmiş ədatdır. Məsələn: Azu sabımda igid bar ğu - Məgər nitqimdə yanlışlıq var? Tügül ədatı «yok (yox)» və «ol (o)» sözlərinin birləşməsindən yaranmış, xəbər şəklinin inkarını bildirməyə xidmət etmişdir. Məsələn: Türk bodun, öləsikin, biriye Çuğay yış tügül, Tün yazı konaym tısər - Ey türk xalqı, bir hissən güneydə, Çuğay yışda deyil, Tün çölündə məskən salaq desə, öləcəksən. mu ədatı. Bir variantda ad və fellərdən sonra işlənərək sual ahəngini qüvvətləndirən «mu» ədatı həm göytürk, həm də uyğur yazılarında işlənmişdir. Məsələn: Kağanmu kısıyın - Onu xan edimmi? Barmu nə (Ton 14)- “Varmı nə” və s.

Modal sözlər - Türk yazılı abidələrinin dilində iki modal sözün: «ersər», «erinç» - sözlərinin işləndiyi qeyd edilir. Ə.Rəcəbli «ersər» feilini modal söz hesab etmir. «Erinç» - modal sözü qətiyyət, əminlik ifadə etmiş, sifətdən, əvəzlikdən, fellərdən sonra işlənmişdir. Məsələn: Buyrukı yəmə biligsiz erinç - Onlara tabe olanlar biliksiz imiş (sifətdən sonra). Otuz ərig başlayu tutuğka badı erinç - Otuz döyüşçüyə başçılıq edərək tutuğa bağlandı və s.

Nida - Qədim türk yazıları içərisində yalnız Yenisey yazılarında «ah, əfsus, heyf» mənalanan ifadə edən iki nidanın: «yıta» və «ıyu» - sözlərinin işləndiyinə təsadüf edilmişdir. Məsələn: Üç oğluma adındım, yıta, hökmədim - Üç oğlumdan ayrıldım, əfsus, doymadım. Kadaşım adırıldım, ıyu - dostumdan ayrıldım, əfsus. Nida kimi qəbul edilən hər iki söz feil mənşəlidir və «yıta» - nidasına qədim yazılarda daha çox müraciət edilmişdir. Qədim yazı mətnlərinin böyük bir qismi dini yazılar olduğu üçün, çox güman ki, hiss-həyəcan ifadə edən sözlərə çox müraciət edilməmişdir. (1, s. 148)

ƏDƏBİYYAT

1. Zayaçkovski A. Najstarsza versiya Türkcə “Xosrov və Şirin” Qütüb 1. Varşava: 1958; III Varşava: 1961
2. Beqdeli Q. Şərq ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin”. Bakı: Elm, 1970, 366 s.
3. Quliyev Ə.A. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi (II hissə). Bakı: Elm, 2001, 192 s.
4. Zeynalov F.R. Qədim türk yazılı abidələri. Bakı: 1980, 96 s.
5. Nizami Xudiyev. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: 2015, 595 s.
6. Köprülü F. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Ötüken yayınları, 1950, 305 s.
7. Necmettin M. Hacıeminoğlu. “Kütübün Husrev i Şirini və dil hususiyetləri”, Ankara: Türk Tarih Kurumu basım evi, 2000, 477 s.

SUMMARY

Sarkhan Akbarov

ANCIENT WRITTEN TURKISH MONUMENTS– STRUCTURAL PARTS OF SPEECH IN THE WORK "KHOSROV AND SHIRIN" BY GUTB

Qutb was written in Turkish, "Khosrow and Shirin" was written in the era of paintings and works of Turkic peoples in the Turkic language of importance for the characteristics of the work. Thus, the work is considered to be examples of the oldest written in Turkish. After gaining independence, Azerbaijan began to become widespread in the Turkic monuments involved in the research. So the history of linguistics Pole "Khosrow and Shirin" by the scientific study of language features have been involved in the work. Pole article "Khosrow and Shirin" work language features, contains information about the grammatical structure.

The greatest poet of Azerbaijan Nizami Ganjavi's poem "Khosrow and Shirin" is famous in the East. The First translation of this poem into Turkish belongs to Qutb Kharazmi the greatest poet of Gizil Orda who lived in XIV century. A detailed information was given about Gutb's work "Khosrow and Shirin" in the article. At the same time it deals with the lexicon and language features of "Khosrow and Shirin". Detailed information was given about Gutb's work "Khosrow and Shirin" in the article. At the same time it deals with the lexicon and language features of "Khosrow and Shirin"

Qutb was written in Turkish, "Khosrow and Shirin" was written in the era of paintings and works of Turkic peoples in the Turkic language of importance for the characteristics of the work. Thus, the work is considered to be examples of the oldest written in Turkish.

After gaining independence, Azerbaijan began to become widespread in the Turkic monuments involved in the research. So the history of linguistics Pole "Khosrow and Shirin" by the scientific study of language features have been involved in the work. Pole article "Khosrow and Shirin" work language features, contains information about the grammatical structure.

Key words: *Gutb, "Khosrow and Shirin", lexicon, phonetic features, grammar, poem*

REZİOME

Сархан Акбаров

ПАМЯТНИКИ ДРЕВНЕЙ ТУРЕЦКОЙ НАДПИСИ - ВСПОМОГАТЕЛЬНЫЕ РЕЧИ В ПОЭМЕ "ХОСРОВ И ШИРИН"

Кутб был написан на турецком языке, "Хосров и Ширин" была написана в эпоху картин и произведений тюркских народов в тюркском языке значение для характеристики работы. Таким образом, работа считается примеры самых старых написаны на турецком языке. После обретения независимости Азербайджан начал широкое распространение в тюркских памятниках, участвующих в исследовании. Таким образом, история языкознания Pole "Хосров и Ширин" по научному изучению особенностей языка принимали участие в работе. Полнос статья "Хосров и Ширин" работают языковые особенности, содержит информацию о грамматической структуре.

В статье всесторонне сообщается о проадведении Гутб Харамии «Хосров и Ширин» здесь одновременно исследуются языковые лексикой и Хвразмеры «Хосров и Ширин» Три исследоваиш аврор баывиы ликогие научиые резулы таты.

Поэма "Хосров и Ширин" великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви имеет обширное известие на Востоке. Первый перевод этого памятника на тюркский язык сделал поэт XIV века Гутб Хорезми. В статье всесторонне сообщается о проадведении Гутб Харазми «Хосров и Ширин» здесь одновременно исследуются языковые лексикой и Хвразмеры «Хосров и Ширин» Три исследоваиш аврор баывиы ликогие научиые результаты.

Вспомогательные части речи, развитые на языке памятников, привлекают внимание прежде всего потому, что имеют турецкое происхождение и сформированы требованиями грамматической структуры турецкого языка. В нашем современном языке все группы слов, представленные под названием вспомогательных частей речи, встречаются в древнетюркских письменах.

Ключевые слова: *Гтуб, «Хосров и Ширин», лексика, ориетигее, кие характеру поема*

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Sədaqət Həsənova
Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

SƏMA MEHDİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 811.111

MƏTNİ REDAKTƏETMƏ TƏLƏBƏLƏRİN MÜSTƏQİL İŞLƏRİNİN TƏŞKİLİ VASİTƏSİ KİMİ

Məqalədə tələbələrin müstəqil işlərinin təşkili üçün mətni redaktəetmə təlimi probleminə, ingilis dili ixtisasına yiyələnən tələbələrin tərcüməçi kimi gələcək professional fəaliyyətə qoşulma prosesinə baxılır, bu sferada işin məzmununun müəyyən cəhətlərinin şərhinə səy göstərilir. Tərcüməçi tələbənin professional biliklərinin formalaşdırılması və redaktə bacarıqlarının işlənilib hazırlanması üçün tapşırıqlar qaydaya salınır.

Açar sözlər: İngilis dili, özünütəhsil, tələbə, mətni tərcümə, redaktə bacarıqları

Müasir şəraitdə dünyanın qabaqcıl ali məktəblərində özünütəhsil xarakterli konsepsiyanın işlənilib hazırlanması istiqamətində mühüm işlər görülür. Yeni təhsil paradıqmaları şəxsiyyətin maraqlarına ictimai inkişafın müasir tendensiyalarına uyğun, prioritet keyfiyyət kimi baxır. Müstəqil fəaliyyət bacarıqlarına yiyələnmə ali məktəbin dövlət təhsil standartlarının, ümumən müasir mütəxəssis hazırlığının qarşısında duran tələbdır. Müstəqil iş ali məktəbdə təhsil fəaliyyətinin hər hansı növündə alınmış biliklərin möhkəmləndirilməsinin əsasını təşkil edir. Bu fəaliyyət növü tələbələrin idrak və professional maraqlarını stimullaşdırır, yaradıcılıq fəallığı və təşəbbüskarlığını inkişaf etdirir, materialın səmərəli mənimsənilməsinə, təlimə motivasiyanın həcmnin artmasına kömək edir.

Məlumdur ki, mütəxəssis hazırlığı təkcə professional biliklərin yüksək səviyyədə mənimsənilməsi prosesi kimi başa düşülmür. Mənimsənilmiş biliklərin təcrübədə tətbiqi də vacib vəzifədir və bu vəzifənin həlli yolları ali məktəbin bütün tədris kurslarında, bütün fənlərin tədrisi prosesində həyata keçirilməlidir. Bu cəhət xarici dillərin tədrisi üzrə bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması zamanı da vaciblik qazanır.

Ali məktəblərin xarici dillər üzrə ixtisaslaşmış fakültə və ixtisaslarında “Tərcüməçi professional ünsiyyət sferasında” adlı əlavə tədris proqramı tələbələrin müstəqil fəaliyyətində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ali məktəblərin xarici dillər fakültəsində və ingilis dili kafedralarında digər ixtisas sahələri üzrə təhsil alan tələbələr qarışıq qruplarda əlavə ixtisas almaq imkanları əldə edirlər. Bu proqramın təyinatı öz əsas ixtisasından əlavə ixtisas əldə etmək, müasir cəmiyyətin tələblərinə uyğun olaraq mütəxəssis hazırlığının imkanlarını genişləndirmək məqsədini izləyir. Bəhs olunan proqramın başlıca məqsədi ingilis dili sahəsində professional biliklərin mənimsənmə səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə yanaşı, praktik professional yazılı tərcümə vərdişlərini işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Qeyd edək ki, tərcümə prosesinin alqoritmi həmişə redaktə mərhələsi ilə başa çatır. Bu tərcüməçinin professionallığının zəruri komponentidir. Əgər bu mürəkkəb və kompleks anlayışın növlərinə aid vahid və yekdil fikrə gəlmək istəsək, tədqiqatçı O.V.Maksyutininin aşağıdakı təsnifatını daha doğru və elmi əsasa malik bölgü hesab edə bilərik:

1. Korrektura (Düzəliş etmə). Korrektura tərcümə olunan mətnin bilavasitə yoxlanılması prosesidir ki, buraya mətnin predmeti üzrə, orfoqrafik, durğu işarələri və qrammatik səhvlər, düzgün tərtibat və s. daxildir.

2. Stilistik (üslubi) redaktə. Redaktorun vəzifəsinə aid olan bu mərhələdə ilk əvvəl, tərcümə olunan mətnə vahid üsluba əməl olunub-olunmadığını izləmək əsas vəzifə sayılır.

3. Tərcümənin redaktəsi. Bu mərhələ əvvəlki iki mərhələdən prinsipial şəkildə fərqlənir. Bu zaman redaktor yalnız tərcümə olunmuş mətnin üzərində deyil, orijinalın üzərində də işləyir.

Redaktorun başlıca vəzifəsi tərcümənin uyğunluğunu, orijinala eyniliyini yoxlamaq, terminologiyanın dəqiqliyini, fikir-məna səhvlərini, yanlışlıqlarını təhsis etməkdən ibarətdir.

Bəzən mətndəki məna səhvləri tərcüməçinin savadsızlığından yaranır. Bu cəhət onun dar ixtisas sahəsi üzrə zəruri biliklərə yiyələnməməsi səbəbindən və tərcümə olunan dilin-orijinalın ifadə edilə bilməməsindən irəli gələ bilər. Bu problemin həlli üçün tərcümənin predmet sahəsinə aid əsl mütəxəssis olmalı, tərcümənin və orijinalın dili kifayət qədər, yüksək səviyyədə mənimsənilməlidir.

Bu kiçik qeydlərdən də göründüyü kimi, tərcümə mətninin redaktəsi orijinalın mətninin müxtəlif komponentlərinin çox mühüm bir nəticəsinin alınmasına-savadlı və keyfiyyətli tərcümənin təqdiminə yönəldilməlidir.

Butün bunlar göstərir ki, tələbələrin diqqətini redaktə işinin müxtəlif cəhətlərinə yönəltmək ingilis dilinin öyrədilməsi prosesində xüsusi vaciblik qazanır.

Bundan başqa, tədris prosesində redaktə işi üzrə yüksək səviyyədə ixtisaslaşmanın aparılması redaktənin düzgün aparılmasına əsaslı zəmin yaradır. Özünü tərcüməçi kimi formalaşdırma bilmək özünü yoxlamadan keçir. Bunun üçün tərcüməçi-tələbədən yüksək səviyyədə diqqətlik, şəxsi intizam, özünüidarə qabiliyyəti və redaktə işinin aparılması üçün kifayət qədər vaxt tələb olunur. İxtisaslaşma üçün vacib şərtlərdən biri tələbənin özünü redaktor-filoloq kimi hazırlaya bilməsidir. İstifadə olunan terminlərin dəqiqliyini izləmək, tautologiyadan (eyni fikrin və ya sözlərin başqa-başqa şəkillərdə lüzumsuz yerə təkrar edilməsi) uzaqlaşmaq, mətbəə xətalərini aradan qaldırmaq imkanları tələbənin mətni oxuyub düzəltmə və üslubi, redaktə işinin vacib amilinə çevrilməlidir. Yüksək səviyyədə tərcüməçilik professional tərcümə əsərlərini oxuyub öyrənmə ilə sıx bağlıdır. Bu cəhəti həmişə diqqətdə saxlayan tələbə bu sahədə öz uğurlarını artırma bilər.

Mətni redaktə təlimi üzrə tələbələr müxtəlif problemlərlə üzləşə bilər. Təəssüf ki, bir çox universitetlərdə kifayət qədər güclü metodik baza formalaşmamışdır ki, bu da tələbələrin zəruri bacarıqlara yiyələnmə işinə mənfi təsir göstərir. Ali məktəblərdə bu istiqamətdə işin aparılması günün tələbidir.

Tərcümə bacarıqlarının formalaşdırılması prosesində integrativ təlimin imkanlarından istifadə səmərəli yoldur. Bu zaman reallıq belədir ki, redaktor funksiyasında həmişə müəllim çıxış edir, tərcüməçi rolunu isə həmişə tələbə yerinə yetirir. Bu işdə fənlərarası əlaqənin də rolu böyükdür. Belə bir faktı nəzərə almaq lazımdır ki, müasir təhsil sistemi tələbələrdə professional biliklərin formalaşdırılması istiqamətində yeni məqsədlərə çatmaq, yeni tədris materialları və tapşırıqlarının yaradılması zəruriyyətini reallaşdırmaq tələbini irəli sürür. Çünki bu və ya digər problemin müstəqil şəkildə həll edilməsi öyrənənlərin dünyagörüşünün formalaşması, onların ümummədəni səviyyəsinin yüksəldilməsinin başlıca vasitəsidir. Ümumi məqsədə nail olmaq üçün bir sıra vəzifələrin həllinə kömək edən redaktə bacarıqlarının formalaşdırılması naminə seçilmiş tapşırıq növləri bir neçə tipə bölünür.

1. Tələbənin tərcümə etdiyi mətni redaktə etməsi. Tərcüməçinin digər bir redaktorun müdaxiləsi olmadan hansısa bir dildən çevirdiyi mətni redaktə etməsi anlamını verən bu tip bacarıqlar həmişə olmasa da, çox vaxt uğurlu alınır. Əlbəttə, bu şəraitdə redaktə bacarıqlarının səviyyəsi mühüm amildir. Müəllim uşaqların hər birinin redaktə bacarıqlarının səviyyəsi haqqında məlumatlı olmalı, onların müstəqil iş zamanı diqqətli, məsuliyyətli və dəqiq olmasına, özünüidarə qabiliyyətinə, şəxsi intizamə əməl etməsinə səy göstərməlidir.

Tərcüməni başa çatdırdıqdan sonra mətni oxuyub düzəlişlər etmək, xüsusilə tərcümə işində daha geniş yayılmış səhvlərə - orfoqrafik, cümlə daxili uzlaşma və bütün mətnin vahid üsluba malik olmasına diqqət yetirmək lazımdır. Bundan əlavə, hər bir tərcüməçi özünün səhvlərini görməyi bacarmalıdır. Bunun üçün tərcüməni mətnin orijinalı ilə yoxlayıb faktik səhvləri aradan qaldırmaq lazımdır. Nəhayət, mətni bir neçə gün kənara qoymalı, bundan sonra tərcüməni yenidən yoxlamalı, nəzərdən qaçan səhvlər üzərində düzəlişlər edilməlidir. Tələbənin tərcümə olunmuş mətn üzərində müstəqil işinin (redaktəsinin) səmərəlilik şərti məhz belə bir prosesin reallaşdırılması ilə mümkündür.

2. Tələbənin tərcümə etdiyi mətnə redaktor-filoloq kimi müdaxilə etməsi. Bu proses mətni oxuyub səhvləri, lüzumsuz təkrarları düzəltmə və üslubi redaktə ilə bağlıdır.

3. Digər yüksək səviyyəsi ilə seçilən tərcüməçinin redaktəyə cəlb olunması. Tərcümə olunmuş mətnin oxunuşuna yüksək redaktə bacarığına yiyələnmiş, müəyyən təcrübəyə malik şəxslərə müraciət etmək olduqca faydalı yoldur. Tərcümə olunmuş mətnin professional tərcüməçi-redaktor tərəfindən oxunuşu və yoxlanması həm mətnin sanbalının artmasına, həm də tələbənin bilik və bacarıqlarının yetkinliyinə, mükəmməllik qazanmasına təsir göstərən vasitədir.

4. Tərcümə olunan mətnin ixtisas sahələri üzrə redaktəsi. Elə mətnlər var ki, onlarda işlənən terminlər, anlayışlar ingilis dilinin özü üçün ixtisas sahəsi seçən tələbəyə anlaşıqlı olmaya bilər. Məsələn hüquq, yaxud kənd təsərrüfatı üzrə tərcüməsi nəzərdə tutulmuş mətnlərdəki anlayışlar bu qəbildəndir. Bu cür mətnlərdəki nöqsan və çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün, necə deyirlər, "sahə redaktorlarına" müraciət etmək lazımdır. Bir qism tələbələr ensiklopedik lüğətlər, soraq kitabları vasitəsilə bu sahədə uğur qazana bilir ki, bu da onların müstəqil işləmək bacarıqlarına yiyəyələndiyinin göstəricisidir.

Mətni redaktə etməyi öyrənmə tələbənin özünütəhsil işinin yüksək, yaradıcı mərhələsi kimi ingilis dili üzrə ixtisaslı kadr hazırlığının, gələcək professional fəaliyyətə istiqamətlənmənin reallaşdırılması mərhələsinə daxildir. Bu sahə ilə bağlı zəruri bacarıqların formalaşdırılması üçün güclü pedaqoji-metodik baza yaradılmalıdır. Mətni redaktə etmək tələbənin bilavasitə yaradıcılıq, tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşdırılmasına xidmət edir. Tədqiqatlarda bu cür bacarıqların formalaşdırılmasının iki istiqamətindən bəhs olunur:

1. Ali məktəbdə auditoriyada və auditoriyadankənar vaxtlarda bilavasitə praktik yaradıcı işlərin aparılması;

2. Tələbənin- ingilis dili üzrə gələcək mütəxəssisin müstəqil yolla əldə etdiyi yaradıcı işlər.

Tələbələrin tərcümə etdiyi mətn üzrə redaktə işləri (bilik və bacarıqları) da məhz bu göstərilən iki istiqamət əsasında formalaşır.

Ümumiyyətlə, ali məktəblərdə ingilis dili üzrə mütəxəssis hazırlığında tərcümə işinə aid bacarıqların aşılınması xüsusi əhəmiyyətə malikdir və bu işdə müvəffəqiyyət əldə etmək üçün aşağıda göstərilən məsələlərə diqqət yetirilməlidir:

- tələbənin ingilis dili səslərinin tələffüz qaydaları, oxuma, yazma, qrammatika və lüğət tərkibinin əsaslarına yiyələnməsi üçün ilk öncə tədris materialları ilə təmin olunmalıdır;

- mətnin başlıca ideyasını tutmaq üçün tələbələrin oxu bacarıqları inkişaf etdirilməlidir;

- öz biliklərini verilmiş tapşırıqə tətbiq etmək, mətindən hər hansı bir məlumatı tapmaq, seçmək və ya mətindəki məlumatı ümumiləşdirmək üçün tələbələrdə yazı bacarıqları formalaşdırılmalıdır;

- tələbələrin ingilis dili üzrə danışıq dilini başa düşməsi üçün dinləmə bacarıqları inkişaf etdirməlidir;

- ingilis dilində yazılı və şifahi formada düzgün, səlis özünüifadəni inkişaf etdirmək vacibdir;

- ingilis dilində şifahi ünsiyyət qurmağı bacarmaq zəruri tələb olmalıdır;

- müxtəlif həcmdə mətnləri oxuyub anlamağa, söz bazasının və qrammatikanın inkişaf etdirilməsinə diqqət yetirilməlidir;

- fikirlərin ifadəsi, informasiyanın çatdırılması üçün səmərəli yazı bacarıqlarından istifadə olunmalıdır.

Ali məktəblərdə xarici dillər üzrə mütəxəssis hazırlığında yaradıcı fəaliyyət növü kimi tələbələrin redaktə işinin xüsusiyyətlərinə bələd olması da vacib məsələlərdən biridir. Özünütəhsil fəaliyyətinin bu növü üzrə tələbələrin hazırlığının əsasları tədris prosesində qoyulur. Bu istiqamətdə aparılan işlərin mahiyyətində tələbənin elmin və texnikanın yeni nailiyyətləri ilə tanışlığı, korrektura işinə yaxından bələdliyi, terminlərlə tanışlığı, Azərbaycan dilinin qrammatikasını və üslubiyatını dərinləndirən mənimsəmə, şərti ixtisarlara öyrənmə və s. məsələlər durur.

Deyənləri nəzərə alaraq göstərməliyik ki, ali məktəbdə ingilis dili ixtisası üzrə tələbələrin özünütəhsil fəaliyyətinə hazırlığının təkmilləşdirilməsi, bu istiqamətdə aparılan işlərin səmərə və keyfiyyətinin yüksəldilməsində mətnin tərcümə və redaktəsinə aid bilik və bacarıqların formalaşdırılması da düzgün pedaqoji rəhbərlik tələb edir. Müasir dövrün bu zəruri tələbinin yerinə yetirilməsi tələbələrin özünütəhsil fəaliyyətinə hazırlığının formalaşdırılması vasitələrinin çox zəngin olmasını və müxtəlifliyini şərtləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Q. Tərcümə sənəti (Ali məktəb tələbələri üçün tərcümə nəzəriyyəsi üzrə dərslik), Bakı: “OKA Ofset” nəşriyyatı, 2008
2. Brisse A. Tərcümə yeni dünya düzənində: Tərcümənin vəzifələrinə yeni bir nəzər “Dil və Ədəbiyyat” jurnalı, №2, Bakı: 200
3. Vəliyeva İ. Redaktənin əsasları: Nəzəriyyə və təcrübə, Bakı: Günəş, 2009
4. Максютин О. В. К вопросу об обучении редактированию и саморедактированию перевода // Филологические науки. Вопросы теории и практики – Тамбов: Грамота, 2014. № 4 (34): в 3-х ч. Ч. III. С. 121-124
5. Смирнова А.Ю., Сосновская А.А. Опыт проведения мастер-класса по реализации проектной деятельности в рамках современной образовательной парадигмы // Иностранные языки в контексте межкультурной коммуникации: Материалы докладов VII Международной конференции «Иностранные языки в контексте межкультурной коммуникации» (25-27 февраля 2015 года) – Саратов: ИЦ «Наука», 2015. С. 330-335

SUMMARY

Sama Mehdi

TEXT EDITING AS A MEANS OF ORGANIZING THE
INDEPENDENT WORK OF STUDENTS

The article deals with the problem of text editing for the independent work of English language students in their professional activities as a future translator, and explains certain aspects of the content of the work in this sphere. Tasks are designed to form the professional knowledge of the student-translator and develop their editing skills.

Key words: english, self-study, student, text translation, editing skills

РЕЗЮМЕ

Сема Мехти

РЕДАКТИРОВАНИЕ ТЕКСТА КАК СРЕДСТВО ОРГАНИЗАЦИИ
САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ УЧАЩИХСЯ

В статье рассматривается проблема обучения редактированию текста для организации самостоятельной работы студентов-процесс приобщения студентов, приобретающих специальность по английскому языку, к будущей профессиональной деятельности в качестве переводчиков, делается упор на интерпретацию тех или иных аспектов содержания работы в этой сфере. Упорядочены задания по формированию профессиональных знаний переводчика и отработке навыков редактирования.

Ключевые слова: английский язык, самообразование, студент, перевод текста, навыки редактирования

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Sədaqət Həsənova
Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

FƏHMİNƏ İSMAYILOVA

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

fehmineismayilova@gmail.com

UOT. 81

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ XƏBƏRLİK KATEQORİYASI ANLAYIŞI

Ünsiyyətin yaranması prosesində mühüm rol oynayan xəbərlik kateqoriyası bütün dillərdə tədqiqat mənbəyi olmuşdur. Ayrı-ayrı dillərdə xəbərlik kateqoriyasına müxtəlif yanaşmalar meydana gəlmişdir. Bəzi alimlər xəbərlik kateqoriyasını məntiqi kateqoriya adlandırmış və tədqiqatı bu aspektdən aparmışlar. Azərbaycan dilində də bu kateqoriya diqqətdən kənar qalmamış, bir çox dilçi alimlər, o cümlədən A. Axundov, Dəmirçizadə və başqaları geniş şəkildə tədqiqatlar aparmışlar.

Açar sözlər: dil, kateqoriya, xəbərlik, məhfum, məntiq, funksiya

Türk dillərində xəbərlik kateqoriyası ən qədim kateqoriyalardan biri kimi xarakterizə edilir. Xəbərlik kateqoriyasına qədim türk dilli abidələrin dilində də rast gəlinmişdir. Türk dillərində xəbərlik kateqoriyası məfumu dedikdə isim və ya isimləşmiş hər hansı bir nitq hissəsinin cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənməsi kimi nəzərdə tutulur. Xəbərlik kateqoriyası dedikdə tək cə feillərin cümlədə xəbər kimi işlənməsi başa düşülmür. Türk dili daxil olmaqla, dünyanın bir sıra dillərində isim və isimləşmiş nitq hissələri xəbərlik göstəricisi ola bilər, lakin digər dillərdən, o cümlədən Hind-Avropa dillərindən fərqli olaraq türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində ismi xəbərləri ifadə edərkən köməkçi sözlərdən deyil, xüsusi şəkilçilərdən istifadə olunur. Bu şəkilçilər xəbərlik şəkilçiləri adlanır.

İnformasiya mübadiləsinin aparılmasında və ünsiyyətin mövcudluğu prosesində əsas amil cümlədir. Cümlənin bitmiş bir fikir ifadə etməsi üçün ən vacib komponentlərdən biri xəbərliyin olmasıdır. İfadə edilən fikirlə bağlı münasibət məhz cümlənin xəbəri vasitəsilə öz hökmünü tapır. Azərbaycan dilçi alimlərindən A.Axundov hökmü məntiqi kateqoriya kimi xarakterizə edir və onu fikir formalarından biri kimi şərh edir [1, s. 266]. Öz ifadəsini cümləylə tapan hökm hadisələr arasında əlamət, xüsusiyyət, hərəkət, hadisə və s. olub-olmamasını araşdırır. Xəbər vasitəsilə nitq predmeti haqqında verilən məlumat ümumiləşdirilir. Buna görə də xəbərin sualı rəngarəngdir. Nitq hissələri ilə ifadə olunmasından və ifadə olunduğu sözün konkret semantikasından asılı olaraq, *predmet haqqında nə danışılır?* Sualından ibarətdir [5, s. 110].

A.Axundov hökmün üç ünsürü barədə məlumat verir:

- Subyekt
- Predikat
- Bağlama

O qeyd edir ki, hökmün predmeti dedikdə subyekt, predmetin təsdiq və ya inkar edilməsi dedikdə predikat, predikatda düşünülənin hökmün predmetinə aid olub-olmaması dedikdə isə bağlama nəzərdə tutulur [1, s. 88].

Qrammatik nəzəriyyələrdə xəbərlik barədə iki məfhum mövcuddur. Bəzən nəzəri qrammatikalarda xəbər terminin istifadəsi ilə əlaqədar olaraq bu iki termin arasında qarışıqlıq meydana çıxır.

Ənənəvi qrammatikada xəbər dedikdə cümlənin iki əsas hissəsindən biri başa düşülür, burada xəbərin vəzifəsi cümlənin digər əsas hissəsi olan mübtəda haqqındakı bir fikri tamamlamaqdır [4, s. 221].

İkinci məfhum “xəbər məntiqi”ni təmsil edir, qrammatikanın müasir nəzəriyyələrində istifadə olunur. Bu yanaşmada, cümlənin xəbəri əsas feilə uyğun gəlir və əsas feili heç bir köməkçi feil müşayiət etmir.

Ənənəvi qrammatikada xəbər antik dövrün təklif məntiqindən ilhamlanmışdır. Xəbər mübtədanın xarakterizə edildiyi bir xüsusiyyət olaraq görülür. Xəbər elə bir ifadədir ki, bir şey haqqında düzgünlüyü ifadə etməlidir. Belə ki, “hərəkət edir” ifadəsi hərəkətdə olan hər bir şey haqqında düzgündür. Xəbərə belə klassik yanaşma Latın və Yunan qrammatikalarında bir başa qəbul edilmiş, daha sonra isə başqa dillərə keçmişdir. Xəbər feili özündə ehtiva edir, feil isə xəbəri tamamlamaq üçün digər elementləri tələb edir. Bu elementlər vasitəli və vasitəsiz tamamlıqlar, əlavələr və s. ola bilər.

Qrammatikanın müasir nəzəriyyələrində xəbər nəzəriyyəsi Qotlob Frigin adı ilə bağlı olan “xəbər məntiqi” anlayışından bəhrələnmişdir. Bu anlayış xəbəri arqumentlər (dilçilikdə, arqumentlər xəbərin mənasını tamamlamağa kömək edən ifadələrdir) üzərində əlaqələr və funksiyalar (riyaziyyatda, müxtəlif kəmiyyətin digər bir kəmiyyətdən asılılığı ifadəsi, məs; $x \rightarrow f(x)$) kimi görür. Xəbər həm tək bir arqumentin xüsusiyyətlərini təyin etməyə, həm də iki və daha çox arqumentini bir-birilə əlaqələndirməyə xidmət edir. Beləliklə cümlə xəbər və onun arqumentlərindən ibarət olur. Məsələn:

Murad güldü \rightarrow güldü (Murad) və ya güldü = f (Murad)

Murad ona kömək etdi \rightarrow kömək etdi (Murad, ona)

Murad kitabını Xəlilə verdi \rightarrow verdi (Murad, kitabını, Xəlilə)

Bu nümunələr xəbərin valentliyini (dilçilikdə, valentlik xəbərə tabe olan arqumentlərin sayı, tərkibi feillər də bura daxildir) göstərir, belə ki cümlədə xəbər olmaya, təkvalentli (birinci cümlədə-güldü), ikivalentli (ikinci cümlədə-kömək etdi), üçvalentli (üçüncü cümlədə-verdi) ola bilər.

Frige görə qrammatik cəhətdən, mübtədə cümlənin nə haqda olduğunu ifadə edən və ya cümlənin mübtədası hökmün əsas maraqlandığı anlayışdır. Xəbər isə mübtədə ilə əlaqədar deyilənləri ifadə edən anlayışdır [2, s.113]. Frig fikirləşirdi ki, mübtədə ilə xəbər arasındakı fərq fikrin məntiqi strukturunu izah edəcək qədər nə vacibdir, nə də yetərli.

Tərkibi xəbərlər yalnız feillərdən deyil, o cümlədən isim, sifət, köməkçi feil, frazeoloji birləşmələrdən yarana bilər [3, s.75].

Uşaqlar oyuna başlamış ola bilərlər.

The kids may have started the game.

Les enfants peuvent commencer le jeu.

Дети могут начать игру.

Nümunələrdən görüldüyü kimi müxtəlif dillərdə tərkibi xəbərlər fərqli vasitələrlə ifadə olunmuşdur. Azərbaycan dilində əsas feil və feili bağlama, İngilis dilində modal feil, köməkçi feil və əsas feil, fransız və rus dillərində isə əsas və modal feillərin birləşməsi nəticəsində cümlədə bitmiş bir fikir, məlumat çatdırılmışdır [6, s.8].

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1988, s. 88, 266
2. Bell, David. *Frege's Theory of Judgment*, Oxford: Clarendon Press, 1979, p.113
3. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı: 1947, s.75
4. İsxakov F.Q., Palmbax A.A. Tuvin dilinin qrammatikası. Fonetika və morfologiya. M., 1961, s.221
5. Kazımov Q.Ş. Sintaksis. N-163, s. 110
6. Rus dilinin qrammatikası. T.I.M., 1960, s. 8

SUMMARY

Fahmina Ismayilova

**THE CONCEPT OF PREDICATE CATEGORY IN THE
LANGUAGES WITH DIFFERENT SYSTEMS**

The category of predicate, which plays an important role in the process of communication, has been a source of research in all languages. Different approaches to the category of predicate have appeared in different languages. Some scientists have named the category of predicate as a logical category and have carried out the research in this point of view. This category was not left uninvestigated in the Azerbaijani language either, many linguists, including A. Akhundov, Demirchizadeh and others, conducted extensive research.

Key words: language, category, predicate, abstract, logic, function

РЕЗЮМЕ

Фахмина Исмаилова

**ПОНЯТИЕ КАТЕГОРИИ СКАЗУЕМОГО В ЯЗЫКАХ С
РАЗНЫМИ СИСТЕМАМИ**

Категория сказуемого, играющая важную роль в процессе коммуникации, была источником исследований на всех языках. В разных языках появились разные подходы к категории сказуемого. Некоторые ученые назвали категорию предиката логической категорией и провели исследования с этой точки зрения. Эта категория не осталась без внимания и в азербайджанском языке, многие лингвисты, в том числе А.Ахундов, Демирчизаде и другие, провели обширные исследования.

Ключевые слова: язык, категория, предикат, абстрактный, логика, функция

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Sədaqət Həsənova
Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

FƏXRƏDDİN EYLAZOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

eylazov.f@gmail.com

UOT: 37(094)

XARİCİ DİLDƏ ŞİFAHİ NİTQİ İNKİŞAF ETDİRMƏYİN ÜSUL VƏ METODLARI

Müasir dövrdə dünyada iqtisadi və siyasi, elm və təhsil, mədəniyyət və səhiyyə sahələrində baş verən dəyişiklikləri izləmək və bu barədə müəyyən məlumatlara sahiblənmək üçün şifahi nitqin və eşidib anlama bacarığının gücləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xarici dildə şifahi nitqi inkişaf etdirmək üçün bir çox üsullar və metodlar mövcuddur. Hər şeydən əvvəl tələbələr müntəzəm olaraq öyrəndikləri dildə danışımalıdırlar. Bu baxımdan da xarici dil öyrədən müəllimlərin əsas vəzifələrindən biri tələbələrə bu sahədə yardım etmək, onların dinləmə və nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə nail olmaqdır. Məqalədə şifahi nitqin və eşidib anlama bacarığının inkişaf etdirmə metodları arşdırılmış və onun tətbiq yollarından bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: xarici dil, ünsiyyət, şifahi nitq, dinləmə, eşidib anlama, metod

Gənc nəsil zaman keçdikcə, bir neçə il ərzində ətraf amillərin təsiri ilə eşidib anlama xüsusiyyətlərini, danışma bacarıqlarını inkişaf etdirir, əxlaq-davranış normalarına yiyələnərək oxumağı, yazmağı, qarşısındakı şəxsi dinləməyi və fikir mübadiləsi aparmağı öyrənir. Doğrudur, bəziləri bu bacarıqları digərlərinə nisbətən daha dərindən və səmərəli qavraya bilir, bu da öz növbəsində o deməkdir ki, təhsil sistemi əslində ictimai çeşidləmə funksiyasını yerinə yetirərək fərdlərin gələcək iqtisadi taleyinə böyük təsir göstərir. Təhsil bir məfhum kimi, praktik fəaliyyət üçün gərəkli olan biliklərin və müvafiq bacarıq və səriştələrin məcmusudur. YUNESKO-nun müəyyən etdiyi beynəlxalq tərifi görə isə, təhsil şəxsiyyətin bacarıq və davranışlarının məcmusudur. Məşhur yazıçı Alvin Tofflerə görə “XXI əsrin savadsızları oxumağı və yazmağı bacarmayanlar deyil, bildiklərini bir kənara qoymağı və yenidən öyrənməyi bacarmayan kəslərdir”. Məlum olduğu kimi, xarici dillərin tədrisinin müəyyənləşdirilməsi və məzmunu yeddi istiqamətdə aparılır: dinləmə, oxu, danışmaq, yazı, tədrisin təlimi, mədəniyyətlərə dialoq, xarici dilin praktik tətbiqi. Nitq prosesi danışmaq, eşitmək, dərk etmək kimi üç mərhələdən ibarətdir. Danışmaq danışmaq üzvləri vasitəsilə həyata keçirilir. Eşitmə orqanı qulaqlardır. Onlar ifadə edilən fikrin doğru və düzgün dərk olunmasını təmin edir. Dərketmə nitq prosesinin sonu, nəticəsi olaraq meydana çıxır və daha çox təfəkkürlə bağlıdır. Bir-biri ilə sıx vəhdətdə olan bu proseslərin inkişafı dil öyrənmədə olduqca mühüm yer tutur. “Tələbələr öz dinləmə bacarıqlarını yaxşılaşdırmaqla, intensiv və ekstensiv dinləmə prosedurlarından düzgün istifadə etməklə xarici dildə danışmaq imkanı əldə edirlər” (5, s.303).

Dinləmənin hər iki növü xüsusilə əhəmiyyətlidir, çünki o, tələbələrə alışdıqları müəllimlərinə başqa, digər səsləri də eşitmək imkanı verir. Hər hansı xarici dili eşitmək tələbələrin tələffüzlərinin yaxşılaşdırılmasına kömək edir, bu dildə yazmaq, oxumaq və danışmaq vərdişlərinə yiyələnmə qabiliyyətini artırır. Ekstensiv dinləmə tələbənin dil öyrənməsinə təsir göstərə bilər. Bu cür fəaliyyət tələbələrdə motivasiya gücünü artırır. Onlar dinləmək istədikləri materialları əvvəlcə müəllimin köməyi ilə müəyyənləşdirir, daha sonra isə sərbəst şəkildə seçdikləri mətn və ya mahnıları dərindən kənar yerlərdə, ev şəraitində, bir yerdən digər yerə səyahət edərkən, maşında şəxsi dinləmə cihazlarını quraraq dinləmə imkanı əldə edirlər. Çoxlu sayda tələbə həm oxuma, həm də dinləmə təcrübəsindən eyni zamanda zövq alır, yəni o, öz bilik səviyyəsinə görə seçilmiş mətni həm dinləyir, həm də oxuyur. Xarici dil öyrənən tələbələr dinləmə materiallarını müxtəlif mənbələrdən əldə etməklə, həm də canlı radio verilişlərini dinləməklə intensiv və genişlənmiş dinləmə vərdişlərini inkişaf etdirirlər. Sözsüz ki, radio verilişlərini tələbələr öz dil səviyyələrinə görə seçmədikləri zamanlarda müəyyən çətinliklər

yanarır. Bu baxımdan tələbələrin ilkin olaraq aşağı səviyyəli hekayələri, mətnləri dinləmələri daha məqsədəuyğundur. Lakin məşhur dilçi Jozef Kuinin tövsiyəsinə görə tələbələr dinlədikləri hər şeyi anlamadıqları anda narahat olmamalıdır. Onun fikrincə, onların buna tam olaraq ehtiyacı yoxdur. Bu cür məlumatlardan maksimum yararlanaraq, onlara qulaq asan tələbələr özlərinə sadə dinləmə vəzifəsini aşılmalı və sakit mövqə qəbul edərək “uzanıb zövq almalıdırlar” (2, s.14).

Hal hazırda xarici dillərin öyrənilməsi müasir tədris metodları ilə həyata keçirilir. Bunlardan biri də kommunikativ təlim metodudur. Metod 70-ci illərin ortalarında Böyük Britaniyada yaranmışdır. Kommunikativ metod insanlara real həyatda ünsiyyət qurma bacarığını öyrədir. Bu metodun məqsədi nitqi şifahi və yazılı inkişaf etdirməkdir. Kommunikativ təlim prosesində öyrəncilər tədris müstəqilliyə alışı, sərbəst düşüncə fikir söyləməyə can atırlar. Kommunikativ metodda gündəlik həyatı əks etdirən dialoqların qurulması vacibdir. Kommunikativ metodun digər metodlardan fərqi ondan ibarətdir ki, bu metodla dil öyrənənlər bilmirlər ki, çalışma və dialoq necə bitəcək, verilən suala kim və necə cavab verəcək, hər şey situasiyadan asılıdır (1, s.134). Çalışmalar forma və məzmunca müxtəlifdir. Hər çalışma müzakirə üçün yeni mövzudur. Bütün bunlar ona görə təşkil olunur ki, öyrəncilər yorulmasın, dil öyrənmək onlar üçün bezdirici olmasın. Belə bir sual yanarır : Kommunikativ təlim zamanı dil öyrənən tələbələr şifahi nitq prosesində səhv edərkən onların səhvini düzəltmək lazımdır mı? Bu suala dəqiq cavab yoxdur. Bəziləri düşünür ki, yalnız elementar səhvlərə diqqət yetirmək lazımdır. Digərləri isə hesab edirlər ki, səhvlərə fikir vermək lazım deyil. Əsas odur ki, tələbə fikrini şifahi şəkildə ifadə edə bilsin. Lakin şifahi nitqdən veriləcək imtahanı nəzərə alaraq tələbələr özləri çox vaxt istəyirlər ki, danışmaq zamanı etdikləri səhvlər müəllim tərəfindən düzəldilsin. Bu metodda qrammatikanın tədrisinə az diqqət yetirilir. Qrammatik qaydalar systemsiz şəkildə verilir. Çoxları düşünür ki, qrammatikanın tədrisi önəmli deyil, əsas şifahi nitqdır. Lakin unutmamaq lazımdır ki, bir dilin qrammatikasını bilmədən həmin dildə düzgün danışmaq mümkün deyil. Kommunikativ metod insanların etibarını tez qazandı. Bu gün ali və orta təhsil məktəblərində kommunikativ metod əsasında tərtib olunmuş dərsliklər geniş yer alır. Təssüf ki, bu dərsliklər həmişə gözlənilən nəticəni vermir. Öyrəncilərin yazılı nitq vərdisləri inkişaf etsə də, qrammatik bilikləri yaxşı olsa da, fikirlərini şifahi şəkildə ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Bir çoxları deyir ki, xarici dildə yaxşı başa düşürəm, yaxşı yazıram amma danışa bilmirəm.

Bəs xarici dildə şifahi nitqi necə inkişaf etdirməli?

Şifahi nitq kommunikativ metodun ən çox tələffüz və lüğət bazasını özündə əks etdirən kompetensiyalarından biridir. Eyni zamanda tədrisi ən çətin olan kompetensiyadır. Xarici dildə danışmaq üçün vaxt lazımdır. Bu çox zaman məyusluq yaradır. Dil öyrənərkən şifahi nitqdə çox çətinliklərə rast gəlinir. Bu ana dili ilə xarici dilin strukturu arasında olan fərqlə bağlıdır (4, s.53).

Xarici dildə danışmadan əvvəl mükəmməl cümlə qurmaq üçün uzun uzadı düşünməyə gərək yoxdur, vacib olan ünsiyyət qurmaqdır. Yəni başa düşülmək və fikirlərini bölüşərək mübadilə aparmaqdır. Çox vaxt ən böyük problem özünə olan inamın çatışmazlığıdır. Tələbədə özünə inam yaratmaq müəllimin əsas vəzifəsidir. O, hər bir tələbəyə fərdi yanaşmalı onları diqqətlə və inamla dinləməlidir. Həmçinin müəllimin səs tempi və baxışları da önəmlidir (8, s.13).

Xarici dildə şifahi nitqi inkişaf etdirmək üçün bir çox üsullar və metodlar mövcuddur. Hər şeydən əvvəl tələbələr müntəzəm olaraq öyrəndikləri dildə danışmalıdırlar. Şifahi nitq zamanı yavaş danışmaq, fasilə etmək, sözlərə uyğun jestlərdən istifadə etmək və gülümsəmək lazımdır (6, s.30). Bunlar tələbələrə demək istədiklərini fikirləşməyə vaxt qazandırır.

Tələbələrə aşılmalıdır ki, danışmaq üçün yaxşı oxumağı gözləmək lazım deyil. Müntəzəm olaraq danışılarsa yaxşı nəticə əldə etmək olar. Utancaqlıq dil öyrəncilərinin birinci düşmənidir. Bəs utancaqlığı necə dəf etməli? Bunun üçün başqaları ilə həmin dildə danışmadan əvvəl məşq etmək olar. Tək olanda danışmaq səsini diktafona yazmaq və özünü dinləmək lazımdır (7, s.90). Digər maraqlı bir çalışma isə xarici dildə hər hansı bir mətni ucadan oxumaqdır. Bu həm danışmaq üçün gimnastikadır, həm də ucadan oxu sözlərin yaddaşda möhkəmlənməsinə kömək edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz bu iki üsul (çalışma) ilə publika içərisində danışarkən yaranan qorxunu idarə etməyi öyrənmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, şifahi nitq eyni zamanda şifahi başa-düşmə ilə sıx bağlıdır. Hər gün

öyrənilən xarici dildə videolara baxmaq, söhbətləri dinləmək, onları başa düşmək lazımdır. Unutmayaq ki, praktikanın müntəzəmliyi nailiyyətin açarıdır. Bu materialların axtarışı və seçilməsi də müəllimin əsas vəzifələrindəndir. Müəllim sirf təklif olunan dərslərlə kifayətlənməməlidir, daim axtarışda olmalı, xarici dildə müxtəlif mövzular ətrafında diskussiyalar təşkil etməlidir (3, s.18).

Elektik yanaşma dərslərində müəllimə seçmə azadlığı verir. Yəni hər müəllim müəyyən situasiyada ona faydalı görünən, mövcud olan metodlardan istifadə etmək üçün azaddır. Dinlənən materiallardakı sözlərin və ifadələrin təkrarı daha effektivdir (7, s.91).

Digər üsullardan biri kommunikasiyayönümlü şifahi nitqdır, kommunikasiya yönümlü şifahi nitq dedikdə ilk növbədə, göz önünə diskussiya, hər hansı bir mövzunun müzakirəsi gəlir. Bəs müzakirə necə olmalıdır, hansı mərhələlərdən keçməlidir? Dil dərslərində diskussiyanın məqsədi nədir? Diskussiyada tələbələrin aktiv iştirakını necə təşkil etmək olar? Təbii ki, dərslərdə diskussiyanın təşkil edilməsinin bir çox məqsədləri ola bilər, lakin əsas məqsəd danışmaq vasitəsilə tələbələrin kommunikasiyayönümlü şifahi nitqini inkişaf etdirməkdir. Deməli, diskussiya zamanı qrammatik cəhətdən dəqiqlik, cümlələrin qurulmasından daha çox şifahi nitqin rəvanlığının inkişafı əsas məqsədə çevrilir (bu qəti şəkildə dilöyrənmədə qrammatikanın rolunun inkarı anlamına gəlməməlidir). Bununla yanaşı, dil dərslərində diskussiyanın təşkilinin digər məqsədləri də ola bilər. Məsələn, hər hansı bir mövzuya aid müəyyən edilmiş yeni sözlərin, yenicə tədris olunmuş qrammatik materialın mənimsədilməsi də diskussiyanın təşkilinin əsas məqsədi ola bilər, lakin qeyd etdiyimiz kimi, dərslərdə diskussiyanın təşkil edilməsində əsas məqsəd adətən danışmaq vasitəsilə tələbələrin kommunikasiya yönümlü şifahi nitqini inkişaf etdirmək olur. Əsas məqsədimizdən digəri isə tələbələrin hamısının diskussiyaya qoşulmasına nail olmaqdır. Bunun üçün cümlələrlə və kiçik qruplarla iş üsullarından istifadə etmək münasibdir. Bu cür iş üsullarından istifadə bütün tələbələrin diskussiyaya cəlb olunması ilə nəticələnir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, xarici dil dərslərində diskussiyanın təşkili zamanı giriş vermədən birbaşa müzakirə olunacaq mövzunun adını təqdim etmək istənilən nəticəni vermir (2, s.104). Mövzu ətrafında diskussiyanın təşkilinin üç münasib üsulunu göstərməklə fikrimizin izahına çalışacağıq: 1. Tələbələrin diskussiyada daha yaxından iştirakını təmin etmək üçün növbəti dərslərdə müzakirə olunacaq mövzunun adının verilməsi və tələbələrə həmin mövzu ətrafında internet resurslarda müəyyən axtarışların aparılması tövsiyyə olunmalıdır. Növbəti dərslərdə isə giriş kimi həmin mövzuya uyğun şəklin göstərilməsi və ya kiçik məqalənin oxutdurulması münasibdir. Bu zaman tələbələrə vaxt verilməlidir ki, onlar söyləyəcəkləri fikir haqqında qeyd götürsünlər, lügətdən müvafiq sözləri tapsınlar. Mövzu çox geniş və əhatəli olduğunda, həmçinin diskussiyanın daha canlı olması üçün müəllim mövzu ilə əlaqədar suallar hazırlamalı və həmin suallar ətrafında diskussiyanı təşkil etməlidir (4, s.49). İkinci üsul odur ki, müəllim növbəti dərslərdə müzakirə olunacaq mövzunun başlığını lövhədə yazır və tələbələrə cümlələr və ya kiçik qruplara bölərək hər qrupa əsas (ana) mövzu ilə əlaqədar yardımçı mövzular verir və həmin yardımçı mövzulara aid materiallar toplayaraq növbəti dərslərdə müzakirəsinə hazırlaşmağı tövsiyyə edir (5, s.34). Üçüncü üsul budur ki, müəllim verilmiş mövzu ilə əlaqədar tələbələrə növbəti dərslər üçün verilmiş tapşırıqları hazırlamağı tapşırır: 1. Dinləmədən öncəki tapşırıq: a) müəllim həyatdakı gözəl şeylər məs., məhəbbət, xoşbəxtlik, ailə haqqında tələbələrlə söhbət qurur və həyatın onlar üçün nə demək olduğunu soruşur; b) müəllim dinlənəcək mahnıdakı çətin və naməlum sözlərin izahını verir. 2. Dinləmə zamanı yerinə yetiriləcək tapşırıq (bu mərhələdə mahnı bir neçə dəfə dinləyə bilər): a. tələbələr mahnını dinləyib qeydlər götürürlər; b. tələbələr mahnının mətnindən başa düşdükleri məqamın qeydlərini götürürlər (tələbələrin sayı çox olarsa müəllim onları kiçik qruplara bölə bilər); c. müəllim mahnının nizamsız mətnini tələbələrə (qruplara) verir və bir daha mahnıya qulaq asaraq mətnin ardıcillaşdırılmasını tapşırır. Bu mətn tələbələrin əvvəlki qeydləri ilə müqayisə edilir. 3. Dinləmədən sonrakı tapşırıq: a. mahnının tam mətnini oxuduqdan sonra müəllim tələbələrlə müğənninin, şairin və ya bəstəkarın hissələrinin müzakirəsini təşkil edir; b. müəllim tələbələrə mahnını onunla eyni məzmununda olan digər şerlər və ya mahnıların müqayisə etməyi tapşırır. Göründüyü kimi, diskussiya tələbələrin təxəyyülünü, məhz xarici dildə fikirləşmək bacarığını, ən ümdə isə kommunikasiyayönümlü şifahi nitq vərdişlərini inkişaf etdirir. Yuxarıda təqdim olunmuş dərslər planı da məhz bu cəhəti önə çəkir. Bu baxımdan, təqdim olunmuş planın tətbiqi tələbələrə öz

hiss və fikirlərini bölüşməyə, həvəslə ünsiyyət yaratmağa yardımçı ola bilər. Müxtəlif mövzuların müzakirə olunması ilə tələbələr xarici dil fənnindən əldə etdikləri biliklərlə yanaşı, ətraf mühit, ekologiya, ədəbiyyat və musiqi sahəsində də qazanmış olduqları savadlarını nümayiş etdirmək imkanı əldə edirlər. Elə buna görə də dərstdə interaktivlik və kommunikativliyin inkişaf etdirilməsinə kömək edən bu xarakterli produktiv vərdişlərin tətbiqi daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ismailova D. A. Teaching English as a Foreign Language. (Textbook). Baku: Moutarjim, 2011. 183 s.
2. Рахманов И.В. Модели и их использование при обучении иностр. языку, 1965, с.175
3. UNESCO. Draft Paper for 2005 Global EFA Monitoring Rep
4. Клычкова З.И.Псих. особенности обучения чтению на иностранный языке. М.; с.43-56
5. Грызулина А.П.Обучение чтению научно-популярной литер. на англи. языке. М.; 1924, с. 33-35
6. Harmer Jeremy. The Practice of English Language Teaching. 2003
7. Ur Penny. A Course in Language Teaching Cambridge University Press,1996
8. Ur Penny. A Course in Language Teaching. Practice and theory. Trainee book. Cambridge University Press, 2005

SUMMARY

Fakhraddin Eylazov

METHODS AND TECHNIQUES OF DEVELOPING ORAL SPEECH IN A FOREIGN LANGUAGE

Developing oral speech and listening comprehension skills are of particular importance to monitor changes in the economic and political spheres, science and education, culture and health sectors in the modern world, as well as for obtaining certain information about them. There are a number of methods and techniques for improving oral speech in a foreign language. First of all, students should regularly speak the language they learn. In this regard, one of the main tasks of teachers teaching foreign languages is to help students in this field and to develop their listening and speaking skills. Methods of developing oral speech and listening comprehension skills and ways of its application have been mentioned in the article.

Key words: foreign language, communication, oral speech, listening-comprehension, method

РЕЗЮМЕ

Фахраддин Эйлазов

МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ РАЗВИТИЯ УСТНОЙ РЕЧИ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

В современном мире укрепление устной речи и способности слышать и понимать имеет особое значение для отслеживания изменений, происходящих в экономической и политической сферах, науке и образовании, культуре и здравоохранении, а также для получения определенной информации о них. Существует множество методов и приемов для закрепления устной речи на иностранном языке. Прежде всего, студенты должны регулярно говорить на изучаемом языке в связи с этим одной из основных задач учителей, обучающих иностранному языку, является оказание помощи учащимся в этой области, достижение развития у них навыков слушания и речи. В статье рассмотрены методы развития устной речи и умения понимать на слух, а также способы ее применения.

Ключевые слова: иностранный язык, общение, устная речь, аудирование, аудирование, понимание, метод.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

GÜLMİRA HACIYEVA

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
gulmirahaciyeva943@gmail.com

UOT: 372.8:81

**ƏLİQULU QƏMKÜSARIN SATİRALARINDAN PEDAQOJİ PROSESDƏ
İSTİFADƏNİN YERİ, ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ**

Məqalə görkəmli yazıçı Əliqulu Qəmküsarın satiradan pedaqoji prosesdə istifadəsinin yeri, rolu və əhəmiyyətinə həsr edilmişdir. Məqalədə Əliqulu Qəmküsarın "Molla Nəsrəddin" jurnalında dərc olunan bir neçə sətir təhlil edilmişdir. Təhlildə iştirak edən yoldaşların pedaqoji fikirlərindəki təhsil elementlərinin aspektləri müvafiq olaraq şərh edilmişdir. Məqalədə deyilir ki, dini fanatiklərin nümayəndələri, təhsilsiz din xadimləri, uşaqların təhsilə cəlb olunmasına mane olanlar və qızların təhsilini qadağan edənlər Əliqulu Qəmküsar dairələrində tənqid olunur. Məqalədə pedaqoji fikirlər seriyası ideoloji və siyasi təhsil baxımından da təhlil olunur.

Açar sözlər: satirik şeirlər, pedaqoji proses, dini fanatizm, məişət məsələləri, ideya-siyasi tərbiyə

Görkəmli ədib, istedadlı şair, fəal maarifçi, teatr xadimi, aktyor, rejissor və nəhayət, görkəmli şair Əliqulu Qəmküsarın yaradıcılığında güclü pedaqoji ideyalar da vardır. Xüsusilə onun satirik şeirlərində həm yaşadığı dövrün ziddiyyətləri, məişət məsələləri, həm sosial mühitin ziddiyyətləri, həm təhsilə münasibət məsələləri, həm də xalqın maariflənməsinə əngəl olan bütün amillərə qarşı mübarizə ideyaları öz əksini tapmışdır. Hansı ki, bu ideyaların demək olar ki, hamısı xalqın kütləvi sürətdə maarifləndirilməsi, yetişən nəslin təhsilləndirilməsi, yeniyetmə gənclərin əxlaqının saflaşdırılması ilə bağlı pedaqoji ideyalardan ibarət idi. Bu pedaqoji ideyaların bir qismi onun satiralarında yer alırdı. Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, klassik ədəbiyyatda satira janrı həmişə öz təsir gücünə, tərbiyəvi əhəmiyyətinə görə fərqlənmişdir. Çünki satirik şeirdə yer alan, oxucunu düşündürən satirik yanaşmalar, yumoristik deyimlər, sətiraltı ifadələr cəmiyyətdəki çatışmazlıqları, ziddiyyətləri, qeyri-əxlaqi normaları, bir sözlə xalqın tərəqqisinə mane olan bütün stereotipləri özündə təzahür etdirir. Bir satirik şair olaraq Əliqulu Qəmküsar da öz satiraları vasitəsilə xalqın maariflənməsinə, yetişən nəslin təhsil almasına, qızların təhsilə cəlb olunmasına mane olan ünsürləri, eləcə də, savadsız mollaları, yalançı din xadimlərini, insanları fanatizm girdabına yuvarlatmaq istəyənləri, sərxoşluq edənləri, tiryək çəkənləri, bir sözlə bütün antepodları satira atəsinə tutmuş, xalq kütləsini onlardan uzaq gəzməyə çağırmışdır. Öz dəyərli, satiraları vasitəsilə Əliqulu Qəmküsar insaları özü demişkən qəflət yuxusundan ayılmağa çağırmış, bütün antepodlara, stereotiplərə qarşı birgə mübarizə aparmağa səsləmişdir. 1910-1911-ci illərdə onun "Molla Nəsrəddin" jurnalında çap olunan satiralarının demək olar ki, hamısı öz pedaqoji ideyaları və tərbiyəvi təsir gücü ilə seçilirdi. 1910-cu ildə Əliqulu Qəmküsarın "Molla Nəsrəddin" jurnalında çap etdirdiyi "Eyləmə qəm" satirasında cəmiyyətin tərəqqisinə, təhsillənməsinə, əxlaqının saflaşmasına mane olan ünsürlərin bir qismi ciddi satira atəsinə tutulurlar (1, 47). "Eyləmə qəm" satirasında bütün bunları görmək olar. Həmin satiranın birinci bəndinə diqqət etsək görərik ki, Əliqulu Qəmküsar xalqı aldatmaqla, istismar etməklə, rüsvət almaqla varlanan adamların, meşşan həyat tərzinə qarşı satirik yolla, öz bənzərsiz satira üslubu ilə mübarizə etməyi qarşısına əsas məqsəd kimi qoyur.

Eyləmə qəm, ey başı boş bambılı.

Dümbəyi çal düşgilə meydana sən.

Mütrübə, cindarə, meyə səp pulu,

Sərf eləmə başqa bir ehsanə sən (3, 22).

-deyən şair yüngül həyat təzi sürənləri bambılı adlandırır. Hansı ki, həmin bambılılar öz var-dövlətini, eyşi-işrətə, içki içməyə, mütriblərin sxolastik tamaşalarına, cindarların yalançı ideyalarına xərcləyirlər. Əliqulu Qəmküsar belə adamlara mesaj olaraq bildirir ki, var-dövləti halal əmək hesabına qazanmaq lazımdırsa, həmin var-dövləti ailə-övlad tərbiyəsinə, uşaqların təhsilinə, eləcə də ac-yalavac adamlar, imkansızlar, qocalar, xəstələr, əlsiz-ayaqsızlar üçün ehsan verməyə sərf etmək lazımdır. Əlbəttə, Ə.Qəmküsarın belə yanaşmasının ginesiooloji əsasları və milli koloritə söykənən tərəfləri vardır.

Yeri gəlmişkən burada yazılı ədəbiyyatımızın ilk nümunələrindən sayılan “Dədə Qorqud” dastanlarında uzun illərdən bəri övladı olmayan Dirsə xana həyat yoldaşının məzəmmət etməsi ən dəyərli tərbiyə nümunəsi kimi yada düşür. Dastanda Dirsə xanın firavan həyat keçirməsi, var-dövlətindən tək başına istədiyi kimi istifadə etməsi, əlsizlərə-ayaqsızlara, xəstələrə, kasıblara, imkansız adamlara kömək etməməsilə bağlı məzəmmət edən həyat yoldaşının iradlarından nəticə çıxardan Dirsə xan 40 gün kasıblara, imkansızlara, qocalara, xəstələrə ehsan verir. Məhz ondan sonra Allah Dirsə xana bir oğlan övladı bəxş edir. Azərbaycan xalqının mill-mənəvi dəyərlərindən nəşət edən, milli əxlaqımızın bir sıra xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən adət-ənənələrdən yaranan ehsan vermə ənənələrini xalqın yadına salan Əliqulu Qəmküsar bu ənənələrin xalqın əxlaqının saflaşdırılmasındakı roluna dair fikirlərini poetik şəkildə ifadə etməyə çalışmışdır. Təhlilə cəlb etdiyimiz satirik şeirin digər bəndində belə deyilir:

Tazəbatəzə elə siğə, nikah,
Bilgilən, icrayi-təlaqi mübah,
Feyz qazan kəndinə şamu sabah,
Fövət eləmə ömrünü əfsanə sən (3, 22).

Bu satirik misralar vasitəsilə Əliqulu Qəmküsar yalançı siğələr vasitəsilə özünə çoxlu arvadlar alan əxlaqsız adamları tənqid atəşinə tutur. Onlara bəyan edir ki, öz var-dövlətinin çoxluğundan istifadə edərək cavan qızları özünə övrət eləməklə xalqın ismətinə, qeyrətinə xələl gətirmiş olurlar. Onlar Azərbaycan ailə və övlad tərbiyəsi üçün zərərli adət-ənənələr yaratmaqla xalqın tərəqqisinə mane olurlar. Əliqulu Qəmküsarın satirik ideyalarına görə belə adamlar İslam dinindən varlanmaq məqsədi ilə istifadə edən savadsız din xadimlərinin yalançı siğə və təlaqlarından (o dövrün mollaları tərəfindən siğə və təlaq adlandırdıqları dualarını oxumaqla qadınların kişilərə daimi və müvəqqəti övrət, yəni həyat yoldaşı kimi qəbul edilməsini təsdiq edən sənədlərə siğə və təlaq adı qoyulurdu. Siğə və təlaq duaları mollalar tərəfindən yazılardan sonra oxunur və evlənənlərə təqdim edilirdi-G.H.) istifadə edərək cavan qızları özünə övrət etməklə onların hüquqlarını ciddi şəkildə pozmuşlar. Hüquqları pozulan bu qadınların cəmiyyətin yararlı üzvlərindən birinə çevrilməsinə qarşı yönəldilən belə əcaib adətlərə, çirkin ənənələrə qarşı çıxan Əliqulu Qəmküsar bu satirasında xalqın maariflənməsinə, yetişən nəslin təhsilə cəlb ediləsinə əngəl törədənləri də ciddi satira atəşinə tutaraq deyir:

Səy eləyib başına topla mürid,
Mədrəsəni, məktəbi et napədid,
Qoyma açılısın bir üsuli cədid,
Görmə rəva elmi müsəlmanə sən (3, 22).

Bu misralardan aydın görünür ki, dini fanatizmi yayanların, yeni tipli təhsil müəssisələrinin açılmasına qarşı çıxmaların bədəməlləri bütün maarifçilər kimi Əliqulu Qəmküsarı da narahat edirdi. Məlum olduğu kimi, Yan Amons Komenski “Böyük didaktika” əsərini yazmaqla dünyada ilk mütərəqqi təhsil sistemini əsasını qoymuşdur. Komenskiyə qədər bütün dünyada, eləcə də Azərbaycanda dünyəvi təhsil sistemi olmamışdır. Komenskinin sinif dərsləri sistemi və bu sinif dərsləri sisteminə bəşəri təhsilin həyata keçirilməsi ideyası gecdə olsa ölkəmizə gəlib çıxmışdır. Yəni XIX əsrin sonlarında ölkəmizin bütün bölgələrində, eləcə də Naxçıvanda “Dərsləri-Üsuli-Cədid” məktəbləri (yeni üsulla dərsləri məktəbləri. G.H) yaradılmışdır. Bu məktəblərə qədər molla məktəbləri, mədrəsələr yalnız dini təhsil verirdilər. Əliqulu Qəmküsar nəyin ki, yeni dərsləri üsulu ilə işləyən məktəblərin təşkilinə mane olanların, hətta mollaxana və mədrəsə istəməyənləri bu satira vasitəsilə ciddi tənqid atəşinə tutmuşdur (5). Həmin satiranın növbəti bəndlərinin birində isə Əliqulu Qəmküsar uşaqlarını, o cümlədən qızlarını təhsilə cəlb etmək istəməyənləri tənqid etmiş, bu işdə onlara yardımçı olan savadsız din xadimlərinə qarşı satirik dillə mənəvi zərbə endirmişdir.

Qoyma əyalın, çocuğu zad qana,
Qat otağa, bağla dilin, yıx yana.
Dərs yaraşmaz qıza, ya oğlana,
Qeyrət elə nəfi-cibişdanə sən (3, 23)

deyənlər Əliqulu Qəmküsar uşaqlarını təhsildən yayındıran, qızların təhsilinə qadağa qoyan insanları avamlıqda günahlandırmışdır. Bütün bunlar deməyə əsas verir ki, Əliqulu Qəmküsarın yaradıcılığında pedaqoji ideyalardan yeri gəldikcə istifadə etməklə pedaqoji fikir tariximizin ən dəyərli bir səhifəsini vərəqləmiş oluruq. Əslində, Əliqulu Qəmküsarın pedaqoji görüşlərini özündə əks etdirən materialları pedaqoji fikir tariximizin qızıl səhifələri adlandırmaq olar. Çünki həmin səhifələrdə dini fanatizmə yuvarlanan xalq kütləsinin maarifləndirilməsi, onların qəflət yuxusundan ayılmalarına istiqamət verilməsi maarifçilərin yaradıcılığında ən əsas yerlərdən birini tutur. Dövrünün ən görkəmli maarifçilərdən biri olan Əliqulu Qəmküsarın bədii yaradıcılığında belə mübarizə motivləri xalqın maariflənməsi, qəflət yuxusundan ayılmaları üçün bir stimül rolunu oynamışdır. Başqa sözlə desək, Əliqulu Qəmküsarın pedaqoji ideyalarının stimullaşdırıcı pedaqoji təsir gücü pedaqoji fikir tariximiz üçün ən mühüm tərbiyə örnəklərindən hesab olunur. Hansı ki, bu tərbiyə örnəkləri yeri gəldikcə tətbiq olunmalı, yetişən nəslin nümayəndələrinə aşılmalı, bir sözlə, təlim-tərbiyə prosesində istifadə olunmalıdır. Çünki Əliqulu Qəmküsarın bədii yaradıcılığında tərbiyə örnəkləri bütün dövrlər üçün ən zəruri tərbiyə örnəkləri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əliqulu Qəmküsarın pedaqoji ideyaları içərisində elə tərbiyə örnəkləri var ki, onlar öz bəhrəsini vermişdir. Yəni böyük ədibin arzuladığı, istədiyi tərbiyə məqamları özünü göstərmiş, tərbiyə işinə ciddi zərər vuran insanları fiziki və mənəvi cəhətdən şikəst edən ənənələrin tətbiqinə son qoyulmuşdur. Məsələn, İslam dininin zərərli ənənələrindən olan sinə vurma, baş yarma ənənələrinin tüğyan elədiyi zamanlarda görkəmli ədib Əliqulu Qəmküsar öz satirik şeirləri vasitəsilə belə ənənələrin zərərli cəhətlərinin insanları fiziki və mənəvi cəhətdən şikəst etmək baxımında təhlükəli olduğunu poetik-satirik fikirləri ilə izah etmişdir. O, dini fanatizm mövzusunda yazdığı silsilə satirik şeirləri vasitəsilə belə zərərli ənənələrin insanları fiziki və mənəvi cəhətdən şikəst etməsini, nəticə etibarilə cəmiyyəti məhvə aparmasını satirik dillə aydınlaşdırmağa çalışmışdır.

Çək xəncərini, baş-qulağın qan eləyib yar,
Vəhşiyətini aləmə elan eləyib yar,
Kirdarına hər milləti xəndan eləyib yar,
Yar, yarmağına canını qurban eləyib yar,
Yar əhrəmənim, yar qoçağım, yar igidim, yar! (4, 36).

deyənlər Əliqulu Qəmküsar Azərbaycandakı Şəbih mərasimlərində insanların başlarını yarmaları, özlərini qurban vermələri məqamını təsvir edir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, baş yarma ənənəsi islamın şübhəli məzhəbinin qeyri mütərəqqi ənənələrindən biri olmaqla İmam Hüseynin şəhid olmasını xatırladan səhnələşdirilmiş variantdır. Bu səhnələşdirilmiş variantda Kərbəla çölündə mühasirəyə alınmış İmam Hüseynin dəstəsinin və özünün faciəvi şəkildə öldürülməsi bir növ yad edilmiş olur. Bu prosesdə cavanlar başlarını qırxdıraraq əllərinə xəncər götürüb İmam Hüseynin şənə mərsiyələr, məthiyələr, qissələr (hər üçü dini mərasimlər və İmam övladlarının faciəsinə həsr olunmuş poetik nümunələrdir. G.H.) söyləyə-söyləyə hətta avazla oxumaqla bərabər başlarını yarırırlar. Güya onlar İmam Hüseynin faciəsinə öz faciələri hesab edərək onun yolunda şəhid olmağı özlərinin müqəddəs borcu hesab edirlər. Belə mərasimlərdə başlarını yaranların əksəriyyəti qan itirərək ölür, bir qismi isə ömürlük şikəst olurdular. Belə mərasimlərin zərərli cəhətlərini ciddi tənqid atəşinə tutan Əliqulu Qəmküsar insanların belə ənənələrdən yaxa qurtarmalarına nail olmaq üçün öz satiralarının gücündən istifadə etmişdir (2, 71). “Dini fanatizm” adlı satirasının növbəti bəndində şair yazır:

Fürsət ki, düşübdür əlinə eyləmə qəflət,
Çal başına xəncər, elə izhari-rəşadət,
Sal hay-kuyu, hər yerdə qopart şuri-qiyamət,
Hər ermənini, rusi hərasan eləyib yar,
Yar əhrəmənim, yar qoçağım, yar igidim, yar! (4, 36).

Bu misralar vasitəsilə Əliqulu Qəmküsar sanki fəryad edərək göstərir ki, ay müsəlmanlar, ay Azərbaycanlı qardaşlar, Sizi məhvə aparan cəhalətdən, dini fanatizmdən uzaqlaşın, məhərləmlikdə başlarınızı yarmayın, onun əvəzində qəflət yuxusundan oyanıb öz hüquqlarınız uyğunda mübarizə aparın. Əliqulu Qəmküsarın fəryadından doğan bu ideyalar xalqın maarifləndirilməsinə xidmət edirdi. O, avam xalqı maarifləndirərək onlara demək istəyirdi ki, torpaqlarımızı Çar Rusiyası işğal etmişdir. Onlar ölkəmizin bütövlüyünə xələl gətirmişlər, torpaqlarımızı parçalayaraq bir qismini ermənilərə, bir qismini gürcülərə, bir qismini farslara, bir qismini osmanlılara vermiş, bir qismini isə özləri götürmüşlər. Torpağımızın yerdə qalan kiçik bir hissəsində yaşayan əhalinin də fiziki və mənəvi cəhətdən şikəst olmalarını istəyirlər. Əliqulu Qəmküsarın bu fəryadının sətiraltı mənaları da var idi. Çünki Çar Rusiyası torpaqlarımızı parçalanmaqla bizi bütün qonşularımızla düşmən etmiş, qan qardaşlarımız olan Osmanlı türkləri ilə qarşı-qarşıya qoymuşlar. Onun başqa bir satirasında həmin siyasi məqamlara işarə olunur:

Görmədin osmalılının başına
Əngəl açıb qatdıla su aşına.
Zülm eləmək qardaşı qardaşına,
Söyləmək olmaz çəkil, iranlıya (3, 42).

Belə misralar vasitəsilə Əliqulu Qəmküsar gələcək nəslin nümayəndələrinə çatdırmaq istəyir ki, Çar Rusiyasının siyasətindən türkdilli xalları biri-birinə vurmaq, onların arasına nifaq salmaq, düşmənçilik toxumu səpmək, rus imperiyasının zərərli ideologiyasının tərkib hissələrindən biri idi. Satiradakı misraların birində xalqımızın düşmənlərinin sayəsində ölkəmizə gələn İngilis inhisarçılarının qəsbkar mövqeyləri də nəzərə çarpdırılır. Çünki o dövrdə Azərbaycanın sərvətlərinə təkcə rus imperializmi yox, ingilis işbazları da göz dikir onları talan etmək üçün ölkəmizə soxulmuşlar.

Hörmət qazan, et şəninin hər yerdə müraat,
Fürsət ki, düşübdür əlinə, boşlama heyhat!
Türküdənsə yavuşdur sənə avropalı min qat,
Gir ingilisin bəstinə, qıl əhdinə peyman (4, 39).

misraları vasitəsilə həmin hadisələr haqqında oxuculara informasiya verən Əliqulu Qəmküsar xalqımızı qəflətdən oyanmağa, yumruq kimi birləşərək düşmənlərə qarşı mübarizə aparmağa, ölkəmizi parçalanmaq təhlükəsindən xilas etməyə çağırırdı. Əliqulu Qəmküsarın şeirlərindəki bu vətənpərvərlik, yurdsevərlik, torpağa bağlılıq, torpağı yad nəzərlərdən qorumaqlıq kimi dəyərli fikirlərini, arzu və istəklərini ideya-siyasi tərbiyə müstəvisində pedaqoji prosesə gətirmək çox faydalıdır. Humanitar fənlərin tədrisində yeri düşdükcə məktəblilərin ideya-siyasi tərbiyəsini inkişaf etdirmək üçün Əliqulu Qəmküsarın belə bədii nümunələrinə müraciət etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yeri düşmüşkən qeyd etməliyik ki, ideya-siyasi tərbiyə yetişən nəslin nümayəndələrinin ideya istiqamətlərini, siyasi motivlərini, vətənsəvarlik məfkurəsini inkişaf etdirərək formalaşdırmaq baxımından tərbiyənin ən zəruri tərkib hissələrindən biridir. Akademik pedaqogikada yetişən nəslin nümayəndələrinə lap kiçik-yaşdan başlayaraq ideya-siyasi mahiyyət kəsb edən informasiyaların, məlumatların ötürülməsi onların hərtərəfli inkişafını təmin etməklə, onların vətənə, vətən torpaqlarına, onun sərhədlərinin bütövlüyünə, Vətən torpağının yad nəzərlərdən qorunmasına olan məhəbbət hissini yüksəltmiş olur (6, 109).

Ona görə məktəbəqədər dövrdən başlamaq şərtilə ictimai münasibətlərdə iştirak etməyə başlayan hər bir fərdlə bu istiqamətdə iş aparmaq lazımdır. Necə ki, XIX əsrin axırı, XX əsrin əvvəllərində görkəmli ədib öz pedaqoji ideyaları vasitəsilə yetişən nəslin ideya-siyasi tərbiyəsini formalaşdırılmasına xidmət göstərə biləcək qədər dəyərli tövsiyələr vermişdir.

Ümumiyyətlə desək, görkəmli ədib Əliqulu Qəmküsarın bədii yaradıcılığında pedaqoji ideyalar bu gün də öz dəyərini, aktuallığını saxlamaqla örnək tərbiyə nümunələri hesab olunur. Belə dəyərli tərbiyə örnəklərindən pedaqoji prosesdə istifadə etməyin əhəmiyyəti böyükdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev İ.M. Əliqulu Qəmküsar. Bakı: Elm, 1976
2. Kazımova F. Azərbaycan ədəbiyyatının “Cüvəllağı”sı. Bakı: Mütərcim, 2012
3. Qəmküsar Əliqulu. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azər nəşr, 1959
4. Qəmküsar Əliqulu. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
5. Mollayev İ., M.T.Sidqinin təlim haqqında fikirləri. “Naxçıvan” ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnalı (xüsusi buraxılış). Naxçıvan: 2004, №12
6. Sadıqov F.B. Pedaqogika. Bakı: Adiloğlu, 2012

SUMMARY

Gulmira Hajiyeva

THE PLACE, ROLE AND IMPORTANCE OF SATIRES BY ALIGULU GAMKUSAR
IN THE PEDAGOGICAL PROCESS

The article is devoted to the place, role and significance of the use of the satire of the outstanding writer Aligulu Gemkuser in the pedagogical process. The article analyzes several lines printed in the magazine “Molla Nasreddin” by Alikulu Gemkuser. Aspects of the elements of education in the pedagogical ideas of the satellites involved in the analysis were interpreted as relevant. The article says that representatives of religious fanatics, uneducated religious figures, obstacles to the involvement of children in education and those who prohibit the education of girls are criticized in Aligulu Gemkuser circles. The article also analyzes the pedagogical series of ideas in terms of ideological and political education.

Key words: *satirical poems, pedagogical process, religious fanaticism, domestic issues, ideological upbringing*

РЕЗЮМЕ

Гульмира Гаджиева

МЕСТО, РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ САТИРЫ АЙГУЛУ ГЕМКУСАРА В
ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ

Статья посвящена месту, роли и значению использования сатиры выдающегося писателя Алигулу Гемкусара в педагогическом процессе. В статье анализируются несколько строк, напечатанных в журнале «Молла Насреддин» Аликулу Гемкусара. Аспекты элементов образования в педагогических идеях спутников, участвующих в анализе, были интерпретированы как актуальные. В статье говорится, что представители религиозных фанатиков, необразованные религиозные деятели, препятствия на пути вовлечения детей в образование и те, кто запрещает образование девочек, подвергаются критике в кругах Алигулу Гемкусар. В статье также анализируются педагогические ряды идей с точки зрения идеологического и политического воспитания.

Ключевые слова: *сатирические стихи, педагогический процесс, религиозный фанатизм, бытовые проблемы, идейно-политическое воспитание.*

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Sədaqət Həsənova
Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

METODİKA

SEVİNC ORUCOVA
TÜNZALƏ ƏLİYEVƏ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 373.3/5

TƏLİM PROSESİNDƏ MOTİVASİYANIN ÜMUMİ SƏVİYYƏSİ

Məqalədə psixologiya elminin yeni nailiyyətlərindən istifadə sayəsində motivasiyanın psixoloji məsələləri, eləcə də onun təlim prosesində şagirdlərdə inkişaf etdirilməsinin yol və vasitələri şərh olunmuşdur. Bununla yanaşı, təlim prosesində müvəffəqiyyətə nail olma və təlim motivləri də diqqət mərkəzinə gətirilmişdir. Şagirdlərdə spesifik bacarıqların təkmilləşdirilməsi üçün fəaliyyətin uğurla yerinə yetirilməsini təmin edən motivlərin rolu ön plana çəkilmişdir. Eyni zamanda təlim prosesində motivasiyanın ümumi səviyyəsi və öyrənilməsi üçün vacib olan mühüm amillər qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: motivasiya, təlim prosesi, şagird, müəllim, motiv, fəaliyyət

Müasir cəmiyyətin sürətli inkişaf fonunda təhsil üçün informativ mənbələrin sayının əvvəlki dövrlərə nisbətən kəskin şəkildə artmasına baxmayaraq, elə də yüksək nəticələr özünü göstərmir. Bunun müxtəlif səbəbləri olsa da, başlıca amil təhsil subyektlərində maraq və motivlərin optimal səviyyəsinin aşağı düşməsidir. Tədqiqatlar göstərir ki, şagirdlərdə təlim motivlərini fəallaşdırmadan bu problemi həll etmək olmaz. Fəallığa təhrik edən motivləri anladığıca, şagirdin davranışına və fəaliyyətinə məqsədyönlü şəkildə təsir göstərmək mümkündür. Motivlərin təhlili və aktualaşdırılması məktəb praktikasında şagirdlərin fəaliyyətinin istiqamətləndirilməsi və özünü gerçəkləşdirməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Şagirdləri fəallaşdırmağı bacaran müəllim, tərbiyəçi, rəhbər bir qayda olaraq, böyük uğurlara nail olurlar. Məsələn, şagirdin təhsilə cəlb olunmasına təsir göstərən motivləri bilən müəllim bəzi motivlərin təsirini gücləndirə, digərlərinin təsirini isə zəiflədə bilər. Şagirdlərdə uğursuzluq motivlərinin yaranma səbəblərinin və onların motivasiya dairəsini bilən müəllim təhsil subyektlərinin təlim motivlərini aktivləşdirə, gücləndirə və bununla da onun təlimdə fəaliyyətinin optimal təşkilinə nail ola bilər. Motivasiyanın psixoloji mexanizmlərini bilməklə müəllim konkret fənn üzrə şagirdlərin motivlərini müəyyən edə və onları ümumi məqsədə çatmağa səfərbər edə bilər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, şagirdlərin təlim fəaliyyətinin effektivliyini artırmaq üçün yalnız maddi stimulların, innovativ təhsil modellərinin, yeni texnologiyaların gücünə arxalanmaq olmaz (2, s.81). Bütün bunlar mühüm motivasiya və maraq amili fəaliyyət stimulu olsa da, heç də az əhəmiyyətli olmayan digər fəallıq mənbələrinə də etinasız yanaşmaq olmaz. Çünki inkişafa və özünütəsdiqə can atmaq, işin məzmununa və prosesin gedişinə maraq göstərmək də fəaliyyətin təsirli motivlərindəndir və onların aktualaşdırılması müvəffəqiyyəti təmin etmək iqtidarındadır.

Bu mövzuya toxunmaqda əsas məqsəd şagirdləri təlim fəaliyyətinə sövq etməyə çalışan müəllim və valideynləri motivasiya üzrə biliklərlə və praktik məsələlərlə tanış etməkdir. Psixologiyasını bilməklə aşağıda göstərilənləri öyrənmək olar:

- qarşıya məqsəd qoymaq və onlara çatmaq;
- fəaliyyətə marağı inkişaf etdirmək;
- insanı fəaliyyətə cəlb etmək üçün kollektivdən istifadə etmək.

Motivasiya sahəsi kifayət qədər dinamikdir və asanlıqla dəyişikliyə uğrayır. Müəllimin və ya valideynin tərifi sözü, təqdiri şagirdin təlim və ya peşəkar fəaliyyətə münasibətini kəskin surətdə dəyişə bilər. Öz şagirdlərinin motivasiyasını yaxşı bilən müəllim onlarda zəruri təlim motivlərini asanlıqla aktualaşdırmağa bilər. Təlim prosesində prosessual komponentə çox mühüm yer ayrılır. Təlim fəaliyyətində çətinlikləri dəf etmək, öz gücünü və bacarıqlarını sınaqdan keçirmək cəhdi təhsilin

şagird üçün əhəmiyyətli motivi ola bilər.

Eyni zamanda, məhsuldar motivasiya xüsusilə onun prosessual komponenti neqativ emosiya yaratdıqda, təlimin determinasiyasında təşkilatlandırıcı rol oynayır. Bu halda şagirdin enerjisini səfərbər edən məqsədlər və məramlar ön plana çıxır. Nəzərə almaq lazımdır ki, məqsədin və ya aralıq tapşırıqların qoyulması istifadəsi zəruri olan əhəmiyyətli motivasiya amilidir.

Məlum olduğu kimi, istənilən təlim prosesində şagird təkcə bir yox, bir neçə, bəzən də daha çox motivlə həvəsləndirilir. Təlim prosesi şagirdin fəaliyyətinin maddi dünyaya, insanlara, cəmiyyətə, özü-özünə münasibətində müəyyən olunur. Təlim fəaliyyəti ictimai baxımdan motivasiya olunmuşdur, lakin digər ekstrinsiv (xarici) və intrinsiv (prosessual məzmunlu) motivlərlə də həvəsləndirilir. Belə ki, hansısa fənni daha çox sevmək təlim motivinə uyğun olmaqla yanaşı, həm də şagirdlərin həmin fənni tədris edən müəlliminə münasibəti, ümumi tərbiyəsi və s. kimi motivlərə də cavab verir.

A.Maslou qeyd edirdi ki, istənilən davranış bir deyil, bir neçə və ya eyni zamanda bütün baza ehtiyacları ilə ifadə olunur. Mümkün qədər daha çox ehtiyacın cəlb olunması (daha çox həvəsləndirici amillərin aktuallaşdırılması) təlim prosesində motivasiyasının ümumi səviyyəsini qaldırır (4, s.132).

Eyni ehtiyac müxtəlif obyektlərdə təzahür etməklə yanaşı, eyni obyektə də müxtəlif ehtiyaclar təzahür edə bilər. Məsələn, təlim motivi özündə müəllimin təqdirini, həm şəxsi özünüqiymətləndirmə səviyyəsinə uyğunluq ehtiyacını, həm də dostların nüfuzunu qazanmaq cəhdlərini təcəssüm etdirə bilər. Lakin təlim prosesi həmişə sadə mexanizmə malik olmur. Bir sıra hallarda təlimdə müxtəlif niyyət motivləri ortaya çıxır ki, onlara da aydınlıq gətirmək zəruridir. Belə ki, təlim motivlərindən hər biri ümumi motivasiyaya həm pozitiv, həm də neqativ tövhiyələr verə bilər. Ehtimal olunur ki, fəallaşan və fəaliyyətə təhrik edən motivlərin sayı motivasiyanın ümumi səviyyəsini müəyyən edir.

Hər bir müəllim və valideyn bilməlidir ki, şagirdi təlim prosesinə adətən motivasiya kompleksi (motivlər sistemi və ya ierarxiyası) yaradan bir neçə motiv həvəsləndirir. Bu sistemin bir sıra motivləri aparıcı əhəmiyyətə və daha böyük həvəsləndirici gücə malikdir. Qalan motivlərin təsiri azdır. Onların həvəsləndirici gücü zəif olduğu üçün motivlər ierarxiyasının aşağı qatlarında yer tuturlar.

Motiv konkret həyat şəraitindən, digər insanların təsirindən, zaman amillərindən asılı olaraq, müxtəlif səviyyədə ifadə oluna bilər. Buna görə də motivlərin nisbi sabitliyi mütləq davamlı psixi struktur deyil. Çünki ayrıca motivlərin «çəkisi» (həvəsləndirici qüvvə) müxtəlif sosial və psixoloji amillərin təsiri altında vaxtaşırı olaraq dəyişə bilər. Aparıcı mövqe tutan motivlər daima aktuallaşırlar və şagirdin təlim fəaliyyətinə əhəmiyyətli motivasiya təsiri göstərilir.

Motivasiya ierarxiyasının aşağı pillələrində yer tutan motivlər şagirdin təlim fəaliyyətinə zəif təsir göstərilir, əksər hallarda isə, ümumiyyətlə təzahür etmirlər. A.Leontyev onları potensial motivlər adlandırır (3, s.27). Belə ki, konkret zaman kəsiyində onlar həvəsləndirici təsir göstərmirlər, lakin müəyyən şəraitdə aktuallaşa bilərlər. Motivlər bir sıra amillərin təsiri ilə həvəsləndirici əhəmiyyət əldə edə bilərlər (fəaliyyətdə olan motivlərə çevrilirlər). Məsələn, sosial motivi (məsuliyyət hissi) passiv olan (fəaliyyətə həvəsləndirmirdi) şagirdə müəllimlə söhbətdən sonra onun güclənməsi baş verir və fəaliyyətdə olan motivə çevrilir. Motivlər ierarxiyası mütləq sabit motivasiya kompleksi deyil, zaman və yaşla əlaqədar dəyişir (şəraitdən və inamların təsirindən asılı olaraq). Məsələn, məktəbli uşaq yaşlarında oxumağa böyüklərin tələbləri və canını xoşagəlməz vəziyyətlərdən qurtarmaq cəhdləri təhrik edir. Sonradan bu motiv onun fəaliyyətinə daha az təsir göstərir, öyrənmə motivi isə aparıcı əhəmiyyət kəsb edir.

Unutmaq olmaz ki, motivasiya sahəsi kifayət qədər dinamik bir sahədir. Dinamik olaraq ayrıca motivlərin əhəmiyyəti və təsiri dəyişir. Məsələn, müəllimlə söhbətdən sonra şagird özü üçün maraqlı və cəzbedici elm dünyasını kəşf edir və onunla maraqlanmağa başlayır. Bunun nəticəsində öyrənmə motivinin həvəsləndirici gücü böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Əvvəllər motivlər ierarxiyasında fəaliyyətin məzmununa maraq elə bir əhəmiyyətli yer tutmurdu, yaşlı insanla söhbətdən sonra isə, motivasiyanın yenidənqurulması baş verir, ayrı-ayrı motivlərin təsiri dəyişir və bu da motivlərin ierarxiyasında dəyişikliklərə səbəb olur. Oxunan kitab, dostla söhbət, ətrafdakılarla münaqişə nəticəsində keçirilən həyəcan da analoji qaydada təsir göstərə bilər. Belə qanunauyğunluq motivasiya tənzimləməsinə də aiddir. Müəyyən bir işi yerinə yetirməli olduqda, motivasiya çatmırsa, motivasiyanın ümumi səviyyəsini qaldırmağa kömək edən əlavə motivləri aktivləşdirmək lazımdır.

Qeyd edildiyi kimi, təlim fəaliyyəti bir deyil, bir neçə motivlə həvəsləndirilir. Təlim fəaliyyətinə nə qədər çox motiv determinasiya edirsə, motivasiyanın səviyyəsi də bir o qədər yüksək olur. Məsələn, təlim fəaliyyəti beş motivlə həvəsləndirilsə, onun aktivliyi iki motivlə həvəsləndirilən şagirdin aktivliyindən daha yüksək olur. Hər bir motivin həvəsləndirmə gücündən çox şey asılıdır. Bəzən bir motivin gücü bir neçə motivin birlikdə təsirindən üstün olur. Əksər hallarda nə qədər çox motiv aktuallaşsın, motivasiya da bir o qədər güclü olur. Əlavə motivləri hərəkətə gətirmək mümkün olduqda, motivasiyanın ümumi səviyyəsi də yüksəlir. Təlim prosesində motivasiyanın ümumi səviyyəsi aşağıdakılardan asılıdır:

- təlim prosesinə təkan verən motivlərin sayından;
- şərait amillərinin aktuallaşdırılmasından;
- bu motivlərdən hər birinin həvəsləndirici gücündən.

Göstərilən qanunauyğunluğa əsaslanaraq öz şagirdlərinin motivasiyasını artırmaq istəyən müəllim üç istiqamətdə çalışmalıdır:

- 1) mümkün qədər çox sayda motiv cəlb etmək (aktuallaşdırmaq);
- 2) bu motivlərdən hər birinin həvəsləndirici gücünü artırmaq;
- 3) şərait üzrə motivasiya amillərini aktuallaşdırmaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003
2. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008
3. Məmmədov A. Motivlər psixologiyası. Bakı: 2005
4. Маслоу А. Г. Мотивация личности. Питер: 2005

SUMMARY

Sevinj Orujova, Tunzala Aliyeva

GENERAL LEVEL OF MOTIVATION IN THE LEARNING PROCESS

The article studies psychological issues of motivation and the ways and means of its development in students in the learning process due to the use of new achievements of psychology as a science. Achieving success in the learning process and learning motives are also examined in the article. Furthermore, the role of motives that ensure successful implementation of activities to improve specific skills in students is highlighted. The autor also examines general level of motivation and states important factors to achieve it.

Key words: *motivation, learning process, student, teacher, motive, activity*

РЕЗЮМЕ

Севиндж Оруджева, Тунзале Алиева

ОБЩИЙ УРОВЕНЬ МОТИВАЦИИ ПРИ УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

В статье откомментированы психологические вопросы мотивации благодаря использованию новых достижений психологической науки, а также пути и средства их развития у учеников в учебном процессе. В связи с этим подчеркиваются пути достижения успехов и учебные мотивации в учебном процессе. На первый план выдвигается роль мотивации, обеспечивающей выполнения успешной деятельности в области усовершенствования специфических умений учащихся. Автором отмечены важные факторы, необходимые для общего уровня мотивации и для ее изучения.

Ключевые слова: *мотивация, учебный процесс, ученик, учитель, мотив, деятельность.*

Мəqalə daxil olmuşdur: 07 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 21 sentyabr 2020-ci il

VƏLİ ƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

velieliyev1963@hotmail.com

UOT: 376 (072)

MÜƏLLİMİN PEŞƏKARLIĞININ ARTIRILMASINDA METODİKİ İŞİN ROLU

Məqalədə müəllim peşəkarlığının artırılmasında metodiki işin rolu araşdırılmışdır. Bu zaman müəyyən olunmuşdur ki, müasir şəraitdə müəllimin peşə ustalığının artırılması şagirdlərin keyfiyyətli təhsil almalarına müsbət təsir göstərmişdir. Bu səbəbdən müəllimin təkmilləşmə sistemi yenilənməli və inkişaf etdirilməlidir. Çünki metodiki iş təlim-tərbiyənin keyfiyyətini və təhsil prosesini idarə edən vacib faktorlardan biridir.

Açar sözlər: müəllim, metodiki iş, məktəb, sinif, şagird

Müasir şəraitdə məktəbin əsas vəzifəsi şagird şəxsiyyətinin inkişafına kömək edən təhsil mühiti yaratmaqdır. Bu məsələnin həllində isə pedaqoji kadrların peşə səriştəliliyi də əhəmiyyətli rol oynayır. Peşə və şəxsi keyfiyyətlərin toplusu olan peşə səriştəliliyi pedaqoji fəaliyyətini yerinə yetirmək üçün müəllimin nəzəri və praktiki hazırlığıdır və pedaqoji ustalığını müəyyən edir. Səriştəli müəllim pedaqoji fəaliyyətini yüksək səviyyədə qurur və şagirdlərinin təlim-tərbiyəsində stabil nəticələr əldə edir. Müəllimin peşə səriştəliliyinin inkişaf etdirilməsi onun pedaqoji innovasiyaları qəbul edə bilməsi, dəyişən pedaqoji mühitə uyğunlaşa bilməsi qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasıdır.

Qeyd edək ki, müasir təhsil sistemində baş verən dəyişikliklər müəllimin təkmilləşməsini, peşəkarlığının yüksəlməsini tələb edir. Çünki yalnız müstəqil düşünən, öz fəaliyyətinin nəticələrini əvvəlcədən görə bilən, təhsil prosesini modelləşdirən müəllim qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmağın qarantı ola bilər.

Onu da qeyd edək ki, müəllim özünün pedaqoji təcrübəsini aşağıdakı müxtəlif istiqamətlərdə təkmilləşdirə bilər:

1. Peşə sahəsində;
2. Tədrisin metodikası sahəsində;
3. Pedaqoji psixologiya sahəsində (1, 87).

Metodiki iş müəllimi inkişaf etdirən peşə mühitinin formalaşmasına yönəldilməlidir. Metodiki işin vəzifəsi pedaqoji kollektivin və şagirdlərin potensialını maksimum dərəcədə reallaşdırmağa imkan verən təhsil mühitini yaratmaqdır.

Müəllimin qarşısında qoyulan müasir tələbləri nəzərə alaraq məktəb müəlliminin peşəkarlığının artırılmasının aşağıdakı yollarını müəyyən edir:

1. Metodiki birləşmələrdə, yaradıcı və ya problem qruplarında iş;
2. Müəllimin innovativ fəaliyyəti;
3. Peşə ustalığı müsabiqələrində, ustad dərslərində, forum, festivallarda iştirakı;
4. Şəxsi pedaqoji təcrübənin ümumiləşdirilməsi və yayılması;
5. Müəllimlərin attestasiyası, ixtisasının artırılması;
6. Fəal iş formaları ilə peşə səriştəliliyinin artırılması (3, 141).

Xüsusən də müəllimlərin inkişaf edən peşə mühitinin formalaşmasında onlarla keçirilən təlim mühüm rol oynayır. Məktəbdə öyrədici seminarların, təlimlərin keçirilməsi vacibdir. Seminarlar öyrənmənin ədəbiyyatla müstəqil iş üzərində qurulmuş nəzəri məşğələ formasıdır, geniş öyrədici işdir. Seminarlarda iş zamanı pedaqoji kollektiv toplanmış materialları ümumiləşdirir və öyrənilən məsələlərə yeni yanaşmaları qəbul edir. Seminarların sonunda “dəyirmi masa”nın keçirilməsi lazımdır.

Hal-hazırda müasir müəllimlər keçilən dərslərin keyfiyyətini aşağıdakı göstəricilərə görə qiymətləndirirlər:

1. Şagirdlərin yaş və fərdi imkanlarına uyğunluq;
2. Şagird işlərinin təşkili formaları;
3. Şagirdlərin həyat fəaliyyətləri ilə əlaqənin olması;
4. Yenilik;
5. Praktiki fəaliyyətin nəzəri əsaslandırılması.

Qeyd edək ki, seminar-praktikumlar müəllimlərin bilik və bacarıqlarını zənginləşdirən effektiv iş formasıdır. Bu, eyni zamanda biliklərin sistemləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üzrə təlim fəaliyyəti, bacarıqların formalaşması üzrə iş və məlumat əldə etməyin mənbəyidir. Bir sözlə, bu, həm söz (iştirakçıların çıxışları), həm fəaliyyət (seminarda müxtəlif praktiki məşğələlərin keçirilməsi), seminarın mövzusu üzrə əyani nümayiş, həm də pedaqoji təhlildir. Eləcə də seminarın gedişində pedaqoji təcrübənin yayılması məsələləri müzakirə olunur. Bu səbəbdən, məktəbdə aparılan metodiki işin fəal forması kimi seminar-praktikumların keçirilməsinə böyük əhəmiyyət veririk.

Qeyd olunmalıdır ki, müasir dünyada sosial-iqtisadi və elmi-texniki inkişafın dinamikası müəllimlərin yeni informasiya texnologiyalarını bilmələrini qabarıq şəkildə aktuallaşdırır. Bu baxımdan müəllimin pedaqoji fəaliyyətinə olan vacib tələblərdən biri informasiya-kommunikasiya texnologiyalarını dərinlən mənimsəməsidir. Bu məqsədlə məktəbimizdə “Müxtəlif fənlərin tədrisində İKT-nin tətbiqi” üzrə seminar-praktikumlar keçirilir. Bunun nəticəsidir ki, müəllimlərimiz sinif təşkilat saatları, valideyn iclasları, metodiki birləşmələrdə, pedaqoji şurada çıxışlarını İKT-dən geniş istifadə etməklə təşkil edirlər.

Onu da qeyd edək ki, peşəkarlığın artmasında özünütəhsilin də rolu böyükdür. Özünütəhsil sosial təcrübələrin mənimsənilməsinin keyfiyyətə yeni formasıdır. Müəllimi özünütəhsilə təhrik edən ehtiyaclar, motivlər aşağıdakılar ola bilər:

1. Dərsə, valideyn iclasına, sinif saatına, məktəb tədbirinə, olimpiadaya hazırlaşan müəllim yeni məlumatlar axtarışına ehtiyac duyur;

2. Müəllimlik yaradıcı peşədir. Yenilik axtarışında olan müəllim işini daha maraqlı və canlı etməyə çalışır. Başqalarını öyrədən müəllim ətrafında olanlardan daha çox bilməlidir. Cəmiyyətin həyatında baş verən dəyişikliklər müəllimi daha çox öyrənməyə məcbur edir;

3. İndiki dövrdə sayılan, seçilən müəllim daha böyük nüfuz malikidir. Yaxşı müəllim olmaq zərurəti müəllimi öz üzərində daha çox işləməyə məcbur edir. Müəllim əməyinin qiymətləndirilməsi, müxtəlif adların, təltiflərin verilməsi müəllimin ustalıqından asılıdır (2, 6).

Daha dəqiq desək, yalnız bilik, bacarıqların təkmilləşməsi yolu ilə bunlara nail olmaq mümkündür. Müəllim bu gün özünütəhsilin və təkmilləşmənin internet resursları və texnologiyalar vasitəsilə artırılmasının forma və üsullarından istifadə etməlidir. Qeyd edək ki, hər gün öyrədən müəllim daim öyrənməlidir. Bu işdə isə özünütəhsil müəllimin peşə fəaliyyətinin vacib şərtidir. Müəllimin peşə özünütəkmilləşdirmə prosesində innovativ fəaliyyəti mühüm rol oynayır. İnnovasiyalara hazırlıq onun peşə inkişafının vacib şərtidir. Bu səbəbdən innovativ proseslərin iştirakçılarının motivasiyası və stimullaşdırılması sistemini yaratmaq; innovasiyaları tətbiq edən müəllimlərin fəaliyyətinin effektiv metodiki təşkilini təmin etmək məktəbdə təşkil olunan metodiki işin əsas hissəsidir.

Qeyd edək ki, yeni pedaqoji ideyaları sınaqdan keçirmək məqsədilə müvəqqəti yaradıcı qruplar təşkil etmək məktəbdə aparılan metodiki işin fəal formalarından sayılır. Məktəbin, eləcə də metodiki birləşmə üzvlərinin metodiki mövzuları üzrə problemlərin həlli üçün yaradıcı qruplar təşkil olunur. Pedaqoji şuranın iclaslarında həmin qruplar layihələrlə çıxış edirlər. Bütün kollektiv həmin layihələrin müzakirəsində fəal iştirak edir. Həmçinin həmkarlarının qabaqcıl təcrübə dərslərinin dinlənilməsi və təhlili, ustad dərslərdə iştirak etməsi müəllimin peşəkarlığını artırır. Ona görə də müəllim həmkarlarının dərslərini dinləməli, onların fəaliyyətini təhlil etməyi öyrənməlidir. “Açıq dərs”ləri dinləyən müəllimlər yeni mövzunun öyrənilməsi zamanı məntiqi ardıcılığa, şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasına, fəaliyyət növlərinin necə növbələşməsinə, tədqiqat vərdişlərinin inkişafına, müəllim-şagird əməkdaşlığının necə inkişaf etməsinə fikir verməlidirlər. Müəllimin öz dərslərinin təhlili də vacibdir: işindəki nöqsanları

görür, onu aradan qaldırmağa çalışır. Öz fəaliyyətinin təhlili pedaqoji təcrübənin dərk olunması prosesi olub işdə olan çətinliklərin aradan qaldırılması, özünütəkmilləşdirməyin stimuludur. Müəllim fəaliyyətinin özünütəhlil bacarıqlarını artırmaq üçün məqsədyönlü metodiki işin aparılması vacibdir.

Onu da qeyd etmək ki, müəllimin portfoliosu metodiki işin innovativ forması olub onun peşəkarlığının qiymətləndirilməsi metodlarından biridir. Portfolio müəllimin peşə səriştəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün praktiki fəaliyyətinin ən əhəmiyyətli sayılan nəticələrini nümayiş etdirir. Yalnız fəaliyyətinin nəticələrini deyil, eləcə də əvvəlki nəticələrlə müqayisədə inkişafını göstərir. Hər bir metodiki birləşmənin elektron qovluğu olmalı və fənn müəllimlərinin özünütəkmilləşdirmək üçün metodiki mövzusu üzrə gördüyü işlər, təkmilləşmə kursları, iş təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi və təqdimatı, şagirdlərinin müəllimin peşəkarlığını təsdiq edən nailiyyətləri və s. haqqında məlumatlar bu qovluqda öz əksini tapmalıdır.

Sonda onu qeyd etmək ki, müasir şərtlərdə müəllimin fəal həyati mövqeyi, peşə ustalığının artırılması şagirdlərin keyfiyyətli təhsil almalarının qarantıdır. Bu səbəbdən müəllimin təkmilləşmə sistemi yenilənməli, inkişaf etdirilməli və işlədiyi təhsil müəssisəsində öyrədilməsi həyata keçirilməlidir. Metodiki iş təlim və tərbiyənin keyfiyyətinə, təhsil müəssisəsinin işinin son nəticələrinə əsaslı təsir göstərə bilər, onu təhsil prosesini idarə edən vacib faktor kimi qeyd etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov H. R. Naxçıvanda təhsil: inkişaf yolu və imkanları. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 544 s.
2. Xəlilov T. F. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda maarifin səviyyəsi. Akademik Bakış Dergisi. Kırğızistan, Celalabat: 2013, sayı 36, s. 1-7
3. Talıbov Y. R., Sadıqov F. B., Quliyev S. M. Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Ünsiyyət, 2000. 513 s.

SUMMARY

Vali Aliyev

THE ROLE OF METHODOLOGICAL WORK IN IMPROVING THE PROFESSIONALISM OF TEACHERS

The article examines the role of methodical work in improving teacher professionalism. At the same time, it has been determined that the professional development of teachers in modern condition has a positive impact on the quality of students' education. For this reason, the teacher training system needs to be updated and developed. Therefore, methodological work is one of the important factors that controls the quality of training and educational process.

Key words: teacher, methodological work, school, class, pupil

РЕЗЮМЕ

Вели Алиев

РОЛЬ МЕТОДИЧЕСКОЙ РАБОТЫ В ПОВЫШЕНИИ ПРОФЕССИОНАЛИЗМА УЧИТЕЛЯ

В статье исследуется роль методической работы в повышении профессионализма учителей. При этом было определено, что повышение квалификации учителей в современных условиях положительно сказалось на качестве обучения студентов. По этой причине систему подготовки учителей необходимо обновлять и развивать. Потому что методическая работа - один из важных факторов, определяющих качество обучения и образовательный процесс.

Ключевые слова: учитель, методическая работа, школа, класс, ученик

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Məqalə daxil olmuşdur: 07 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 21 sentyabr 2020-ci il

SEVDA XƏLİLOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

xelilovasevda8@ gmail.com

UOT: 373 (075.2)

**TƏLİM-TƏRBIYƏ PROSESİNDƏ MUSIQI NÜMUNƏLƏRİNDƏN
İSTİFADƏ ETMƏKLƏ İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRDƏRİNİN EKOLOJİ
TƏRBIYƏSİNİN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI**

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında tədqiq olunan musiqi nümunələrindən istifadə etməklə ibtidai sinif şagirdlərinin ekoloji tərbiyəsinin formalaşdırılması problemi pedaqoji fikir tariximizi zənginləşdirən bir problem kimi verilmişdir.

Müşahidələr deməyə əsas verir ki, müasir dövrümüzdə kiçikyaşlı məktəblilərin ekoloji tərbiyəsi zamanın tələbidir. Bu tələbə uyğun olaraq, ekologiyanın bir fənn kimi tədris edilməsi zərurətdir.

Bəstəkarlarımız uşaq mahnıları yazarkən ekoloji tərbiyənin formalaşdırılması prosesinə töhfə verəcək musiqi nümunələrinə xüsusi yer verməlidirlər.

Açar sözlər: ekologiya, musiqi nümunələri, ekoloji bilik, təbiət

Respublikamızda həyata keçirilən Təhsil İslahatına dair direktiv sənədlərdə şagirdlərin ekoloji tərbiyəsinin inkişaf etdirilməsi, təkmilləşdirilərək formalaşdırılması dənə-dənə tövsiyə olunur. Bu tövsiyələr isə orta ümumtəhsil məktəblərində çalışan bütün fənn müəllimləri kimi, ibtidai sinif müəllimləri və musiqi müəllimləri qarşısında da mühüm vəzifələr qoyur. Bu vəzifələrin həllində isə ibtidai sinif müəllimləri və ibtidai siniflərdə musiqi fənnini tədris edən müəllimlər daha yaxından iştirak etməlidirlər. Doğrudur, musiqi müəllimləri, əsasən, şagirdlərin musiqi qabiliyyətləri, onların estetik bədii zövqlərinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı ən zəruri işləri görürlər. Lakin musiqi müəllimlərinin həyata keçirdikləri bu zəruri işləri estetik tərbiyə və onu ayrı-ayrı komponentləri ilə bağlı görülən işlərlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Ona görə ki, digər fənlərdən fərqli olaraq, musiqi bir fənn kimi uşaqların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması ilə yanaşı, onların əxlaqi-mənəvi normalarının tənzimlənməsi, əməyə vicdanlı münasibətin bəslənməsinə və eləcə də ibtidai sinif şagirdlərinə ekoloji biliklərin verilməsinə kömək edir, ətraf mühitin qorunması sahəsində onlarda bədii təfəkkürü inkişaf etdirir, təxəyyül səviyyəsini yüksəldir. Məhz ona görə də ibtidai siniflərin musiqi dərslərində təbiətə, ətraf mühitə, yaşıllıqlara, ağaclara, meşələrə, çaylara, bulaqlara, dənizlərə, şlalələrə, habelə quşlar, heyvanlar və bitkilər fəsiləsinə həsr olunmuş mahnı və melodiyaaların tədrisi prosesində şagirdlərin ekoloji tərbiyəsinin formalaşması naminə ümumpedagoji prinsiplərə istinad etməklə yeni interaktiv üsulların, yolların köməyindən hərtərəfli bəhrələnmək daha məqsədmüvafiq sayılır.

Musiqi məşğələlərində şagirdlərin estetik-bədii zövqləri ilə yanaşı, onların hərtərəfli tərbiyələndirilməsi, xüsusilə ekoloji cəhətdən saflaşdırılması və formalaşdırılması zəruri sayılır.

Bu gün musiqi dərslərində şagirdlərin estetik tərbiyəsi ilə yanaşı, onların ekoloji tərbiyəsinin formalaşdırılmasını zəruri edən səbəblər çoxdur. Bu səbəblərdən birincisi, ölkəmizdə ekoloji mühitin hərtərəfli çirklənməsi hallarına addımbaşılıq rast gəlməyimizdir. İkincisi, udduğumuz havanı çirklənmədən təmizləyən ağacların kəsilməsi, meyvə bağlarının məhdudlaşdırılması hallarının artmasıdır. Üçüncüsü, Araz və Kür çaylarının Ermənistan və Gürcüstan ərazilərində kimyəvi tullantılarla çirkləndirilməsidir. Dördüncüsü, milli təbiətimizi zənginləşdirən bitkilər, çiçəklər, quşlar, balıqlar və heyvanlar fəsiləsindən olan ekoloji sərvətlərimizə qarşı səlib yürüşünün davam etməsidir. Beşincisi, ekologiyanı zənginləşdirən yaşıllığımızı məhv edib yerində göydələnlərin

ucaldılmasıdır. Altıncısı, yaşadığımız ekoloji mühitin atmosferindən biosferə gələn ozon qatının çirklənmə faizinin çoxalmasıdır. Yeddinci, müxtəlif səbəblər üzündən ölkəmizin flora-faunasına gələn ziyanın artması, yaşadığımız eko-mühitin, radioaktiv maddələr sıxlığının çoxalmasıdır. Səkkizinci, erməni faşistlərinin böyük meşə zolaqlarımızı, o cümlədən Topxana meşəsini qırmaqla biosferimizi, nadir bitki, heyvan və quşlarımızı məhv etməsidir. Doqquzuncu, son zamanlar bir sıra fermer təsərrüfatları, ailə podratçıları ölkəmizin ərazisində torpağın məhsuldarlığının artması məqsədi ilə onu kimyəvi gübrələrlə zəhərləmələridir və s. Bu və ya qeyd etmədiyimiz digər səbəblərdən istər ölkəmizin, istərsə də digər ölkələrin ekoloji bəlaları günü-gündən çoxalır. Əgər bu ekoloji bəlalara qarşı mübarizəni gücləndirməsək, bir sıra ekoloji fəlakətlərlə üzləşə bilərik. Belə informasiyaların şagirdlərə çatdırılması işində “Ana dili”, “Oxu”, “Təbiətşünaslıq” və “Həyat bilgisi” dərslələri kifayət etmir. Bunun üçün musiqi dərsləri və dərslələri də köməyə gəlməlidir. Özü də musiqi dərslərinin imkanları daha genişlənir. Xüsusilə mahnıların öyrədilməsi prosesində iki tərəfin gücündən istifadə edib uşaqların ekoloji tərbiyəsinin təşkili üçün faydalı iş görmək olar. Yəni mahnıların həm söz tərəfləri, həm də melodiya tərəfləri ilə bağlı uşaqların ekoloji tərbiyəsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən tövsiyələrin, məsləhətlərin verilməsi də faydalıdır.

Musiqi məşğələlərində ekoloji tərbiyə mövzusunda öyrədilən hər hansı mahnının söz tərəfi ilə işləyərkən fənlərarası əlaqənin imkanlarından düzgün istifadə edilməsi bu sahədə böyük səmərə verə bilər. Ekoloji mühitlə bağlı mahnı və mətnlərin üzərində işləyərkən “Ekologiya və iqtisadiyyat” və ya “Ekologiya və iqtisadiyyat arasında qarşılıqlı əlaqə” barədə kiçik həcmli informasiya verməyin əhəmiyyəti böyükdür. Bunun üçün pedaqoji kontekstdə yazılmış elmi əsərlərdən fraqmentlər seçib təbiət hadisələrinə dair mahnıların müşayiətilə onlardan istifadə etməyin səmərəsi çoxdur.

Hazırda Yer kürəsində baş verən müharibələr, terror aktları, ayrı-ayrı insan qruplarının törətdikləri qanlı hadisələr də onun ekoloji tarazlığını pozur. Hal-hazırda təbiətin milyon illər ərzində yaratdığı sərvətləri insanın qısa bir müddət ərzində acgözlüklə istifadə etməsi gələcək nəsillərin yaşamasını, mövcudluğunu təhlükə altına qoymuşdur.

Bu gün ekoloji bəlalar ölkəmizdən kənar da tüğyan edir. Belə ekoloji bəlalar ümumbəşəri bəlalara da çevrilə bilər.

Musiqi dərslərində yeri gəldikcə belə informasiyaların verilməsi bir neçə cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə informasiyalar bir tərəfdən ibtidai sinif şagirdlərində “ekologiya”, “ekoloji mühit”, “ekoloji mühitin qorunması” anlayışları barədə ətraflı təsəvvür yaradırsa, digər tərəfdən onlarda ekoloji bəlaları aradan qaldırmaq hissləri oyadır. Nəticədə musiqi nümunələri vasitəsilə ibtidai sinif şagirdlərinin ekoloji tərbiyəsinin formalaşdırılmasının əsası qoyulmuş olur. İbtidai siniflərdə musiqi nümunələrindən istifadə etməklə uşaqların ekoloji tərbiyəsini formalaşdırmağın bir sıra yolları mövcuddur. Bu yollardan ən ümumi əhəmiyyətli yollar hesab olunur. Bəs əhəmiyyətli yollar dedikdə nə nəzərdə tutulur? Əhəmiyyətli yollar dedikdə biz müşahidələr aparmaq, müsahibələr təşkil etmək, dialoq-treninqi tətbiq etmək, şagirdləri interaktiv fəaliyyətə cəlb etmək, ümumpedaqoji üsullardan istifadə etmək yolu ilə şagirdlərin ekoloji tərbiyəsinin imkanlarını üzə çıxarmağı nəzərdə tuturuq. Bu zaman müəllimlərin fəaliyyətindəki rəngarəngliyin də əhəmiyyəti çox böyükdür. Bu barədə danışan professor Fərahim Sadıqov fəaliyyət istiqamətlərinin əsasları ilə bağlı çox dəyərli fikirlər irəli sürür.

Müasir pedaqoji ədəbiyyatda “müəllimin fəaliyyət istiqamətlərinin əsasları” deyəndə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- müəllimin kommunikativ fəaliyyəti;
- müəllimin konstruktiv fəaliyyəti;
- müəllimin idraki (qnostik) fəaliyyəti;
- müəllimin intellektual fəaliyyəti;
- müəllimin fəaliyyətində eksklüzivlik;
- müəllimin fəaliyyətində interaktivlik və s.

Müəllimin özünün hər bir fəaliyyət növünü tətbiq edən zaman onun modelini müəyyənləşdirir. Müasir beynəlxalq təcrübədə buna öyrənmə modeli deyilir (116, s.141).

İbtidai siniflərdə musiqi müəlliminin birinci növ fəaliyyəti zamanı dərslər prosesindəki kommunikativliyi artırır. Müəllimin kommunikativliyinin artması sinifdə aktiv şagirdlərin şəbəkəsini genişləndirir. Musiqi müəlliminin konstruktiv fəaliyyəti isə yeni dərslər modelinin yaranmasına səbəb olur. Musiqi dərslərində şagirdlərin ekoloji tərbiyəsini formalaşdıran yeni bir dərslər modeli yaranır. Müəllimin idraki (qnostik) fəaliyyəti zamanı musiqi nümunəsini hərtərəfli qavrayan yeni şagird intellektini musiqi müəllimi icad edir. Eksklüziv fəaliyyət zamanı çox şeyi az zaman ərzində öyrədən müəllim bütün uşaqları interaktiv fəaliyyətə cəlb edir. Sadalanan modellər içərisində müəllimin konstruktiv öyrətmə modeli musiqi nümunələri vasitəsilə şagirdlərin ekoloji biliklərlə zənginləşməsi baxımından çox faydalıdır.

Uşağın (şagirdin) ictimai münasibətlərə daxil olması onların ictimai inkişafını təmin edir. Məsələyə pedaqoji kontekstdən yanaşsaq və bu fikri pedaqoji cəhətdən əsaslandırmaq istəsək, deməli ki, uşağın ictimai münasibətlərə daxil olması onun pedaqoji prosesə daxil olması deməkdir. Pedaqoji prosesə daxil olan uşaq isə bu prosesdə bilik, bacarıq və vərdislər qazanır və yalnız bunların sayəsində inkişaf edir. Bu inkişafın isə hərtərəfli təmin edilməsindən ötrü təlim prosesində konstruktiv öyrənmə modelinin düzgün tərtib olunması çox vacibdir. Özü də bu modeldə şagirdlərə fəal, sosial yaradıcı fərdlər kimi yanaşılması onların bir şəxsiyyət kimi elmi dünyagörüşlərinin formalaşdırılması işində mühüm əhəmiyyət kəsb edir (116, s.143).

Əgər uşaq mahnı oxuyursa, deməli, o, ictimai münasibətlərə daxil olur. Əgər uşaq şeir deyirsə, ictimai münasibətlərin fəal üzvü olur. Əgər uşaq musiqi alətində ifaçı olaraq çalırsa, deməli, o, ictimai münasibətlərin aparıcı üzvü kimi özünü göstərir. Əgər uşaq xorla oxuyursa, deməli, o, ictimai münasibətlərdəki fəallığını kütləviləşdirir. Deməli, ibtidai sinif şagirdləri ekoloji mühitin saflaşdırılması mövzusunda öyrəndiyi mahnını sinif uşaqları ilə birgə oxuyursa, o zaman musiqi dərslərində ekoloji tərbiyə işi kütləvi surətdə həyata keçirilir.

Göründüyü kimi, musiqi dərslərində şagirdlərin ekoloji tərbiyəsini inkişafı naminə yeni yollar axtarmaq müəllimin qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdəndir.

Musiqi dərslərində fənlərarası əlaqənin imkanlarından istifadə etməklə şagirdlərin ekoloji tərbiyəsini hərtərəfli inkişafını günün tələbləri səviyyəsində təmin etmək olar. Bu şərtlə ki, həyata keçirilən işi məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil təşkil etmək üçün onun elmi, pedaqoji, metodik imkanları və təşkili yolları düzgün müəyyənləşdirilsin.

-Musiqi dərslərində ekoloji mühitin qorunmasına aid mahnıların düzgün seçilməsi;

-mahnıların söz mətnləri üzərində iş apararkən ətraf mühitə məhəbbət hissini aşılaman anlayışların təsir gücündən yerli-yerində istifadə etmək;

-mahnıların musiqi mətnlərinin ekoloji hisslər oyadan təsir gücünü ortaya çıxarmaq;

-dərslər mərhələlərini düzgün müəyyənləşdirmək;

-musiqinin digər fənlərlə, xüsusilə ana dili, həyat bilgisi, təbiətşünaslıq və təsviri incəsənət fənləri ilə qarşılıqlı əlaqəsindən ekoloji tərbiyə naminə məharətlə istifadə etmək.

Qarşıya qoyulan belə pedaqoji tələbləri gözləməklə musiqinin digər fənlərlə əlaqəsi zamanı ibtidai sinif şagirdlərinin ekoloji tərbiyəsini günün tələbləri səviyyələrinə yüksəltmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.N. Pedaqogika (dərslər vəsaiti). Bakı: Mütərcim, 2010
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Haqqında Qanunu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı, 2010
3. Həsənlı O.Q., Bəylərov T.M. Şagirdlərin ekoloji tərbiyəsi. Bakı: Mütərcim, 2007
4. Sadiqov F.B. Uşaqların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması işinin elmi-pedaqoji əsasları. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 1994, 221 s.

SUMMARY

Sevda Khalilova

WAYS OF FORMATION OF ECOLOGICAL EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN BY USING MUSICAL SAMPLES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

The article presents the problem of formation of ecological education of primary school students using musical samples studied in the Republic of Azerbaijan, as an issue that enriches the history of our pedagogical thought. Observations suggest that in our time, ecological education of primary school children is a requirement of the time. In accordance with this requirement, it is necessary to teach ecology as a discipline. When writing children's songs, our composers should pay a special attention to musical patterns that will contribute to the formation of ecological education.

Key words: ecology, music samples, ecological knowledge, nature

РЕЗЮМЕ

Халилова Севда

ПРИМЕРЫ МУЗЫКИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЕГО ВОСПИТАНИЯ

В статье представлена проблема формирования экологического воспитания учащихся начальных классов с использованием музыкальных образцов, изучаемых в Азербайджанской республике, как проблема, обогащающая историю нашей педагогической мысли.

Наблюдения дают основание говорить о том, что в наше время экологическое воспитание младших школьников-требование времени. В соответствии с этим требованием необходимо преподавание экологии как дисциплины.

Наши композиторы при написании детских песен должны уделять особое место музыкальным образцам, которые будут способствовать процессу формирования экологического воспитания.

Ключевые слова: экология, музыкальные паттерны, экологические знания, природа

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Məqalə daxil olmuşdur: 07 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 21 sentyabr 2020-ci il

OKTAY RZAYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

oktay_rzayev@mail.ru

UOT: 56.29.73

FÖVQƏLADƏ HALLARDA MÜLKİ MÜDAFİƏ KƏŞFİYYATININ TƏŞKİLİ VƏ APARILMASI QAYDALARI

Məqalədə Fövqəladə hallar zamanı Mülki müdafiə kəşfiyyatının təşkili və aparılması qaydaları öz əksini tapmışdır.

Məqalədə həmçinin kəşfiyyatın konkret məqsədləri, ilk növbədə məlumatların toplanması və müddətləri açıq şəkildə göstərilmişdir.

Kəşfiyyatı təşkil etmək üçün Mülki müdafiə qərargahının rəisi tam məsuliyyət daşıyır, bunun bilavasitə təşkilatçısı isə Mülki müdafiə qərargahı rəisinin müaviniyədir.

Məqalədə daha sonra kəşfiyyatı təşkil etmək üçün əsas sənəd kəşfiyyat planıdır kimi məsələlər göstərilib.

Məqalənin bir hissəsində isə göstərilir ki, radiasiya və kimya müşahidə postları, müşahidə və laboratoriya nəzarəti şəbəkəsi obyektlərdə yaradılır, təhlükə yaranarkən bilavasitə fəaliyyətə başlayır.

***Açar sözlər:** kəşfiyyat, kəşfiyyat planı, obyekt sxemi, Mülki müdafiə qərargah rəisi, şualanma dozası, Radiasiya və kimyəvi müşahidə postları, kəşfiyyat qrupu, müşahidə və laboratoriya nəzarəti şəbəkəsi*

Kəşfiyyatı təşkil etmək bütün mülki müdafiə rəhbərlərinin, qərargahlarının və komandirlərinin vacib vəzifələrindəndir.

Kəşfiyyatın konkret məqsədlərini, ilk növbədə hansı məlumatların toplanmasını və müddətlərini, bunun üçün istifadə ediləcək qüvvələri FHN-nin rəhbərliyi ilə mülki müdafiə rəhbəri müəyyənləşdirir.

Kəşfiyyatın dəqiq təşkil edilməsi üçün mülki müdafiə qərargahının rəisi tam məsuliyyət daşıyır; bu işin bilavasitə təşkilatçısı isə mülki müdafiə qərargahı rəisinin müaviniyədir. O, mülki müdafiə rəhbərinin qərarına və qərargah rəisinin konkret göstərişlərinə uyğun olaraq, kəşfiyyat tədbirlərini planlaşdırır, qrupları və manqaları fəaliyyətə hazırlayır, kəşfiyyata göndərir, onlardan alınan kəşfiyyat məlumatlarını toplayır, təhlil edir və ümümləşdirir. Fəlakət rayonlarında, yaxud zədələnmə ocaqlarında vəziyyət barədəki bu məlumatlar dərhal mülki müdafiə rəhbərlərinə və yuxarı qərargaha FHN-nin müvafiq orqanlarına təqdim edilir, həmçinin tabelikdəki qərargahlara, dəstə komandirlərinə çatdırılır.

Kəşfiyyatı təşkil etmək üçün əsas sənəd-kəşfiyyat planıdır. Plan müvafiq mülki müdafiə qərargahında əvvəlcədən tərtib edilir, yuxarı qərargahla razılaşdırılır və mülki müdafiə rəhbəri tərəfindən təsdiqlənir.

Plana obyektin sxemi (rayonun xəritəsi) əlavə edilir, burada idarəetmə məntəqələrinin, mühafizə qurğularının, kəşfiyyat bölmələrinin yerləri, bu bölmənin konkret fəaliyyət marşrutları, vəzifələrini yerinə yetirdikdən sonra toplanmış məntəqələri şərti işarələrlə göstərilir, mülki müdafiə qərargahının rəisi bölmə komandirlərinə kəşfiyyata aparmaq barədə şifahi sərəncamı məhz bu sxem əsasında verir. Sərəncamda yaranmış vəziyyət barədə qısa məlumat verilir, kəşfiyyatın nə münasibətlə aparıldığı onun konkret vəzifələri və icra müddəti, marşrutlarda fəaliyyət vaxtı rabitə yaratmaq və kəşfiyyatın nəticələri barədə məlumat vermək qaydaları dəqiq göstərilir. Kəşfiyyat bölmələri radioaktiv

zəhərlənmə ocaqlarına göndərilən hallarda isə, həmçinin şəxsi heyətin yol verilən şüalanma dozası da müəyyən edilir.

Şəhərdə, rayonda və obyektlərdə kəşfiyyat işlərinə radiasiya və kimya müşahidəsi postları, mülki müdafiə kəşfiyyat qrupları xidmətlərin və dəstələrin kəşfiyyat mənzilləri (bölmələri), habelə müşahidə və laboratoriya nəzarəti şəbəkəsinin (MLNŞ) müəssisələri cəlb edilir.

Radiasiya və kimya müşahidəsi postları(RKMP)

Bütün obyektlərdə yaradılır və təhlükə yaranarkən bilavasitə fəaliyyətə başlayırlar. Onların əsas vəzifələri radioaktiv və kimyəvi zəhərlənmələri vaxtında aşkar etmək, müşahidə sahəsində vəziyyətin dəyişməsinə fasiləsiz nəzarət etmək və qərargaha müntəzəm surətdə məlumat verməkdir. Təbii fəlakət və istehsalat qəzaları vaxtı onlara digər vəzifələrdə tapşırıla bilər. Post elə yerdə qoyulmalıdır ki, oradan hər tərəfi müşahidə etmək mümkün olsun və postun özü mülki müdafiənin idarə etmə məntəqəsinin yaxınlığında yerləşsin. Müşahidəçilərin daldalanması və növbədən sonra dincəlməsi üçün burada hökmən üstüörtülü səngər düzəldilir, müşahidəçi duran yerdə cəhətləri göstərən nişan qoyulur. Postun heyəti onun rəisindən və iki müşahidəçidən ibarətdir. Onlar müşahidəni vizual üsulla, habelə radiasiya və kimya kəşfiyyatı cihazları vasitəsilə aparırlar. Bu məqsədlə onlar cihazlardan əlavə həmçinin fərdi mühafizə dəstələri, rabitə və xəbərdarlıq vasitələri, kompas, saat, səmt göstərən və bucaq ölçən xüsusi limb, müşahidə jurnalı, habelə öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün lazım olan digər avadanlıqla təchiz olunurlar.

Kəşfiyyat qrupu məqsəti isə təbii fəlakət, qəza nəticəsində bilavasitə obyektə, digər fəaliyyət rayonunda, habelə düşmən basqınından sonra zədələnmə ocağında, hərəkət marşrutlarında yaranmış vəziyyəti öyrənmək məqsədi ilə göndərilir. Kəşfiyyat qrupu, onun komandirindən və hərəsi üç nəfərlik bir rabitə və bir neçə kəşfiyyat mənzillərindən ibarət olur. Hər mənzil bir-birindən 500 m aralı üç mühafizə qurğusunda, yaxud 800 m-dək zolaqda (şəhərin 2-3 məhəlləsindən ibarət sahədə) kəşfiyyat aparmaq üçün nəzərdə tutulur. Qrup fərdi mühafizə vasitələri, radiasiya və kimya kəşfiyyatı cihazları, hədd nişanları dəsti, fərdi dozimetrlərlə təchiz edilir, fəaliyyətə başlayarkən ona nəqliyyat və rabitə vasitələri, habelə hərəkət marşrutunun sxemi, obyektə kəşfiyyat aparıqda isə kəşfiyyat sxemi verilir.

Zəhərlənmə rayonlarında kəşfiyyat aparılarkən, radiasiya səviyələri 0,5 rentgen saat olan, yaxud kimyəvi zəhərlənmə aşkar edilən zonanın hüdudları hədd nişanları vasitəsilə nişanlanır.

Zəhərlənməni ölçdükdən sonra kəşfiyyatçı hədd nişanı qoyur və nişanda zəhərlənmənin növünü, səviyyəsini və ölçmə vaxtını qeyd edir. Hədd nişanı yolun kənarında yaxşı görünən yerdə qoyurlar ki, onun üst tərəfi yerdə zəhərlənmə olmayan və ya az olan sahəyə tərəf dursun. Qrupun komandiri hərəkəti davam etdirərək marşrutun sxemində hər dəfə zəhərlənmə ölçülən yeri, zəhərlənmənin (növünü) və ölçülmə vaxtını kəşfiyyat jurnalında qeyd edir və bu barədə radio vasitəsilə obyektin mülki müdafiə qərargahına məlumat verir.

Obyektin ərazisində kəşfiyyatçılar müxtəlif sexlərdə, qurğularda, xüsusən də xilas etmə işləri aparılacaq sahələrdə zəhərlənmənin növünü, səviyyəsini (dərəcəsini) təyin edir, vəziyyətin dəyişməsinə nəzarət edirlər.

Kəşfiyyata başlamaq üçün çıxış məntəqəsinin yeri obyektin yaxınlığında müəyyən edilir. Burada qrupun komandiri vəziyyətlə tanış olub obyektə kəşfiyyat aparmaq üçün mənzillərə tapşırıq verir. Kəşfiyyatçılar obyektin sexlərində, sığınacaqlarında, xilas etmə aparılacaq yerlərdə yaranmış vəziyyəti (dağıntıların, yanğınların xarakterini, adamlar qalmış yerləri və s.) öyrənir, zəhərlənmənin səviyyələrini ölçürlər. Belə yerlər, adətən, əvvəlcədən müəyyən edilir və yuxarıda deyildiyi kimi, obyektin kəşfiyyat sxemində (planında) göstərilir.

Kəşfiyyat qurtarandan sonra kəşfiyyat qrupu (mənzilləri) toplanış məntəqəsinə gəlir; komandir qərargaha vəzifələrin yerinə yetirilməsi haqqında məlumat verir və kəşfiyyat sxemini təqdim edir. Bundan sonra o, lazımı hallarda avtomobilin, şəxsi heyətin zəhərlənmə dərəcəsini yoxlayır, buna ehtiyac varsa, xüsusi təmizləmə işlərini təşkil edir, dozimetrlərin göstəriciləri əsasında şəxsi heyətin məruz qaldığı şüalanma dozalarını hesablayır və qrupu yeni vəzifələrin icrası üçün işə hazırlayır. Müxtəlif təbii fəlakətlər və qəzalar zamanı aparılan kəşfiyyatın xüsusiyyətləri, əsasən, onun konkret vəzifələrində təzahür edir.

Qəza yerlərini diqqətlə müayinə etməklə, adamlar toplanan yerlərə, anbarlara su mənbələrinə xüsusən diqqət yetirməklə, havadan və torpaqdan nümunələr götürüb analizə göndərməklə vəzifələrin öhdəsindən gəlmək mümkündür.

Güclü zəlzələdən sonra aparılan kəşfiyyatın əsas vəzifələri isə bina və tikililərin nə dərəcədə dağıldığını, uçqunlar altında adamlar qalan yerləri və onların vəziyyətini, ikinci zədələnmə ocaqlarını (yanğın, daşqın, kimyəvi zəhərlənmə) yaranıb yaranmadığını öyrənmək qaz, su, elektrik şəbəkələrində qəzaların yerini, dərəcəsini, qəza xilasətmə işlərinin növünü, həcmi və s. müəyyən etməkdən ibarətdir.

Daşqın və sel vaxtı kəşfiyyat bölmələri fəlakətli sahələrin hüdudlarını, yardıma ehtiyacı olan adamlar, habelə kənd təsərrüfatı heyvanları qalmış sahələri müəyyənləşdirir, daşqın zonasından çıxarılmalı maddi sərvətləri aşkar edir, üzgüçülük vasitələrindən istifadə edilməsi üçün marşrutlar axtarılır və s.

Sülh və müharibə dövründə ətraf mühitin sağlamlığı üzrə kəşfiyyat işlərinin bir qismi də respublikanın müşahidə və laboratoriya nəzarəti şəbəkəsi tərəfindən yerinə yetirilir. Bu şəbəkənin vəzifələri, tərkibi, fəaliyyət qaydası xüsusi əsasnamə ilə təsdiq edilmişdir.

Müşahidə və laboratoriya nəzarəti şəbəkəsi (MLNŞ) (Nazirlər Kabinetinin 409 sayılı qərarı ilə tənzimlənir) ətraf mühitin radioaktiv, kimyəvi, güclü təsirli və bakterial maddələrlə zəhərlənməsinə müşahidə və laboratoriya nəzarəti etməkdən mühafizə tədbirləri görülməsi üçün müvafiq dövlət orqanlarına məlumat verməkdən ötrü nəzərdə tutulmuşdur.

Müşahidə və laboratoriya nəzarəti şəbəkəsinə əsasən bu təşkilatlar cəlb edilir: Səhiyyə nazirliyinin sanitar-epidemiologiya mərkəzləri və stansiyaları; Kənd Təsərrüfatı və Ərzaq Nazirliyinin baytarlıq laboratoriyaları, baytar nəzarəti postları və bitki mühafizəsi stansiyaları Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi radiometriya laboratoriyası və digər laboratoriyalar; Daxili İşlər Nazirliyi şəhər və rayon polis şöbələrinin struktur bölmələri; Müdafiə Nazirliyinin xüsusi bölmələri; Respublika FHN-nin kimyəvi-radiometriya laboratoriyası; nazirliklərin ərazi icra hakimiyyəti başçıları və obyektlərin radiasiya və kimya müşahidəsi postları; habelə bir sıra digər respublika təşkilatlarının sahə laboratoriyaları.

Müşahidə və laboratoriya nəzarəti şəbəkəsi üçün konkret şəraitdən asılı olaraq, üç rejim müəyyən edilmişdir; gündəlik, yüksək hazırlıq və fəvqəladə iş rejimi.

Gündəlik iş rejimi ekoloji, təbii, texnogen, həm də epidemik cəhətdən normal adi iş şəraitin əhatə edir. Bu rejimdə respublikanın müdafiə, səhiyyə, kənd təsərrüfatı, daxili işlər, ekologiya və təbii sərvətlər nazirliklərinin və FHN-nin struktur bölmələrinin qüvvələri ilə ətraf mühitdə kimya, radiasiya, epidemiya, epizootiya, epifitotiya müşahidəsi və laboratoriya nəzarəti aparılır.

Yüksək hazırlıq rejimində texnogen, epidemik şərait kəskin sürətdə pisləşdikdə, həmçinin fəvqəladə hallar ehtimalı yarandıqda təbii mühitdə və təhlükə potensialı obyektlərdə müşahidə və nəzarət gücləndirilir, şəbəkənin xüsusi fəvqəladə iş rejiminə keçirilməsinə hazırlıq görülür.

Fəvqəladə rejimdə isə gündəlik rejimdə fəaliyyət göstərən qüvvələrdən əlavə həmçinin: müşahidə və laboratoriya nəzarəti şəbəkəsinə daxil olan nazirlik, komitə, şirkət, Emlər Akademiyası və s. idarələrin müvafiq qüvvələri ilə həm müşahidə, həm də laboratoriya nəzarəti aparılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ocaqov H.O. Fəvqəladə hallarda həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi
2. Mazanov İ.M. Mülki müdafiə
3. Ocaqov H.O. Fəvqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması
4. Rzayev O.R. Mülki müdafiədən mühazirə mətnləri

SUMMARY

Oktay Rzayev

**THE ORGANIZATION OF CIVIL DEFENCE INTELLIGENCE IN
CASE OF EMERGENCY AND RULES OF CONDUCT**

The article presents rules for organizing and conducting civil defense intelligence in emergency situations. The article also clearly states the specific objectives of the intelligence, primarily the data collection and timing. The Chief of the Civil Defence Staff bears full responsibility for organizing the intelligence and the deputy chief of the Civil Defence Staff is the direct organizer.

The article also emphasizes that the main document for organizing intelligence is an intelligence plan. The author states that radiation and chemical observation posts and a network of surveillance and laboratory control are set up at the objects to operate directly in case of danger.

Key words: *intelligence, reconnaissance plan, facility scheme, Chief of Civil Defense Staff, radiation dose, Radiation and chemical observation posts, reconnaissance team, observation and laboratory control network*

РЕЗЮМЕ

Октай Рзаев

**ОРГАНИЗАЦИЯ РАЗВЕДКИ ГРАЖДАНСКОЙ ОБОРОНЫ В
ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЯХ И ПРАВИЛА ИХ ПРОВЕДЕНИЯ**

В статье изложены правила организации и ведения разведки гражданской обороны при чрезвычайных ситуациях.

В статье также четко обозначены конкретные цели разведки, в первую очередь сбор данных и сроки. За организацию разведки полную ответственность несет начальник штаба гражданской обороны, а непосредственным организатором ее является заместитель начальника штаба гражданской обороны.

Далее в статье основным документом для организации разведки является план разведки были указаны такие вопросы, как:

В части статьи указывается, что на объектах создаются радиационные и химические наблюдательные посты, сеть наблюдения и лабораторного контроля, которые начинают действовать непосредственно при возникновении опасности.

Ключевые слова: *разведка, план разведки, схема объекта, начальник штаба гражданской обороны, доза облучения, посты радиационного и химического наблюдения, группа разведки, сеть наблюдения и лабораторного контроля*

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Məqalə daxil olmuşdur: 07 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 21 sentyabr 2020-ci il

SAHİLƏ ABBASOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
sahileli.uni@gmail.com

UOT: 37.013

ANA DİLİ TƏLİMİNDƏ FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİ İLƏ BAĞLI İŞİN TƏŞKİLİ METODİKASINA DAİR

Ana dili təlimi geniş anlayışdır. 2008-ci ilə qədər onun metodikası Əlifba, Azərbaycan dili, oxu fənləri üzrə proqram və dərsliklərlə aparılmışdır. Kurikulum təhsilində isə onlar Azərbaycan dili fənnində ehtiva olunur. Təlimin məzmununda folklor nümunələrinin sayı, məzmunu və tədrisi həmişə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Çünki, belə materiallar şagirdlərin nitq və təfəkkürünü inkişaf etdirmək cəhətdən geniş imkanlara malik olur. Kurikulum sistemində folklor nümunələri (atalar sözləri, məsəllər, tapmacalar, laylalar, öyüd və nəsihətlər, habelə dastan, nağıllardan parçalar və s.) interaktiv metodlar və formalarda öyrədilir. Folklor nümunələri şagirdlərin maraqla oxuduğu və dinlədiyi həmçinin də mənimsədiyi parçalar olsalar da bu işdə problemlər də yox deyildir. Həmin problemlərdən ən başlıcası onların, xüsusilə də nəzmlə verilənlərin əzbərlənməsinə əhəmiyyət verilməməsi ilə əlaqədardır. Məqalədə folklor nümunələrinin öyrədilməsinin ənənəvi və müasir səviyyəsi ilə bağlı məsələlərin tədqiqindən və alınan nəticələrin nəzəri və təcrübi əhəmiyyət kəsb etməsindən bəhs olunur.

Açar sözlər: təlimin məzmunu, təlim nəticələri, mənimsəmə, gözlənilən nəticələr, folklor materialları, nitq inkişafı metodikası

Ənənəvi təhsildə ana dili metodikası əlifba, hüsnxətt, oxu və Azərbaycan dilinin öyrədilməsindən ibarət idi. İbtidai təhsil sahəsinin mütəxəssisləri (A. Abdullayev, Y.Kərimov, A.Rəhimov, E.Maqsudov, N.Cəfərova və başqaları) monoqrafiyalarının hər birində məsələ məhz bu şəkildə qoyulmuşdur (Bax: 1; 2; 3; 4; 5). Lakin 2008-ci ildən bəri fəaliyyət göstərən yeni metodik sistemdə ana dili terminindən az saylı xalqların ölkələrinin adı kimi istifadə olunmağa başlamışdır. Odur ki, biz burada ana dili əvəzinə, Azərbaycan dili terminindən istifadə etməli olacağıq. Azərbaycan dili anlamında hazırda oxu təliminin də məzmununun ehtiva olunduğunu nəzərdə tutacağıq.

Qeyd etməliyik ki, 2008-ci dərslər ilindən ibtidai təhsilin Azərbaycan dili dərsliklərində əlifba, oxu, Azərbaycan dili, yəni dil qaydaları əhatə olunur. Təlimin məzmunu da dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı və dil qaydaları üzrə standartların gerçəkləşdirilməsindən ibarətdir.

I-IV sinif Azərbaycan dili dərsliklərində təlim fəaliyyəti mətn üzrə işlərdən başlayır. Mətnin didaktik materialları nitq, danışmaq, ünsiyyət parçası kimi nəzərdə tutulur. Onun üzərində hər bir iş induktiv yolla yəni müşahidələrdən təhlillərə, ümumiləşdirmələrə əsaslanmaqla qurulur ki, bu strategiya da dili hazır nitqdən istifadə ilə öyrənmək didaktikası sayılır. Belə bir didaktik nəzəriyyə Qərbdən əxz olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum) sənədində istinad edilən 6 prinsip sırasında tələbyönlülük, nəticəyönlülük, şagirdyönlülük və tərbiyəçilik xüsusi önəm kəsb edir. İbtidai siniflərdə ana dili təliminin mahiyyətə inkişafetdirici və tərbiyəçici funksiyası yerinə yetirildiyindən burada şagirdlərin nitq və dil bacarıqlarına yiyələnməklə ümumi nitq inkişafına nail olmaq vəzifəsini həyata keçirmək başlıca vəzifələrdən sayılır. Bunun üçün nitq fəaliyyəti (dinləyib-anlama və danışma, oxu və yazı) uyğun şəkildə işlənmişdir (Bax: 5;9).

Nəzərə alaq ki, hazırki dərsliklərin mətnlə başlaması ilk növbədə tərbiyəçiliyi və inkişafetdiriciliyi daha çox aktuallaşdırır. Atalar sözləri, məsəllər, nəsihətlər və ya folklor motivli

müdrük kəlamlar inkişafetdirici olduğu kimi, həm də tərbiyədidir. Fikir verək: Güc birlikdədir; özgəyə quyu qazan özü düşər; dost dostu tən gərək, tən olmasa, gen gərək; əvvəl dostum sonra mən; vətən hamıya ana olduğu üçün Ana Vətən adlanır; vətənə gəldim, dinə-imana gəldim və s.

Qeyd etdiyimiz kimi, əsas mətnlər folklor nümunələrindən ibarət olduğu kimi, onların məzmunundan çıxan nəticələri də tapmacalar, atalar sözləri və s. folklor nümunələri bəzəyir. Ənənəvi təlimdə də iş belə qurulardı, ancaq təlim işi mətndən başlamazdı. Mətnlər oxu dərslərində olardı. Folklor materialları da həmin dərslərdə verilərdi. Azərbaycan dili dərsləri isə dili qayda və təriflər nitq nümunələri imla, ifadə və inşa məzmunlu çalışmalardan ibarət olardı.

Hazırda əsas mətnin motivasiya olunması, tədqiqat sualının müəyyənləşdirilməsi, təhlil və müzakirə edilməsi, habelə nəticələrin qiymətləndirilməsi şagirdlərin nitq və təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi baxımından daha optimal sayılır. Bu metodologiyaya görə, üzərində fonetik, leksik və s. işlər aparılan əsas mətn sanki, ifadə mətnidir. Həmin mətnin üslubunun, etik-estetik, ictimai-siyasi, publistik cəhətlərdən təhlili, habelə yeni mətn qurmaqla tamamlanması da bir növ, inşa yaratmaqdır. Əsas mətn öz epik – lirik məzmununa görə ya yazılı ədəbi-bədii və yaxud da folklor nümunələrindən ibarət olmalıdır. Bu şərt tarixən belə olmuş və indi də belədir. Pedaqoji nəzəriyyələrə görə, ibtidai sinif şagirdləri üçün həm yazılı və həm də şifahi ədəbiyyat, yəni folklor nümunələri nitq və təfəkkür üzrə inkişafetdirici və tərbiyədidir məzmunu malik olur. Bir qayda olaraq dərslərdə folklor nümunələri geniş yer tutur. Oxu və dinləmə mətnlərinin nağıl və dastanlardan seçilməsi, habelə əsas mətnin məzmununa uyğun atalar sözləri və məsəllər, eyni zamanda digər didaktik parçalardan, məsələn bayatılar laylalar, oxşamalar və s. mətn parçalarından istifadə olunması dərsləri bəzəyən nümunələrdir.

Bu baxımdan öz tədqiqatımızda folklor nümunələrinin tədrisi metodikası ilə bağlı vəziyyəti öyrənməyi qarşıya məqsəd qoymuşuq və nəzəri cəhətdən belə hesab etmişik ki, ibtidai siniflərin Azərbaycan dili təlimində folklor nümunələri ilə bağlı aparılan işlər təkmilləşmələrə möhtacdır və şagirdlərin bu sahədə bilik-bacarıq və dünyagörüşü müasir tələblər səviyyəsindən aşağıdır. Odur ki, biz kurikulum nəzəriyyəsini öyrənməli, o cümlədən dərslər və müəllim üçün metodik vəsaitləri, habelə məktəb təcrübəsini, ən başlıcası, şagirdlərin bilik bacarığının səviyyəsini öyrənmək sahəsində kompleks tədqiqatlar aparmalı olduq. Eyni zamanda I-IV sinif “Azərbaycan dili” dərslərində folklor nümunələrinin sayının və həcmnin, metodik vəsaitlərdə təlim ardıcılığının qeyri-qənaətbəxş olduğunu gördük və bütün bunlar da bizim tədqiqat mövzumuzun problematikliyi göstərmiş oldu.

Tədqiqatın obyektı. İbtidai siniflərin Azərbaycan dili dərslərində folklorla bağlı işin metodikası tədqiqatın obyektini təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Azərbaycan dili təlimində folklor nümunələri təliminin inkişafetdirici və tərbiyədidir sistemini yaratmaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədi. İbtidai siniflərin Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin folklor materialları ilə bağlı nümunələri mənimsəmələrində yeni dinamizm verilməsini təşkil etməkdən ibarətdir.

İbtidai siniflərin Azərbaycan dilindən kurikulum dərslərində bu məsələnin qoyuluşunu ənənəvi ilə tutuşdurub nəticələr çıxarmaqdan, təcrübənin ümumiləşdirməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın fərziyyəsi. Əgər ibtidai siniflərdə folklor nümunələrinin idraki və təcrübə aspektlərindən optimal təlim sistemi yaradılsa, inkişafetdirici və tərbiyədidir məzmunlu təlim nəticələri kurikulum tələblərini təmin etmiş olar. Bu fərziyyənin reallaşdırılması tədqiqatın qarşısında aşağıdakı vəzifələrin qoyulmasını zəruri etmişdir: 1) Dərslər və metodik vəsaitlərdə məsələnin qoyuluşunu öyrənib təhlil etmək; 2) Ənənəvi təlim üzrə proqram və dərslərdə folklor nümunələri ilə bağlı məsələni öyrənib kurikulum təlimi sistemi ilə müqayisə etmək; 3) Şagirdlərin folklor nümunələrini necə mənimsədiyi dərsləri müşahidələr vasitəsilə müəyyənləşdirmək; 4) İbtidai sinif müəllimləri ilə problem və mövzu baxımından məsləhətləşmələr aparmaq və söhbətlər keçirmək; 5) Folklor nümunələrinin tədrisi sistemini yaratmaq, eksperimentdən keçirmək və nəticələrini yekunlaşdırıb təcrübəyə yeni ideyalar əsasında təkliflər vermək və s.

Tədqiqatın metodoloji əsasını fakt və hadisələri araşdırıb öyrənmək və dəyişmək məqsədi ilə

tətbiq olunan prinsiplərin, metodların və nəzəri müddəaların məcmusu təşkil edir.

Tədqiqatın metodları. İşin gedişi prosesində müşahidə, sorğu, müqayisə kimi nəzəri təhlil, ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Pedaqoji eksperimentlər 3 mərhələdə aparılmışdır. Müəyyənləşdirici eksperiment 2005-2010-cu illəri əhatə edir ki, məktəb təcrübəsində vəziyyəti öyrənmək məqsədi ilə nəzərdə tutulan plan əsasında sinif müəllimləri ilə sorğu keçirilmiş, təlim prosesi müşahidə olunmuşdur.

Eksperimentin öyrədici mahiyyət daşıyan ikinci mərhələsi 2010-2015-ci illəri əhatə edir. Bu mərhələdə folklor nümunələri ilə bağlı ifadəli oxu və nitq bacarıqlarının inkişafına xidmət edən ən səmərəli imkan və yollar müəyyənləşdirilmiş və onlar metodik əsaslarda izlənilmiş təlim prosesində həyata keçirilmişdir.

Yoxlayıcı eksperiment mərhələsi 2016-2020-ci illərdə aparılmışdır. Bu mərhələdə təcrübə işinin materialları bir daha nəzərdən keçirilmiş, alınan nəticələr sistemləşdirilmiş və müvafiq ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Eksperimentlər Naxçıvan şəhərinin 3, 5, 17, habelə Culfa rayonunun Bənəniyar kəndi və Babək şəhər 1 nömrəli məktəblərində həyata keçirilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, folklor materiallarının optimal həcmi və tədrisi ilə bağlı yeni ideyalar müəyyən edilmiş və həyata keçirilmişdir. Habelə, şagirdlərin optimal mənimsəməsinin məzmunca, kəmiyyət və keyfiyyətcə daha təkmil olması sübuta yetirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti folklor materiallarının üzərində məntiqi və ifadəli oxuya optimal vaxt müəyyənləşdirilməsi, həmin nümunələrin, şagirdlərin nitqinə daxil edilməsi və nümunəvi təqdimatların keçirilməsi, habelə bu işdə proqnostik, formativ və summativ qiymətləndirilmələrlə əlaqədardır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat aşağıdakı istiqamətlərdə tətbiq olunmaqla praktik əhəmiyyət daşıyır: 1) Şagirdlərin ifadəli oxu, habelə nitq bacarıq vərdişlərinin formalaşdırılmasında; 2) Məktəbdə yüksək səviyyəli ədəbi-bədii tədbirlərin keçirilməsində; 3) Şagirdlərdə nağıletmə və nitq zənginliyi bacarıqlarının səviyyəsinin yüksəldilməsində; 4) Folklor nümunələri ilə öyrədici disbut dialoq diskussiya və s. özünüifadə yarışlarının keçirilməsində; 5) Təkmilləşmə kurslarında mühazirələrin oxunmasında, təcrübə nümunələrin internet paylaşımında və s.

Müdafiyyə təqdim olunan müddəalar aşağıdakılardır:

1. İbtidai siniflər üzrə Azərbaycan dili kurikulumunda folklor nümunələrinin tədrisi şagirdlərin nitq və təfəkkürünün inkişafında çox əhəmiyyətli rol oynayır, lakin bu işin metodik sistemi hər tərəfli təkmilləşmə tələb etmişdir.

2. Yeni metodik sistemlə qurulan təlim prosesi son nəticədə şagirdlərin məntiqi və ifadəli oxu vərdişlərinin səviyyəsini yüksəldir, onların nitqini məzmunca zənginləşdirir.

3. Folklor materialları ilə I-IV sinif şagirdlərinin nitqini inkişaf etdirməklə zənginləşdirmək onların təfəkkürünü dərinləşdirir və təhlil aparma və şərh etmə bacarığını yüksəldir, habelə onların dünyə görüşünün genişlənməsi üçün möhkəm zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A.S. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası. Maarif, 1968
2. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi. Naşir, 2005
3. Rəhimov A.R. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Mütərcim, 2003
4. Həsənov M.M., Cəfərova N.B. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası (dərslük). Bakı: Mütərcim, 2013
5. Abdullayeva M.M. İbtidai siniflərdə sintaksis elementlərinin öyrədilməsi prosesində ifadəli oxu vərdişlərinin inkişafı yolları. Avtoref. Bakı: 2013
6. Balıyev H.B., Balıyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Qismət, 2013

SUMMARY

Sahila Abbasova

**ABOUT THE METHODOLOGY OF ORGANIZATION OF
FOLKLORE SAMPLES IN TEACHING NATIVE
LANGUAGE**

Mother tongue teaching is a broad concept. Until 2008, his methodology was carried out with programs and textbooks on the Alphabet, Azerbaijani language, Reading. In curriculum education, they are included in the subject of the Azerbaijani language. The number and content of folklore samples in the content of the training and its teaching have always attracted the attention of researchers. Because such materials have a wide range of opportunities to develop students' speech and thinking. In the curriculum system, examples of folklore (proverbs, parables, riddles, lullabies, reminders and advice, as well as passages from fairy tales, etc.) are taught in interactive methods and forms. Although folklore samples are pieces that students read and listen to with interest, as well as mastery, there are still problems in this work. The most important of these problems is their lack of attention to memorization, especially in verse. The article discusses the study of issues related to the traditional and modern level of teaching folklore and the theoretical and practical significance of the results obtained.

Key words: *learning content, learning outcomes, assimilation, expected results, folklore materials, methods of speech development*

РЕЗЮМЕ

Сахила Аббасова

**О МЕТОДОЛОГИИ ОРГАНИЗАЦИИ МАТЕРИАЛОВ ФОЛЬКЛОРНЫХ
ОБРАЗЦОВ В ОБУЧЕНИИ РОДНОГО
ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ**

Обучение на родном языке - это широкое понятие. До 2008 года его методика осуществлялась с программами и учебниками по алфавиту, азербайджанскому языку, чтению. В учебную программу обучения они включены по предмету азербайджанский язык. Количество и содержание фольклорных образцов в содержании обучения и его преподавания всегда привлекали внимание исследователей. Потому что такие материалы имеют широкий спектр возможностей для развития речи и мышления учащихся. В системе обучения примеры фольклора (пословицы, притчи, загадки, колыбельные, напоминания и советы, а также отрывки из сказок и т. Д.) Преподают в интерактивных методах и формах. Хотя образцы фольклора - это произведения, которые студенты читают и слушают с интересом, а также мастерством, в этой работе все же есть проблемы. Самая главная из этих проблем - невнимание к запоминанию, особенно в стихах. В статье рассматриваются вопросы изучения традиционного и современного уровня преподавания фольклора и теоретическая и практическая значимость полученных результатов.

Ключевые слова: *содержание обучения, результаты обучения, усвоение, ожидаемые результаты, фольклорные материалы методы развития речи*

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev
Məqalə daxil olmuşdur: 07 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 21 sentyabr 2020-ci il

SƏRCAN SADIQOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

sarjansadigova@gmail.com

UOT: 373 (075.2)

SİNİFDƏ DİSKUSSIYA BACARIQLARININ İNKİŞAFI

Məqalədə müəllif sinifdə diskussiya bacarıqlarının inkişafından bəhs etmişdir və qeyd etmişdir ki, diskussiya savadlı öyrənmə fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Müəllimlərin tələbələrin diskussiyadan uğurlu nəticələr əldə etmələri üçün vacib olan məsələləri uyğun şəkildə planlaşdırmalı olduqları vurğulanmışdır.

Burada həmçinin diskussiyanın növlərindən də bəhs edilmiş və onların faydaları göstərilmişdir. Müəllif tələbələrə diskussiya öncəsi məşq vaxtı verməyin vacib olduğunu oxucuların diqqətinə çatdırmışdır.

Müəllif sonda belə qənaətə gəlmişdir ki, sinifdə diskussiya bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi ilk öncə, müəllimlə tələbə arasındakı qarşılıqlı əlaqədən asılıdır və buna görə müəllimlər tələbələrə muxtariyyətlərini inkişaf etdirmələrində kömək etməyi təmin etməlidirlər.

Açar sözlər: diskussiya, müəllim, tələbə, sinif diskussiyası, sual, cavab, qrup diskussiyası

Diskussiya insanların sual verməsi, görüşləri aydınlaşdırması, fikirlərini bölüşməsi və təqdim olunan fikirlərlə razılaşmadığını ifadə edən interaktiv bir mübadilədir [9]. Buraya kiçik qruplardan və ya cütlərdən ibarət olan bütün öyrənmələri cəlb etmək olar. Demək olar ki, diskussiya hər hansı bir savadlılıq öyrənmə fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsi ola bilər.

Yaxşı idarə olunan bir diskussiya aydın şəkildə danışmağı, diqqətlə qulaq asmağı və növbə alma, söhbətə necə başlamağı bilmək, fasilə üsulları və nəzakət konvensiyaları kimi digər ünsürləri təşviq edir.

Bəzi öyrənmələr tədris mühiti, icma, inanc qrupu və ya maraq qrupundan kənar diskussiyalar yolu ilə konvensiyalarla artıq tanış ola bilərlər. Digərləri üçün bu konvensiyaların açıq şəkildə edilməsinə ehtiyac ola bilər.

Diskussiyaların visual və ya audio səsyzmaları effektiv diskussiya konvensiyalarının təhlili üçün faydalı bir əsasdır və bu dinləməyə tənqidi yanaşmanı təşviq edə bilər [2].

Müəllimlər onlar üçün vacib olan məsələləri səmərəli şəkildə planlaşdırmalıdırlar ki, tələbələr onlardan nə tələb olunduğunu anlasınlar və diskussiyaya öz töfvlərini verməyə özlərini inandırsınlar.

Sinif diskussiyaları öyrənmələr üçün vacibdir və bir çox üstünlüklərə malikdir. Dərs zamanı sinif diskussiyalarını həyata keçirməyin bir çox faydaları vardır [3]. Bu üstünlüklərə aşağıdakılar daxildir:

1. Tələbələrin maraqlarını və iştiraklarını artırır: Diskussiyalarla qarışıq mühazirələr tələbələrin diqqətini saxlamağa kömək edə bilər. Onlar cavablarını müzakirə etdikcə mövzu ilə bağlı fərqli düşüncələr əldə edirlər. Yaxşı sual və cavablar tələbələrə dərinlən düşünməyə və əlaqə qurmağa vadar edə bilər.

2. Müəllimi əlaqə ilə təmin edir: Tələbələr suallara cavab verdikcə müəllimlər onların materialları başa düşdüklerini ölçə bilər. Tələbə suala səhv cavab verirsə, müəllimlər daha sonra tələbələrin cavablarını düzəltmələrinə kömək edə bilərlər.

3. Hazırlığı təşviq edir: Əgər müəllim müntəzəm olaraq tələbələrə bir sinif diskussiyasına cəlb edərsə, tələbələr təyin olunmuş oxu ilə bağlı sual vermək üçün sinifdə hazırlıqlı olmağa daha çox meyilli olacaqlar.

4. Tələbələrin danışıq bacarıqlarını inkişaf etdirir: Bir çox peşəkar mühitdə və ya bir qrupda danışmaq vacibdir. Müəllimlər tələbələri həmyaşıdları qarşısında inamla danışmağa hazırlayır. İctimaiyyət qarşısında danışmaq daha çox təcrübə ilə inkişaf etdirilən bir bacarıqdır. Beləliklə, bir müəllim sinifdə diskussiyaları təşviq etdikdə tələbələrini real dünya mühitinə hazırlayır.

5. Sinif mühitinə nəzarət edir: Əgər tələbə dərse sinifdə diqqət yetirmirsə, müəllim onu dərse daha yaxşı diqqət ayıra bilməsi üçün səsləyə bilər. Nəticədə tələbələr mühazirə və diskussiya zamanı baş verənlərə daha diqqətlə yanaşırlar.

6. Fikir və mənanın aydın ünsiyyəti üçün imkanları inkişaf etdirir.

7. Tələbələrin bir mövzuya bağlı olmasına kömək edir.

8. Birgə öyrənmə vərdişlərini inkişaf etdirir.

Tələbələr ilk öncə bacarıqlarının necə inkişaf etdirmələrini bilməlidirlər. İnkişaf edən tələbə muxtariyyətinə aşağıdakılar daxildir:

* Öz-özünə müstəqildir

* Öz-özünə yönəldilmişdir

* Həmyaşıdlarının qiymətləndirilməsi

* Özünü qiymətləndirmə

* Metakognitiv şüurun inkişafı

Bəzi strategiyalardan istifadə edərək diskussiya bacarıqlarımızı inkişaf etdirə bilərik. Danışmaq və ya sual verməkdə çətinlik çəkirsinizsə, aşağıdakı strategiyalardan istifadə edin [8].

• Mümkün qədər çox seminar və dərslərdə iştirak edin.

• Özünüzdən soruşun:

Başqaları necə tənqidi rəylər verirlər?

Necə sual verirlər?

Mövzu ilə necə razılaşmırlar və ya onu necə dəstəkləyirlər?

Fikir ayrılığını dilə gətirəndə belə nəzakət göstərmək üçün hansı xüsusi ifadələrdən istifadə edirlər?

Kəsmək, bir sual vermək və ya bir nöqtə vermək üçün necə signal verirlər?

• Diskussiya bacarıqlarınızı artırmaq üçün kənarında təcrübə keçirin. Qeyri-rəsmi mühitdə və ya kiçik bir qrupdan başlayın.

Diskussiyalarda iştirak etməkdə çətinlik çəksəniz, qarşınıza məqsəd qoyun və töhfənizi artırmağı hədəfləyin.

Diskussiyada iştirak etməyin asan yolu mövcud diskussiyaya əlavə etməkdir. Kiçik töhfələr verməklə başlayın; kiminsə dediyi ilə razılaşın və ya fikirlərini genişləndirmələrini xahiş edin; Əvvəlcədən soruşmaq üçün bir sual hazırlayın. Daha sonra qrupa qoyulan bir suala cavab vermək, diskussiya olunan nöqtəyə nümunə vermək və ya bir nöqtə ilə razılaşmamaq üçün çalışa bilərsiniz.

Tələbələrə diskussiya öncəsi məşq vaxtı vermək vacibdir. Məsələn, bütün siniflə bir diskussiya təşkil etməzdən əvvəl diskussiya mövzusunu araşdırmaq üçün onları kiçik qruplara daxil edə bilərik.

Tələbələrə başqa yollarla da kömək edə bilərik. Məsələn, onlara mövzu ilə bağlı qısa arqumentli cümlələri olan kartlar verə bilərik və ya diskussiyanı daha uzun bir prosesin sonuna çevirə bilərik [6]. Tələbələri qrupun rəyini əks etmələri üçün ifadələri yenidən yazmaqlarına vadar edə bilərik. Tələbələrə danışarkən diskussiyanı davam etdirmək üçün söyləyə biləcəkləri şeyləri təklif edərək kömək edə və təşviq edə bilərik.

Qrup diskussiyası başqalarının qarşısında xəcalət çəkənlər üçün, xüsusilə də ingilis dilini öyrənənlər üçün, öz fikirlərini ifadə etmələrində mühüm rol oynayır. Qrup diskussiyasının aparılmasının bir neçə səbəbi ola bilər [3]. Bunlar aşağıdakılardır:

1. İş qəbul prosesində: Çox sayda namizəd iştirak etdikdə, bacarıqların qiymətləndirilməsi və namizədlərin kənarlaşdırılması üçün qrup diskussiyaları aparılır.

2. Beyin fırtınasında: Buradakı məqsəd görüşləri və ya fikirləri ortaya qoymaqdır. Buna görə çox sayda insanın fikir bildirə bilməsi və başqalarının fikirlərini eşitməsi üçün qrup diskussiyaları təşkil edilir. Bu qısa müddətdə çox sayda ideyanın yaranmasına səbəb olur.

3. Problemin həlli və qərar qəbul etmə hissəsində: Fərqli variantları diskussiya etmək, hər birinin müsbət və mənfi tərəflərini müzakirə etmək və uyğun bir qərara gəlmək üçün qrup diskussiyaları keçirilə bilər.

4. Konsensus əldə etmək üçün: Qrup diskussiyaları iştirakçılara bütün şəxslərin fikrini dinləməyə, fərqli fikirləri olanları inandırmağa və qarşılıqlı həll yollarını tapmağa kömək edə bilər.

Aşağıdakılar qrup diskussiyasında bir namizədin mühakimə olunması üçün istifadə olunan bir neçə bacarıqdır.

- Başqaları ilə ünsiyyət səviyyəsi
- Davranış və qrupla qarşılıqlı əlaqə
- Açıq düşüncə səviyyəsi
- Dinləmə bacarığı
- Fikirlərinizi inandırıcı şəkildə ortaya qoymaq
- Liderlik və qərar qəbul etmə bacarığı
- Əsaslandırma, təhlil və mövzu bilikləri

Diskussiyanın aşağıdakı üstün cəhətləri vardır:

- Müxtəlif fərziyələrin səsləndirilməsinə imkan verir
- Qarşılıqlı ünsiyyətə yardım göstərir
- Müəllim- tələbə münasibətini yaxşılaşdırır
- Sınıfdə demokratik mühit yaradır
- Dialoq aparmaq bacarığını təcrübədən keçirməyə imkan verir

Bütün kollektivin diskussiyaya cəlb edilməsi və bir problem üzərində müzakirə aparılması daha məqsəduyğun olar. Diskussiya zamanı imkan vermək olmaz ki, utanan tələbələr müzakirədən kənar qalsınlar və utanmayan şagirdlər üstünlük təşkil etsinlər. Bütün sinfi diskussiyada iştiraka rühlandırmaq lazımdır. Tələbələrin doğru səsləndirdikləri fikirlər xüsusi vurğulanmalıdır.

Ümumiyyətlə, sinif diskussiyaları tələbələrə daha çox cəlb edə, hazırlaya və motivasiya edə bilər. Sınıfdə diskussiya bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi əvvəlcə müəllimlə şagird arasındakı qarşılıqlı əlaqədən asılıdır. Buna görə müəllimlər tələbələrə bacarıqlarının necə inkişaf etdiyini öyrənmələrində və tələbələrə muxtariyyətlərini inkişaf etdirmələrində kömək etməyi təmin etməlidirlər [1].

REFERENCE

1. Abhishek David John, R. Mythili & M. Arthi. International journal of research in engineering & technology. Impact journals, 2017
2. Brooks M.Q: Skills for Success - Listening and Speaking 2. Oxford: Oxford University Press. 2010
3. Brown H.D. Language Assessment: Principles and Classroom Practices. 2004
4. Brooks G., Burton M., Cole P. and Szczerbinski M. Effective practice in teaching reading. NRDC, 2007
5. Grief S. Meyer B. and Burgess A. Effective practice in teaching writing. NRDC. 2007
6. Jeremy Harmer. How to teach English. Pearson education limited, 2007
7. Roehl Sybing Nanzan. Considerations for discussion activities for beginner EFL learners, 2015
8. Roehl Sybing. Structure for fostering discussion skills in the EFL classroom, 2015
9. Stephen D. Brookfield and Stephen Preskill, Discussion as a Way of Teaching (2d edition, 2005, John Wiley and Sons), 21-22
10. <https://aztehsil.com/news/6859-nteraktiv-tlimd-i-sullar-dskusya.html>

SUMMARY

Sarjan Sadigova

DEVELOPMENT OF DISCOURSE SKILLS IN THE CLASSROOM

The article deals with the development of discourse skills in the classroom. The author states that it is an integral part of literacy learning activity. The article emphasizes that teachers need to plan the issues that are important for students to succeed in discourse. The article also explores types of discourse and their advantages. It is important to give students time to rehearse before discussion. The author concludes that developing discourse skills in the classroom depends primarily on the interaction between teachers and students and teachers should provide assistance to students in developing their autonomy.

Key words: *discourse, teacher, student, class discussion, question, answer, group discussion*

РЕЗЮМЕ

Сарджан Садыгова

РАЗВИТИЕ ДИСКУРСНЫХ НАВЫКОВ В КЛАССЕ

В статье автор рассказал о развитии навыков дискурса на занятиях и отметил, что дискурс является неотъемлемой частью деятельности по обучению грамоте. Было подчеркнуто, что учителя должны соответствующим образом планировать вопросы, которые важны для студентов, чтобы получить успешные результаты дискуссии.

Здесь также упомянуты виды дискурса и указаны их преимущества. Автор довел до читателей, что важно дать студентам время на репетицию перед дискуссией.

В заключение автор пришел к выводу, что совершенствование навыков дискурса в классе зависит, прежде всего, от взаимодействия учителя и ученика, а потому учителя должны обеспечить помощь учащимся в развитии их самостоятельности.

Ключевые слова: *дискуссия, учитель, ученик, дискуссия в классе, вопрос, ответ, групповая дискуссия*

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

AFAQ ZAMANOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

zamanova.afaq@bk.ru

UOT: 37(091)

TƏHSİLİN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə təhsilin növlərindən bəhs edilir. Təhsil – xalqın gələcəyidir və məcburi təhsil mütləqdir. Təhsil insana hər zaman lazımdır. Əgər on iki illik təhsil nəzərdə tutulursa bu halda mərhələlər bu cür olur: (I – IV siniflər – ibtidai, V – IX siniflər natamam orta, X – XI – XII siniflər – orta) təhsil hesab olunur. Orta məktəblərdə və ali məktəblərdəki təhsil sistemi və qiymətləndirmə sisteminin dəyişilməsi haqqında da məlumat verilmişdir. Ümumiyyətlə, dəyişikliklər hər zaman baş verəcəkdir, bu tək təhsilə aid deyil, bütün sahələrdə tədricən bunu müşahidə etmək mümkün olacaqdır.

Açar sözlər: təhsil, ali təhsil, orta təhsil, ümumi təhsil, politexnik təhsil

Təhsil – sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi prosesi və nəticəsidir. Təhsil müxtəlif tədris müəssisələri sistemində verilən təlimdir. İnsanın həyata və əmək fəaliyyətinə hazırlanmasının xarakterini, ümumi peşə və ixtisas təhsilini müəyyən edir. Təhsilin demokratizmi və bütün millətlərin (həmçinin kişilərlə qadınların) təhsil hüququnun bərabərliyi, təhsilin dünyəvi və tərbiyəvi xarakteri, getdikcə təkmilləşməsi, həyatla möhkəm əlaqəsi və ideya istiqaməti onun burjuva təhsil sistemindən üstünlüyünü bir daha göstərir.

Ali təhsil – elmi texnika və mədəniyyətin müasir nailiyyətlərindən yaradıcı şəkildə istifadə etməklə hazırlıq profili üzrə nəzəri və əməli məsələlərin həllinə imkan verən sistemləşdirilmiş bilik və praktik vərdişlərin məcmusudur. Ali təhsil termini ali məktəblərdə elm və mədəniyyətin müxtəlif sahələri üçün yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlığı mənasında da işlədilir.

Qədim Şərqi ölkələrində (Çin, Misir, Babilistan, Assuriya və s.) eramızdan bir neçə min il əvvəl yüksək dərəcəli məktəblər yaranmışdı. Bu məktəblərdə gənclər filosof və şairlərin əsərlərini öyrənir, təbiət qanunları, göy cisimləri, mineral bitki və heyvanlar haqqında məlumatlar alırdılar. Qədim Yunanıstanda təhsil sistemlərinin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Platonun təklif etdiyi üçmərtəbəli təhsil sisteminin son mərhələsini ali təhsil təşkil edirdi.

Lakin müasir mənada ali təhsil yalnız orta əsrlərdə yaranmışdır. XI – XII əsrlərdə təlimdə ancaq nəzəri tədqiqatlara deyil, həm də müşahidə və təcrübəyə əsaslanan dünyəvi ali məktəblər. Salernoda (İtaliya) tibb məktəbi, XI əsr və s meydana gəldi. XII – XIII əsrlərdə Avropa ölkələrində universitetlər təsis olundu. Şərqdə ilk Ali təhsil məktəbləri X – XI əsrlərdə yaradılmışdır. Bağdadda Nizamiyyə mədrəsəsi (XI əsr), Təbrizdəki “Darüs – şəfa” (“ Şəfa evi”) mədrəsəsi, (XIV əsrin əvvəli) dövrünə görə Ali təhsil məktəbləri idi. Keçmiş SSRİ ərazisində ilk Ali təhsil məktəbləri Gürcüstanda Kolxida IV əsr, İkalto və Gelati (XI – XII əsrlər) akademiyləri olmuşdur. 1632 ildə ilk rus Ukrayna məktəbi – Kiyev – Mogila Akademiyası, 1687 ildə isə Moskvada Slavyan – yunan – latın akademiyası açıldı. 1725 ildə Peterburqda Akademiya un – ti 1755 ildə isə Moskva Universiteti təsis olundu.

Kapitalizmin manufaktura mərhələsindən fabrik sisteminə keçməsi və bununla əlaqədar baş vermiş sənaye çevrilişi VIII əsrin II yarısından əvvəl İngiltərədə, sonra isə digər ölkələrdə, o cümlədən Rusiyada texniki Ali təhsilinin inkişafına hər vaxtlə maneçilik törədirdi. Geniş zəhmətkeş kütlələrin Ali təhsil almaq imkanı yox idi.

Ali təhsilin sahələri, ali məktəb tipləri, yüksəkixtisaslı kadrlar hazırlığının profilləri elm, texnika və mədəniyyətin inkişafı xüsusi təşkilinin ali təhsilli kadrlara tələbatından asılı olaraq, inkişaf edib formalaşmışdır.

Bütün sahələr üzrə mütəxəssis hazırlığı elm, texnika və mədəniyyətin, nailiyyətlərinə müvafiq olaraq hər bir ali təhsil müəssisəsi qrupu üçün dövlət tərəfindən müntəzəm surətdə müəyyən edilən-nəzəri səviyyədə həyata keçirilir. Hər bir ixtisas üzrə müasir elmi və əməli iş metodlarına yiyələnməyə imkan verən fənnlər kompleksi seçilir. Təhsil müəssisələrində öyrənilən fənlərin tərkibi, onların təhsil illəri üzrə bölüşdürülməsi, bu və ya digər fənnə ayrılan həftəlik və illik tədris müddəti və bununla əlaqədar dərslərin strukturu əsas metodik sənəd olan tədris planında müəyyənləşdirilir.

Ali məktəblərdə təhsil müddəti 4-6 ildir. Ali məktəblərdə təlim prosesində icbari tədris məşğələləri ilə tələbələrin sərbəst işi arasında səmərəli birlik mövcuddur. Tələbələrin sərbəst iş həcmi kursdan-kursa artır. Sərbəst iş tələbələrin təfəkkürünü fəallığı, təşəbbüskarlığını, inkişaf etdirir, onların elmi-tədqiqat metodlarına yiyələnmələrinə yardım göstərir. Tələbələrin kafedralarda aparılan elmi-tədqiqat işlərinə cəlb olunması mütəxəssis hazırlığının elmi səviyyəsinin müntəzəm olaraq yüksəldilməsinə yardım göstərir.

Orta təhsil əksər ölkələrin maarif sistemində əsas təhsil dərəcəsinin ənənəvi adıdır. Orta təhsil adı təhsil səviyyəsinin təbəqələşməsi (İbtidai, orta, ali) nəticəsində yaranmışdır. Orta təhsil hələ XV – XVI əsrlərdə sistem şəklini alaraq, klassik təhsil kimi məlum idi, belə təhsil növünü gimnaziyalar verirdi. XVIII əsrdən Orta təhsil sisteminə realni məktəblər liseylər kolleclər, qrammatika və kommersiya məktəbləri də daxil olur. Orta ümumi təhsil gələcək ixtisasdan asılı olmayaraq, ictimai – faydalı əməyin hər hansı sahəsində çalışmaq və ya ali ixtisas təhsili almaq üçün zəruri olan bilik, bacarıq, vərdiş və davranış qaydalarının məcmusudur. Orta təhsil təbiət və cəmiyyətin başlıca inkişaf qanunlarını və bunlardan cəmiyyətin mənafeyinə istinad etmək haqqında, bilikləri əhatə edir. Gənc nəslin həyata, ictimai – faydalı əməyə hazırlanması, mədəniyyətin və incəsənətin əsaslarına yiyələnməsi, onda fəlsəfi dünyagörüşünün formalaşması orta təhsilin vəzifə və məzmununu təşkil edir.

Ümumi təhsil-gələcək ixtisas və peşəsindən asılı olmayaraq, hamıya zəruri olan biliklərin, bacarıq və vərdişlərin öyrənilməsi prosesi və nəticəsidir. Ümumi təhsili ümumtəhsil məktəblərində, həmçinin müstəqil təhsil yolu ilə alırlar. Ümumi təhsilin vəzifəsi şagirdlərə təbiət, cəmiyyət, insan, təfəkkür, sənət haqqında elmlərin əsasını öyrənməkdən, gənclərin hamılıqla peşə təhsilinə keçməsinə, şəxsiyyətin fəal şüurlu, hərtərəfli, ahəngdar inkişafını təmin etməkdən ibarətdir, Yeni məktəb islahatına görə orta ümumtəhsil məktəbi onbirillikdir. On iki illik təhsil nəzərdə tutulursa, bu halda (I-IV siniflər-ibtidai, V-IX siniflər-natamam orta, X–XI–XII siniflər-orta) təhsil hesab olunur. Ümumiyyətlə, ümumi orta təhsil icbari olmalıdır, çünki uşaqlar bizim gələcəyimizdir və buna görə də biz çalışmalıyıq ki, vətənimizin hər bir övladı savadlı kadr kimi yetişsin.

Politexnik təhsil-şagirdləri müasir istehsalın əsas elmi prinsipləri, ictimai və istehsal münasibətlərin xüsusiyyətləri ilə nəzəri və əməli cəhətcə tanış edir, onlarda əmək bacarığı və vərdişi yaradır, onları müəyyən peşəyə istiqamətləndirir. Şagirdlər istehsalın elmi əsasları ilə başlıca olaraq, təbiət elmləri üzrə fənlərin öyrənilməsi prosesində tanış olurlar. İstehsal münasibətləri sistemindən baş çıxarmaq bacarığının formalaşması və inkişafında, əməyə hazırlığın tərbiyə edilməsində əsas yeri humanitar fənlər tutur. İstehsalın və istehsal münasibətlərinin elmi əsasları ilə tanışlıq fakultativ məşğələlərdə, məktəblər və məktəbdən kənar müəssisələrdəki texniki dərnlərdə də həyata keçirilir. Sadə istehsal vasitələrindən istifadə etmək, maşın və mexanizmlərlə qarşılıqlı əlaqədə işləmək vərdişi və bacarığının inkişafı əmək təlimi məşğələlərinin əsas məzmununu təşkil edir. İctimai əmək fəaliyyətində məktəblilərin iştirakı əmək tərbiyəsində həlledici rol oynayır.

Müasir təhsil növü ilə əvvəlki təhsil növlərinin sistem quruluşuna nəzər yetirilsə, aydın görmək olar ki, bir çox dəyişikliklər edilmişdir (müasir üçün orta məktəblərdə kurikulum sistemi və ya ali məktəblərdə baloniya sistemi). Qiymətləndirmədə də müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir, deyək ki, əvvəlcə qiymətləndirmə 2-5 arası rəqəmlə müəyyən edilirdisə, indi ali məktəblərdə 10 ballı sistemlə qiymətləndirmə olur və imtahanda isə ballar toplanaraq qiymətlər müəyyənləşdirilir (91-100 bal əla A, 81-90 bal çox yaxşı B,

71–80 bal yaxşı C, 61-70 bal kafi D, 51-60 bal qənaətbəxş E, 51 baldan aşağı qeyri – kafi F). Bu dəyişikliklər yəqin ki, zaman-zaman yenə də dəyişilə bilər. Əsas odur ki, dəyişikliklər gənc nəsli müsbət formalaşdırsın, onların biliklərini daha da mükəmməl səviyyəyə gətirib çıxartsın.

ƏDƏBİYYAT

1. Quliyev Y. Высшая школа Сб. Основных постановлений, приказов и инструкций. М.:, 1965
2. Рзаев А.К. Очерки истории высшего педагогического образования в Азербайджане. Б.:, 1966
3. Quliyev Y. Yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasının müasir vəziyyəti. Bakı:, 1969

SUMMARY

Afag Zamanova

GENERAL ISSUES OF EDUCATION

The article studies types of education. Education is the future of the people, and compulsory education is mandatory. A person needs education all the time. If a twelve-year education is taken into consideration, then the stages in this case are as follows: (I-IV classes – primary, V – IX classes-incomplete secondary, X-XI-XII classes-secondary) education is considered. Information was also provided on changes in the education system and assessment in secondary schools and higher education institutions. In general, changes will occur all the time, this applies not only to education, in all areas this can be observed gradually.

Key words: *Education, Higher Education, general education, polytechnic education*

РЕЗЮМЕ

Афак Заманова

ОБЩИЕ ВОПРОСЫ ОБРАЗОВАНИЯ

В статье исследуются типы обучения. Образование - это будущее народа, а обязательное образование является обязательным. Человеку постоянно нужно образование. Если брать во внимание двенадцатилетнее образование, то ступени в этом случае следующие: (I-IV классы - начальные, V - IX классы - неполное среднее, X-XI-XII классы - среднее) образование. Также была предоставлена информация об изменениях в системе образования и оценивания в средних школах и высших учебных заведениях. В общем, изменения будут происходить постоянно, это касается не только образования, во всех сферах это можно наблюдать постепенно.

Ключевые слова: *Образование, Высшее образование, общее образование, политехническое образование.*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

AYNURƏ SEYİDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:372.8:51

**ORTA MƏKTƏB RİYAZİYYAT PROQRAMINDA (KURİKULUMDA)
V-VI SİNİFLƏRİN RİYAZİYYAT KURSUNUN YERİ VƏ ROLU**

Məqalədə əsas məqsəd bacarıqlı şagirdlər yetişdirmək olan müasir təhsil sistemindən və bu işdə riyaziyyat fənninin rolundan bəhs edilmişdir. İbtidai təhsildən sonra əsas və orta təhsilin bünövrəsini təşkil edən V-VI siniflərdə şagirdlərə aşılınması lazım olan məqamlara yer verilmişdir. Riyaziyyat fənninin əhəmiyyətindən və rolundan bəhs edilməklə fənnin dünyəvi olduğu xüsusi olaraq qeyd edilmişdir. Fənnin həyatın bütün sahələrindəki rolu geniş izah edilmişdir. Orta məktəbdə, xüsusilə V-VI siniflərdə şagirdlər riyaziyyatın əhəmiyyəti, tarixi, tətbiq sahələri haqqında dolğun və aydın şəkildə məlumat alarlarsa, əldə olunacaq nəticələr sadalanmışdır. Həmçinin hər bir riyaziyyat müəlliminin hədəflərindən və bu hədəflərə aparan yollardan bəhs edilmişdir. Elə bu amillərə xidmət məqsədilə və V-VI sinfin əsas təhsil pilləsindəki əhəmiyyətini nəzərə alaraq təhsil mühitində yeniliyin vacibliyi vurğulanmışdır.

Açar sözlər: orta məktəb, şagird, riyaziyyat, müəllim, tətbiq, V-VI sinif, məqsəd

Riyaziyyat bəlkə də yeganə elm sahəsidir ki, fərqli dili danışmalarından asılı olmayaraq, istənilən irqdən, dindən olan insanların anlaya bildiyi dünyəvi dildir. Bu elm hər bir şəxs üçün, cəmiyyət üçün, texnologiya üçün, idarəetmə üçün, ümumilikdə yaşam üçün çox dəyərlidir. Sərhədləri olmayan bir sahədir. İbtidai icma quruluşunda belə riyaziyyatın izlərinə rastlanmışdır. Ta ibtidai icma dövründən bəri bir çox quruluşlardan keçib dövrümüzdə qədər gələn riyazi bilgilər ilk gündü kimi lazımlıdır. Bu xüsusiyyət riyaziyyat elminə xasdır və başqa heç bir elmə şamil etmək olmaz. Riyaziyyat yeganə elm sahəsidir ki, istənilən əcnəbi ilə riyazi hesablamalar aparmaq olar. Məhz riyaziyyatı dünyəvi edən xüsusiyyət də budur. Məlumdur ki, insan həmişə təbiət hadisələrini anlamağa, öyrənməyə can atmışdır. Təbii ki, bu proseslər zamanı insanın ən yaxın köməkçisi onun sahib olduğu riyazi bilgiləridir. Artıq müxtəlif göy cisimlərinin hərəkətini, Günəş və Ay tutulmalarını, hətta bu tutulmaların hansı ölkədən hansı saatda görülməyə kimi bilgiləri öncədən hesablamaq adi hal hesab olunur. Bünövrəsi riyaziyyata söykənən bir neçə elm sahəsinin köməyi ilə bir çox hadisələrin araşdırılıb müəyyən proseslərdən keçərək nəticələrin alınması həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Lakin təəssüf ki, bəzən şagirdlər yanlış olaraq düşünür ki, riyaziyyat sadəcə kimya, fizika, biologiya kimi elmlərlə məşğul olanlar üçün lazımdır. Şagirdləri bu fikirdən əsaslı dəlillər göstərməklə şüurlu şəkildə daşındırmaq lazımdır. Şagirdləri əvvəlcə inandırmaq lazımdır ki, riyaziyyat həyatımızın hər bir anında bizimlədir. Buna əyani şəkildə nümunə olaraq heç bir peşə sahibi olmayan sadə bir evdar qadının ev işlərini görmək üçün qurduğu gündəlik iş planını nümunə göstərmək olar. Riyaziyyat sadəcə riyaziyyatçılar, kimyaçılar, fiziklər, biologlar üçün yox, eyni zamanda dilçilər, sosioloqlar, tarixçilər və filosoflar üçün də önəmlidir. Keçmiş filosofların böyük əksəriyyəti riyaziyyatçı olmuşdur (3, s.18). Riyaziyyat fəlsəfə ilə birgə tədqiq edilən elmdir. Riyaziyyatın sonu fəlsəfəyə gedib çatır. Bir çox riyaziyyatçı öz araşdırmalarının sonunda filosof olmuşdur. Buna bariz nümunə kimi Bertrand Russell göstərmək olar (6, s.2).

Ümumiyyətlə, riyaziyyat insan fəaliyyətidir, məşğul olduqca hər kəs riyaziyyatı öyrənə bilər. Hər yerdə-təbiətdə, bitkilərdə, canlılarda riyaziyyat öz-özlüyündən olsa da, insan fəal zehni məşğuliyyətinə riyazi bilikləri əlavə etməsə, bu detalları görə və anlaya bilməz. Müəyyən səviyyədə

riyazi məsələləri anlamaq üçün, həmin səviyyəyə uyğun riyazi biliklər və riyazi təcrübələrə sahib olmaq lazımdır (8, s.107).

Təbii ki, riyaziyyat elmi haqqında dəyərli məqalələr, tədqiqat əsərləri vardır və bu problemlər həmin əsərlərdə geniş və layiqincə işıqlandırılmışdır.

Ümumiyyətlə, riyaziyyatı məktəb riyaziyyatı və akademik riyaziyyat kimi iki hissəyə ayırmış olarsaq yanlışdır. Məktəb riyaziyyatının ilk məqsədi cəmiyyətin böyük bir hissəsinə lazımi səviyyədə riyazi biliklər verməklə sənayenin, texnologiyanın və gündəlik həyatın digər sahələrinin ehtiyac duyduğu mütəxəssis və işçilərin hazırlanması və gələcəyin riyaziyyatçılarına ilkin riyazi biliklər verə bilməkdir. Riyaziyyat elmi bu qədər maraqlı, zəruri olduğu halda orta məktəblərdə nəyə görə riyazi biliklər yüksək səviyyədə deyil və ya riyaziyyat dərsinə qarşı bir qorxu hissi var? Təcrübələrə əsaslanaraq qeyd etmək istərdik ki, xüsusilə V-VI sinif şagirdləri nəyi və niyə öyrəndiklərini bilmək istəyirlər. Müəllim hər bir fənnin predmeti, məqsədi, tarixi haqqında həyati faktlarla danışmalı, hələ ilk gündən şagirdləri fənnə motivasiya etməlidir. Fənnə motivasiya olmayan, fənnin nəyə lazım olduğunu bilməyən, əslində riyaziyyatı öyrənməyin asan olduğuna inanmayan şagirdi fənnə daxil olan mövzulara motivasiya etmək, mövzulara daxil olan bilgilərin sahibi etmək demək olar ki, mümkün deyil.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi məktəb riyaziyyatı şagirdlərə lazımi səviyyədə riyazi mədəniyyət verə bilməli, riyazi düşünmə bilmə bacarığı aşılamalı və nəhayət cəmiyyətə ehtiyac olan elm adamlarını yetişdirməlidir. Yəni orta məktəblərdə bütün şagirdlər müəyyən səviyyədə riyazi biliklərə sahib ola bilməli, artıq həyatımızın bir hissəsinə çevrilən texnologiyayı anlama bilmələri üçün bilgiləndirilməlidirlər.

Hər bir kəs bunu təsdiqləyir ki, dünyanın hər bir yerində, məqsəddən asılı olmayaraq bütün tip məktəblərdə riyaziyyatın tədrisi mübahisəsiz qəbul olunmuşdur. Hətta bunu deyə bilərik ki, hər hansı ölkənin təhsil sistemində riyaziyyata ayrılan saatlar həmin ölkənin ana dilini öyrənmək üçün ayrılan saatlarla təqribən eynidir. Hamımız bunu qəbul edərək ki, cəmiyyətin bütün təbəqələrində riyaziyyat fənni şagirdlərin ümumi müvəffəqiyyətini ölçməkdə bələdçi rolunu oynayır. Və bütün bunlar riyaziyyatı öyrənməyin niyə lazım olduğu sualına cavab verməkdə yetərlidir. Bu fikirlərdən çıxan məntiq riyaziyyatı öyrəndənlərin qarşısına böyük məsuliyyət qoymağa bəs edir. Orta məktəbin bütün siniflərində olduğu kimi V-VI siniflərdə riyaziyyatı tədris edən müəllim öz üzərindəki öhdəliyini yaxşı yerinə yetirmək üçün, şagirdlərinin tələb olunan standartlara cavab verə bilməsi üçün dərslərinin əvvəlində, hər hansı bölmənin əvvəlində, hər bir mövzunun əvvəlində öz hədəflərini müəyyən etməlidir. Hədəflər müəyyən edildikdən sonrakı mərhələ isə bu hədəflərə aparıcı əlverişli yol və ya yolları müəyyən etməkdir. Əgər bu iki məsələ düzgün qurulsa riyaziyyat dərslərinin lazımi səviyyədə olacağı şübhəsizdir. Təcrübələrimizə əsaslanaraq deyə bilərik ki, riyaziyyatı sevə bilən, riyaziyyatı sevirə bilən, çalışdığı yerdə riyazi biliklərin üstünlüyü ilə fərqlənənlərin böyük əksəriyyətindən bu müvəffəqiyyətinin səbəbini soruşduqda onlar bunu orta məktəbdəki riyaziyyat müəllimlərinə borclu olduqlarını bildirirlər. Söyləmək istədiyimiz məqam budur ki, on bir illik məktəb proqramını bir və ya iki illik hazırlıq kurslarında şagirdlərə mənimsətmək mümkün deyil. Sadəcə hazırlıq kurslarına gedərək yüksək bal toplamağa müvəffəq olan abituriyentlərin bilikləri universitetlərə daxil ola bilmək üçün onlara kömək edir və onların böyük əksəriyyəti sonralar özlərini riyaziyyatçı kimi göstərə bilmirlər. Yuxarı siniflərdəki riyazi biliklərin əsasən V-VI siniflərdə öyrədilən biliklərə söykəndiyini nəzərə alsaq, məsələnin nə qədər ciddi olduğunu görmək bir o qədər də çətin olmaz. Riyaziyyatı niyə öyrənmək? sualına verilən aşağıdakı cavabları hər bir müəllim bilməklə yanaşı qəbul etməli və həyati misallarla şagirdlərinə də qəbul etdirməlidir.

✓ Riyaziyyat əsaslı, güclü, dünya səviyyəsində olan bir əlaqə vasitəsidir. Bütün dövrlərdə insanlığın ortaq dili olmuşdur. Bu səbəblərə görə riyaziyyatın hər kəs tərəfindən öyrənilməsi vacib və yararlıdır.

✓ Hər kəsin işində və peşəsində riyazi bilik və bacarıqlara ehtiyac vardır.

✓ Yetişkin insanın öz gündəlik həyatında riyazi bilik və bacarıqlara ehtiyacı vardır.

✓ Bundan sonrakı, yəni növbəti təhsil pilləsində riyazi bilik və bacarıqlara ehtiyac vardır.

✓ Riyaziyyata xüsusi istedadı olanlara, həmçinin riyaziyyatı bir sənəd, ya da bir zövq üçün vasitə olaraq görənlərə lazımi biliklərin verilməsi, təlimin məqsədləri arasında olmalıdır.

✓ Riyaziyyat məntiqi düşünməyi öyrənmək, dəqiqliyə çatmaq və bütün dünyanı maraqlandıran suallara cavab tapmaq üçün bir vasitəçidir. Bu elmə aid olan bilgiləri tətbiq etməyi bacarmaq zəruri və yararlıdır.

Riyaziyyatın tətbiq sahələrinə gəldikdə isə,

- ✓ Təbiət hadisələrini anlamaq və təbiətə hakim olmaq üçün aparılan hesablaşma və tədqiqat işləri;
- ✓ Texnologiyada, texnikada, mühəndislikdə;
- ✓ Bioloji, tibb, əczaçılıq, kənd təsərrüfatı, qida sənayesi və başqa elm və tətbiq sahələrində;
- ✓ Ticarət, iqtisadiyyat, maliyyə və başqa sahələrdə;
- ✓ Hərbi məqsədlərdə;
- ✓ Qurumlar və dövlət idarəçiliyində və s.

Təbii ki, heç kəsin yuxarıda adı çəkilən sahələrə tətbiq olan riyazi bilikləri öyrənmək məcburiyyəti və ehtiyacı yoxdur. Lakin hər bir insanın normal yaşaması üçün lazım olan riyazi bilikləri belə sadalaya bilərik.

- ✓ rəqəmləri oxuya bilmək;
- ✓ saymaq;
- ✓ zamanı bilmək, tarixləri hesablaya bilmək;
- ✓ alış-verişdə ödəmə edə bilmək;
- ✓ pulların qalığını alıb-verə bilmək;
- ✓ çəkmək və ölçmək;
- ✓ nəqliyyat vasitələrinin yola çıxma və mənzilə çatma vaxtlarını zaman cədvəlindən oxuya bilmək (hesablama bilmək);

✓ sadə qrafikləri, diaqramları anlamaq;

✓ təqribi hesablaşma apara bilmək (məsələn, bir ədədi 919 manata satılan malın üç ədədinin qiymətinin 3000 manatdan az olacağını təxmin etmək kimi);

✓ sahib olduğu riyazi bilikləri inandırıcı və güvənlə tətbiq etmək (özgüvəni olmayan biri daim riyazi hesablamalardan yayınır, məsələn, alış-veriş zamanı daim bütün pul verib pulun qalığını gözləyir və s.) (5, s.12)

Hər bir şəxs üçün vacib olan bu riyazi bacarıqlar Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün riyaziyyat fənni üzrə təhsil proqramında (kurikulumu) (I-XI siniflər) lazımı şəkildə öz əksini tapmışdır. Elə həmin proqramda V-VI siniflər üçün həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan əsas və alt standartlardan bir neçəsini göstərək:

V sinif

1.1. *Ədədləri, onların müxtəlif formada verilməsini bilir və aralarındakı münasibətləri müəyyənləşdirir;*

1.1.1. *Natural ədədləri oxuyur və yazır;*

1.1.2. *Mövqeli və mövqesiz say sistemləri ilə tanışdır, natural ədədləri müqayisə edir və düzür;*

1.1.3. *Ədəd oxunda natural ədədə uyğun nöqtəni göstərir;*

1.2. *Riyazi əməlləri, riyazi prosedurları tətbiq edir və onlar arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirir;*

1.2.1. *Natural ədədlər üzərində hesab əməllərini yerinə yetirir;*

1.2.2. *Natural ədədləri, onluq kəsrləri mərtəbə vahidlərinə vurur və bölür;*

1.2.3. *Ədədi ifadənin qiymətini tapır (mötərizə daxilində ifadələr də daxil olmaqla);*

1.2.4. *Məxrəcləri eyni olan kəsrləri və qarışıq ədədləri toplayır, çıxır, onluq kəsrlər üzərində hesab əməllərini yerinə yetirir;*

1.2.5. *Ədədin hissəsini və faizini tapır;*

2.3. *Gündəlik həyatda rastlaşdığı kəmiyyətlər arasındakı asılılıqları funksiyalar vasitəsi ilə ifadə edir;*

2.3.1. *Düzbucaqlının, üçbucağın perimetrini, düzbucaqlı paralelepipedin yan səthinin sahəsini tərəflərlə ifadə edir;*

3.1. *Həndəsi təsvir, təsəvvür və məntiqi mühakimələrin köməyi ilə fiqurların əlamət və xassələrini araşdırır;*

3.1.1. *Nöqtə, düz xətt, şüa, parça, müstəvi, bucaq, üçbucaq, dördbucaqlı, çevrə və dairə*

anlayışları haqqında biliklərini nümayiş etdirir;

3.1.3. Üçbucağın və dördbucaqlının perimetrini, düzbucaqlının və kvadratın sahəsini hesablayır;

4.1. Ölçü vahidlərinin mənasını başa düşür, müvafiq ölçü alətlərindən istifadə edir;

4.1.1. Uzunluğun, sahənin, həcmnin və bucağın ölçü vahidlərini bilir və ölçmə alətlərindən istifadə edir;

5.1. Statistik məlumatları toplayır, sistemləşdirir, təhlil və nəticəni təqdim edir;

5.1.1. Tələb olunan məlumatları müxtəlif mənbələrdən toplayır və qeyd edir;

5.1.4. Cədvəl və ya diaqramlar əsasında müəyyən nəticələr çıxarır;

5.2. Ehtimal nəzəriyyəsinin əsas anlayışlarını başa düşür və tətbiq edir;

5.2.2. Yəqin hadisə, mümkün olmayan hadisə və təsadüfi hadisəni fərqləndirir;

5.2.3. Eyni imkanlı və müxtəlif imkanlı hadisələri fərqləndirir, eyni imkanlı sadə hadisələrin ehtimalını hesablayır;

VI sinif

1.1. Ədədləri, ədədlərin müxtəlif formada verilməsini, onların arasındakı münasibətləri tətbiq edir;

1.1.1. Tam ədədləri oxuyur və yazır;

1.1.2. Tam ədədləri müqayisə edir və düzür;

1.1.3. Tam ədədə uyğun olan nöqtəni koordinat düz xətt üzərində göstərir;

1.3. Hesablamalar aparır, aldığı nəticələrin reallığa uyğunluğunu yoxlayır;

1.3.1. Praktik məsələlərin həllində təqribi qiymətləndirmədən istifadə edir;

4.2. Ölçmə və hesablama vasitələrindən istifadə edərək hesablamalar aparır;

4.2.1. Ölçmələr aparmaqla bəzi fiqurların sahələrini və həcmələrini hesablayır;

5.1. Statistik məlumatı toplayır, sistemləşdirir, təhlil və nəticəni təqdim edir;

5.1.1. Lazımi statistik məlumatları toplamaq üçün müvafiq suallar tərtib edir;

5.1.2. Müəyyən əlamətlərinə görə seçilmiş məlumatların dəyişməsinə xarakterizə edən cədvəl və ya diaqram qurur;

5.1.4. Məlumatların təhlili əsasında proqnozlar verir;

5.2. Ehtimal nəzəriyyəsinin əsas anlayışlarını başa düşür və tətbiq edir;

5.2.2. Azehtimallı və çoxehtimallı hadisələri fərqləndirir (1, s.24-26).

Bu sadalanan bacarıqların hamısının demək olar ki, V və VI sinfin riyaziyyat dərslərində mənimsədilməsi nəzərdə tutulub. Bundan sonrakı mərhələdəki riyazi biliklər isə bu öyrənilənlərə söykənərək davam etdirilməlidir. Əsas təhsilin təməlinə dayanan V-VI sinifdə qazanılan riyazi bilik gələcəkdə öyrəniləcək materialın təminatçısı olmalıdır. Şagirdlər səmərəli metod və vasitələri öz təcrübəsində tətbiq etməyi bacarmalıdır (7, s.19).

Riyaziyyatın tətbiq sahələrini sistemli şəkildə bilmək öyrədənlərin ilk işi olmalıdır. Növbəti iş isə onları öyrənənlərə çatdırmaqdır ki, bu da onlar tərəfindən maraqla qarşılanacaq. Hələ bu öyrənənlərin V-VI sinif şagirdləri olduğunu nəzərə alsaq, onların keçirdikləri hissələri təsəvvür etmək heç də çətin olmaz. Belə ki, onlar bu bilgilərə sahib olduğu üçün həm çox yüksək əhval-ruhiyyəyə malik olacaqlar, həm də müəllimlərinin bu biliklərə sahib olduğunu görmək onlarda müəllimə qarşı inam hissini gücləndirəcək ki, bu da hər bir müəllimin hədəflərinin sıralamasında ön yerlərdən birini tutmalıdır.

Müəllimin səmərəli fəaliyyəti üçün başlıca amillərdən biri onun öz ixtisasına uyğun və ümumi biliklər sisteminə yiyələnməsidir (4, s.228).

Professor Adnan Baki orta məktəblərdə riyaziyyatın səviyyəsini yüksəltmək üçün aparılan araşdırmalara söykənərək hər bir riyaziyyat müəlliminin hədəfinə çevrilməli olan aşağıdakı dörd təklifi irəli sürmüşdür.

1. Şagirdlər riyaziyyata dəyər verməlidirlər;

2. Şagirdlər riyazi düşünməyi öyrənməlidirlər;

3. Şagirdlər riyazi dildə danışmağı bacarmalıdırlar;

4. Şagirdlərdə problem həll etmə bacarığı inkişaf etdirilməlidir (2, s.14).

Bu məqsədləri aşağıdakı kimi açıqlaya bilərik.

1. Şagirdlər riyaziyyata dəyər verməlidir. Belə ki, riyaziyyatın həyatımızdakı rolu, mədəniy-

yətimizlə əlaqəsi, gündəlik həyatımızdakı yeri haqqında şagirdlərə ətraflı biliklər verilməlidir. Bundan əlavə dahi riyaziyyatçıların həyat yolu, onların riyazi fəaliyyətinin bizim bugünkü həyatımızdakı rolu və s. bu kimi nümunələrin dərslərə və dərslər vasitələrinə salınması şagirdlərin riyaziyyatın dəyərini anlamalarında çox əhəmiyyətli olacaqdır. Riyaziyyat dərslərində gündəlik həyatımıza aid olan riyazi problemlərin məsələ və misal vasitəsilə şagirdlərə çatdırılıb, eyni zamanda həllinə nail olmaq da onlarda bu fənnə qarşı maraq oyadacaq. Əslində şagirdlərə həyatda hər kəsin riyazi problemlərlə (alış-verişdə, həyətəni sahəni ölçdükdə, bankdakı pulunun faizini hesabladığıda və s.) məşğul olduğunu əyani sübutlarla göstərmək lazımdır. Ümumiyyətlə, orta məktəb riyaziyyatı, xüsusilə V-VI siniflərdə gündəlik həyatla əlaqələndirilməlidir. Bütün bunlara əməl edilsə, şagirdlər də riyaziyyatla məşğul olmanın heç də boş-boşuna olmadığını, tam əksinə riyaziyyatın hər bir insanın gündəlik həyatının bir parçası olduğunu qəbul edəcəkdir. Bununla da şagirdlərin riyazi qorxuları bitmiş olacaq, onu öyrənməyə səy göstərəcəklər.

2. Şagirdlərin riyazi düşünmələri nə deməkdir? Şagirdlərin təxmin etmə, nəticə çıxartmaq, bu nəticəni isbat etmək, bu isbatlar zamanı toremlərdən istifadə etmək bacarıqları onlarda riyazi fəaliyyətlərin əsasını qoyacaqdır. Şagirdlərin riyazi düşünmələri üçün müəllimlər hər hansı teoremin isbatını verən zaman səslə düşünməlidir. Bu zaman nitqində riyazi terminlərdən istifadə etməyə diqqət verməlidir. Müəllim çalışmalıdır ki, şagirdlər həmişə müəllimin göstərdiyi həll yolundan deyil, alternativ həll yollarından da istifadə etsinlər. Belə olan zaman şagird ona lazım olan biliyin sadəcə müəllimdə və dərslərdə olmadığını anlayacaq və alternativ mənbələr axtaracaqdır.

3. Şagirdlərin riyazi dildə danışma bacarıqları. Artıq V-VI siniflərdən başlayaraq şagirdlər riyazi fikirlərini riyazi terminlərdən istifadə edərək bildirməyi bacarmalıdırlar. Müəllimlər riyaziyyat dərslərində kollektiv və qrup halında problemlərin həlli zamanı təşkil olunan müzakirələrdə istifadə olunan sözləri, əldə edilən nəticənin təqdimatı, fikirlərin yazılı formada təqdim edilməsi tələb olunan tapşırıqları şagirdlərdən riyaz ifadə və terminlərdən yerində və düzgün istifadə etməklə yerinə yetirmələrini tələb etməlidirlər. İstər riyazi məsələlərin həlli zamanı, istərsə də fiziki və ya sosial bir hadisənin riyazi dillə ifadə edə bilmə bacarığı həmin şəxsi fərqli təqdim edəcəkdir. Bu isə kədr hazırlığında vacib məqamlardandır.

4. Şagirdlərdə problem həll etmə bacarığına gəldikdə isə məhz bu bacarığa sahib olmanın sayəsində şagirdlər riyaziyyatın gücünü öyrənirlər. Ümumiyyətlə, şagirdə təklif olunan problem şagirdin maraq dairəsində olmalı və onun diqqətini çəkməlidir. Problem, adətən, şagirdləri yormamalıdır. Problemlərin həlli anında şagird özünün əmin olmadığı bilgilərinin doğruluğunu öyrənir. Dərslərdəki həlli tələb olunan məsələlər şagirdlərin bilik səviyyəsini aşmamaqla bərabər çox asan da olmamalıdır. Belə olan hallarda yəni məsələ çox asan və ya çox çətin olduqda şagirdlərdə problemə qarşı, həmçinin fənnə qarşı maraq azalır. Problemi həll edən şagird həm mövcud biliklərindən istifadə edə bilməklə yanaşı, yeni biliklər də qazanmalıdır. Müəllim şagirdlərə təqdim etdiyi problemin fərqli olan bir neçə həllinin olmasına diqqət çəkməlidir.

Riyaziyyatın insanların həyatında oynadığı böyük rol hər kəsin qeyd şərtsiz qəbul etdiyi bir aksiomdur. Elə buna görə də riyaziyyat müəllimlərinin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Bütün şagirdlərlə eyni dərəcədə maraqlanmaq, dərsləri aramla, anlaşılıqlı şəkildə izah etmək, verilən suallara sərt cavab verməmək, qurulan hər bir dərslər üçün, öyrədilən hər bir mövzu üçün müəyyən edilmiş məqsədlərin olması və nəhayət, bütün bunları qayğıkeş, səmimi və gülər üzlü müəllimlər müşayiət edərsə, şagirdlərin bu fənnə olan maraqlarının artması şübhəsizdir. Hər bir riyaziyyat müəllimi özündə nümunəvi müəllim xarakterlərini cəmləməklə yanaşı, onun hər bir mövzuya uyğun hədəfləri olmalı və şagirdlərini bu hədəflərə müasir təlim üsulları vasitəsilə çatdırmalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Riyaziyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-XI siniflər). Bakı: 2013, 138 s. pdf.
2. Baki A. Okul matematiğinde ne öyretelim, nasıl öyretelim. Hacettepe Eğitim fakültəsi dergisi, 1996
3. Doğan A. Matematik yaramazdır (akıl yürütmə, mantık, metamatik). İstanbul: Ege basım, 2008, 228 s.
4. Hüseyinzadə R.L., İsmayılova M.C. Tərtibə işi və onun metodikası (dərslər vəsaiti). Bakı: ADPU, 2012, 442 s.
5. Karaçay T. Matematik öğretiminin bugünkü durumu və deęerlendirilmesi. Orta Öğretim

- Kurumlarında Matematik Öğretimi və sorunları (türk eğitim derneği yayınları). 1985. Pdf. səh 12-dan cəmi səh 3-26 pdf)
6. Matamatiki sevirəm sayılara aşığım. <http://blog.milliyet.com.tr/matematigi-seviyorum-sayilara-asigim---/Blog/?BlogNo=27840>
 7. Mirzəyev F., Rüstəmov X. Pedaqoji ustalığın əsasları (dərs vəsaiti). Bakı: Avangard E.H. MMC, 2002, 144 s.
 8. Olkun S., Sarı M.H. Ağac yaşken eğilir. Erkən çocukluk və Çocukluk dönemi matematik Eğitimi Kazanımları (Örneklerle başarılı Çocuk eğitimi), 2018, 107-136, (https://www.researchgate.net/publication/329923756_Matematik_Egitimi)

SUMMARY

Aynura Seyidova

THE PLACE AND ROLE OF MATHEMATICS COURSE OF V-VI GRADES IN SECONDARY SCHOOL MATH PROGRAM (CURRICULUM)

The article deals with the role of mathematics in modern education system, the main purpose of which is to train talented students. The article notes that there are points that need to be instilled in students in V-VI grades which form the basis of secondary education. Seeking about the importance and role of mathematics, it has been emphasized that the subject is secular. The role of mathematics in all spheres of life is also explained. It has been stated that the results will be satisfactory if students get clear and complete information about the importance, history and areas of application of mathematics. The author also lists these results in the article. Furthermore, it also explores the goals of each math teacher and ways to achieve them. Considering the importance of grades V-VI at the basic level of education, the role of innovation in education system has also been dealt in the article.

Key words: secondary school, pupil, mathematics, teacher, employment, 5th – 6th grade, purpose

РЕЗЮМЕ

Айнуре Сеидова

МЕСТО И РОЛЬ МАТЕМАТИЧЕСКОГО КУРСА V-VI КЛАССАХ В ПРОГРАММЕ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ ПО МАТЕМАТИКЕ (УЧЕБНЫЙ ПЛАН)

В статье рассказывается о современной системе образования, основной целью которой является воспитание способных учеников, и о роли математического предмета в этой работе. В V-VI классах, которые составляют основу основного и среднего образования после начального образования, есть пункты, которые должны быть привиты учащимся. Говоря о значении и роли предмета математики, особо отмечается, что пред метмировой. Широко объясняется роль науки во всех сферах жизни. В средней школе, в частности, в V-VI классах, перечислены результаты, которые могут быть достигнуты, если учащиеся получают полную и ясную информацию о важности математики, ее истории, областях применения. Также упоминаются цели каждого учителя математики и пути, ведущие к этим целям.

С целью притворения в жизнь этих факторов и учитывая важность V-VI классов на уровне основного образования, была подчеркнута важность инноваций в в системе образования.

Ключевые слова: средняя школа, ученик, математика, учитель, применяется, 5-6 классы, цель

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev
Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

SOLMAZ BAYRAMOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 37.02; 371

MƏKTƏBDƏ ÜNSİYYƏTİN TƏŞKİLİ VƏ ONA YARDIM GÖSTƏRƏN ÜSULLAR

Məqalədə pedaqoji ünsiyyət, onun növləri və cəhətlərindən, pedaqoji ünsiyyətin düzgün təşkil edilməsi prosesinin nəticəsində pedaqoji fəaliyyətin didaktik və tərbiyəvi vəzifələrinin lazımi şəkildə həyata keçirilməsindəki rolundan bəhs olunmuşdur.

Həmçinin məqalədə müəllimin şagirdlərlə ünsiyyət üslubu və onun xüsusiyyətləri, ünsiyyətə yardım göstərən üsullar və məktəbdə ünsiyyətin növləri şərh olunmuşdur. Eyni zamanda pedaqoji ünsiyyətin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün zəruri olan qabiliyyətlərin formalaşmasında müəllimin ünsiyyət prosesinin və kommunikativ bacarıqların inkişafının qanunauyğunluqları haqqında biliklərə malik olmasının zəruriliyi öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *məktəbdə ünsiyyət, ünsiyyətin növləri, ünsiyyətin mərhələləri, şagird-müəllim ünsiyyəti, kommunikativ üsullar*

Bizə məlumdur ki, insan ətraf mühit, onu əhatə edən adamlar barədə, keçmiş və gələcək haqqında müxtəlif tipli məlumatları əsasən başqaları ilə ünsiyyət prosesində əldə edir. Məhz ünsiyyət prosesində insanlar öz bilik və təsəvvürlərini, şəxsi mülahizələrini, rəy və münasibətlərini bir-birlərinə aşılaya bilirlər. Eyni zamanda ünsiyyətin köməyi ilə bir-birlərini anlayır və bir-birlərinə qarşılıqlı təsir göstərirlər. Məhz buna görə də psixoloqlar ünsiyyətə insanlar arasındakı birgə fəaliyyət tələbatlarından düzgün təmasın çoxplanlı inkişaf prosesi kimi baxırlar. Ünsiyyət olmadan heç bir insan qrupu birgə fəaliyyəti həyata keçirə bilməz. İnsanın sosiallaşması, onun ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşması, ünsiyyət təcrübəsinə yiyələnməsi ilə sıx bağlıdır.

Sosial tərbiyənin başlıca vəzifəsi gənc nəsildə ünsiyyət, bacarıq və mədəniyyətini formalaşdırmaqdan, onların ünsiyyət təcrübəsinə mənimsəmələrini təmin etməkdən ibarətdir. Sosial tərbiyə baxımından belə mühüm vəzifənin həyata keçirilməsi istiqamətində sosial pedaqoqlar məktəb və ailə ilə birlikdə məqsədyönlü iş aparmalıdırlar. Bunun üçün ünsiyyət nəzəriyyəsi və metodikasına, habelə uşaq, yeniyetmə və gənclərdə ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması yollarına və şərtlərinə yaxşı yiyələnmək vacibdir. Bu mənada pedaqoji fəaliyyətin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində pedaqoji ünsiyyətin rolu olduqca böyükdür. Pedaqoji ünsiyyət müəllimin şagirdlərlə təlim və tərbiyə prosesində həyata keçirdiyi peşə ünsiyyətidir (1, səh. 179).

Pedaqoji ünsiyyət hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşması üçün şərait yaradılmasına yönəlmiş olur, kollektivdəki sosial-pedaqoji prosesləri idarə etməyə və səmərəli psixoloji iqlim yaratmağa imkan verir. Ona görə də hər bir müəllimin pedaqoji ünsiyyətin mahiyyəti, onun sosial-psixoloji mexanizmləri ilə dərinlən tanış olması və şagirdlərlə birgə fəaliyyəti zamanı ondan lazımi şəkildə istifadə etməsi zəruridir.

Məktəbdə ünsiyyət dedikdə, biz təlim və tərbiyənin məqsəd və vəzifələrinin reallaşmasını təmin edən, pedaqoq və şagirdin qarşılıqlı şəkildə münasibətlərinin xarakterini müəyyənləşdirən metod və vasitələrinin cəmini nəzərdə tuturuq (2, s. 367).

Məktəbdə ünsiyyətin aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər:

1. Müəllimin yüksək peşəkar yanaşma əsasında ünsiyyət qurması. Onun, ümumiyyətlə, pedaqoji fəaliyyətə münasibəti;

2. Dostluq münasibəti əsasında ünsiyyət.

Burada ümumi işə görə maraqlı nəzərdə tutulur. Pedaqoq göstəriş verən böyük yoldaş rolunu, birgə təlim fəaliyyətinin iştirakçısı rolunu yerinə yetirir. Lakin belə halda münasibətlərdə müəyyən

sədd gözlənilməlidir. Xüsusən bu, gənc pedaqoqlara daha çox aiddir. Çünki onlar ziddiyyətli, münafişəli vəziyyətə düşməkdən çəkinirlər.

3. Ünsiyyət disatansiya ən çox yayılmış pedaqoji ünsiyyət tipidir. Belə hallarda münasibətlərdə daim bütün sahələrdə distansiya qorunub gözlənilir (təlimdə nüfuz və peşəkarlıq, tərbiyədə isə yaş və həyat təcrübəsinə əsaslanmaq şərti ilə). Belə üsul müəllim-şagird münasibətlərini formalaşdırır. Lakin bu, heç də o demək deyildir ki, şagirdlər müəllimi yaşadları kimi qəbul etməlidirlər.

4. Ünsiyyətdə qorxu, həyəcan-ünsiyyətin neqativ, qeyri-humanist formasıdır ki, burada pedaqoji uyğunsuzluq var. Belə ünsiyyət tərzinə, adətən qeyri-peşəkar müəllimlər müraciət edir.

5. Ünsiyyət-oyun hamı tərəfindən sevilməyə çalışan gənc pedaqoqlar, müəllimlər üçün xarakterikdir. Belə ünsiyyət təzi yalnız süni nüfuz təmin edir.

Pedaqoji ünsiyyətin hansı növündən istifadə edilməsindən asılı olmayaraq, müəllimin şagird kollektivi ilə məhsuldar ünsiyyət prosesi təşkil olunmadan pedaqoji fəaliyyətin didaktik və tərbiyəvi növünü lazımı şəkildə həyata keçirmək mümkün deyildir.

Müşahidələr göstərir ki, təlim və tərbiyə prosesinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün pedaqoji ünsiyyətin yüksək səviyyədə təşkili tələb olunur. Müəllim müəyyən sahəyə aid dərin biliyə yiyələnməklə yanaşı, elə bilik, bacarıq və vərdislərə malik olmalıdır ki, onların köməyi ilə şagirdlərə təsir göstərə bilsin, onlarla qarşılıqlı münasibətini təşkil edə bilsin, şagird kollektivindəki qarşılıqlı münasibətləri fəal şəkildə idarə edə bilsin və s. Bunlar isə məktəbdə ünsiyyətin səmərəli təşkil edilməsi deməkdir.

Məktəbdə ünsiyyət müxtəlif məqsədlər daşıya bilər: fərdi-idraki (nə isə yeni bir şeyi öyrənmək, təlimat almaq), emosional (qiymətləndirmək, münasibəti bildirmək), təəssüratı bölüşmək. Pedaqoji ünsiyyət zamanı məqsəd sadəcə olaraq elə ünsiyyətə girişmək, ünsiyyət saxlamaqdan da ibarət ola bilər. Məsələn, kiminləsə birgə olmaq, söhbət etmək. Bu cəhət şagirdlərin ünsiyyət fəaliyyətində özünü aydın şəkildə göstərir. Psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, kiçik məktəblilər üçün müəllim və yoldaşları ilə ünsiyyət xatirinə ünsiyyətə girmək xarakterik haldır. Onlarda ünsiyyət kifayət dərəcədə seçici xarakter daşımır. Kiçik məktəblilər heç də həmişə ünsiyyətlərinin məqsədini dərk edə bilmirlər. Yuxarı siniflərə keçdikcə şagirdlərin ünsiyyətində seçicilik müşahidə olunmağa başlayır.

Məktəbdə ünsiyyətin səmərəliliyi onun motivlərindən də asılıdır. Motivün düzgünlüyü və dərk edilmiş xarakter daşması pedaqoji ünsiyyətin gedişini şərtləndirir.

Ünsiyyət, o cümlədən pedaqoji ünsiyyət müxtəlif şərtlərlə bağlı olur. Bunları xarici və daxili olmaqla, iki yerə bölmək mümkündür. Ünsiyyətin xarici şərtlərinə ünsiyyətin getdiyi mühit və vəziyyəti aid etmək olar. Birinci sinfə təzə gələn şagirdin ünsiyyəti xarici şəraitin, onun yenidən düşdüyü mühitin təsiri ilə bağlı olur. Belə ki, başqa şagirdlərin müəllimə müsbət münasibətini müşahidə etdiyinə görə o da həmin müəllimə hörmət bəsləməyə başlayır. Nisbətən yuxarı siniflərdə şagirdlərin ünsiyyətində daxili şərtlər daha mühüm rol oynamağa başlayır. Məsələn, 9-10 yaşlı şagirdlər müəllimə qarşı çox vaxt özlərinin şəxsi, nisbətən davamlı münasibətlərini bəsləməyə başlayırlar. Şagirdlərin yaşı artdıqca bu münasibətlərin xarakteri də mürəkkəbləşir və daha çox seçici xarakter daşır.

Məktəbdə optimal ünsiyyətin qurulmasına aşağıdakı kommunikativ üsullardan istifadə kömək edir:

- ünsiyyətə mane olan amillərin aradan qaldırılması (sıxılma, ünsiyyətdə inamsızlıq və s.);
- şagird-müəllim ünsiyyəti prosesində müdafiə mühitinin yaradılması;
- tərifi və digər dəstək vasitələrindən istifadə edərək şagirdlərin cavab cəhdinin, dialoqda iştirak faktının dəyərləndirilməsi;

- şagirdlərin müəllim və yolaşlarına kömək üçün müraciətlərinin təqdir edilməsi;

- şagirdlərin könüllü cavablarının həvəsləndirilməsi;

- ünsiyyətdə ləngimə problemləri olan şagirdlərə cavab vermək üçün şəraitin yaradılması;

- sinifdə yoldaşlarının yaradıcı fəallığını boğmağa çalışan şagirdlərin qarşısının alınması.

Ünsiyyət prosesində kommunikativ yardım göstərmənin üsulları:

- düzgün ifadə və danışıq tərzinin seçiminə kömək etmək;

- hər bir konkret ünsiyyət situasiyası üçün kommunikativ normaları izah etmək;

- kommunikativ priyomları, ünsiyyət və çıxış texnikasını öyrətmək;

- ehtiyac olduqda müəllim-şagird dialoqunda şagird davranışının müsbət tənqid edilməsi;

- şagirdlərə verbal və qeyri-verbal vasitələrlə marağın nümayiş etdirilməsi, onların müəllimlə dialoqda iştirakın dəstəklənməsi (2, s.379).

Təlimin əsas psixoloji – pedaqoji üsulları optimal pedaqoji ünsiyyətlə daha yaxşı uzlaşırlar.

Müasir dərstdə informasiya-izahedici təlimdən daha çox fəaliyyətli, inkişafetdirici təlimə üstünlük verilir. Hazırda nəinki orta məktəblərdə mənimsənilmiş biliklər, həm də onların mənimsənilmə üsulları, təfəkkür və təlim fəaliyyəti, idrak qüvvələri, gücün inkişafı və məktəblinin yaradıcı potensialının inkişafı əsas götürülməlidir. Bunu isə yalnız təlimin dramatik metodlarından istifadə edildiyi, məktəblilərə tam imkan verildiyi şəraitdə, müəllimlərlə şagirdlər arasında süni yaradılmış sədlərin götürüldüyü şəraitdə mümkün etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Həmzəyev M.Ə., Pedaqoji psixologiya. Bakı: 1991
2. Əhmədov H., Zeynalov N. Pedaqogika. Bakı: 2016
3. Əmrahlı L., Rzayev N. Uşaq psixologiyası. Bakı: 2015
4. Qədirov Ə.Ə., Məmmədov İ.H. Yaş psixologiyası. Bakı: 1996

SUMMARY

Solmaz Bayramova

ORGANIZATION OF COMMUNICATION IN SCHOOL AND METHODS TO IMPROVE IT

The article deals with pedagogical communication, its types and aspects. The article also examines the role of pedagogical activity in the proper implementation of didactic and educational tasks as a result of the process of the correct organization of pedagogical communication.

Teacher's style of communication with students and its features, methods that facilitate communication and types of communication at school have also been explained. The author emphasizes that teachers must have knowledge of development methods of communicative process and communication skills in the formation of skills necessary for the successful implementation of pedagogical communication.

Key words: *communication at school, types of communication, stages of communication, teacher-student communication, communicative methods.*

РЕЗЮМЕ

ОРГАНИЗАЦИЯ ОБЩЕНИЯ В ШКОЛЕ И ВСПОМОГАТЕЛЬНЫЕ СРЕДСТВА

Солмаз Байрамова

В статье говорилось о педагогической коммуникации, ее видах и аспектах, ее роли в надлежащей реализации дидактических и воспитательных задач педагогической деятельности в результате процесса правильной организации педагогического общения.

Также в статье дается трактовка стиля общения учителя с учениками и его особенностей, методики оказания помощи в общении и виды общения в школе. В то же время в формировании способностей, необходимых для успешного осуществления педагогического общения, отражается необходимость владения учителем знаниями о закономерностях развития коммуникативного процесса и коммуникативных умений.

Ключевые слова: *общение в школе, виды общения, этапы общения, Общение ученик-учитель, коммуникативные методы.*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

SOLMAZ CABBAROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

scabbarli@yahoo.com

UOT: 37.02; 371

UŞAQLARIN TƏLİM TARŞIRIQLARININ YERİNƏ YETİRİLMƏSİNƏ VALİDEYNLƏRİN KÖMƏYİ

Məqalədə uşaqların məktəbdə müvəffəqiyyətlə oxuması üçün valideynlərin üzərinə düşən məsuliyyətdən bəhs edilmiş, məktəbə hazırlığın iki-üç yaşlardan başlanılması məqsədəuyğun sayılmışdır. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə müəyyən səbəblərdən gedə bilməyən uşaqlar məktəbəhazırlıq mərhələsini evdə keçirdiklərinə görə təbii olaraq onların məktəbə hazırlaşmaları işi ilə valideynlər məşğul olmalıdırlar. Valideynlərin uşaqlarının məktəbəhazırlıq işindəki əsas vəzifələri, bu vəzifələrin səmərəli təşkili yolları məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: ailə tərbiyəsi, məktəbəqədər yaşlılar, məktəbə hazırlıq

Uşağın ilk günlərdən məktəbdə müvəffəqiyyətlə oxuması üçün onun məktəbəqədərki dövrdə necə inkişaf etməsi çox mühümdür. Uşağın məktəbə hazırlaşdırılması hələ iki-üç yaşından başlayır. Uşaq bağçasında tərbiyə alan uşağı məktəbə əsas etibarını ilə uşaq bağçası hazırlayır. Ailə də bu işdə uşaq bağçasına kömək etməlidir. Bağça dövrünü ancaq ailədə keçirən uşaqların isə məktəbə hazırlaşdırılması ilə bütövlüklə ailə məşğul olur.

Valideynin uşağı məktəbə hazırlamaq işindəki əsas vəzifəsi məktəbdə təlim və tərbiyə işini başlamaqdan ötrü uşaqda lazım olan psixi qabiliyyətləri inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Dünənəcən “asudə” gəzən, gününü oyuncaqlarla keçirən uşaqları birdən-birə müəyyən işi, tapşırığı axıra qədər icra etməyə, təlim tapşırıqlarını yerinə yetirməyə alışdırmaq valideynlərdən son dərəcə diqqətli olmağı tələb edir. Onlar uşağı başa salmalıdırlar ki, artıq məktəbə gedir, bütün günü oyuncaqlarla oynamaq ona yaraşmır. Məsələn, bir nümunə göstərək: “Səidə, daha böyük qızsan, məktəbə gedirsən, məktəbli adlanırsan. Bundan sonra sənə bütün günü oynamaq, lazımsız işlərlə vaxt keçirmək olmaz. Vaxtının qədrini bil. Budur sənün üçün gündəlik vaxt bölgüsü təyin etmişəm. Orada göstərilənlərlə əməl et. Bugünün işini sabaha qoyma”, “Çalışqan uşağı hamı əzizləyir”, “dediklərimi yadında saxla” (17, 33).

Hər şeydən əvvəl, ata-analar uşağın duyğu üzvlərinin və ayrı-ayrı psixi proseslərinin - qavrayış, hafizə, düşüncə, nitq, diqqət və idarəsinin normal inkişafının qayğısına qalmalıdırlar. Bu proseslərin inkişafı uşağın çətinlik çəkmədən məktəbdə müvəffəqiyyətlə oxuması üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Təlimin ilk günlərindən dərslərdə şagirdlərə çoxlu şəkillər göstərilir, nağıllar, hekayələr danışılır, sonralar hərflər, rəqəmlər, yeni-yeni biliklər öyrədilir və s. Bütün bunları düzgün dərk etmək üçün uşağın qavrayışının lazımsızca inkişaf etməsi zəruridir. Təlim uşağın hafizəsinə böyük tələblər verir: şeir əzbərləmək, mətnin məzmununu yadda saxlamaq, adları, ifadələri hafizədə möhkəmlətmək lazım gəlir. Bunların uşaqda normal inkişafı üçün ailə başçıları və ailənin yaşlı üzvləri çox iş görə bilirlər.

Uşağı məktəbə hazırlamaq işində ona təbiət və yaşayış haqqında suallar vermək, xüsusən təbiət hadisələri arasındakı əlaqə və asılılığa onların diqqətini cəlb etmək də çox əhəmiyyətlidir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar özləri də gördükləri, eşitdikləri hər bir şeylə maraqlanırlar, o barədə çoxlu suallar verirlər. Bəzi valideynlər uşaqlarının suallarına etina etmirlər, hətta-“məni təngə gətirdin”, “əl-ayağıma dolaşma” - deyər, onları danlayırlar. Bu, böyük səhvdir. Uşaqlar bu sualları ilə dünyanı daha dolğun dərk etməyə, yeni-yeni biliklər əldə etməyə çalışırlar. Bəzi alimlərin hesablamalarına görə üç yaşa qədər uşağın öyrəndikləri, bu yaşdan yetkinlik dövrünə qədər öyrənilməsinə bərabərdir.

Valideynlər uşağın məktəbəqədərki yaşlarda bilik öyrənmək imkanlarına laqeyd yanaşmamalı, onlarda bu həvəsi daha da inkişaf etdirməyə çalışmalıdırlar.

Məktəbəqədərki yaşlarda uşağın adi və rəngli karandaşla şəkillər çəkməsi, gildən oyuncaqlar hazırlaması və bu zərif işlərlə məşğul olması onun barmaqlarındakı əzələləri incə hərəkətlərə alışdırır ki, bu da gələcəkdə uşağın çətinlik çəkmədən yazı yazmağa başlamasına kömək edir. Uşağa ailədə on dairəsində say və hesab öyrətmək, faydalıdır. Əlbəttə, bunu əvvəlcə oyun şəklində, şeylər üzərində öyrətmək lazımdır. Məktəbə başlamamışdan qabaq, uşaq üçün bütün lazım olan tədris vəsaitini almaq və onun ilk məktəb gününə böyük həvəslə hazırlaşmasına nail olmaq lazımdır. Belə ki, uşaq məktəbə daxil olmaqla fərəhli, habelə mühüm bir addım atdığını hiss etsin. Ailədə məktəbə məhəbbət hissinin aşılması uşaqların həyatında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Valideynlər çalışmalıdırlar ki, uşaq oxuduğu məktəbə, müəllimlərə yaxşı münasibət bəsləsin, hər bir tapşırığı layiqincə yerinə yetirsin, müəllimin verdiyi tələblərə məsuliyyətlə yanaşsın, məktəbin adına layiqli oxusun, valideynləri ilə olduğu kimi, müəllimləri ilə də səmimi, mehriban rəftar etsin.

Bəzi valideynlər uşaqlarının təliminə məktəbə gedənə qədər nəzarət edirlər. Övladları məktəbli olduqdan sonra bütün məsuliyyəti məktəbin, müəllimlərin öhdəsinə buraxırlar. Lakin bu düzgün deyildir. Təlim işinə nəzarət məktəb dövründə daha çox olmalıdır. Doğrudur, məktəbdə şagirdlərin təlim işi ilə savadlı, öz işinin ustası olan müəllimlər məşğul olurlar. Ancaq müəllimlərin verdikləri ev tapşırıqlarının şagirdlər tərəfindən düzgün və vaxtında yerinə yetirilməsi valideynlərin əsas vəzifəsi olaraq qalır (4, 68).

Uşaqlar məktəbə daxil olduqdan sonra onun təlimi ilə əlaqədar olaraq valideynin vəzifəsi dəyişir və mürəkkəbləşir. Ata və ana qarşısında məktəbdə oxuyan uşağın ev tapşırıqlarını yerinə yetirməsi üçün lazımi şərait yaratmaq, məktəblə, müəllimlərlə sıx əlaqə saxlamaqla uşağın təlim işinə nəzarət etmək və lazım gəldikdə kömək etmək kimi yeni vəzifələr durur. Valideyin övladlarının məktəbə getdiyi ilk gündən dərsləri necə hazırlanmasına fikir verməli, onlara müstəqil işləmək qaydalarını öyrətməli, ev tapşırıqlarının şüurlu icra olunmasına nəzarət etməli və əzbərçilik hallarına qarşı mübarizə aparmalıdır. Valideynlər ailədə insan böyüdüyünü, bu insanın məsuliyyətinin onların üzərinə düşdüyünü unutmamalıdırlar.

Uşağı yalnız yedizdirib-geyindirməklə gələcək vətəndaş, gələcək mübariz yetişdirmək olmaz. Ata və analar məktəb və müəllimlərlə yanaşı, ilk günlərdən yeni insan yetişdirmək uğrunda ardıcıl və dönmədən mübarizə aparmalıdırlar.

Təlim işində şagirdlərin ancaq sinifdə müəllimin rəhbərliyi altında çalışması kifayət etmir. Odur ki, müəllim hər dərstdə şagirdlərə evdə çalışmaq üçün təlim tapşırıqları verir. Bu tapşırıqlar çox müxtəlif olur: ucadan oxumaq, keçilən mövzunu nağıl etmək, şeir əzbərləmək və s. Bu ev tapşırıqlarında məqsəd, bir tərəfdən sinifdə verilən bilik və bacarıqları uşağın hafizəsində möhkəmlətmək, digər tərəfdən isə şagirdləri müstəqil çalışmağa alışdırmaqdır. Bundan əlavə, ev tapşırıqları üzərində çalışmaq uşağın iradəsini tərbiyə edir, onda əməkçi insanlara məhəbbət hissi formalaşdırır və əməyə alışdırır. Nəhayət, ev tapşırıqlarının verilməsi və məktəbdə yoxlanılması şagirdlərin təlim üçün məsuliyyətini artırır. Ev tapşırıqlarının əhəmiyyətini nəzərə alan valideynlər uşaqların təlim tapşırıqları yerinə yetirməsinə çalışmalıdırlar.

Valideynlər övladının təlimi üçün evdə əlverişli şərait yaratmağa borcludur. Uşağın tədris işinin normal şəraitdə keçməsi üçün valideyn onu tələb olunan bütün dərs kitabları və dərs ləvazimatı ilə təmin etməlidir. Ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsindən ötrü evdə müvafiq şərait yaradılmalıdır. Bu məqsədlə şagirdlər üçün iş guşəsi ayrılmalı, burada onun boyuna müvafiq stol və stul qoyulmalıdır. Uşağın dərs hazırlayacağı guşəyə sol tərəfdən kifayət qədər işıq düşməlidir və s. Uşaqlar ev tapşırıqlarını yerinə yetirən vaxt valideynlər onun diqqətini yayındırmamalı, onun üçün sakitlik şəraiti yaratmalı, onu işdən ayrılıb mağazaya, qonşuya və başqa iş dalınca göndərməməlidirlər.

Şagirdlərin evdə çalışmaq üçün daim yeri olduğu kimi, daimi vaxtı da olmalıdır. Valideyn ilin əvvəlində uşaq üçün dərs öyrənməyin vaxtını təyin etməli və sonra hər gün həmin vaxtda dərs hazırlamağı ondan tələb etməlidir. Uşağı hər gün eyni saatlarda dərs hazırladıqda, tədrisən buna adət edir və sonra onda həmin saatlarda işləmək üçün ruhi hazırlıq əmələ gəlir. Evdə uşaqların dərslərini

hazırlamaları həmişə nəzarət altında olmalıdır. Onların dərslərini necə öyrəndiyini valideynlər və ya ailənin digər yaşlı, təhsilli üzvləri müntəzəm yoxlamalıdır. Bu zaman şagirdlərin yazısını nəzərdən keçirmək, öyrəndiklərini nəql etdirmək faydalıdır. Uşaq çətinlik çəkəndə valideyn ona ancaq istiqamət verməlidir. Məsələn; uşağa məsələnin şərtini aydın oxumaq, ona yardımçı suallar vermək, verilmiş cümlə, məsələ və misallara oxşar cümlə təhlil etmək, məsələ və misal həll etdirmək əlverişlidir. Biz sözlə valideyn ev tapşırıqlarının uşaq tərəfindən müstəqil icra olunmasını təmin etməlidir. Bəzən elə valideynlər də olur ki, uşaqların ev tapşırıqlarını onların yerinə özləri icra edirlər. Onlar elə düşünürlər ki, bunu etməklə övladlarına kömək edirlər. Lakin fikirləşirlər ki, uşaqlar belə vəziyyətdə heç nə öyrənməyəcəklər. Bir sözlə, belə valideynlər özləri öz əlləri ilə övladlarını bataqlığa sürükləyirlər.

“Ev tapşırıqlarını şagirdlərin yerinə icra edən valideynlər böyük səhvə yol vermiş olurlar” (3, 65).

Valideynlər hər zaman övladlarının aldığı qiymətlərlə maraqlanmalıdırlar. Bunun üçün şagird gündəliyi çox yaxşı vasitədir. Məlum olduğu kimi, şagirdin məktəbdə aldığı qiymətlər onun gündəliyinə yazılır. Valideynlər həftədə bir dəfə bu gündəliyi nəzərdən keçirib imza etməyə borcludur. Bəzi valideynlərimiz buna gərək görmürlər. Valideynin imzasından müəllim anlayır ki, həmin ailədə təhsilə, təlim tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə maraq və nəzarət var. Valideyn övladının qiymətlərinin pisləşdiyini gördükdə, məktəblə əlaqə saxlayaraq onun üzərində nəzarəti gücləndirməli, köməyi artırmalıdır. Əgər valideynlər uşaqların təlimini müntəzəm izləsələr və nəzarətdə saxlasalar, uşaq da öz üzərində məsuliyyət hiss edər dərslərini vaxtılı vaxtında hazırlayar və aldığı uşağı qiymətləri valideynlərdən gizlədə bilməz.

Valideynlər evdə uşağın tapşırıqları üzərində müstəqil çalışmasına, kitabdan müstəqil surətdə oxuyub öyrənməsinə nail olmalıdırlar. Əlbəttə, bu o demək deyildir ki, valideyn ev tapşırıqlarının icrasında uşaqlarına heç kömək etməməli, onların yardım üçün müraciətlərini cavabsız buraxmamalıdırlar. Xeyir, valideyn lazım olanda, övladına dərs öyrənməkdə kömək etməlidir. Lakin bu kömək uşağı müstəqil çalışmaq yoluna salmaq istiqamətində həyata keçirilməlidir. Bəzən elə olur ki, uşaq üçün evdə hər bir şərait yaradılır, dərs hazırlaması arabirdə yoxlanılır, bədənə sağlamdır, ancaq bütün bunlara baxmayaraq, yenə də dərslərini pis hazırlayır. Belə hal çox vaxt ailədə ciddi tələb görməyən və buna görə də təlimə məsuliyyətsizcəsinə yanaşan uşaqlarda olur. Ciddi tələb verməklə yanaşı, uşaqlarda təlimə həvəs hissi oyatmaq lazımdır. Müdrik babalarımız demişkən: “Zorla gözəllik olmaz”. Belə uşaqlara istər dərstdə, istərsə də ailədə həssaslıqla yanaşmaq lazımdır. Dərslərində geridə qaldığı üçün ona “zehinsiz”, “küt beyin”, “yaddaşsız” və s. bu kimi ləqəblər qoymaq, yaxud “uşağımın yaddaşı yoxdur, nə qədər çalışırsa da başına girmir” - deyər onun dərstdən geri qalması üçün qüvvəsinə olan etimadını qırmaq çox zərərli və zərərli. Əksinə uşağı ürəkləndirmək, azacıq müvəffəqiyyət göstərən kimi onu tərifləyib həvəsləndirmək və onda öz qabiliyyətinə, öz gücünə inam doğurmaq lazımdır. Məktəbə getdiyi gündən etibarən təlimin uşaqdan ötrü borc olduğunu ona təkidlə başa salmaq lazımdır. Əgər valideyn uşağı maraqlı olmayan işi də borc xatirinə icra etmək lazım olduğuna inandırmışsa və surətdə uşaqdan təlimlə məşğul olmağı tələb etmiş və tələbində ardıcıl olmuşsa, o zaman uşaq dərs oxumağa tənbellik etməz.

Dərslərində tənbellik edən uşağın təlimi üzərində valideyn nəzarəti qüvvələndirməlidir. Belə uşaq evdə dərslərini hazırlayıb qurtardıqdan sonra onun yazı işlərini nəzərdən keçirmək, öyrəndiyini nağıl etdirmək lazımdır. Onda uşağın təlimə qarşı cavabdehliyi artır.

İbtidai sinifdə oxuyan şagirdlərin təliminə necə nəzarət edilirsə, yuxarı sinif şagirdlərinin təliminə də o cür nəzarət edilməlidir. Bəzi valideynlər bunu ciddiyyə almırlar. Yuxarı sinif şagirdləri öz dərslərindən əlavə, bədii kitablara da meyl edirlər. Bu kitabların düzgün seçilməsində və uşaqların təliminə maneçilik törədib törətməməsinə valideynlər hər zaman nəzarət etməlidirlər. Bir sözlə, valideynlər hər zaman övladlarının təlimi ilə məşğul olmalıdırlar. Çünki bu onları işıqlı gələcəyə aparan bir yoldur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.N. Ailə həyatının etika və psixologiyası üzrə müntəxəbat. Bakı: Maarif, 1989, 232 s.
2. Xəlilov N. Ailə tərbiyəsinin bəzi məsələləri. Bakı: Maarif, 1985, 150 s.
3. İsmixanov M., Vəlixanlı İ. Məktəb, ailə və ictimaiyyət. Bakı: Maarif, 1972, 124 s.
4. Quliyev S. “Məktəblilərin mənəvi tərbiyəsində ailə, məktəb və ictimaiyyətin birgə fəaliyyəti”. Maarif nəşriyyatı. Bakı: 1987, 168 s.

SUMMARY

Solmaz Jabbarova

**PARENTS’ ASSISTANCE IN COMPLETING CHILDREN’S
EDUCATIONAL ASSIGNMENTS**

The article deals with the responsibility of parents for successful study of children at school, and considered it expedient to start preparing for school at the age of two or three. Parents must be involved in children’s preparation for school who spend preschool period at home for certain reasons. The author also studies main duties of parents in preparing them to school and ways of effective organization of this work.

Key words: family education, pre-school children, pre-school education

РЕЗЮМЕ

Солмаз Джаббарова

**ПОМОЩЬ РОДИТЕЛЕЙ В ВЫПОЛНЕНИИ
ДЕТЬМИ УЧЕБНЫХ ЗАДАНИЙ**

В статье говорилось об ответственности родителей за успешное обучение детей в школе, считалось целесообразным начинать подготовку к школе с двух-трех лет. Поскольку дети, которые по определенным причинам не могут посещать дошкольные учреждения, проходят этап предшкольной подготовки дома, естественно, работой по подготовке их к школе должны заниматься родители. Основные задачи родителей в дошкольной работе их детей, пути эффективной организации этих задач отражены в статье.

Ключевые слова: семейное воспитание, дошкольники, дошкольное образование

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

PEDAQOGİKA

MÜSLÜM NƏZƏROV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

NİZAMİ QULİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 37.02; 371

POSTQEYRİ-KLASSİK TƏHSİLİN FƏLSƏFİ VƏ MƏDƏNİ ƏSASLARI

Məqalədə təhsil problemlərini fəlsəfi və kulturoloji kontekstdə tanıtmaq və nəzərdən keçirməklə çağdaş təhsilin əsas məsələləri təhlil edilir, postklassik olmayan şəraitdə onun inkişafının fəlsəfi və kulturoloji əsasları əsaslandırılır. Müasir təhsil onun qeyri-klassik mədəniyyətə və bütövlükdə dünyagörüşünə uyğunluğu baxımından yenidən qiymətləndirilir. Postmodern pedaqogika layihəsi, postmodern ideyaların həyata keçirilməsində problem yaradan uyğunsuzluqda təhlil edilir. Təhsil təcrübəsi fenomenoloji, ekzistensial və hermenevtik formaları inkişaf etdirməklə təhsilin mədəniyyət və şəxsiyyət mərkəzli anlayışları, hər kəsin öz şəxsi təhsil yolunu seçə biləcəyi proses, təhsil konsepsiyası qeyri-klassik niyyətlərdə, təhsil yolunun qeyri-xətti, dəyişkənliyi və seçiciliyi üçün ifadə edildiyi düşünülür. Genişləndirilmiş təhsil qeyri-klassik mədəniyyətin bilik və təhsil təcrübələrinin dəyişkənliyi, müxtəlif təhsil növlərinin qeyri-klassik mədəniyyətin qeyri-xətti, fərdi və varlıq yönümlü dəyərlərinə keçidi göstərilir.

Açar sözlər: ömür boyu təhsil, pedaqogika, mədəniyyət, təhsil modeli, təhsilin inkişafı üçün fəlsəfi və mədəni əsasları

XX əsrin sonu - XXI əsrin başlanğıcında mədəniyyət, əvvəlki, klassik və qeyri-klassik mərhələlərdən köklü şəkildə fərqlənən bilik və mədəniyyət növü olan postklassikizm dövrünə qədəm qoydu. Qeyri-klassik elm və mədəniyyət ideyalarının həyata keçirilməsi, ilk növbədə, onun rolunun güclənməsi ilə əlaqədardır və qeyri-klassik bilik idealına empirik və nəzəri vasitələrlə yanaşı, varlığın aksioloji və dəyər xüsusiyyətləri də daxil oldu.

Qeyri-klassik elmin meydana gəlməsi ilə situasiya daha da mürəkkəbləşdi. Biliyin problematikliyi üzə çıxdı. Tədqiqatın nəticələrinin alimin tətbiq etdiyi vasitələrin xarakterindən və öyrənilən obyektin məruz qaldığı əməliyyatların spesifikasından asılılığı nəzərə alınmağa başladı. XXI əsrdə bu məsələ xüsusi bir kəskinliklə qarşıda qoyuldu. Artıq alimin fəaliyyəti daha geniş rakursda götürülərək obyekt haqqında biliklərimizin təkcə tədqiqat vasitələrindən və əməliyyatlardan deyil, həmçinin alimin həm elm daxili, həm də sosial oriyentasiyasından asılı olduğu vurğulanır. Tədrisən biliyə təkcə anlayışlar, mühakimələr formasında ixtisaslaşdırılmış məlumatlar deyil, praktiki təcrübənin nəticələri, ənənələr və s. də aid edilir. Başqa sözlə, müasir təsəvvürlərə görə, bilik onun istehsalı prosesində iştirak edən subyektədən asılı olmayan mücərrəd konstrukt deyil (4, s.43).

Qeyri-klassik mədəniyyətin əsas təməlləri antropoloji ölçünün konkret tarixi vəziyyətlə əlaqəsi, mədəniyyət və elmdə "insan yönümlərinin" möhkəmlənməsi (istər tədqiqat metodları və vasitələri ilə, istərsə də ümumi mədəni və fəlsəfi anlayış baxımından), elmi tədqiqatların fənlərarası xüsusiyyətlərinin "bir araya" gəlməsidir. Öyrənmə obyektinə və ümumilikdə biliyə istiqamət verən vektorlar, mürəkkəb özünüinkişaf etdirən sistemlər də daxil olmaqla insanlara yönəldilmişdir. Təsadüfi deyil ki, qeyri-klassiklərin əsas xüsusiyyəti "insan ölçüsü" termini ilə işarələnir. Qeyri-klassik mədəniyyətdə, demək olar ki, bütün strukturlarında açıq bir çevrilmə var. Klassik kateqoriyalı-konseptual şəbəkədəki dəyişiklikdə ekzistensial ön plana çıxır, qavrayışlar xüsusi yer alır, mədəniyyət köklü plüralistik və hermenevtikaya çevrilir.

Qeyri-klassik mədəniyyətin və deməli bütövlükdə təhsil sisteminin hermenevtik mahiyyəti mənalara anlamaq və saxlamaq istəyinin ifadəsidir. Məlumat axınının qeyri-mütənasib nisbətlərə genişlənməsi (klassik və qeyri-klassik mədəniyyətdə bilinməyən) insanın özünü polemik məkanda tapmasına səbəb olur. Məlumat bolluğu bəşəriyyətin təcrübəsini özündə cəmləşdirir, eyni zamanda müəyyən mənəvi monolit digər mənalara və daha doğrusu mənalara seçmək imkanı ilə güclənir və özünü təsdiqləyir. Belə bir vəziyyətdə fərdi mənalara kəşfi, onların gücünün yoxlanılması, həqiqi mənalara yalanlardan ayrılması şəxs üçün daimi problemə çevrilir. Müvafiq olaraq, təhsil sistemi bir növ "köməkçi" kimi çıxış etməli, əsassız olaraq dünyanı tanımadığı mənalara istiqamət verən bir xidmətçi olmalıdır. Həyat boyu öz mənalara inşa edən insan tərəfindən inşaatda iştirak etməklə yenidən Mayevtikanın Sokratik metoduna müraciət etməlidir. Çünki **hazırda təhsil praktikasının fenomenoloji, ekzistensial, hermenevtik formaları yenilənməlidir**. Təhsilin atributu mədəniyyətin dəyər kateqoriyalarını ifadə etməklə yanaşı, ilk növbədə *fərdi mənalara* ifadə edən aktlar olmalıdır.

Bunlar təhsil sistemini bütün səviyyələrində ən çətin problemin qarşısına qoyur: mənalara düzəltmək üçün hansı prosedurla və ən əsası bu edilməlidir? Yəqin ki, yuxarıda göstərilən əhəmiyyəti üstələyən başqa bir problem, bütövlükdə təhsil fəaliyyətinin mənalara axtarmaqdır. Heç kimə sirr deyil ki, müasir təhsil sistemi tərbiyə fəaliyyətinin məqsəd və mənalara qeyri-müəyyənliyi ucubundan son nöqtədədir. Bu anlayışlar prosesin bütün iştirakçıları müəllimlər, tələbələr və valideynlər, cəmiyyət və bütövlükdə dövlət üçün bəlli deyil. Buna görə müasir pedaqoji anlayışların yaxın gələcəkdə hər hansı bir ekstrapolyasiyası, onların mədəniyyətə söykənməməsi, sarsılmaması və əsassızlığı problemini doğurur.

Buna görə, bu gün **təhsildən sonrakı klassik olmayan mədəniyyət kontekstində fəlsəfi və mədəni əsasları müəyyənləşdirmək lazım gəlir**. Bu əsaslarla həqiqi pedaqoji təcrübənin niyyətlərinin və təhsilin inkişaf vektorlarının dominant dəyər yönümləri və müasir mədəniyyətin rasionallıq növü ilə əlaqəsini başa düşürük. Müasir təhsil onun qeyri-klassik mədəniyyətə, eləcə də bütövlükdə dünyanın mənzərəsinə uyğunluğu baxımından dərk etmək lazımdır. Bunu başa düşmək lazımdır, çünki M. Heydeggerin "Dünya mənzərəsi" adlı məruzəsində deyildiyi kimi, "dərk etmək, ilk növbədə qəbul edilmiş məkanların həqiqiliyini və qarşıya qoyulan məqsədlərin uyğunluğunu şübhə altına almaq üçün cəsarətli bir qətiyyətdir" [9].

Təhsilin inkişafındakı müasir meyillər onun praqmatik yönümünün üstünlüyünü göstərir. "Bazar" tipli təhsil strategiyası orta və ali təhsildə aparılan islahatların müasir siyasətinin əsas istiqaməti olaraq seçilmişdir. Bu ənənədəki təhsil, fərdi məqsədlərdən, vətəndaş istəklərindən və maddi imkanlarından asılı olaraq fərdi seçimlərə yönəlmiş əhalinin və istehsal strukturlarının ehtiyaclarını ödəmək üçün xidmət sahəsi olaraq başa düşülür. "Bazar tipli" bir təhsil müəssisəsi (təşkilatı) ilk növbədə idarəetmə strukturu, müəssisə olur [5, s.39].

Azərbaycan təhsili tarixən vətəndaşın mənəvi tərbiyəsi, "mükəmməl insan" formalaşdırılması ideyası ilə müəyyən edilmiş və dövlətin xüsusi vəzifəsi olmuşdur. Bu ənənə Azərbaycan mədəniyyətində köklüdür və həqiqi təhsil, hər şeydən əvvəl, *maarifçilikdir*. Sözün ən dərin və dəqiq mənasında bu baxımdan təhsil təhsil xidmətlərinin göstərilməsi üçün bir müəssisə kimi düşünmək olmaz. Əvvəla, bu mədəni köçürmənin bir forması, mədəniyyət nümunələri, normalar və dəyərlərin yeni nəsillərə ötürülməsi, habelə şəxsin müəyyən bir idealının pedaqoji təsiri ilə formalaşmasıdır. Həqiqi təhsil qarşılıqlı fenomenal, bənzərsiz, unikal, situasiya kimi xarakterizə edilə bilər.

Digər tərəfdən, müasir mədəniyyətdə, loqotiplərə, biliklərə dəyər olaraq münasibət olduqca dəyişir. İndi bilik klassik təhsil paradigmasının səciyyəvi olan mütləq, müstəqil obyektiv mahiyyəti deyil, yaşayan, dəyişən, çevik, həm ekzogen, həm də endogen olan bir çox amillərdən, o cümlədən idrak subyektinin münasibətindən ("müşahidəçi effekti") asılı olur. Buna əsaslanaraq, bütün səviyyələrdə müasir təhsil biliyə deyil, düşüncəyə yönəldilməlidir, informasiyanın ötürülməsində deyil, həm müəllimin, həm də tələbənin şəxsiyyəti, həyatı boyu biliklə, fərqli düşüncə növləri ilə, fərqli mədəniyyətlərin ideyaları ilə işləməyi bacaran bir "mədəniyyət adamı"nın formalaşdırılmasıdır.

Nəhayət, müasir mədəniyyətdə **təhsil anlayışı genişlənilir**. Artıq təhsil rəsmi öyrənmə ilə eyniləşdirilmir. İndi hər hansı bir fəaliyyət yeni bilik ötürmək, yeni bacarıqlar inkişaf etdirməklə insanın

münasibət və davranış formalarını formalaşdırmaq və ya dəyişdirmək məqsədi daşıyır. Fakt budur ki, qeyri-klassik mədəniyyət, ictimai və humanitar hadisələrə dair maarifçi görüşlərin üzvi təbiətini tanıyaraq, xoşagələn maarifləndirmə proqnozlarından, rasionallıq iddialardan tədricən "yaranır" və buna uyğun qurum və hadisələrin axtarışındadır. Bəşəriyyətin müterəqqi inkişafının monoton bir ölçülü anlayışları mədəniyyət tarixinə dair çoxölçümlü, dəyişkən və əsaslı "qeyri-xətti" görüşlərlə əvəz olunur. Buna görə də müasir şəraitdə post-klassik mədəniyyətə adekvat olan təhsil modellərinin axtarışı aktuallaşır.

Postmodernizm və ya "yeni fəlsəfə" geniş mənada klassik ağılın tənqidi və əvvəlki Avropa fəlsəfəsindən əsaslı və hər cəhətdən fərqli olan bir fəlsəfi nümunə yaratmaq cəhdi kimi başa düşülür. Səbəb klassik ənənə, loqosentrik diskursun dekonstrasiyasını tələb edən nihilist postmodern münasibətlər tərəfindən təkzib olunur. Yeni əsrin klassik rasionallığı, tərəqqi, elmin və azadlığın maarifləndirici ideologiyası ilə postmodernizmin dəyərləri arasında barışmaz fərqlər mövcuddur. Postmodernizmin anti-humanist, nihilist, anti-elmi, dekonstruktivist fikirləri müasir dövrün qloballaşması, müasir mədəniyyətin kütləviləşməsi, təhsilin inflyasiyası proseslərini rədd etdiklərini ifadə etdikləri üçün zamana uyğundur.

Hazırda postmodernizmin dəyərləri təhsildə böyük təsir göstərir. Postmodern dünyagörüşü və münasibəti *postmodern pedaqogika layihəsi*, ya da "*anti-pedaqogika*" şəklində təcəssüm edilmişdir. Postmodernizm fəlsəfə və mədəniyyətdə postmodernizm ideyalarını (mədəniyyətin demokratikləşməsi ideyası, ali dəyərlərin çökməsi və "aşağı salınması", transsendental idealların rədd edilməsi və s.), pedaqogikadakı mövcud nəzəriyyə, konsepsiya və sistemlərin möhkəmliyini şübhə altına alır, təhsilin əsas dəyərləri kimi "fərdi bir insanın daxili mənəvi azadlığı əldə etmək, təhsil prosesində özünəməxsus, tək diskursları müəyyən etmək, postmodern pedaqoji layihə təhsilin yeni bir yolunu – dayanıqlı, plastik, daim dəyişən, əbədi bir "axın" da olan, daimi formalaşmağı təklif edir. Pedaqogikanın postmodern layihəsi təhsilin bütün klassik əsaslarını, o, cümlədən mütləq bilik, prosedural monologizmi, dialektik dəqiqlik, sistemləşdirmə və təsnifat, müntəzəmlik, dəyər ideyalarının iyerarxiyası və s. təhsilin hər hansı institusional formalarını-məktəbləri, liseyləri tənqid edir.

Postmodern pedaqogikanın paradoksu həqiqətdir ki, pedaqogikanın bir elm kimi bütün dəyərlərini və münasibətlərini rədd edərək, təhsil və tərbiyənin klassik anlayışlarını qətiyyətlə sarsıdır, hər hansı bir məktəbi "həbsxana" (M. Fuuko) kimi şərh edir, anti-pedaqogika öz tədris binasını təsdiqləməlidir. *Başqa bir* xütbələrini davam etdirən postmodernizm, pedaqogikada qlobal bir dəyişiklik olduğunu iddia edərək "pedaqoji memarlıq" (V.A.Konev) ilə bağlı yeni görüşlərini formalaşdırır. Bu "bina" nədir və qanunlarına görə "memarlıq"ın qurulduğu heç bir boş yerə sual doğurmur, çünki postmodernizm "bütövlükdə varlığın gerçəkliyini metafizikanın bir izi olaraq inkar edir" [6] və buna görə də anti-pedaqogikanın "yeni binası" bütövlüyə, sabitliyə qarşıdır. Onun "çərçivəsi" də dayanıqlı deyil və bütün postmodern fəlsəfə ilə eyni şəkildə dekonstruksiya çalışır. Buna görə də, pedaqogikaya qarşı davamlı dəyişikliklərin, fikir ayrılıqlarının, "oyunların", paradoksların və s. inkişafı mövcuddur. Pedaqogikaya postmodern yanaşmanın xüsusiyyətləri tamamilə plüralizmdə, fundamental və radikal eklektizmdə, metod və texnikanın bərabərliyini tanımaqda, müxalif olmamaqda, çoxlarının mümkününü elan etməkdədir.

Postmodern pedaqogika, insanın "ağ lövhə", "şərait və tərbiyə" məhsulu, insanın öz həyatı, xarici təsir şərtləri ilə müəyyən edilmiş bir varlıq kimi anlaşılmasını rədd edir. Belə pedaqogikada müəllimin rolu lider deyil, yalnız köməkçidir. Bu mövqe indi pedaqoji ünsiyyətin ümumi və xüsusi məqsədlərinə nail olmağa imkan verir. Bu hədəflər də bulanıq və qeyri-sabitdir, bu təəccüblü deyil, çünki postmodern pedaqogika üçün mənfi təcrübə müsbətdən daha az dəyərlidir. G.B.Kornetov dəqiq bir şəkildə qeyd edir ki, "postmodern pedaqogika təhsilin texnomorfizminə etiraz edir. Maşına bənzər modellərin insanların həyatının təşkili yollarına, inkişafına, tərbiyəsinə və təliminə, bu proseslərin çətin qurulmasına və nəticələrinə yol verilməsini qəbul etmir. Postmodern mədəniyyətin pedaqogikası inkişaf etdirilir. Bu, kultivasiya kimi təfsir olunan təhsildə kontekstual, dialoqlu mədəni varlıq modelini gətirir" [7, s. 257].

Beləliklə, pedaqogikanın postmodern layihəsi "yeni fəlsəfə"nin ideoloji mövqeyini aşkar edərək, postmodern fikirlərin praktik tətbiqinin olduqca problemlili olduğunu sübut edir. Bu, hər şeydən əvvəl,

postmodern fəlsəfə çərçivəsində təhsildə sistemə bir mənzərənin inkişaf etməməsi ilə əlaqədardır. Rəşional sistemli konstruksiyaların olmaması ilə parçalanma və daxili qarşılıqlı postmodern sūjetlərin pedaqogikada, o cümlədən ömürlük təhsil anlayışının tətbiq edilməsinə təsir göstərdi. Əslində, postmodernizm pedaqogikasının daxili "imtahandan kənarlaşdırılması" mexanizmi işləmiş və "dekonstruksiya" çağırışı postmodern təhsil layihəsinin ümumi nəzəri əsasının "məhvində" çəvrilmişdir.

İnsanın və təhsilin bu imkanları reallaşdırmaq üçün bir vasitə kimi tükənməz gizli imkanları ideyasına əsaslanır. Elmi məktəb şəbəkəli, paylanmış bir təbiətə sahibdir, məqsədi bu tip təhsil formalarının dizaynını və həyata keçirilməsini, insanın evristik, məhsuldar, əks fəaliyyət əsasında fərdi mədəni, tarixi özünü həyata keçirməsini təmin edir. Məktəbin nailiyyətləri təhsilin fərdi yönləndirilməsi kimi pedaqoji istiqamətlər tələbələrin profil, fərdi tədris proqramlarının tətbiqi, evristik təlimin inkişafı və genişləndirilməsidir.

Mədəniyyət yaradan məktəblər birliyi pedaqoji kollektivlərin tərbiyə işlərinin məzmununu və formalarını yeniləməsi, bu model üzərində işləyən digər məktəblərlə təcrübə mübadiləsi ehtiyacından yaranan təhsil inkişafının mədəniyyət mərkəzli sahələr arasında xüsusi yer tutur. Mədəni model xüsusi tip məktəb növü deyil, təlim və təhsil mədəni dərslərin və tədbirlərin yaradılması ilə əlaqəli vahid bir proses olduğu standart proqramı effektiv şəkildə həyata keçirməyin yoludur. Belə bir məktəbin əsas ideyası uşağın dünyagörüşünün yaş xüsusiyyətlərinə yönəlmiş vahid bir təhsil prosesi qurmaqdır. Bu bütövlüyə fənlərarası inteqrasiya yollarında, elm subyektlərinin, sosial-humanitar və bədii-estetik dövrlər ümumi problemi həll edir - dünyanın və insanın vahid mənzərəsini yaradır. Mədəniyyət məktəbinin əsas prinsipi uşağın "şəxsiyyət prezumpsiyası", dünyasının dəyər və bənzərsizliyini, danışmaq və susmaq hüququnu, maraqlarını, ehtiyaclarını və istəklərini tanımaqdır. Belə bir məktəbin təhsil proqramının genişlənməsi prinsipi yerli (etno-regional, şəhər, kənd) mədəniyyətindən daxili mədəniyyətə və daha sonra dünya mədəniyyəti üzərində qurulur.

Mədəni mərkəzli anlayışlar müasir mədəni və təhsil vəziyyətinin çağırışlarına cavabdır. Belə məktəblərin yaşam təcrübəsi pedaqogikanın humanitar sahəsinin yetkinləşməsindən xəbər verir, burada təhsil modifikasiyasının əsas istiqaməti təhsil paradigmasının yenidən yönləndirilməsidir: klassik paradigmaya xas olan bilik və bacarıqların dəyişməz sistemini "akkultura - müxtəlif sosial və mədəni sistemlərin birbaşa təması və qarşılıqlı təsiri ilə insanın semantik mədəniyyət aləminə şüurlu" girməsi "mədəniyyətin müəyyənləşdirməsi"dən köçürülməsinə qədər şəxsi potensialıdır" (10).

Bu yanaşma ilə mədəniyyət sadəcə "mədəni irs" kimi deyil, insanın reallaşması üçün bir şərt kimi başa düşülür. Təhsili varlığın, mədəniyyətin anlayışı forması kimi başa düşmək və mədəniyyətin bir hissəsi kimi, mədəniyyət mərkəzli konsepsiyalarını həyata keçirən bir insanın imicinin formalaşması üçün unikal potensiala malikdir. Mədəniyyət yaradan modellər çərçivəsində, insanın bütün həyatının ayrılmaz atributu olaraq təhsili şüurlu şəkildə aktuallaşdırən bir mövzu olaraq insana özünün fərdi təhsilinə yönləndirilmiş bir məkan yaratmaq mümkündür.

Nəzərdən keçirilmiş anlayışların bir xüsusiyyəti, qeyri-klassik mədəniyyətin qeyri-xətti, fərdi, ekzistensial yönümlü dəyərlərinə uyğunluğunu göstərən *təhsilin qeyri-rəsmi təbiətinin* tərkib hissələrinin güclənməsi və müvafiq rəsmi mexanizmlərin sabitləşməsidir. Qeyri-rəsmi amilin daxil edilməsi fərdiləşdirmə, bir insanın subyektiv ehtiyaclarına yönəlmə və insanlıq kimi postklassik olmayan idealların və dəyərlərin pedaqogikasında əksini göstərir. Müasir mədəniyyətdəki qeyri-rəsmi tədris praktikalarının vəziyyətini başa düşmək üçün, tədris prosesində fənnin hədəfə yönəlmiş hərəkətlərinin qeyri-sabit, dəyişkən və dəyər əsaslı xarakterinin, qeyri-klassik mədəniyyətin rəşionallığının yeni cəhətlərini əks etdirməsi vacibdir.

Dövrümüzün təhsil məkanının çoxpartiyalılığı və təhsilin davamlılığını təmin etmək istəyi təhsilin məqsəd və məzmununun şəxələndirilməsini müəyyənləşdirir və bütövlükdə qeyri-klassik mədəniyyətin problemləri cəmiyyət üçün aktual *olan təhsilin ideallarını, dəyərlərini və məqsədlərini* müəyyənləşdirmək problemini gündəmə gətirir. Qeyri-klassik mədəniyyət fərdi, mövcud yönümlü yanaşmalara ehtiyac duyur və təhsilin miqyası və hüdudları onların insana nisbətliliyi, mənəvi və bədii gerçəkləşməsi ilə diktə olunur.

Təhsil sisteminin (müxtəlif tipli təhsil müəssisələrinin), super sistemin və ya makro sistemin (davamlı təhsil) komponentlərinin bütün dəyişkənliyi bütövlüklə xarakterizə olunur. Təhsil sistemində xas olan bütövlük, hər hansı bir komponentinin fəaliyyətində mümkün olan arzuların daha çox və ya daha az dərəcədə digər, ardıcıl olaraq bağlı olan komponentlərin və bütövlükdə sistemin işinə təsir göstərməsi ilə təsdiqlənir

Təhsil sisteminin ziddiyyətli və dialektik olduğunu vurğulamaq lazımdır. Birincisi, cəmiyyətdəki sosial-iqtisadi dəyişikliklərə çevik və dinamik şəkildə uyğunlaşmalı və eyni zamanda pedaqoji mahiyyətində mümkün qədər sabit olmalıdır. İkincisi, ənənəvi olaraq təhsil anlayışlarını inkişaf etdirən və əvəz edən varisi olmalıdır və eyni zamanda proqnozlu olmalı, gəncləri həyata hazırlamalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə.F. Milli fenomenlərin dərkə və şərhində adekvat epistemologiya zərurəti. Müasir fəlsəfə, elm və mədəniyyət: postqeyri-klassik epistemologiya. Respublika konfransının materialları, 18 may 2011-ci il). Bakı: Elm, -2011, c.275 -282
2. Abbasov Ə.F. Yeniləşən cəmiyyət. Müasir elmi paradigma və idarəetmə. B., 1998, 56 s.
3. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası //Azərbaycan məktəbi, 2013, № 5, s.12
4. Nəzərov M.H. Müasir dövrdə təhsilin sosialmədəni problemləri. Monoqrafiya Bakı: -Mütərcim – 2018, 296 s.

Rus dilində

5. Афанасьев Ю.Н. Может ли образование быть негуманитарным? / Ю.Н.Афанасьев // Вопросы философии. 2000, №7, с. 37-42
6. Марача В. Образование в конце века: методические соображения // Образование XXI века: достижения и перспективы. Рика, 2002. <https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/5140>
7. Корнетов Г.Б. История педагогики: Введ. в курс "История образования и пед. мысли": Учеб. пособие М.: Изд-во УРАО, 2003, 292 с.
8. Хуторский А. В. Программа научной школы // Eidos Online Journal. URL: <http://www.eidos.ru>
9. http://www.bibikhin.ru/vremya_kartiny_mira
10. [ru.wikipedia.org > wiki > Аккультурация](http://ru.wikipedia.org/wiki/Аккультурация)

SUMMARY

Muslim Nazarov, Nizami Guliyev

PHILOSOPHICAL AND CULTURAL BASES OF POST -NON-CLASSICAL EDUCATION

The article analyzes the main issues of modern education by introducing and reviewing the problems of education in a philosophical and cultural context, substantiates the philosophical and cultural bases of its development in non-postclassical conditions. Modern education is re-evaluated in terms of its relevance to non-classical culture and worldview as a whole. The postmodern pedagogy project analyzes the inconsistencies that create problems in the implementation of postmodern ideas. By developing the phenomenological, existential and hermeneutic forms of educational practice, the culturally and personality-oriented concepts of education, the process by which everyone can choose their own path of education, the concept of education are not In classical intentions, it is thought to be expressed for the non-linearity, variability, and selectivity of the educational path. Extended education shows the variability of knowledge and educational practices of non-classical culture, the transition of different types of education to the non-linear, individual and existential values of non-classical culture.

Key words: *lifelong learning, pedagogy, culture, educational model, philosophical and cultural foundations for the development of education*

РЕЗЮМЕ

Муслим Назаров, Низами Кулиев

**ФИЛОСОФСКО-КУЛЬТУРНЫЕ ОСНОВЫ
ПОСТ-НЕКЛАССИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

В статье анализируются основные проблемы современного образования путем представления и рассмотрения проблем образования в философско-культурном контексте, обосновываются философско-культурные основы его развития в непостклассических условиях. Современное образование переоценено с точки зрения его актуальности для неклассической культуры и мировоззрения в целом. Проект постмодернистской педагогики анализирует несоответствия, которые создают проблемы в реализации идей постмодерна. Развивая феноменологические, экзистенциальные и герменевтические формы образовательной практики, культурно-лично-ориентированные концепции образования, процесс, посредством которого каждый может выбрать свой собственный путь образования, концепция образования не в классических намерениях считается, что это выражается в нелинейности, изменчивости и избирательности образовательного пути. Расширенное образование показывает изменчивость знаний и образовательных практик неклассической культуры, переход различных типов образования к нелинейным, индивидуальным и экзистенциальным ценностям неклассической культуры.

Ключевые слова: непрерывное образование, педагогика, культура, образовательная модель, философско-культурные основы развития образования.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

MƏMMƏDƏLİ RƏHİMOV

memmedeli@gmail.com

NADİR QƏDİMOV

nadir.qedimov0204@mail.ru

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 33.03.05

FİZİKİ TƏRBIYƏ VASİTƏLƏRİNİN QURULUŞU VƏ YENİYETMƏLƏRDƏ FİZİKİ KEYFİYYƏTLƏRİN FORMALAŞMASINDA ONLARIN İMKANLARI

Yeniyyətəldə fiziki keyfiyyətlərinin formalaşmasına çoxlu müxtəlif faktorlar təsir edir.

İnsan bədəninin hərəkət şəklində zahirən yerdəyişməsi görülən işin xarakterini əks etdirir ki, bu məşq adlanır. "Məşq" insanın fiziki və əqli xüsusiyyətlərinə təsir etmək və hər hansı bir hərəkətin yerinə yetirilməsini yaxşılaşdırmaq üçün bir hərəkətin yönəldilmiş təkrarlanması deməkdir.

Fiziki tərbiyənin vacib vasitələrinə fiziki məşqlərlə məşğul olanlara, əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən fiziki hərəkətlər, təbiətin gücləndirici vasitələri, gigiyenik qaydalar və normalar daxildir.

Fiziki tərbiyə prosesi elmi əsaslarla əsaslandırılmalı, fiziki tərbiyə vasitələrindən kompleks şəkildə, eyni zamanda müasir texniki vasitələrdən, həm müəllimlərin və həm də idmançıların qazandıqları müasir biliklərdən səmərəli şəkildə fiziki tərbiyə vasitəsi kimi geniş formada istifadə olunmalıdır.

Açar sözlər: vasitə, gigiyena, hərəkət, fiziki inkişaf, idman.

İndiyəqədərki araşdırmalardan belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, yeniyyətəldə fiziki keyfiyyətlərin formalaşmasına müxtəlif faktorlar təsir edir. Yeniyyətəldə fiziki keyfiyyətlərinin formalaşması problemlərindən bir çox tədqiqatçılar bəhs etmişlər. Bu problemlər içərisində fiziki tərbiyə vasitələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Pedaqogikada "vasitə" termini müxtəlif məzmunla malikdir və tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif mənalarında işlənilir. Öyrənmək vasitələri, tərbiyə vasitələri, inkişaf vasitələri və sair.

P.İ.Pidkasiştovun təsnifatına görə, bütün təhsil və tərbiyə vasitələri maddi və ideal olur. Maddilərə alim fiziki obyektləri aid edir, ideallara isə müəllim və tələbələrin yeni bacarıqları inkişaf etdirmək üçün istifadə etdikləri bilik və bacarıqlar aid olunur.

Təbii ki, müxtəlif idman alətləri-gimnastika alətləri, atletika alətləri, atıcılıq alətləri, toplar və s. (maddi vasitələr), bilik və müxtəlif fiziki hərəkətlərdən xaotik formada istifadə etmək, özü-özlüyündə heç biri fiziki keyfiyyətin formalaşmasına normal təsir edə bilməz. Buna görə də nəzəriyyə və metodunda "fiziki tərbiyə vasitələri" anlayışına müraciət etmək vacibdir. Pedaqoji bir fənn kimi fiziki tərbiyə nəzəriyyəsi və metodikasında fiziki tərbiyə vasitələrinə: fiziki hərəkətlər, təbiətin sağlamlaşdırıcı gücləri, gigiyenik qaydalar və normalar aiddir. İndiki zamanda müasir texniki vasitələri, müəllim və idmançıların qazandıqları müasir bilik və bacarıqları da fiziki tərbiyə vasitələrinin sırasına daxil etmək olar. Bir çox müəllimlərin fikrincə fiziki tərbiyənin əsas vasitələrinə fiziki hərəkətlər aiddir. Fiziki tərbiyə vəzifələrini həyata keçirməyə yönəlmiş bu cür hərəkətlər, onun qanunlarına uyğun olaraq formalaşır və təşkil olunur. Bu anlayışdakı "fiziki" termini insan bədəninin və hissələrinin məkan və zaman içərisində, hərəkət şəklində zahirən görülən işin xarakterini əks etdirir ki, bu məşq adlanır. "Məşq" insanın fiziki və əqli xüsusiyyətlərinə təsir etmək və hər hansı bir hərəkətin yerinə yetirilməsini yaxşılaşdırmaq üçün bir hərəkətin yönəldilmiş təkrarlanması deməkdir. Beləliklə, fiziki hərəkət bir tərəfdən konkret hərəkət fəaliyyəti kimi, digər tərəfdən çoxsaylı təkrar prosesi kimi hesab olunur (9, s. 22, 7, s.127). Məşqlərin effektivliyi, hər şeydən əvvəl, onların məzmunu ilə bağlıdır. İdman fizioloqlarının fikrinə görə, fiziki bir məşqin tərkibi bu məşqi edərək insan orqanizmində baş verən fizioloji, psixoloji və biomexaniki proseslərin məcmusudur. Fiziki məşqlərin məzmunu onların sağlamlıq dəyərlərini, tərbiyəvi rolunu və şəxsiyyət əlamətlərinin formalaşmasına təsirini müəyyənləşdirir. Fiziki məşqlərlərin müalicəvi dəyəri onların uyğunlaşmış morfoloji cəhətlərinə

səbəb olması ilə özünü göstərir və daha yaxşı sağlamlıq nəticələrinə səbəb olan bədəndəki funksional dəyişikliyi göstərir. Onların təsiri altında bədən quruluşunun forması əhəmiyyətli dərəcədə dəyişilə bilər. Uyğun hərəkətlərin düzgün seçilməsi bəzi hallarda əzələ qruplarının kütləsinin artması, digərlərində fiziki inkişaf və fiziki hazırlıq göstəricilərini yaxşılaşdıraraq əzələ kütləsinin azalması ilə nəticələnir. Məsələn: uzaq məsafəyə qaçışla məşğul olarkən əzələlərin iş qabiliyyəti, idmançının dözümlülüyü artmaqla yanaşı, onun əzələlərinin en kəsiyi azalır, sprinterlərdə isə əksinə, əzələlərin en dairəsi artır, qıssa müddətə sürətli yığılıb-açılma qabiliyyəti çoxalır, lakin uzun müddətli işgörmə qabiliyyəti azalır. Bəzi hərəkətlər uşaqlarda boy inkişafına köməklik göstərir. Məs: basketbol oynamaq, üzgüçülük, hündürlüyə tullanmaq, voleybol oynamaq və s. Bəzi hərəkət növləri isə sümüklərin en kəsiyinin artmasına daha yaxşı təsir göstərir. Məs. ağırlıq qaldırmaq, güləşmək və s. Fiziki məşqlər edərkən idmançılar bacarıqları idarə etməyi öyrənirlər ki, bu da öz növbəsində yeni, daha mürəkkəb hərəkət fəaliyyətini mənimsəməyə kömək edir. Yeniyetmələrin hərəkət fəaliyyəti və bacarığı nə qədər çox olarsa, dəyişən ətraf mühitin şəraitinə uyğunlaşmaq nə qədər asan olarsa, gələcəkdə peşəkar zəruri hərəkət fəaliyyəti və bacarıq qabiliyyətlərini mənimsəmək daha asan olar. Müəyyən bir fiziki məşqin xüsusiyyətləri onun forması ilə müəyyən edilir. Bədən tərbiyəsi nəzəriyyəsi və metodikası tərəfindən qəbul edilmiş tərifi görə fiziki məşq forması həm proseslərin, həm də bu məşqin tərkib hissələrinin müəyyən nizamlılığı və əlaqələndirilməsidir. Hər hansı bir prosesdə olduğu kimi, məşqin məzmunu və forması da bir-biri ilə sıx bağlıdır. Onlar məzmunu aparıcı rol oynayan üzvi birlik yaradırlar. Hərəkət fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün verilən hərəkətlərin tərkibində müvafiq dəyişikliyi təmin etmək lazımdır. **Məzmunun dəyişikliyi olduqca onun forması da dəyişiləcək. Öz növbəsində forma məşqin məzmununa aktiv şəkildə təsir edir.** Məşqin məzmunu və hərəkətin forma və dialektikasını nəzərə alaraq, ilk növbədə onun effektivliyini qiymətləndirmək lazımdır. Dərhal təsir və kumulyativ hərəkət effektləri olur. Dərhal təsir, ən az enerji istehlakı ilə bu dərəcədə fiziki hazırlıq səviyyəsində ən yüksək nəticə əldə etməyə imkan verən ən optimal hərəkət texnikasını mənimsəməkdən ibarətdir.

Fiziki tərbiyə nəzəriyyəsində bir neçə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Çox vaxt idman fizioloqları (A.P.Matveyeva (11) tərəfindən hazırlanmış təsnifat istifadə olunur. Bu, müəyyən bir qrupa daxil olan əzələ fəaliyyətinin bütün növlərinə xas olan müəyyən fizioloji təsnifat xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Belə təsnifat idman fəaliyyəti üçün çox xeyirlidir. İdmançıları yarışa hazırlamağı planlaşdırırıq, bununla birlikdə işimiz daxilində məşqlərin ümum təsnifatından istifadə edirik. Gimnastika, oyunlar, turizm, idmanın digər növləri, fiziki iş bədən tərbiyəsi sistemləri əsasında fiziki məşqlərin tarixən inkişaf etmə təsnifatına daxildir. Bu qrupların hər biri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir, lakin əsasən pedaqoji imkanları bədən tərbiyəsi sistemindəki xüsusi məqsəd, eləcə də dərslərin keçirilməsinin xarakterik üsulları ilə fərqlənir. Bu qrupun fiziki hərəkətləri, insanın hərtərəfli fiziki tərbiyəsini təmin edir, fiziki inkişaf sahəsindəki fərdi ehtiyaclarını və maraqlarını təmin edir və onlardan, demək olar ki, bütün həyatı boyunca istifadə etməyə imkan verir.

1. Fiziki məşqlərin anatomik xüsusiyyətlərinə görə bütün fiziki hərəkətlər qolların, ayaqların, belin, boyunun, qarın əzələlərinin təsirinə görə sistemləşdirilir və onların köməyi ilə müxtəlif məşqlər kompleksini təşkil edir.

II. Fərdi fiziki keyfiyyətlərin inkişafına yönəldilən əsas diqqət əsasında fiziki məşqlərin təsnifatı:

1) Maksimum güc səyləri ilə xarakterizə olunan sürətli gücləndirici məşqlər:

Bura müxtəlif ağırlıqlı əşyalarla hərəkətlərin, bədənin öz ağırlığı ilə icra olunan hərəkətlərin, yoldaşın ağırlığı ilə icra olunan hərəkətlərin, müxtəlif alətlərlə icra olunan hərəkətlərin və s. çox sayda təkrarlanmasından alınan nəticələri göstərmək olar. Bu cür hərəkətlər əzələlərin və sümüklərin en kəsiyinin artması və gücün artması ilə müşayiət olunur.

2) Tsiklik, dözümlülüyə təsir edən, xarakterli hərəkətlər: Bura hər hansı idman növündəki hərəkətlərin maksimum dərəcədə uzun müddətə təkrarlanmasını aid etmək olar. Məs: uzaq məsafəyə qaçmaq, uzaq məsafəyə üzmək və s. Bu zaman əzələlərin en kəsiyi azalır, lakin uzun müddətə iş görmə qabiliyyəti artır.

3) Hərəkətlərin yüksək kordinasiyasını tələb edən məşqlər. Bura hər hansı bir idman növündəki hərəkətlərin, texniki fəndlərin düzgün şəkildə çoxsaylı təkrarlanması daxildir. Məs: gimnastika alətlərində hərəkətlər, akrobatika hərəkətləri, fiqurlu konki sürmə hərəkətləri və s. Bu hərəkətləri icra edərkən idmançı öz hərəkətlərini dəqiqliklə idarə etmə qabiliyyəti inkişaf edir. Hərəkətlərin kordinasiyası yaxşılaşır.

4) Müxtəlif vəziyyətlərdə və fəaliyyət formalarında davamlı dəyişikliklər şəraitində fiziki keyfiyyətlərin və hərəkət bacarıqlarının kompleks təzahürü tələb olunan məşqlər: Bu məşqlərə təbiətin gücləndirici qüvvələrindən istifadə etməklə çətinləşdirilmiş şəraitdə məşqləri daxil etmək olar.

III. Hərəkətlərin biomexanik quruluşunun əlamətlərinə görə fiziki hərəkətlərin təsnifatı tsiklik, atsiklik, qarışıq hərəkətlərə bölünür.

IV. Gücün fizioloji zonalarına əsaslanan məşqlərin təsnifatı: Maksimum, submaksimal, böyük və orta gücə bölünür. Fikrimizcə, bədən tərbiyəsinin əsas vasitəsi olan bu məşqlər yeniyetmələrin fiziki keyfiyyətlərinin formalaşmasına öz tövhesini verir. Fiziki məşğələlər dəyişkənlik prinsipinin həyata keçirilməsini təmin edir, tədris materialının məzmununu tələbələrin yaş cins xüsusiyyətləri prosesin maddi-texniki xüsusiyyətlərinə, təhsil təşkilatının növü və regional iqlim şəraitini uyğun seçməyə imkan verir (idman zalı, məktəbyanı idman meydançaları, stadion, basseyn). Fiziki hərəkətlər yeniyetmələrdə fiziki keyfiyyətlərin formalaşmasına kompleks şəkildə təsir göstərir. Fiziki tərbiyə vasitələri ilə yeniyetmələrdə fiziki keyfiyyətlərin formalaşması probleminə həsr olunmuş tədqiqat işlərinin təhlili göstərir ki, hər bir fiziki hərəkət bir sıra fiziki keyfiyyətlərə təsir göstərir. Bu təsirin dərəcəsi müxtəlif ola bilər, amma həmişə kompleks şəkildədir. Üstəlik, elə bir fiziki hərəkət yoxdur ki, bütün məşğul olanlarda konkret fiziki keyfiyyətləri formalaşdırsın.

Fiziki tərbiyənin vacib vasitələrinə fiziki məşqlərlə məşğul olanlara əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən təbiətin gücləndirici vasitələri (günəş, hava, su) və gigiyenik qaydalar və normalar (faktorlar, amillər, iş qrafiki, yuxu qrafiki, qidalanmaq, sanitariya-gigiyenik şərtlər) daxildir. Eyni zamanda, meteoroloji şəraitdəki dəyişikliklər fiziki fəaliyyətin aktivləşməsinə töhfə verə bilər, fiziki məşqlərin aparılmasında əlavə çətinliklər yarada bilər və buna görə də fiziki keyfiyyətlərin formalaşmasının effektivliyini artırır. Yeniyetmələrin fiziki tərbiyə prosesində təbiətin sağlamlıq qüvvələrindən bir qayda kimi, iki istiqamətdə istifadə edirlər. 1) fiziki fəaliyyətin həyata keçirilməsində ən əlverişli şərait yaranan müştərək amillər kimi: meşədəki dərslər, su anbarı sahillərində dərslər fiziki məşğələlərin məktəblilərə təsirini artırır: bioloji proseslərin aktivləşməsinə kömək edir, ümmun fəaliyyətini artırır və yorğunluq prosesini yavaşladır və.s.

2) Təbitin qüvvələrindən həm də məşq şəraitini çətinləşdirməklə idmançıların fiziki keyfiyyətlərini artırmaq üçün istifadə etmək olar Məsələn: məşqlərin isti havada, yağışlı havada, soyuq havada keçirilməsi və s.

3) Fiziki tərbiyə vasitələri yeniyetmələrdə böyüməkdə olan orqanizmin sağlamlaşması və sərtləşməsinə nisbətən müstəqil bir vasitədir və bu da onlarda güclü fiziki keyfiyyətlərin formalaşması üçün vacibdir. Eyni zamanda, fikrimizcə fiziki tərbiyə vasitələri ən vacib istiqamət, fiziki məşqlərlə birlikdə sistemli və kompleks şəkildə istifadə edilməlidir. Gigiyenik qaydaları və normaları fiziki tərbiyə vasitələri kimi fiziki keyfiyyətlərin formalaşmasında, iki istiqamətdə istifadə etmək olar müstəqil və yanaşı. Görkəmli təbiətşünas alim, təbiət elmlərini tədris edən ilk azərbaycanlı pedaqoq Həsənbəy Zərdabi "Əkinçi" qəzetində fiziki tərbiyənin zamanın tələblərinə uyğun aparılması, əhəlinin sağlamlığının qorunması fikrini təbliğ edirdi. Onun fiziki tərbiyə tarixində mühüm xidmətlərindən biri də ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində azərbaycanlılar üçün gigiyena haqqında məlumat kitabçasını hazırlaması idi. "Gigiyena" adlanan bu əsərin yazılma səbəbi haqqında müəllif yazırdı: "Bədəni salamat saxlamaq elmi 20-30 il bundan əvvəl bina olubdur. Avropa əhli bədəni salamat saxlamaq şərtlərini xalqa məlum etməkdən ötrü kitabçalar yazıb, hər bir şərti aydın sözlərlə çap etdirib ki, hər kəs öz bədəninə yaxşı saxlamağı öyrənib qeyrilərini naxoşluğa salmasın. Belə kitabçanın birisini öz dilimizdə yazıb, çap etdirib paylamağı lazım bildim" (3, s. 400). Həmin əsər ilk dəfə 1914-cü ildə Kiyevdə bir qrup azərbaycanlı tələbələrin təşəbbüsü ilə çap olunmuşdur.

Əsərdə Həsənbəy Zərdabi fiziki tərbiyədə, sağlamlığın qorunmasında suyun, havanın, gəzintinin, təbiət gözəlliklərinin, səliqəli, təmiz məişət həyatının, qida məhsullarının və onlardan istifadə qaydalarının və s. rolunu elmi və pedaqoji cəhətdən düzgün şərh edirdi. Böyük təbiətşünas fiziki tərbiyəni şəxsiyyətin ahəngdar inkişafında mühüm şərtlərdən biri hesab edir və göstərirdi ki, fiziki əmək fiziki tərbiyənin tərkib hissəsidir.

Aparığımız təhlilləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, fiziki tərbiyə sahəsində yüksək nəticəyə nail olmaq üçün fiziki tərbiyə prosesi elmi əsaslar üzərində qurulmalı, fiziki tərbiyə vasitələrindən kompleks şəkildə istifadə edilməlidir. Bu zaman müasir texniki vasitələrdən, müəllim və idmançıların müasir biliklərindən də fiziki tərbiyə vasitəsi kimi geniş çəkildə istifadə olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov M. Fiziki mədəniyyət və mənəvi kamillik. Bakı, Maarif, 1993, s.6-7
2. Müstəqil Azərbaycan respublikasında bədən tərbiyəsi və idmanın aktual problemləri. Bakı, 2001, s.7
3. Zərdabi H. Əsərləri, Bakı, Azərneşr, 1960, s.400

4. Агеев В.У. Физическое образование в России / В.У. Агеев. СПб., 1996, s.5.
5. Акулов А.М. Спортивные интересы подростков и возможность их реализации // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. -2005.-№2.
6. Апанасенко Г.Л. Охрана здоровья здоровых: некоторые проблемы теории и Боген М.М. Физическое совершенство как основное понятие теории физической культуры / М.М. Боген // Теория и практика физической культуры. 1997. -№ 9. - С. 18-20.
7. Зайцев А.Г. Формирование здорового образа жизни молодого поколения / А.Г. Зайцев // Гигиена и санитария. 2004. - № 1.
8. Лубышева Л.И. Концепция физкультурного воспитания: методология развития и технология реализации /Л.И.Лубышева // Физ. культура: в242. Пономарчук В.А. Физическая культура, спорт, личность / В.А. Поно-марчук. -9. Лубышева Л.И. Концепция физкультурного воспитания: методология развития и технология реализации / Л.И.Лубышева // Физ. культура: воспитание, образование, тренировка. 1996., № 1.
10. Матвеев Л.П. Основы общей теории спорта и системы подготовки спортсменов / Л.П.Матвеев. Киев: Олимпийская литература, 1999.

SUMMARY

Mammadali Rahimov, Nadir Gadimov

THE STRUCTURE OF PHYSICAL EDUCATION MEANS AND THEIR OPPORTUNITIES IN THE FORMATION OF PHYSICAL QUALITIES IN ADOLESCENTS

A number of different factors influence the formation of physical qualities in adolescents. The apparent displacement of the human body in the form of movement reflects the nature of the work performed, which is called exercise. "Training" means a directed repetition of an action to influence physical and mental properties of a person and improve the performance of any sports activity.

Important means of physical education include physical exercises that significantly affect people who are engaged in physical trainings, strengthening means of nature and hygienic rules and norms.

The process of physical education should scientifically be substantiated, the means of physical education, as well as modern technical means should be comprehensively used, and the modern knowledge gained by both teachers and athletes should be effectively used as a means of physical education.

Key words: means, hygiene, action, physical development, sports

РЕЗЮМЕ

Мамедали Рагимов, Надир Гадимов

СТРУКТУРА СРЕДСТВ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ И ИХ ВОЗМОЖНОСТИ В ФОРМИРОВАНИИ ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ У ПОДРОСТКОВ

На формирование их физических качеств у подростков влияет множество различных факторов. Кажущееся смещение тела человека в виде движения отражает характер выполняемой работы, что и называется упражнением. Под "упражнением" понимается целенаправленное повторение действия с целью воздействия на физические и психические особенности человека и улучшения выполнения какого-либо действия.

К важным средствам физического воспитания относятся физические движения, укрепляющие средства природы, гигиенические правила и нормы, оказывающие значительное влияние на тех, кто занимается физическими упражнениями.

Процесс физического воспитания должен быть научно обоснован, средства физического воспитания должны использоваться в комплексе, а также в широком спектре как средство физического воспитания, эффективно используя современные технические средства, современные знания, полученные как педагогами, так и спортсменами.

Ключевые слова: транспортное средство, гигиена, движение, физическое развитие, спорт.

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

KÜBRA QULİYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 37.018.1(091)

**SAĞLAMLIĞA ZƏRƏRLİ VƏRDIŞLƏRƏ QARŞI MÜBARİZƏDƏ
MƏKTƏB VƏ AİLƏNİN BİRGƏ İŞİ**

*“Ağıl sağlamlıqdan öndə gedir, ağıllı olanda
sağlamlığımızı da qorumağı bacarıyıq”.*

Corc Herbert

Məqalədə zərərli vərdişlər, onların istifadəsindən və onlara qarşı mübarizədən, ailə ilə məktəbin bu sahədə birgə işindən bəhs olunur. Sağlam insan sağlam cəmiyyət ideyası əsas götürülür. Xüsusilə siqaret və narkomaniyanın yeniyetmə və gənclərimizə göstərdiyi əks təsirlər vurğulanır. Zərərli vərdişlərə qarşı mübarizədə regional və beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsi, qarşılıqlı təcrübə mübadiləsi, elmi-texniki əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, tədbirlərin keçirilməsi səmərəli addımlardan biri hesab olunur. Məqalədə həmçinin yeniyetmə və gənclərin sağlam həyat tərzini ilə bağlı maarifləndirmə tədbirlərinin keçirilməsi, biliklərin artırılması və davranışlarının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı məsələlər də öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *zərərli vərdişlər, sağlam mühit, məktəb, yeniyetmə və gənclər, ailə*

Sağlamlıq bütün dövrlər üçün aktualıq kəsb etmiş və dövrün tələbatına çevrilmişdir. Sağlam insan, sağlam fikir, sağlam cəmiyyət ideyasını hər zaman formalaşdırmışdır. Sağlamlıq insanların çoxuna anadan olduğu andan bəxş edilir. Onun düzgün inkişafı, sağlam mühitin inkişafı isə ailədən başlayır. Həyatın bütün sahələrində (məktəb, universitet, iş və s.) insanı ömür boyu izləyir. Sağlamlığımıza bəzən bilərəkdən zərərli vərdişlərlə (narkotik, spirtli içkilər, siqaret və s.), bəzən isə istəməyərəkdən ətraf mühit vasitəsilə təsir edirik. Xüsusilə yeniyetməlik dövründə göstərilən əks təsirlər neqativ hallar yaradır. Bu kimi əks təsirlərin aradan qaldırılmasında məktəb və ailənin birgə rolu olduqca əhəmiyyətliyədir. Beləliklə vətəndaşların maarifləndirilməsi, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, bu yolda atılan addımlar, görülən işlər sağlam cəmiyyətin formalaşdırılmasına təkan vermiş olur. Uşaq hüquqlarının müdafiəsi, onların normal inkişafı, sağlamlığa mənfi təsir göstərən hallardan və narkomaniya, siqaret, spirtli içkilər və s. kimi zərərli vərdişlərdən qorunması məqsədilə, qaçqın və məcburi köçkün məktəblərində, yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün tərbiyə müəssisələrində maarifləndirmə tədbirləri həyata keçirilir. Və keçirilən tədbirlər çərçivəsində Təhsil, Ədliyyə Nazirlikləri, rayon vətəndaş vəziyyətləri aktlarının Dövlət Qeydiyyatı idarələrinin nümayəndələri, məktəblərin nəzdində Valideyn-Müəllim Assosiasiyasının rəhbərləri, məktəb psixoloqları da cəlb olunmaqla müvafiq tədbirlər həyata keçirilmişdir. Tədbirlərdə narkomaniya, QİÇS xəstəliyinin qarşısının alınması, sağlam həyat tərzinin təbliği mövzusunda maarifləndirmə işləri aparılmışdır. Yeniyetmələrin, gənclərin reproduktiv sağlamlıq və hüquqlarının təmin edilməsi, onlara sağlam həyat tərzinin aşılanması, narkomaniya və bütün məhsullarının mənfi təsirləri haqqında məlumatlandırma və maraq dairəsinin genişləndirilməsi məqsədilə BMT-nin Əhali Fondu ilə birgə “Cənubi Qafqazda Gənclərin reproduktiv sağlamlıq Təşəbbüsü” adlı layihə həyata keçirilmişdir (1).

Yuxarıda adları çəkilən zərərli vərdişləri nəzərdən keçirsək, onların həyatımız üçün, insanlıq üçün nə dərəcədə risk təşkil etdiyi bir daha aydın olacaqdır. Zərərli vərdiş dedikə ağıla ilk siqaretdən istifadə gəlir. Bəzi insanlar ondan istifadə edərkən hər hansı bir problemi unutduqlarını (ailə qayğısı,

ailədaxili münaqişələr, tənhalıq və s.), bəziləri isə sadəcə həzz aldıklarını vurğulayırlar. Yeniyetmələr və gənclər isə ailə böyüklərində görür, sanki yaxşı bir hal kimi qəbul edir və təkrarlayırlar.

Aparılan araşdırmalara əsasən, siqaret tüstüsündə 4000-dən çox zərərli maddə vardır ki, bu maddələr bir çox xəstəliklərin formalaşmasına birbaşa təsir göstərir. Təxminən bir nəfəs siqaret tüstüsündə 300 milyonla 3.5 milyard arası zərərli dənəciklər mövcuddur. Siqaretin tərkibində olan nikotin sinir sisteminə təsir edir, ürək-qan damar sisteminin fəaliyyətini pozur və bunun nəticəsində qan təzyiqi və nəbz sürəti artır. Siqaretin səbəb olduğu xəstəliklərə tez qocalma, dişlərin çürüməsi, şəkər xəstəliyi, ağciyər və qida borusu xərçəngini misal göstərə bilərik. Hətta siqaretin bədəndə 20 növ xərçəng xəstəliyi yaratdığını da tədqiqatlar göstərmişdir (2, s.20). Təkcə siqaretdən istifadə deyil, onun tüstüsü də zərərliyə malikdir. Belə ki, siqaret şəxsin yanında duran zaman tüstünün zəhərli maddələri insan orqanizminə daxil olur ki, bu da passiv tütüncəkmə kimi qeyd edilir. Əlbəttə ki, bundan daha çox uşaqlar əziyyət çəkir, onların hələ tam formalaşmayan orqanizminə mənfi təsir göstərir. Tədqiqatlar göstərir ki, uşaqlarda infeksiyanın 13%-i ətrafdakıların siqaret çəkməsi nəticəsində yaranır. Dünya Sağlamlıq təşkilatlarının məlumatına görə isə siqaret qadınlara kişilərə nisbətən ikiqat mənfi təsir göstərir. Hamilə qadınlarda isə bu daha dəhşətli hallara səbəb olur. Hələ doğmamış körpələr ana bətnində zərər çəkir və nəticədə onlar qüsurlu, zəif, bəzən də ölü doğulur, Beləliklə siqaret insanlığın, bütün bəşəriyyətin başlıca düşməninə çevrilmişdir. Ondən istifadənin dayandırılması zamanı sinir, ürək- damar sisteminin fəaliyyətində, insanın əhval-ruhiyyəsində xeyli dəyişikliklər olur və 20 dəqiqə sonra qan dövranı tənzimlənir, əllər və ayaqlar isinməyə başlayır; 8 saat sonra qanda oksigenin həcmi artır, ürək fəaliyyəti normallaşır; 24 saat sonra zəhərli maddələr orqanizmdən xaric olur; 48 saat sonra nikotin orqanizmdə olmur. Dad və qoxu hissetmə qabiliyyəti normala dönür; 2-12 həftə arası qan dövranı bütün bədəndə düzəlir; 5-10 il sonra infarkt riski heç siqaret çəkməmiş biri ilə eyni səviyyədə olur. Ağciyər xərçənginə tutulma riski azalır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı vurğulayıb ki, əgər siqaretdən istifadə məhdudlaşdırılmasa, əlavə tədbirlər görülməsə hər il 8 milyon nəfər ölümə düşər olacaq. XX əsrdə tütün epidemiyası 100 milyon nəfəri öldürmüşdürsə, hazırki, dövrdə bu 1 milyarddır. Son zamanlarda bir çox ölkələr siqaret qutusunun üzərində siqaretin törətdiyi fəsadlar, eybəcərlənmiş orqanlar və insanların şəkilləri öz əksini tapmışdır. Hətta Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının rəhbərliyi ilə üzv olan ölkələr 31 may tarixini siqaret mübarizə günü kimi qeyd edirlər. Həmin gün siqaret çəkmənin təhlükələri, “tütün epidemiyası” na qarşı ÜST-nin fəaliyyəti və bütün dünya əhalisinin öz sağlamlığını qorumaq üçün nə edə biləcəyi haqqında maarifləndirmə işi aparılır.

İnsanlarda asılılıq yaradan, onu ölümə tərk edən zərərli vərdişlərin başlıcası demək olar ki, ən təhlükəlisi narkomaniyadır. Dünyada bu zərərli vərdiş “ağ ölüm” olaraq da bilinir. Narkomaniya yunan sözü olub, “narko-bihuşluq, maniya-asılılıq” deməkdir. Narkomaniya cəmiyyətin meydana gəldiyi, onun ayrı-ayrı siniflərə, sosial təbəqələrə bölündüyü qədim zamanlardan yaranmış, qədim dövrlərdən tiryəkdən bəzi xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunmuşdur. Tiryekli preparatlar orta əsrlərdə təbabət də geniş yayılmış, ondan hazırda ruhi xəstəliklərin, əsəb-sinir sistemini bərpa etmək kimi müalicə işlərində istifadə olunmuşdur (3, s.5). XIX əsrin ortalarında isə narkomaniya tarxinin dəhşətli bir mərhələsi-narkotik maddələrdən istifadə venadaxilinə yeridilməsi ilə başlanmışdır. Narkotik maddələr mərkəzi sinir sisteminə təsir göstərir, tez bir zamanda asılılıq yaradan maddədir. Bu zaman orqanizm zəifləyir, bədən arıqlayır, insanın fiziki gücü tükənir. Nəticədə aqressivlik, cinayətkarlıq və ölüm hallarının yaranmasına səbəb olur. Erkən yaşından narkotik maddələrdən istifadə edən insanın ömrü təxminən 35-40 il olur. ÜST-nin məlumatına əsasən yer kürəsinin 250 milyon nəfəri ağ ölümə düşmüşdür. Bu statistikanın 47 milyon nəfəri Latın Amerikasını ölkələrinin payına düşür. Təkcə Meksikada narkomaniya bəlasına düşər olmuş insanların sayı 1 milyon 200 min nəfəri ötür. Avropa birliyində olan ölkələrdə isə bu sayı 750 minə yaxın insanı əhatə edir. Narkotik maddələrin qəbul edilməsi ilə insan fiziki və psixoloji cəhətdən məhv olur. Narkomaniya yaddaş və təfəkkürü pozur, həyatı proseslərə qarşı laqeydlik yaradır. Bütün bunlara baxmayaraq, onun ticarəti, satışı ilə böyük gəlir əldə edirlər. Milyard dollarla qazanc əldə etmək üçün daha çox yeniyetmə və gəncləri narkotik maddələrə sövq edirlər. Beləliklə bir az “yüngül” narkotiklərdən başlayır, insan tez tez bir zamanda çox təsiredici narkotik vasitələrə alışır və müalicəsi mümkün olmayan xəstəliklərə mübtəla olur.

Bu ağ ölümlə mübarizədə məktəb və ailənin rolu olduqca əhəmiyyətlidir. Lakin ailə daxilində zərərli vərdişlərə qarşı aparılan söhbətlər həmişə müsbət nəticə vermir. Böyüklər uşağın fikrinə hörmət etmir, demək olar ki, dinləmir, onlar səhv etdikdə cəzalandırmağı doğru yol seçirlər. Bu zaman ailədə daxili münaqişələr, ziddiyyətlər kəskin hal alır. Ailənin məktəb psixoloqları ilə görüşməsi, fikir mübadiləsi və ailəyə yardım göstərilməsi xarakterik haldır. Valideynlər çalışmalıdırlar ki, səbrlə, təmkinlə yanaşsınlar. Hətta lazım gələrsə, şübhəli məqamlarda onları hissettirmədən xəbərsiz izləmələri məqsədəuyğundur. Deməli, narkomaniya eləcə də zərərli vərdişlərin qarşısını almağın ən əlverişli yolu məktəb və ailənin birgə işinin səmərəli təşkil olunmasıdır. Yeniyetmələr arasında aparılan profilaktik işlər istifadəçilərin sayını azaltmaqla müsbət nəticələr verir. Onları cəmiyyətə, ailələrinə qazandırır.

Hal-hazırda Respublikamızda da zərərli vərdişlərə, xüsusilə narkomaniyaya qarşı ciddi profilaktik tədbirlər görülür. Narkotik maddələrin gənc nəsillər arasında yayılması təhlükəsini nəzərə alaraq ölkəmizdə “narkotiksiz gələcək naminə” kimi milli proqramlar qəbul edilir. Buraya təhsil ocaqlarında, hüquq mühafizə orqanlarında, təşkilatlar narkomaniya zərərləri haqqında maarifləndirmə tədbirləri daxildir. Bu tədbirlər kütləvi informasiya vasitələri, həmçinin internet şəbəkəsi vasitəsilə də aparılır. Həmçinin Təhsil Nazirliyi tərəfindən seçilmiş ümumtəhsil müəssisələrində həyata keçirilən “Sağlam təhsil-sağlam millət” layihələri çərçivəsində hazırlanmış “Sınıf gigiyenası” adlı vəsaitdə sağlam həyat tərzinin təbliği və narkomanlığın zərərləri ilə bağlı məlumatlara geniş yer verilmişdir. Keçirilən tədbirlərdə narkotiklərlə mübarizə sahəsində təkmilləşdirilmiş, hüquqi bazanın mövcudluğu, ölkəmizin BMT-nin narkotik vasitələr və psixotrap maddələrlə əlaqədar baza konvensiyalarına qoşulması, bu sahədə məsələləri tənzimləyən milli qanunvericilik aktlarının qəbul olunması qeyd edilmiş və yüksək qiymətləndirilmişdir (4, s.53). Bu kimi konfrans və tədbirlərin keçirilməsində əsas məqsəd yeniyetmə və gənclərimizi, ümumiyyətlə, bütün ölkə vətəndaşlarını zərərli vərdişlərin fəsadları barədə məlumatlandırmaq, zərərli vərdişlərin cəmiyyətdə yaratdığı sosial bəlalar və insanların sağlamlığına vurduğu ziyanlarla bağlı geniş miqyasda təbliğatlar aparmaq, onların təhsilə, elmə olan marağını artırmaqdır.

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, zərərli vərdişlər, onlardan istifadə insan həyatına müstəsna dərəcədə təsir edir, insanın ömrünü azaldır, mənfi hallar-emosiyalar yaradır. Yeniyetmə və gənclərimizin bu kimi pis vərdişlərdən çəkinməsində ailənin və məktəbin birgə işi əsas məsələlərdəndir. Sağlam cəmiyyət üçün sağlam-ictimai mühitin səmərəli təşkili vacibdir. Ailədə valideynlərdən, məktəbdə psixoloqlardan, pedaqoqlardan bu məsələyə ehtiyatla yanaşılması gözlənilir. Beləliklə, zərərli vərdişlərə qarşı mübarizədə profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsini, gənc və yeniyetmələrin məlumatlandırılmasını əsas məqsəd kimi qarşıya qoyaq və sağlam mühit, sağlam fikir sağlam cəmiyyət ideyasını onlara aşılacaq!!!

ƏDƏBİYYAT

1. İnternet resursları
2. Kəngərli A. Tütüncəkmə barədə hər şey: məlumat-təbliğət kitabı. Bakı: Mütərcim NPM, 2018
3. Narkomaniya, narkobiznes və ona qarşı mübarizədə kitabxanaların rolu. Metodik vəsait. Bakı: 2019
4. Seyidzadə M. Ölümün bir addımlığında: maarifləndirmə kitabı. Bakı: Bayramoğlu, 2014

SUMMARY

Kubra Guliyeva

**JOINT WORK OF SCHOOL AND FAMILY IN
THE STRUGGLE AGAINST HARMFUL HABITS**

The article deals with harmful habits, their use and struggle against them, the joint work of school and family in this field. A healthy person means a healthy society. The negative effects of smoking and drug addiction on our teenagers and young people are especially emphasized. Expansion of regional and international relations, exchange of experience, development of scientific and technical cooperation, holding of events are considered effective steps in the fight against harmful habits.

The article also reflect issues related to raising awareness of young people on healthy lifestyle, expanding knowledge and improving adolescents' behaviour.

Key words: harmful habits, healthy environment, school, adolescent and young people, family

РЕЗЮМЕ

Кубра Гулиева

**СОВМЕСТНАЯ РАБОТА ШКОЛЫ И СЕМЬИ
В БОРЬБЕ С ВРЕДНЫМИ ДЛЯ ЗДОРОВЬЯ ПРИВЫЧКАМИ**

В статье рассказывается о вредных привычках, их употреблении и борьбе с ними, о совместной работе семьи и школы в этой области. Здоровый человек за основу берется идея здорового общества. В частности, подчеркиваются противоположные эффекты, которые курение и наркомания оказывают на наших подростков и молодежь. Одним из эффективных шагов в борьбе с вредными привычками является расширение региональных и международных связей, взаимный обмен опытом, развитие научно-технического сотрудничества, проведение мероприятий. В статье также отражены вопросы, связанные с проведением просветительских мероприятий по здоровому образу жизни подростков и молодежи, расширением знаний и совершенствованием их поведения.

Ключевые слова: вредные привычки, здоровая среда, школа, подростки и молодежь, семья

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Мəqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

AYŞƏN İMANLI

Naxçıvan Dövlət Universiteti

ayshan_imanli@hotmail.com

UOT: 373.3/5

“KASPI” QƏZETİNDƏ QIZLARIN TƏHSİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində qadın təhsili probleminə və azərbaycanlı qızlar üçün məktəblərin yaranması tarixinə “Kaspi” qəzeti nümunəsində nəzər salınır. Bu dövrdə sosial proseslər qadının ictimai münasibətlərə fəal müdaxiləsini tələb edirdi ki, bu da qadınların maarifləndirilməsi sferasında xüsusi məktəblərin və gimnaziyaların təsis edilməsi zəruriyyətini yaradırdı. Bu işdə rus və Avropa təcrübəsinə istinad edilirdi. “Kaspi” qəzetinin əməkdaşları təhsil sahəsinə kömək məqsədilə sosial problemlərin həllinə çalışır, bu sahədə ideal və arzuların kerçəkləşməsi üçün daim mübarizə aparırdılar.

Açar sözlər: “Kaspi” qəzeti, qadın təhsili, qadın məktəbləri, qadının cəmiyyətdə rolu, maarifçilik

XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalılarının maarifçilik fəaliyyətində qadınların təhsilə cəlb olunması ideyası əsas yer tuturdu. Bu müqəddəs ideyaların yayılması işində çox mühüm vasitələrdən biri kimi mətbuatın rolu əvəzsiz idi. “Əkinçi”, “Şərqi-rus”, “Molla Nəsrəddin”, “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Füyuzat” kimi Azərbaycan dilində nəşr olunan qəzet və jurnallarla yanaşı, rus dillində nəşr olunan “Kaspi” qəzetində də azərbaycanlı qızların təhsili və tərbiyəsi məsələsi problem kimi qoyulur, həlli yolları axtarıldı. Dövrünün məşhur nəşrlərindən biri kimi “Kaspi” qəzetində Həsən bəy Zərdabi, Əhməd bəy Ağayev, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məhəmməd ağa Şahtaxtı, Teymur bəy Bayraməlibəyov və digər maarifçilər cəmiyyət həyatında qadının rolunu çox lazımcına qiymətləndirən, bu məsələyə xüsusi dəyər verən ictimai-mədəni və pedaqoji hərəkətin ideoloqları idilər.

Qəzetin nəşr olunduğu 30 ildən artıq bir dövrdə qızların təhsili və tərbiyəsi qəzetdə əməkdaşlıq edən qabaqcıl ziyalıları, yüksək təbəqənin nümayəndələrini həmişə məşğul etmiş, düşündürmüş sosial-pedaqoji problem idi. Onlar cəmiyyətin inkişafının bütün sahələrində-siyasi-iqtisadi və ictimai-mədəni həyatda dirçəliş, şüurda və mənəviyyatda yeniləşmə qadına münasibətin necəliyindən asılıdır prinsipdən çıxış edərək bu sahədə ideya-nəzəri, əməli-təcrübi fəaliyyət göstərirdilər. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda rus dilli jurnalistikanın unikal nümunəsi kimi “Kaspi”də qızların təhsili sahəsində atılan hər bir addım, hər hansı səviyyədə olursa olsun, görülən əməli iş müdafiə və təqdir edilmişdir. Qəzetin belə bir mövqeyi yeni pedaqoji ideyaların yayılması və möhkəmlənməsi işinə əsaslı töhfə olmuş, yeni-yeni uğurların əldə edilməsində fayda vermişdir.

Azərbaycan ziyalılığının təcəssümü, xalqa təmənnəsiz xidmət nümunəsi göstərən Həsən bəy Zərdabinin maarifçi baxışlarında və əməli fəaliyyətində qadın təhsili başlıca yer tuturdu. Həsən bəy Zərdabi 1896-cı ildən ömrünün sonunadək “Kaspi” qəzetində əməkdaşlıq etmiş, müəyyən dövr ərzində qəzetin müvəqqəti redaktoru olmuşdur.” O, bu müddət ərzində yalnız sadəcə olaraq bir jurnalist olub qalmamış və qızların ictimai fəaliyyət göstərmişdir. Yeddi il ərzində Bakı şəhər dövlət dumasının üzvü olmuş və şəhər zəhmətkeşlərinin mənafeyi uğrunda mübarizə aparmışdır. Görkəmli maarifçi 1896-cı il yanvarın 19-da Bakı qubernatoruna ərizə ilə müraciət edib Bakıda azərbaycanlı qızlar üçün birsınıflı məktəb açmağa icazə verilməsini xahiş etmişdir” (1, 24).

Lakin H. Zərdabinin Rusiya dövlətinə “siyasi cəhətdən etibarlı” olmadığı səbəb kimi göstərilərək xahişi rədd edilmişdir. Bu fakt göstərir ki, H. Zərdabi maarifçiliyin baş məqsədlərindən biri kimi

qadın təhsili məsələsini həmişə diqqətdə saxlamış, bu sahədə işlərin gerçəkləşməsinə təkcə ideya mübarizəsi kimi yox, həm də əməli fəaliyyət sahəsi kimi baxmışdır.

Qızların təhsili məsələləri daim onu düşündürən problemlərdən idi. Qızların təhsil almaları üçün birsinifli məktəb açmaq niyyəti baş tutmasa da, onun bu ideyası diqqətdən kənar qalmamışdı. H. Zərdabi 1897-ci ildə şəhər Dumasının iclaslarının birində məşhur xeyriyyəçi H. Z. Tağıyevdən məsələ ilə bağlı etdiyi xahişi və təklifi nəinki qəbul edilmiş, az bir müddət ərzində kerçəkliyə çevrilmişdi.

“Kaspi” qəzetində Həsən bəy Zərdabının qızlar üçün yeni məzmunu malik təhsilin, bu sahə üçün pedaqoji nəzəriyyənin yayılması və inkişafı məsələlərinə aid bir neçə məqaləsi nəşr olunmuşdur. Bu məqalələrdə qızların yeni dövrün, zamanın tələblərinə cavab verə biləcək təhsillə əhatə olunmasının vacibliyi diqqətə çəkilir, yaranmış şəraitə uyğun olaraq qadın-ananın maarifləndirilməsinin, sosial həyatda fəal iştirakının əhəmiyyətini dəlil-sübutlarla açıqlayır, onların sonrakı təhsil və pedaqoji mədəniyyətimizə, güzəran və məişətimizə verəcəyi faydanı lazımi səviyyədə işıqlandırır. H.Zərdabi “Qızların tədris müəssisələrinin yeni layihəsinə dair” adlı məqaləsində qız gimnaziyaları və progimnaziyalarının layihələrində müdavimlərin qəbulu üzrə məhdudlaşdırıcı qaydaları təhlil və tənqid edərək özünün əsl maarifçi baxışlarını ortaya qoyurdu. Onun fikrincə, kütləvi hal kimi əksər şagirdlərin müəyyən səbəblərdən gimnaziyaların aşağı siniflərlə kifayətlənməsi, təhsilini bitmiş hesab etməsi nöqsan sayılmalıdır. Bu cür mənfi halların qarşısını almaq üçün ilk növbədə təhsil haqqının minimum səviyyəyə çatdırılmasına, şagird kitabxanalarının zənginləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirməyin lazım olduğunu bildirən H.Zərdabi bu sahədə valireynlərində maarifləndirilməsini vacib hesab edirdi (2).

1880-1890-cı illərdə “Kaspi”də H.Zərdabi ilə yanaşı, Məhəmməd ağa Şahtaxtılı da əməkdaşlıq etmişdir. Onun yazıları öz aktuallığı, qaldırdığı problemlərin ictimai əhəmiyyəti ilə seçilirdi. “Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmaq olar”, “Türkiyə pusofilləri” kimi məşhur məqalələri də məhz bu qəzetdə işıq üzü görmüşdür. Görkəmli maarifçi hər şeydən əvvəl, köhnə adətlərə, mövhumat və cəhalətə qarşı kəskin mübarizə aparmağı vacib hesab edirdi. Bir maarifçi kimi insan həyatında geriliyin səbəblərini savadsızlıqda, öz hüquqlarını başa düşməməkdə görürdü. Məhəmməd ağa Şahtaxtılı “yazılarında qadın azadlığı problemi də ciddi araşdırılır və bu həm də XIX əsr Azərbaycan mədəniyyətinin vacib bir məsələsi kimi göstərilir. Hər şeydən öncə M.Şahtaxtılı qadınların hüquqsuzluğunu dini amillərlə bağlamağa çalışırdı. O, qadın hüquqlarının təmin edilməsini, onların savadsızlığının aradan qaldırılmasını tələb edirdi (3, 23).

Azərbaycanda qız məktəblərinin meydana gəlməsi və fəaliyyəti XX əsrin ilk illərinə təsadüf edir. Hələ görkəmli ictimai xadim Əhməd bəy Ağayev 1901-ci ildə “Kaspi” qəzetinin 5 oktyabr sayında “Müsəlmanlar arasında qadın təhsili” məqaləsində yazırdı ki, Hacı Zeynalabdinin vəsaiti ilə Bakıda oktyabrın 7-də imperatriçə Aleksandra Fyodrovnanın adına rus-müsəlman qız məktəbinin açılışı gözlənilir. Bu bizim ölkədə müsəlman aləmində sivilizasiyaya kömək məqsədilə səxavətli Hacı tərəfindən açılmış ilk pəncərədir. Daha sonra müəllif bu məktəbin müsəlman intihabı üçün əhəmiyyətli hadisə, qızlarımızın əqli və əxlaqi səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün vasitə olacağını söyləyərək yazır ki, “...cənab Tağıyevin bu təşəbbüsü təqlid olunaraq artıq İrəvanda xüsusi rus-müsəlman qız məktəbi yaradılmış, Naxçıvanda isə bu cür məktəbin layihəsi işlənilib hazırlanmışdır və əldən-ələ gəzir...” (4).

“Rusiya müsəlmanları qadın məsələsinə münasibətdə geridə qalmışlar və Bakıda açılmış qız məktəbi bu istiqamətdə ilk addımdır” deyən məqalə müəllifi daha sonra yazırdı ki, “...Patriarxal həyatın əsasları, qadının tamamilə maddi təminat içərisində yaşadığı vəziyyət zəifləmişdir və indi kişilərlə rəqabət üçün müsəlman qadınına elm və təhsil zəruridir. Təhsil, elm, tərbiyə, ağıl – qadında çatışmayan silah budur və onu bu silahlarla təchiz etmək lazımdır” (4).

Qeyd edək ki, böyük xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin 7 illik qız məktəbi XIX əsr Azərbaycan ziyalılarının uğrunda mübarizə apardığı ideyanın gerçəkləşməsi mərhələsi idi. Məktəb dövrünün qabaqcıl təhsil təcrübəsini özündə əks etdirən tədris müəssisəsi idi. Məktəbin açılışı münasibətilə “Kaspi”də bir neçə məqalə və xeyli sayda təbrik teleqramları getmişdi. Əlimərdan bəy Topçubaşovun məqaləsi məzmununa görə digər yazılardan əsaslı şəkildə fərqlənirdi. Müəllif qızların təhsilinin ictimai həyatımızda necə bir mahiyyətə və əhəmiyyətə malik olduğu məsələsini yüksək istedad və təfəkkürə malik qələm sahibi kimi işıqlandıra bilmişdi. Əlimərdan bəy Topçubaşovun doğru olaraq göstərdiyi

kimi bu cür məktəblərə ehtiyacın artdığı gündən-günə hiss olunurdu. Həqiqətən də milli oyanışın, həyat tərzinin zamanın tələblərinə görə yeniləşməsi qadın təhsili və tərbiyəsinin necə qurulmasından çox asılı idi. Qızların təhsilə cəlb edilməsi millətin diriliyi, Vətənin sabahını düşünmək, avamlıq və cəhalətdən, ziyanlı adətlərdən kənar olmaqdır deyən böyük ziyalı Ə. Topçubaşov yazırdı: “Bizdə maarifin inkişafına ehtiyac böyük, hətta deyərdik ki, son dərəcə gözə çarpandır. Digər tərəfdən isə, gənclərimizin təlim-tərbiyəsinə üzərinə götürə biləcək həqiqi maarif ocaqlarının sayı o qədər azdır ki, qarşısına qoyduğu vəzifənin səciyyəsinə asılı olmayaraq, hər yeni məktəbin açılışı vətəninin xeyrini düşünen insanların ürəyini sevinclə doldurur. Biz hər yeni məktəbə ölkənin maarif müəssisələrindən biri kimi baxır, onların timsalında bir yeni zəka məbədinin meydana gəlməsini alqışlayırıq” (5).

Əlbəttə, bu “Zəka məbədinin “ yaradıcısı, böyük messanat Hacı Zeynalabdin Tağıyevin də xeyirli əməlləri, xalqın gələcəyi olan ümidlərinin doğrulması üçün qızlarımızın təhsillənməsi yolunda heç nə ilə müqayisəyə gəlməz xidmətləri də unudulmamalıdır. Təhsilli olmasa belə, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin özünün bu məktəbin yaradılmasına önəm verməsi onun ziyalı təbiətindən, xalqına bağlılığından, sevgisindən irəli gəlirdi. Əlimərdan bəy Topçubaşov bu cəhəti diqqətə çəkərək yazırdı:” Heç şübhəsiz, cənab Tağıyevin indiyə qədərki maarifçi xeyriyyəçi fəaliyyətinin zirvəsi Bakıda açılan rus-müsəlman qız məktəbidir. Həm də tək bu işə 200 min rubldan çox vəsait sərf etdiyinə görə yox! Əsas məsələ şəxsən özünün qız məktəbinə verdiyi böyük önəm, qızlar üçün ilk təhsil ocağının müsəlmanların gələcək mənəvi inkişafında oynayacağı rolu uzaqgörənliklə anlayıb dəyərləndirməsidir (5).

Təhsil müəssisəsinin açılışı günü Qafqaz şeyxülislamı Axundzadənin xeyir-duası da dinlənilmiş və “Kaspi” qəzetində dərc edilmişdi. O, Məhəmməd peyğəmbərin “elm öyrənmək həm müsəlman kişiyyə, həm də müsəlman qadınına vacibdir” sözlərini xüsusi vurğulamış, islamın tarixindən, həkim, alim kimi şöhrət tapmış müsəlman qadınlarının həyatından misallar və sitatlar gətirərək əhalini ziyanlı adətlərə uymamağa çağırırdı: “Bu tarixi sitatlardan məqsədim budur ki, nə din, nə şəriət təhsil və tərbiyə sahəsində qadınların hüquqlarını məhdudlaşdırmır. Belə olsaydı, İslamda bu qədər şöhrətli müsəlman qadını yetişməzdi. Əgər bu vaxta qədər Zaqafqaziyada qızlara təhsil verilməyibsə, bunun səbəbi təkə məktəbin yoxluğu deyil, həm də kök atmış ziyanlı adətlərdir”.

Bir cəhəti də qeyd edək ki, bu tədris müəssisəsi H.Z.Tağıyevin xalqın maariflənməsi naminə fədakarlığının yeni bir təzahürü idi. Bu misilsiz xeyriyyə işi böyük messanatın Azərbaycan qadınlarının maariflənməsi yolunda düşüncə və arzularının hələ bitib tükənmədiyini, daha yeni-yeni xeyirli, faydalı işlər görəcəyini aydın şəkildə ifadə edirdi. Mərasim zamanı Hacı uzun müddət düşündüyü ideyanı, gələcək arzularını dilə gətirərək demişdi: “Bugünkü təntənə böyük planın yalnız başlanğıcıdır. Siz binanın birinci mərtəbəsini görürsünüz: mən onu belə hesabla tikdirmişəm ki, üstündə bir mərtəbə də inşa etdirmək mümkün olsun. Mən bunu edəcəyəm, çünki məktəb müsəlman **qız gimnaziyasına** çevrilməlidir. İndi mənim arzum budur” (5).

“Kaspi” qəzeti, onun azərbaycanlı əməkdaşları H. Z. Tağıyevin qız məktəbinin məzunlarının gələcəkdə milli dirçəlişin inkişafında əhəmiyyətli səviyyədə iştirakçı olacağına, xalqın maariflənməsi işinə xidmət göstərəcəklərinə böyük ümid və inam bəsləyir və özlərinin sevinc hissələrini yorulmadan, usanmadan ifadə edirdilər. Çünki məktəbli qızların təhsili və tərbiyəsi dövrünün tanınmış ziyalı qadınları - Hənifə xanım Məlikova, Sona xanım Tağıyeva, Nazlı Nəzərbabayeva, Məryəm Sulkeviç, Adilə xanım Şahtaxtinskaya, Gülbahar xanım Əhriyeva, Şəfiqə Əfəndizadə, Mina xanım Aslanova, Gövhər Qazıyeva, Nabat xanım Nərimanova, Şəhrəbanı xanım Şabanova, Səkinə Axundzadə kimi müəllimlərə tapşırılmışdı.

Əlimərdan bəy Topçubaşov bu maarifçi qadınların ictimai həyatda, xalqın varlığının qorunub saxlanmasında rolunu yüksək qiymətləndirərək yazırdı: ”Dğrudur, hələlik xalq yolunda, ümumi işlərdə fəaliyyət göstərən qadınlarımızın sayı o qədər də çox deyil. Lakin müsəlman qadınının taleyin hökmü və şəriət qaydalarının ziddinə olaraq hazırda salındığı məzlum vəziyyətdə onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin ictimai fəaliyyət sahəsinə çıxmaları xeyli diqqətəlayiqdir. Çünki onlar avamlıq və cəhalətin dörd bir yanlarına hördüyü keçilməz hasardan ilk dəfə yol açmağı bacaran pionerlər hesab olunmalıdırlar. İsmayıl bəy Qaspiralının dediyi kimi, “müsəlman qadını sakit və mütəvazi bir tərzdə ictimai fəaliyyət meydanına qədəm qoyur, bu günlə əlaqələrini kəsmədən gələcəyin planlarını cızır” (6).

Göründüyü kimi, "Kaspi" qəzetində azərbaycanlı qızların təhsili və tərbiyəsi problemi xüsusi əhəmiyyətə malik məsələ kimi həmişə diqqətçəkən olmuşdur. Qız məktəbi, burada tədrisin məzmunu, cəmiyyət həyatında verəcəyi fayda və s. məsələlərlə bağlı qəzetin səhifələrində müəyyən həcmdə və səviyyədə, xeyli sayda materiallar var. Gələcəkdə təhsilimizin, pedaqoji fikrimizin ümumi mənzərəsinin zənginləşməsi, həmçinin müasir şəraitdə bu təcrübədən istifadənin faydalı olacağını nəzərə alıb təhsil tariximizin bu səhifələrinin daha dərinlən öyrənilməsinə səy göstərməlidir.

ƏDƏBİYYAT

2. Həsən bəy Zərdabi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1960, 475 s.
3. Зардоби Г., К проекту о новом женском учебном заведении. "Kaspi", №50, 1903
4. "Kaspi" qəzetinin yaranması və fəaliyyəti. Bakı: LTD MMC, 2011
5. Агаев А. Женское образование среди мусулман. Газ. Ваку: Каспи, 1901, 5 октября
6. Топчибашов А. По поводу открытия в Ваку женского русско-мусулманского училища. Kaspi, №207-208, 23-24 sentyabr 1901
7. Самодеятельность мусулманки. Kaspi, №275, 1903, 8 ноября

SUMMARY

Ayshah Imanli

ISSUES OF GIRLS' EDUCATION IN "KASPI" NEWSPAPER

The article examines the problem of women's education in late XIX and early XX centuries and the history of the establishment of schools for Azerbaijani girls in the example of Kaspi newspaper. During this period, social processes required active involvement of women in public relations, which necessitated the establishment of special schools and gymnasiums for the education of women.

They referred to the Russian and European experience in this issue. The employees of the newspaper "Kaspi" sought to solve social problems in order to support in the field of education, and constantly fought for the realization of their ideals and desires in this area.

Key words: "Kaspi" newspaper, women education, women schools, the role of women in society, enlightenment

РЕЗЮМЕ

Айшен Иманлы

ВОПРОСЫ ОБРАЗОВАНИЯ ДЕВУШЕК В ГАЗЕТЕ «КАСПИЙ»

В статье рассматривается проблема женского образования и история создания школ для азербайджанских девочек в конце XIX и начале XX века на примере газеты «Каспий». В этот период социальные процессы требовали активного вмешательства женщины в общественные отношения, что создавало необходимость учреждения специальных школ и гимназий в сфере просвещения женщин. В этом деле за основу брались русский и европейский опыты. Сотрудники газеты "Каспий" с целью оказания помощи в сфере образования постоянно боролись за решение социальных проблем, идеалов и желаний в этой области.

Ключевые слова: газета «Каспий», женское образование, женские школы, роль женщины в обществе, просветительство

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev
Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

TAMARA BAXŞƏLİYEVƏ

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

UOT: 378

**NƏSİRƏDDİN TUSİNİN PEDAQOJİ İRSİNDƏ ƏXLAQIN SAFLAŞDIRILMASI SİSTEMİ
VƏ ONUN ALİ MƏKTƏB TƏLƏBƏLƏRİNİN ƏXLAQ TƏRBIYƏSİNDƏ VƏ
ŞƏXSİYYƏTYÖNÜMLÜ İNKİŞAFINDA ROLU**

Məqalədə yazılı ədəbiyyatda ilk dəfə əxlaq tərbiyəsinin sistemini yaradan XIII əsrdə yaşamış böyük mütəfəkkir Nəsirəddin Tusinin pedaqoji irsinin ali məktəb tələbələrini əxlaq tərbiyəsinin saflaşdırılmasındakı rolundan bəhs edilir. Məqalə ali məktəb tələbələrini əxlaqın saflaşdırılması üçün məqbul sayılan əxlaqi sifətlər, əxlaq normaları və komponentləri qeyd olunur. Məqalədə göstərilir ki, elm adamlarına ehtiram, düzlük-döğruluş, ədalətlik, namusluluq, qeyrətlik, böyüklərə hörmət, ailəni və Vətəni sevmək əxlaq tərbiyəsi sistemində xüsusi yer tutur və tələbələrin şəxsiyyətyönümlü inkişafını təmin edir.

***Açar sözlər:** Nəsirəddin Tusinin pedaqoji irsi, əxlaqın saflaşdırılması sistemi, əxlaq tərbiyəsi, əxlaqi sifətlər, əxlaq normaları, “Əxlaqi-Nasiri” əsəri, “Adabül-Mütəllimin” əsəri, “Övsafül-Əşrəf” əsəri, təfəkkürün inkişafı, şəxsiyyətyönümlü inkişaf*

Etnopedaqoji materiallarla yanaşı yazılı ədəbiyyatda və xüsusilə klassiklərin əsərlərində əxlaq tərbiyəsi mühüm yer tutur. Yazılı ədəbiyyatda ilk dəfə əxlaq tərbiyəsinin sistemini yaradan XIII əsrdə yaşamış böyük mütəfəkkir Xacə Nəsirəddin Tusi olmuşdur. O, “Əxlaqi Nasiri” əsərini yazmaqla anadan olandan yeniyetməliyin sonuna qədərki dövrü əhatə edən əxlaq tərbiyəsi sistemi yaratmışdır. Yəni N.Tusi “Əxlaqi Nasiri” əsərində uşaq anadan olandan 18 yaşına qədər onun əxlaqının saflaşdırılması ilə bağlı tərbiyə modeli yaratmışdır. “Əxlaqi-Nasiri” əsərində N.Tusi əxlaq tərbiyəsinin möhtəşəm bir sistemini işləyərək formalaşdırmışdır. Onun əxlaq tərbiyəsi sisteminə yüzdən artıq əxlaq tərbiyəsinin normaları, komponentləri, əxlaqi sifətlər daxil edilmişdir. Onların içərisində ali məktəb tələbələrini əxlaqın saflaşdırılması üçün məqbul sayılan əxlaqi sifətlər, əxlaq normaları və komponentləri vardır. Onların içərisində elmə hörmət, elm adamlarına ehtiram, düzlük-döğruluş, ədalətlik, namusluluq, qeyrətlik, dostluq, yoldaşlıq, qardaşlıq, böyüklərə hörmət, münəvvərlik, izzət-iffət sahibi olmaq, ailəni və Vətəni sevmək xüsusi yer tutur.

Tusiyə görə ilkin əxlaqi norma, əxlaqi sifət elmə hörmət və elm adamlarına ehtiram hesab olunur. Tusi elmi Hikmət cisminə daxil olan, insanların, təbiətin, cəmiyyətin və bütün kainatın sirlərini öyrənən başlıca amil hesab edir. O, elmi dünyanın sirlərini öyrənməyə qadir olan, bəşər cəmiyyətinin inkişafına mərhələlərini öyrənib sistemə salmağı özündə ehtiva edən və Hikmət cisminə daxil olan dinamik qüvvə hesab edir. Yəni Tusiyə görə elm hikmət aləminin bəzəyi hesab olunur. Lakin Hikmət aləminə gələnlərin hamısında həmin dinamik qüvvə olmur. Əslində Hikmət sahibləri od, hava, su, torpaq haqqında bütün elmi ideyaları ətraflı şəkildə öyrənib təqdim edə bilirlər.

Hikmət aləmində elə adamlar olur ki, elmi məsələləri toplayıb əzbərləyər, danışar, söhbət, mübahisə və münaqişə zamanı başqalarından eşitdikləri, tutuvarı əzbərlədikləri incə həqiqətlərin hər birini elə bir tərzdə izah edərlər ki, qulaq asanların ağzı açılı qalır və belə adamların həqiqətən fəzilət dəryası, elm ümmanı olduqlarını təsdiq edərlər; lakin əslində isə onların nəfəsində bu deyilən şeydən heç bir əsər olmaz; onlar həqiqətləri düzgün dərk edib dəqiq izah edə bilməzlər; onların yürütdüyü mühakimə, verdikləri məlumatlar şübhəli və etibarsız olar, elmə yiyələnməkdə onlar insan hərəkətlərini öyrənmiş bəzi heyvanlara və ya özlərini böyük göstərməyə çalışan uşaqlara bənzərlər (Xacə Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. “Lider Nəşriyyat”, Bakı: -2005, səh, 98).

Ona görə N.Tusi Hikmət sahiblərini bütün əxlaqi sifətləri daşıyan adamlar kimi təqdim edir. Göstərilir ki, əsl əxlaq sahibi elmə yiyələnməli, elm adamlarına ehtiram göstərməli, ədalətli olmalı, dostluğu, yoldaşlığı, bərabərliyi təlqin etməyi bacarmalı; düzlük-döğruchuluq tərəfdarı olmalı; mətə-nətlilik, şərəfətlilik, qənaətlilik, namusluluq, ismətlilik, rəşadətlilik, münəvvərlilik, izzətlilik, iffətlilik kimi keyfiyyətləri öz mənəviyyatında daşımalıdır. Əslində mənəviyyat sözünün etimoloji mənasında öz “mən”ində bütün əxlaqi sifətləri daşıya bilməyin məzmunu yer alır. Yəni hər bir adam bütün mövcud əxlaqi sifətlərə malik olduqdan sonra mənəviyyatca bütöv adamlar hesab olunur. Deməli əxlaq tərbiyəsi bir və ya bir neçə əxlaqi sifətlərə yiyələnməyin məzmununu özündə ehtiva edirsə, mənəvi tərbiyə bütün mövcud əxlaqi sifətlərə yiyələnməyin məzmununu özündə ehtiva edir. Tusiyə görə bunun üçün elmə yiyələnən və elm adamlarına ehtiram edən adamların ədalətli olması vacibdir. Tusi “Əxlaqi-Nasiri”də ədalətliyi bərabərliklə müqayisəli şəkildə şərh edərək göstərir ki, hər bir iş ədalət normaları əsasında yanaşıldıqda onun səmərəli nəticəsi ola bilər. Yəni “ədalət və bərabərlik” vəhdətdə götürməklə müvəffəqiyyət qazanmaq olar. Nəsirəddin Tusiyə görə hər şeydən əvvəl demək lazımdır ki, “ədalət” və “bərabərliyin” müxtəlif təzahür formaları vardır, məsələn, musiqidə nisbətlər bərabər olmayanda fasilələrdən istifadə edərək bərabərlik yaradılar, buna riayət edilmədikdə ahəngdarlıq pozular, ölçülər düz gəlməz; başqa nizam-intizam olan işlərdə də belədir, hər yerdə ədalət özünü xüsusi bir şəkildə göstərir, əks təqdirdə, qarma-qarışıqlıq və pozğunluq əmələ gəlir.

Bunu belə şərh etmək olar: obyektlər, kəmiyyətlər, keyfiyyətlər arasında əsl bərabərlik eyniyyət zamanı mümkündür, bunun da əsas şərti nisbətin vahidə bərabərliyidir, harada belə bir nisbət yoxsa, orada da “bərabərlik” birin ikiyə, ikinin üçə, ya da üçün dördə nisbəti kimi olar. Birinciyə “fasiləsiz” nisbətlər (tam nisbətlər), ikincilərə “fasiləli” nisbətlər (kəsirli nisbətlər) adı verilmişdir. Nisbətlərin müxtəlif növləri və müxtəlif adları var, məsələn: ədədi nisbətlər, həndəsi nisbətlər, quruluş nisbətləri, başqa elmlərdə izah edilmiş başqa nisbətlər (Xacə Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. “Lider Nəşriyyat”, Bakı: -2005, səh, 104).

Tusinin belə müqayisəli şərh deməyə əsas verir ki, insan əxlaqının saflaşmasına təsir edən bütün amillərin nəzərə alınması vacibdir. Özü də bu amillərin istər müsbət, istərsə mənfi tərəflərini müqayisəli şəkildə öyrənməklə ədalət və bərabərliyi təmin etmək olar. Yəni pisin yaxşıya, yaxşının pisə nisbətinin mahiyyətini müəyyənləşdirmək bu işin əsas meyarı, yəni ölçü vahidi olmalıdır. Hər bir malın, dövlətin, qiymətli daş-qaşın meyarı onun başqasına nisbətini müəyyənləşdirir.

Qədim alimlər nisbət vasitəsilə çox faydalı elmlərin yaradılması haqqında böyük və qiymətli fikirlər söyləmişlər.

Əgər həyatı şüurlu olaraq nizama salmaq işlərində ədalət (tarazlıq, tənlik) anlayışından istifadə edilsə, onu üç qismə bölmək lazım gəlir:

Birinci – mal və sənətə aid olanlar;

İkinci – müamələ və mübadiləyə aid olanlar;

Üçüncü – məcburi olan işlərə (məsələn, tərbiyə və tənbeh kimi) aid olanlar.

Birinci qisim haqqında deyərlər: bu adamın bu mala və ya bu sənətə nisbəti özü kimi filan adamın filan sənət və ya filan mala nisbəti kimidir, deməli, bu sənət və bu mal onunkudur, ona da vermək lazımdır, artıq-əskiyyə olsa, düzəldilib ödənilməlidir. Bu, “fasiləli” nisbətlərə oxşar.

İkinci qisimdə nisbət gah “fasiləliyə”, gah da “fasiləsizə” oxşar. Məsələn, desələr ki, “bu bəz-zazın bu paltara olan nisbəti bu xarratın bu kürsüyə olan nisbəti kimidir”, bu, “fasiləliyə” oxşar və əvəz olunmada heç bir səhv olmaz. Eləcə də desələr ki, “bu paltarın bu qızıla olan nisbəti bu qızılın bu kürsüyə olan nisbəti kimidir”, bu, “fasiləsizə” oxşar, paltar və kürsü yerlərini əvəz etsələr, yenə də haqsızlıq olmaz.

Üçüncü qisimdə nisbət “həndəsiyə” oxşar, məsələn, desələr ki, “bu adamın öz vəzifəsinə nisbəti filan adamın öz vəzifəsinə nisbəti kimidir və bunların biri haqsızlıq edib o birinə zərər vursa və nisbəti pozsa, əvvəlki ədalət və bərabərliyin bərpa edilməsi üçün həmin adama da bu nisbətdə haqsızlıq edilib zərər vurulmalıdır. Adil o adama deyərlər ki, namütənasib və namünasib şeyləri mütənasib və münasib şəkllə salsın (Xacə Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. “Lider Nəşriyyat”, Bakı: -2005, səh, 104-105). Deməli, əxlaqın saflaşdırılmasının nisbət vasitəsilə həyata keçirilməsinə də biganə qalmaq olmaz. Ali

məktəb tələbələrinin əxlaqının saflaşdırılması zamanı nisbi fərqləri nəzərə almaqla müvafiq meyarların düzgün müəyyənləşdirilməsi də lazım gəlir. Bu zaman tələbələrdə ədalət və bərabərlik haqqında təsəvvürlər genişlənir. Tusiyə görə belə təsəvvürə əlavə olaraq vicdanın səsinə qulaq asmağı da əlavə etmək faydalıdır. Tələbələrə ədalətlik, vicdanlılıq, namusluluq, qeyrətlik barədə məlumatları da bu xüsusda vermək lazımdır. Tusiyə görə həqiqətdə bərabərlik və ədalət “vicdan səmindən”, ilahi namusdan ibarətdir, çünki onun da mənbəyi mahiyyəti birlikdə olan böyük Yaradandır.

Aşağıdakı söyləyəcəyimiz kimi, mədəni adamlar təbiətə yaradıcılar, məişətə isə bir-birinə kömək etmədən dolana bilməzlər. Kömək ondan ibarət olur ki, biri o birinə xidmət edər, birindən alıb o birinə satarlar, elə də edərlər ki, müvazinət, tarazlıq və bərabərlik pozulmasın. Məsələn, xarrat öz əməyinin məhsulunu rəngsaza verərsə, rəngsaz da öz növbəsində əməyinin məhsulunu ona təklif edər. Bu zaman xarratın hazırladığı şey rəngsazınkindən daha yaxşı, daha çox və ya əksinə, az ola bilər, buna görə zəruri olaraq bir tarazlaşdırıcı, bərabərləşdirici vasitəyə ehtiyac meydana çıxar, o da “dinar” (pul) olar (Xacə Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. “Lider Nəşriyyat”, Bakı: -2005, s. 105-106). Göründüyü kimi, Nəsirəddin Tusinin pedaqoji irsində alış-veriş, məhsulların satılması, alınması, sənətkarların gördüyü işlərin ödənilməsi, müasir dildə desək, insanlar arasında biznes münasibətlərin qorunması əxlaqi normalara əsaslanmalıdır. Tusiyə görə pul münasibətlərinin tənzimlənməsi hökmən əxlaq normalarına uyğunlaşdırılmalıdır. Çünki biznes fəaliyyətinin əsas meyarı halallıq, düzlük, doğruluq kimi əxlaqi normalar əsasında qurulur. Müstəqil dövlət quruculuğu dövründə adamların biznes fəaliyyətində əxlaq normalarının pozulması halları tez-tez müşahidə olunur. Bunun nəticəsində əxlaq normalarını pozan adamlar varlanır və qarşıdakı tərəfə inam bəsləyən, düzlüyü, doğruluğu, halallığı əxlaq norması kimi qoruyan adamlar müslüs olurlar. Tusinin pedaqoji irsində belə adamlar, yəni əmək fəaliyyəti, quruculuq işləri, alqı-satqı məsələləri və bu kimi digər problemlərin həllində tərəflərin birinin digərini aldatması, ona yalan danışması, onun haqqını yeməsi Tusiyə görə əxlaqsızlıq sayılır. Başqa sözlə desək, Nəsirəddin Tusinin pedaqoji irsində əxlaqın müsbət təzahürləri ilə yanaşı, mənfi təzahürləri də aydınlaşdırılır. Tusinin pedaqoji irsində əxlaqın mənfi təzahürlərini törədənər ciddi tənqid atəşinə tutulur və onlar haram yeyən, düz iş görməyən, yalan danışan, insanları adladaraq onların var-dövlətinə sahib olan pis adamlar kimi, əxlaqsız insanlar kimi ifşa edilirlər. Xacə Nəsirəddin Tusi əxlaqi normaları təsnif edərkən elmə hörmət, elm adamlarına ehtiram, vətənsəvərlik, vətən torpağını yad nəzərlərdən qorumaqlıq, dostluq, yoldaşlıq, qardaşlıq, əltutmaq, pay vermək, yardım göstərmək, şəfa diləmək, igidlik, qoçaqlıq, qəhrəmanlıq, mübarizlik, əzimkarlıq, düzlük, doğruluq, ləyaqətlik, qeyrətlik, ismətlilik, namusluluq, ədalətlik, paklıq, təmizlik, münəvvərlik, mətanətlik, şərəfətlik və s. bu kimi əxlaqi normalara riyazət etməyin vacibliyini elmi əsaslarla şərh etmişdir.

Tusi bütün əxlaqi normaları gözləyən insanları “İlahi namus” a yiyələnmiş adamlar hesab edir. Bu xüsusda Aristotelə istinad edərək yazır:

Aristotel demişdir ki, “ilahi namus” a yiyələnmiş adamlar bərabərliyə, xeyrə, səadətə və ədalətə aparan işlər görər, “ilahi namus” yaxşılıqdan başqa heç bir şeyə razılıq verməz, çünki böyük Yaradanın iradəsi yalnız gözəl əməllərə yönələr; “ilahi namus” da buna uyğun olaraq faydalı, xoşbəxtliyə səbəb olan işlərə meyl edər, fəsad əməllərdən qaçar. “Şücaətə” əmr edər ki, vuruşda qayda gözləsin, “iffətə” əmr edir ki, bakirəliyi nalayiq hərəkətlərdən qorusun, iftira, böhtan, rüsvayçılıq və şayiələrə yol verməsin, qisası, rəzilətlərdən uzaqlaşdırıb fəzilətlərə yaxınlaşdırar. Ədalətli adam əvvəlcə ədaləti özünə tətbiq edər, sonra yaxın adamlara, daha sonra isə şəhər əhlinə, həm də demişdir ki, “ədalət” fəzilətin bir hissəsi deyil, küll halında hamısı olar, onun əksi olan “zülüm” də fəzilətlərin bir qismi deyil, bəlkə hamısı olar, lakin bəzi zülmlərin bəzi növü daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpar. Məsələn: beh qoymaq, alver etmək, qəbz, əmanət götürmək kimi mədəni işlərdə tez ortaya çıxar; lakin oğurluq, qarət, xəyanət, yalan danışmaq və bu kimləri açmaq nisbətən çətin olar və bunlar “cəfaya” oxşayar; elələri də var ki, məsələn, ayağa kündə, biləklərə zəncir, boyuna buxov vurma kimi əzab və işgəncəyə bərabər olur. Adil padşah və hakim ona görədir ki, belə haqsızlıq və cinayətlərin qarşısını alsın, ədaləti qorumaqda “İlahi namus” xəlifəsi olsun, yəni özünə başqalarından çox xeyir götürüb az cəza verməsin. Ona görə deyiblər ki, “xəlifəlik düzlükdür” (Xacə Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. “Lider Nəşriyyat”, Bakı: 2005, s. 107).

Nəsirəddin Tusinin belə əxlaqi normalara olan münasibəti bütün dövrlərdə əxlaqın saflaşmasına, düzlüyün təbliğinə, müdafiəsinə, ayrılıyın isə tənqidinə, ifşasına səbəb olur. Bütün dövrlərdə Nəsirəddin Tusinin əxlaq tərbiyəsi ilə bağlı, öyüdləri nəsihətləri yetişən nəslin əxlaqının saflaşdırılmasına öz töhfəsini vermiş olur. Tusinin pedaqoji irsində sərxoşluğa, narkotik maddələrdən istifadəyə meyl edənlərdə ifşa olunur. Tusi belə adamları cinayətə səbəb olan adamlar kimi tənqid edir. Böyük filosof belə adamları iradəsiz və qətiyyətsiz adamlar kimi tənqid edir. Tövsiyə edir ki, belə adamları ciddi cəzalandırmaq lazımdır. O əxlaqi Nasiri əsərində göstərir ki, birisi sərxoşluq, aclıq, təəssübkeşlik üzündən bir nalayiq iş görsə, onu cəzalandırmaq vacibdir, çünki bu cinayətə səbəb olan işin başlanğıcı, yəni şərab içmək, özünü saxlaya bilməmək, ehtirasını cilovlamaq onun iradəsinə tabe idi. Ədalətin şərhini və onun şərhləri bunlardan ibarətdir. Onun əməldə təzahür formalarına gəldikdə isə böyük filosof ədaləti üç yerə bölmüşdür:

Birincisi odur ki, insanlar bütün xeyirli işlərin, faydalı əməllərin ilhamçısı, bəlkə bütün nemətlərin yaradıcısı o böyük Haqq tərəfdarının haqqını qaytarmalıdır; ədalət tələb edir ki, bəndə imkanı daxilində, özü ilə ibadətگاهی arasında olan işlərə artıqlaması ilə əməl etsin, beləliklə, bəndəlik şərtlərini yerinə yetirsin.

İkincisi odur ki, insanlar öz həmnövlərinin hüquqlarını qorumalı, böyüklərə hörmət qoymalı, əmanətə xəyanət etməməli, müamələdə insafli olmalıdır.

Üçüncü odur ki, insanlar öz ata-babalarının qayda-qanunlarını, məsələn, adət-ənənələrini, məsləklərini, nüfuzlarını, vəziyyətlərini və sairəni qoruyub saxlamalıdır. Buraya qədər deyilənlər həkimin (filosofun) sözləridir (Xacə Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. "Lider Nəşriyyat", Bakı: -2005, səh, 108-109). Göründüyü kimi, Nəsirəddin Tusi yetişən nəslin ədalət normalarının tənzimlənməsi ilə bağlı dəyərli fikirlər söyləmişdir. Hansı ki, bu fikirlər əsrlər boyu yetişən nəsillərin ədalətli olmalarına istiqamət verəcəkdir. Tusinin bu öyüdlərində, nəsihətlərində insanların, xüsusilə yetişən nəslin nümayəndələrinin öz hüquqlarını bilmələri, əmanətə xəyanət etməmələrini və müamələ zamanı insafsızlıq etməmələrini tövsiyə edir. Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi hazırkı şəraitdə bir sıra banklar əmanətçilərinə faizlə kredit verirlər. Lakin kreditin faizini o qədər yüksəldirlər ki, insanlar bütün ömrləri boyu həmin faizləri verə bilmirlər. Bizim ölkəmizdə də belə hallar özünü göstərmişdir. Banklar faziləri yüksəlmiş, kreditçilər 20 ildən artıq bir müddətə onlara şişirdilmiş faizləri qaytara bilməmişlər. Nəticədə ölkə prezidenti bu işə əl atmış və müvafiq fərmanı ilə həmin şişirdilmiş faizlərin ləğvini tövsiyə etmişdir. Nəsirəddin Tusinin əxlaqın saflaşdırılması ilə bağlı fikirləri digər əsərlərində, xüsusilə onun pedaqoji irsini özündə ehtiva edən trilogiyasında öz təcəssümünü tapmışdır. Onun insanların əxlaqının saflaşdırılması üçün qələmə aldığı əxlaq tərbiyəsi sistemini özündə əks etdirən trilogiyasının birinci kitabı "Əxlaqi-Nasiri" adlanırsa, ikinci kitabı "Adabül-Mütəllimin" (tələbəlik mədəniyyəti) adlanır. Trilogiyanın sonuncu kitabı isə "Övsafül-Əşrəf" ("Şərəfət sahiblərinin vəsfi) adlanır. Əgər birinci kitab, yəni "Əxlaqi-Nasiri" uşaqların anadan olanda 18 yaşına qədərki dövrlərində onların əxlaqının saflaşdırılmasına həsr olunmuşsa, ikinci kitabı, yəni "Adabül-Mütəllimin" (tələbəlik mədəniyyəti) gənclik dövründə, o cümlədən tələbəlik illərində gənclərin əxlaq tərbiyəsinin formalaşdırılmasından bəhs edir. Sonuncu, yəni "Övsafül-Əşrəf" ("Şərəfət sahiblərinin vəsfi) adlanan sonuncu kitabda insanların gənclik dövründən sonrakı tərbiyəsi ilə əlaqədar onlaraq bir sıra tövsiyələrin, məsləhətlərin, öyüd və nəsihətlərin verilməsindən bəhs edir. "Adabül-Mütəllimin" əsəri girişdən və 12 fəsildən ibarətdir. Giriş "Bismillahiirəhmanirəhim"lə başlayır. Bu bölmədə Tusi göstərir:

Allah-Taalaya iltifatına görə həmd edirəm. Nemətlərinə görə Ona şükr edirik. Onun peyğəmbərlərinin Seyyidinə və Onun qəyyumluğu altında olanların ən yaxşısına Allahın xeyir-duası və salamı olsun.

Bir çox tələbələr çalışsalar da, elmə yiyələnmək onlara müyəssər olmamışdır. Onlar cəhd göstərsələr də, bunun səmərəsini görməmişlər, çünki onlar təhsil yollarında səhv etmiş, onun şərtlərinə əməl etməmişlər. Təhsil yolunda səhvə yol vermiş hər bir kəs azaraq, qarşısına qoyduğu məqsədə çatmamışdır. Mən təhsil almağın yolunu kitablardan oxuduqlarımın və ilk ustadlarımdan eşitdiklərimin əsasında müxtəsər şəkildə açıqlamaq istəyirəm.

Uğur verən və hər şeyi aydınlaşdıran Allahdır! (Xacə Nəsirəddin Tusi. Adabül-Mütəllimin (Tələbəlik mədəniyyəti), Bakı: Nurlan, 2002, s. 7). Göründüyü kimi, Nəsirəddin Tusi Əxlaqi-Nasiri əsərində olduğu kimi “Adabül-Mütəllimin” (tələbəlik mədəniyyəti) və “Övsafül-Əşrəf” (“Şərəfət sahiblərinin vəsfi) əsərlərində də həm uşaqların-yeniyyətəmələrin, həm gənclərin-tələbələrin, həm də yaşlıların əxlaqının saflaşdırılması ilə bağlı dəyərli fikirlər irəli sürür. Tusi “Övsafül-Əşrəf” əsərində tələbəlik illərindən sonrakı dövrlərdə insanların əxlaqının saflaşdırılması ilə bağlı onlara da bir sıra öyüdlər və nəsihətlər verərkən onları bir təfəkkür sahibi kimi təqdim edərək yazır:

Allah-taala təfəkkür barəsində buyurur: “Məgər onlar öz-özlərində Allahın göyləri, yeri və onların arasındakıları ancaq haqq-ədalətlə və müəyyən bir müddət üçün yaratdığını düşünmürlərmi?”. Hərçənd “təfəkkür” üçün çoxlu mənalar söyləmişlər, amma onların hamısının xülasəsi bir cümlədə öz əksini tapır və o da budur ki: Təfəkkür, yəni insaniyyət batininin məbdədən məqsədə doğru seyri və alimlərin istilahında “nəzər” də bu mənədadır. Heç kəs seyr etmədən nöqsan mərtəbəsindən kamal mərtəbəsinə yetişə bilməz. Buna görə də demişlər:

“İlkin vacib, təfəkkür və nəzərdir”. Qurani-məciddə də təfəkkürə təşviq edən ayələr çoxdur, onların hamısını [burada] saymaq mümkün deyil. Məsələn olaraq: “Həqiqətən, bunda (bu yaradılışda) təfəkkür edən bir qövmlər üçün ibrətlər vardır!” (bax. Övfətül-Əşrəfi, s.).

Göründüyü kimi, Tusi, insanı qeyriadi varlıq kimi təqdim edir. Onu digər canlılardan fərqli olaraq ağıla, təfəkkürə, bütövlükdə idrak təfəkkürünə malik olduğunu diqqətə çatdırır. Bu zaman Tusi ağıldan, təfəkkürdən məqsədyönlü, planlı, mütəşəkkil olaraq istifadə etməyin vacibliyini nəzərə çatdırır. O, insanlara təhsil almağı, elmin bütün sahələrinə nəzər yetirməyi, onlardan bəhrələnməyi tövsiyə edir. İnsanları nöqsanlı iş görməkdən çəkindirir. Nəzərə çatdırır ki, nöqsanlı işlər görənlər adamlar cəmiyyətdə yüksək mövqə tuta bilməzlər. Tusinin pedaqoji məntiqinə görə hətta yüksək təhsil alanlar nöqsan mərtəbəsindən kamal mərtəbəsinə yüksələ bilməz.

Adı çəkilən əsərində Tusi elmə, təhsilə, düşüncə tərzinə, yüksək təfəkkür itiliyinə sahib olmağın üstünlüklərini “Qurani-Kərim”dəki bir hədisə istinad etməyin üstünlüyünü belə ifadə edir.

“Bir saatlıq düşüncə və təfəkkür yetmiş illik ibadətdən üstündür. “Onu da deyək ki, seyrin məbdəsi, yəni haqqa doğru hərəkətin başlanğıc yeri varlıq aləmi və insanın vücududur. Və seyr bu mə'nədadır ki, afaqi və ənfusi ayələr, yəni varlıq aləminin hər zərrəsinin zərrəsində və insanın vücudunda tapılan hikmətlər onları Yaradanın əzəmət və kamalına bir nişanə olsun ki, bununla da ilahinin başlanğıc nuru hər bir zərrədə müşahidə edilsin: “Onun (Quranın) haqq olduğu onlara (müşriklərə) bəlli olsun deyə, biz öz qüdrət nişanələrimizi onlara həm xarici aləmdə, (varlıq aləmində) həm də onların öz vücudunda mütləq göstərəcəyik...” (bax. Övfətül-Əşrəfi, s.). Göründüyü kimi, Tusi Qurandakı hədisi yada salır. Hansı ki, həmin hədisdə göstərilir ki, bir saatlıq elm öyrənmək 60 illik ibadətdən üstündür. Tusinin belə öyüdləri, nəsihətləri tələbələrin, yetişən nəslin bütün nümayəndələrini təhsil almağa çağırır. Onun belə nəsihətlərində ibadət eləməyin xeyri də vurğulanır. Lakin göstərilir ki, elm öyrənmədən, təhsil almadan, elmi dünyagörüşə malik olmadan ibadət etmək əbəsdir. Bütün bu öyüd nəsihətlər tələbələrin əxlaqının saflaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tələbələrin əxlaqının saflaşdırılması isə onların gələcəkdə yaxşı mütəxəssis, nümunəvi ailə başçısı, səriştəli idarə rəhbəri, hətta bənzərsiz dövlət xadimləri olmalarından xəbər verir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə deyilənlərin hamısı, yəni irəli sürülən elmi müddəalar, söylənilən mülahizələr, müqayisəli mühakimələr, habelə ümumiləşdirmələr və çıxarılan nəticələr məqalənin yenilikləri hesab olunur.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tədbiqi. Məqalədən ali məktəblərdə çalışan pedaqoq müəllimlər, Nəsirəddin Tusinin həyatı, yaradıcılığı haqqında tədqiqat aparanaqlar istifadə edə bilərlər.

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, ali məktəbdə əxlaqın saflaşdırılması sistemini dərinlən öyrənmədən, bilmədən tələbələrin, yetişən nəslin nümayəndələrinin həyata hazırlanmasına nail olmaq mümkün deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri". Bakı: "Lider Nəşriyyat, 2005
2. Nəsirəddin Tusi. Adabül-Mütəllimin" (tələbəlik mədəniyyəti). Bakı: Nurlan, 2002
3. Nəsirəddin Tusi. Övsafül-Əşrəf (Şərəfətli insanların xüsusiyyətləri). Bakı: YYSQ – Milli Virtual Kitabxananın rəqəmsal e-nəşri, N 38, 2010
4. Sadıqov F.B. Pedaqogika. Dərs vəsaiti. Bakı: Adiloğlu, 2012

SUMMARY

Tamara Bakhshaliyeva

THE SYSTEM OF PURIFICATION OF MORALITY IN THE PEDAGOGICAL HERITAGE OF NASIRADDIN TUSI AND ITS ROLE IN MORAL EDUCATION AND PERSONALITY-ORIENTED DEVELOPMENT OF HIGHER SCHOOL STUDENTS

The article deals with the role of the pedagogical heritage of the great thinker Nasiraddin Tusi, who lived in the XIII century and first established a system of moral education in written literature, in improving the moral education of students of higher educational institutions. The article examines moral qualities, moral norms and component of morality that are considered acceptable for the purification of morality in high school students. The author notes that respect for scientists, honesty, justice, dignity, diligence, respect for adults, love for family and homeland occupy a special place in the system of moral education and ensure the personal-oriented development of students.

Key words: *Pedagogical heritage of Nasiraddin Tusi, the system of purification of morality, moral education, moral qualities, moral norms, "Moral Nasiri", "Adabul Mutallimin", Awsaful-Ashraf, development of thinking, personality-oriented development*

РЕЗЮМЕ

Тамара Бахшалиева

СИСТЕМА ОЗДОРОВЛЕНИЯ МОРАЛИ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ НАСИРЕДДИНА ТУСИ И ЕЁ РОЛЬ В МОРАЛЬНОМ ВОСПИТАНИИ СТУДЕНТОВ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ

В статье говорится о системе морального воспитания, впервые созданной большим мыслителем Насираддином Туси, жившим в 13 веке, и роль его педагогического наследия в оздоровлении морали студентов высшей школы. В статье отмечаются моральные качества, моральные нормы и компоненты, которые являются приемлемыми в оздоровлении морали студентов высших учебных заведений. В статье выдвигается положение о том, что в системе морального воспитания особое место занимают уважение к людям науки, правдивость, справедливость, честность, уважительное отношение к старшим, любовь к семье и Родине.

Ключевые слова: *Педагогическое наследие Насираддина Туси, система оздоровления морали, воспитание морали, моральные качества, моральные нормы, произведение «Ахлаг-Насири», произведение «Адабул-Муталлим», произведение «Овсафюль-Ашраф» развитие мышления.*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor İsmayıl Əliyev

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

NƏZAKƏT YUSİFOVA

Naxçıvan Universiteti

n.yusifova@nu.edu.az

UOT: 374(091)

AİLƏDƏ BÖYÜK MƏKTƏBYAŞLI UŞAQLARIN VƏTƏNDAŞLIQ TƏRBİYƏSİNİN YOLLARI

Azərbaycan Respublikasında müstəqil dövlətçilik funksiyalarının reallaşması «Azərbaycan vətəndaşı» anlayışına tam yeni məzmun verir. Azərbaycan vətəndaşı milli və ümumbəşəri, sosial-iqtisadi və dini-mənəvi dəyərlərdən qidalanan, humanizm və demokratiya prinsipləri ilə yaşayan müasir baxışlı insandır. O, yeni iqtisadi münasibətlərə girməyi bacarmalı, təkcə ümumini deyil, xüsusi olanı da yaratmalı və qorunmalıdır. Milli adət və ənənələrinə, dini-mənəvi dəyərlərinə heç kəsin nəzarəti və ya göstərişi olmadan riayət etməlidir, ölkəsini, yurdunu Azərbaycan əsgəri kimi qorunmalıdır, vətəndaşı olduğu milli dövlətin bütün atributlarını, o cümlədən əsas Qanununu, bayrağını uca tutmalı, himnini oxumalı, gerbi ilə qürur duymalıdır. Vətəndaş müstəqilliyinin şirinliyini dada-dada bütün dünyada Azərbaycan vətəndaşı adı ilə tanınmalıdır. Bütün bu keyfiyyətləri hər bir uşaq ailədə, məktəbdə və cəmiyyətdə vətəndaş təhsili ala-ala, vətəndaşlıq tərbiyəsi görə-görə yiyələnəlməlidir. Bildiyimiz kimi vətəndaşlıq tərbiyəsinin mənbəyi ailədir. Aparılan müşahidələr göstərir ki, ailədə vətəndaşlıq tərbiyəsi yalnız özbaşına axınla kor-koranə deyil, planlı, sistemli, məqsədli şəkildə təşkil olunmalıdır. Məhz bu məqalədə böyük məktəbyaşlı uşaqların vətəndaşlıq tərbiyəsinin yolları araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Tərbiyə, vətəndaş, ailə, ailə tərbiyəsi, vətəndaşlıq tərbiyəsi, vətənpərvərlik tərbiyəsi

Müstəqil Azərbaycan yeni minilliyin başlanğıcında ulu öndər, dünya şöhrətli ictimai-siyasi xadim Heydər Əliyevin ideyalarının ən layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında uğurlu gələcəyinə doğru inamla irəliləyir, bu yolda qarşılaşdığı müxtəlif maneələrə, çətinliklərə sinə gərir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın icrasının dördüncü ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfransdakı çıxışında dövlət-vətəndaş münasibətlərinin ana xəttini təşkil edən başlıca prinsip bir daha vurğulanmışdır: "Dövlət siyasətinin mərkəzində Azərbaycan vətəndaşı dayanır, hər şey Azərbaycan vətəndaşı üçün edilir".

Azərbaycanın güclü dövlət olması üçün bütün fəaliyyət ilk növbədə Azərbaycan vətəndaşının hərtərəfli və güclü inkişafının təmin edilməsinə yönəlmişdir və siyasi liderimiz bunu ardıcıl olaraq bəyan edir.

"Əsl vətəndaş vətənpərvər olmalıdır, gənclərimizə vətən sevgisi aşılanmalıdır" kimi ifadələrə tez-tez rast gəlirik. Bu da təbiidir. "Azərbaycanın gələcəyi gənclərə məxsusdur"- deyən dahi şəxsiyyət, ümummilli lider Heydər Əliyev ölkəmizə rəhbərlik etdiyi dövrlərdə gənclərimizin hərtərəfli inkişafına imkanlar açan müvafiq tədbirlər həyata keçirmiş və tez bir zamanda müstəqil Azərbaycanımızın gələcəyini qoruyub saxlaya biləcək gənc nəsillərin yetişdiyinə əminliyini belə ifadə etmişdir: "Müstəqil Azərbaycan ifadəsi indi hamı üçün əzizdir, bunu hamı təkrar edir. Ancaq hər kəs də başa düşməlidir ki, müstəqil Azərbaycanın müstəqil yaşaması üçün hər bir vətəndaşın vətəndaşlıq borcu var. Bunu təmin etmək üçün hər bir vətəndaş öz payını verməli, öz xidmətini göstərməlidir" (5, s.38).

Azərbaycan xalqı gələcəyimiz olan gənc nəslin vətənə məhəbbət, xalqa, elinə və obasına hörmət, soykökünə, öz ata-babalarının ənənələrinə sədaqət ruhunda tərbiyə olunmasına həmişə böyük

məsuliyyətlə yanaşmış və ona həyati əhəmiyyətli məsələ kimi baxmışdır. Bu bir həqiqətdir ki, vətənpərvərlik insanda fədakarlıq, qəhrəmanlıq və məğlubedilməzlik hissi yaradır, apardığı mübarizədə onda inam hissini gücləndirir.

Əsl vətəndaş dedikdə, bilavasitə vətənə, dövlətə gərəkli fəaliyyəti ilə xidmət edən, böyük mə-nəvi keyfiyyətlərə malik olan insan nəzərdə tutulur. Uşaqların vətəndaşlıq tərbiyəsi dedikdə, yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnmə və şəxsiyyət kimi yetişmə prosesi başa düşülür. Onlar davranış qaydalarını, nizam-intizamlı olmalı, vətəninin tarixini, coğrafiyasını, mədəniyyətini, milli adət-ənənələrini bilməli, vətəni sevməlidirlər. Uşaqlar ideyaca savadlı olmalı, işə şüurlu yaşamaq, məsuliyyətli, vicdanlı, mübariz olmalı, pis niyyətlə, əliəyriklərlə barışmamalıdır.

Azərbaycan Respublikasında hüquqi, demokratik dövlət quruculuğu inkişaf etdikcə, vətənpərvərlik tərbiyəsinə, o cümlədən böyüməkdə olan nəslin vətəndaşlıq tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetiril-məlidir (1, s.45).

Vətəndaşlıq tərbiyəsinin mənbəyi ailədir. Aparılan müşahidələr göstərir ki, ailədə vətəndaşlıq tərbiyəsi yalnız özbaşına axınla kor-koranə deyil, planlı, sistemli, məqsədli şəkildə təşkil olunmalıdır. Aparığımız araşdırmalardan belə məlum olur ki, ailədə böyük məktəbyaşlı uşaqların vətəndaşlıq tərbiyəsinin forma və yolları aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

Ailədə söhbətlərin keçirilməsi:

- a) sosial yönümlü;
- b) əxlaqi etik yönümlü;
- s) ictimai-siyasi yönümlü;
- d) pedaqoji-psixoloji yönümlü;
- e) əmək yönümlü;
- ə) idman yönümlü;
- u) ailə ənənəsini yaşatmaq yönümlü və s.

1. Qırmızı bayramların keçirilməsi:

- a) Qurban bayramı;
- b) Novruz bayramı;
- s) Bilik günü.

1. Qara bayramların keçirilməsi:

- a) 20 Qanlı Yanvarın anma günü;
- b) Xocalı faciəsinin anma günü.
- c) 31 Mart- Azərbaycanlıların soyqırımını günü

1. Müqəddəs yerlərə gəzintilərin keçirilməsi:

- a) Şəhidlər Xiyabanına;
- b) Fəxri Xiyabana.

1. Tarixi abidələr haqqında söhbətlərin aparılması ilə

- a) Muzeylərə gəzintilərlə əlaqədar;
- b) Məmuri komplekslərə baxışlarla əlaqədar;
- v) Naxçıvanda türbələrə, qəsrlərə, qalalara və heykəllərə baxışla əlaqədar və s.

Nəzərə almalıyıq ki, göstərilən forma və yolların hamısı böyük məktəbyaşlı uşaqların vətən tarixinin öyrənilməsinə meyl və maraq yaratmaq, vətən sevgisini artırmaq cəhətdən əhəmiyyətli olmuşdur. Düzdür, bunların hər biri ilk növbədə onların dünyagörüşünün təkmilləşdirilməsinə xidmət göstərir: lakin əsl vətəndaş üçün elmi, siyasi, tarixi, ictimai, ideoloji və s. dünyagörüşlərin geniş və dərin olması da vacib faktorlardan sayılır. Bu baxımdan ailədə bu istiqamətdə aparılan tərbiyə işi məktəbdə həyata keçirilənlərin hamısını ümumiləşdirmiş olur və ailənin təhsilləndirici və tərbiyələndirici funksiyasının bu gün daha da gücləndiyini göstərir.

Konkret yolların şərh olunması ilə biz işin tətbiqi nümunəsini nəzərdən keçirə bilərik.

1) Ailə tərbiyəsində inşa yazılarından istifadə yolu.

İnşa yazıların bir çoxu əsasən məktəbdə yazılsa da təcrübədə ev-inşaları da vardır və bu yazı-ların evdə həyata keçirildiyi də sirr deyil. Böyük məktəbyaşlı uşaqlar olan IX – XI sinif şagirdlərinə

hər il «Xocalı faciəsi», «Qara Yanvar», «18-ci il mart-erməni qırğını», «Qarabağın tarixi coğrafiyası», «Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Zəngilan, Füzuli, Ağdam, ... torpaqları öz sakinlərini gözləyir», «Əmrə hazır olanlar», «Ağ atlı oğlanlarımız», «Komandan orduya əmr verərsə» və s. mövzularda Azərbaycan dili, ədəbiyyat müəllimləri ev inşaları və ya məruzələr hazırlamağı tapşırırlar.

Məqalələrdə böyük məktəbyaşlı uşaqların özlərində etiraf hissi tərbiyə etməkdə böyüklərə nümunə olmuşlar.

IX-XI sinifdə böyük məktəbyaşlı uşaqların verilmiş «Biz sülh istəyirik» ev inşasında «Biz sülhü istəmirik» şəkilində yazılmışdır. Orada əsaslandırılmışdır ki, «Torpaqları zəbt olunmuş xalq sülh yox, müharibə istəməlidir. Hətta müharibənin də başlanmasını gözləməməlidir, onu özü başlamalıdır; çünki dözmək, gözləmə mövqeyi tutmaq 1 il, 2 il olar, daha bu qədər yox. Dözümin də bir həddi olmalıdır. Artıq dözmək qeyrətsizliyə işarədir...

Odur ki, biz indiki vaxtda ədalətsiz sülh istəmirik, müharibə edib vuruşmaq, evlərimizi geri qaytarmaq istəyirik. Hal-hazırda Azərbaycanın qeyrətli oğlanları döyüş meydanına atılıb öz torpaqlarımızı erməni tapdağından azad etməkdən ötrü əzmlə döyüşürlər. İnşallah tezliklə bütün torpaqlarımız düşməndən azad ediləcək. Biz öz ordumuzla fəxr edirik».

IX-XI sinifdə «Xocalı faciəsi» mövzusunda ev inşaları seçilmişdir. Qeyd edək ki, hər il belə inşalar fevral ayının 15 – 22-si arası keçirilir. Bu vaxt ərzində televiziya və radionun verilişlərindən, orada Milli Qəhrəmanımız Çingiz Mustafayevin Xocalı düzlərində çəkdiyi lentlərdən fraqmentlərə baxan və valideynin izahatları ilə əsl vətəndaş qayğıları, üzüntüləri ilə köklənmiş cümlələri böyük məktəbyaşlı uşaqlar kağız üzərinə köçürür və mənəvi – əxlaqi hissələrini meydana qoymuş olurlar (6, s. 26).

2) Əxlaqi söhbətlər

Hər şeydən əvvəl belə bir cəhəti xüsusilə vurğulamaq istəyirik ki, böyük məktəbyaşlı uşaqların vətəndaş tərbiyəsinin yetişməsində təmizlik, halallıq, düzlük, səxavət, sədaqət, dəyanət, iradə, əzmkarlıq və s. nümayiş etdirmək, hərəkətlərində yüngüllüyə yol verməməklə bağlı valideyn söhbətlərinin özünəməxsus rolu olur. Ancaq bunlar o zaman daha təsirli nəticəsini göstərir ki, uşaq bütün yaxşı keyfiyyətləri öz valideynlərinin əməllərində görmüş olur.

Eyni zamanda bunu da qeyd edək ki, zəhmətkeş ailələrinin əksəriyyətində, xüsusən də öz nəfsinin qulu olmayanların timsalında yuxarı sinif şagirdləri görür ki, valideyn aza qane olub Allaha şükürlər edəndir, bu zaman o, özü də valideyn sözünün həqiqiliyinə inanır və valideyn tərbiyəsinin daşıyıcısına çevrilir.

Allaha tapınan, haqqa yarınan və dualarından qalmayan valideyn bununla öz övladını əsl insan kimi yetişdirmiş olur ki, bu da elə insan-vətəndaş tərbiyəsinə doğurmuş olur. Elə əsl insan, əsl vətənpərvər, əsl vətəndaşdır ki, onun maraqları vətənin maraqlarından ayrı deyil və ola da bilməz.

Məqsədimiz məhz belə gənclər tərbiyə etmək olduğundan aşağıdakı mövzularda konkret danışmağı lazım bilirik.

a) Şəhidlərimizlə bağlı

Biz tədqiqat proqramında ailələrdə aparılan bütün əxlaq söhbətlər, yazılarla tanış olduq, onlardan düzlük, doğruluq, insafılıq, ədalətlik, səmimilik, sədaqətlik, səxavətlik, dözümlülük və s. haqqında danışmağı nəzərdə tutmuşduq. Lakin bu söhbətlərə digər tədqiqatlarda toxunulduğundan biz əxlaqi söhbətlərin istiqamətini şəhidlərimizə yönəltməyi zəruri hesab etdik. Bu barədə daha çox danışmağa ehtiyacın olduğunu məqsəduyğun hesab etdik.

Müasir ailələrdə şəhid qəhrəmanlara münasibəti öyrənib təhlil etdik. Məlum oldu ki, Naxçıvanda bütün ailələrdə Şəhidlər Xiyabanına gedilir, müqəddəs amal uğrunda həlak olan qəhrəman oğul və qızlarımızın məzarları ziyarət edilir.

Onların məzarları üzərinə gül-çiçək düzülür. Qəhrəmanların ruhuna dualar oxunur. Təbiidir ki, böyük məktəbyaşlı uşaqların tərbiyəsində bu cür imkanlardan da geniş istifadə olunur. Valideynlər yaxşı bilirlər ki, yuxarı sinif şagirdləri öz məktəblərində şəkilləri asılmış şəhid qəhrəmanlarımızı tanıyır, lakin bağlarda, parklarda, memorial komplekslərdə və ya Şəhidlər Xiyabanında dəfn olunanların hər birinin haqqında az məlumata malik olurlar. Belə gəzintilər zamanı valideynlər öz uşaqlarına «Naxçıvan şəhidləri», «Qarabağ qəhrəmanları», «Ölümdən qorxmayanlar», «Elin-obanın

igidləri» kitablarını xatırlamalı, «Ölməz Şəhidlər» foto-kompleksində əks olunanları yada salmalı olur. Valideynlər qeyd edirlər ki, şəhid oğullarımızın içərisində «Koroğlu», «Bakılı balası», «Naxçıvan oğlu», «Gəncə şahini» adını qazananlar az olmamış və onlar ermənilərin səngərlərini öz tankları ilə cəhənnəmə döndərmiş, Azərbaycan şəhidlərinin qanını almışlar...

Valideynlər öz söhbətlərində erməni satqınlığından, xəyanətkarlığından danışır və göstərir ki, xalqımız onların bu mənfur əməllərinin bəlasını neçə yüz illər bundan əvvəldə də, bu gün də çəkmiş və indi də çəkməkdədir. Ona görə də ehtiyatlı olmalı, erməni fitvasına uymamalı, milli birliyin, milli həmrəyliyin pozulmasına yol verilməməlidir. Hal-hazırda da igid oğlanlarımız, günahsız insanlarımız erməni xəyanətkarlığın qurbanları olurlar. Biz onlarla ciddi mübarizə aparmalıyıq.

b) Bayramlarımızla bağlı

Ailədə milli bayramlarımıza müsbət münasibətlər əxlaqi hissənin formalaşdırılmasında mühüm amillərdəndir. Belə ki, valideynlər bu yoldan daha çox istifadə edərək uşaqlarının əsl azərbaycanlı kimi böyüməsini istəyirlər. Qurban bayramı və Novruz bayramı, Dünya Azərbaycanlılarının həmrəylik gününün və s. bayramların ailədə qeyd olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

3) Ailədə peşələrə fəal münasibətlə əlaqədar söhbətlərin aparılması

Vətəndaş tərbiyəsində söhbət təkə vətəni, torpağı, insanları sözdə Fanatikcəsinə sevməkdən getmir. Vətəndaş öz sənəti, peşəsi sayəsində qazandığı uğurları ilə insanlara xidmətinə, vətənə, torpağa xeyir gətirməsinə görə bütöv şəxsiyyətə çevrilir. Ona görə də ailədə bu iş xüsusi diqqət verilməlidir və uşaqların öz sevdikləri peşəni seçmələrinə köməklik göstərməlidirlər.

4) İdmana fəal münasibətə dair söhbətlər

Qeyd etməliyik ki, yuxarı sinif şagirdləri ilə aparılan tərbiyəvi söhbətlərin bir çoxu valideynlər tərəfindən düzgün qurulduğundan onlar həqiqətən dünya səviyyəli idmançılarımızdan xəbərdar olub, böyük idmana dair geniş bilik və dünyagörüş əldə etmiş olurlar. Belə ailələrdə, yuxarı sinif şagirdləri Azərbaycan güləş, boks, futbol, voleybol tarixinə dərin bələd olduqca onlarda öz idman uğurları ilə milləti və dövləti şərəfləndirmək arzusu baş qaldırır. Bu işdə nümunənin rolundan istifadə etməyi daha da gücləndirmək üçün indi hər cür imkanların olduğu məlumdur.

Əvvələn, onu bilməliyik ki, şəhər və rayonlarımızda dünya standartları səviyyəsində yarışlar keçirməyə layiq idman komplekslərinin sayının getdikcə artması, çoxalması, bu meydanlarda idmançılarımızın bütün beynəlxalq yarışlara hazırlanması, onlara mənəvi-maddi dəstəklərin dövlət səviyyəsində verilməsi və bu məqsədlə xüsusi nazirliyin – İdman Gənclər və Turizm Nazirliyinin fəaliyyət göstərməsi ailə tərbiyəsində valideynlərin diqqətindən kənar qala, onların tərbiyəvi söhbətlərinin mövzusunə çevrilməyə bilməz.

İdmançılarımızın vətəndaş mövqeyi dünya yarışlarında bariz ifadəsini, həyatı təcəssümünü tapır. Telekanallarda bu cür mənzərələr geniş panoramada təbliğ olunur və valideynlər ailə tərbiyəsində onlardan bəhrələnmə bilirlər.

Gənclərimizin özlərindən ağır pəhləvanlarla tutaşmaqdan belə çəkinməyərək, iradə, dözümlük, əzmkarlıq nümayiş etdirərək qələbələr qazanan tayboksçularımız, güləşçilərimiz meydanlara Azərbaycan bayrağına bürünərək çıxır və bununla da öz məsuliyyətini dərk edir və nəticədə bayrağımızı qələbə ilə şərəfləndirirlər. Onlardan bəzilərinin Rusiya Federasiyası şəhərlərində keçirilən idman yarışlarında xalqımıza, millətimize baş ucalığı gətirmələri gələcək qələbələrdən, itirdiyimiz torpaqların güclə, zorla, ölüm-dirim döyüşləri nəticəsində olsa da, geri qaytarılacağından xəbər verir.

Apardığımız tədqiqat bizi bir daha həyəcan təbili səsləndirməyə vadar edir ki, yuxarı sinif şagirdlərin tərbiyəsini şəhid oğul və qızlarımızın, habelə bu gün millətin işığı, ziyası hesab olunan sağlam ruhlu gənclərimizin nümunəsində qurmağı bacarmasaq, Qarabağ torpaqlarını azad edə bilərikmi? Yeni düşüncəli oğul və qızların yetişdirilməsi üçün ailədə təbliğati gücləndirmək lazımdır.

Beləliklə, ailədə vətəndaş tərbiyəsinin ən optimal yolunu idmana fəal münasibət yaratmaqda axtarmaq və idmana yuxarı sinif şagirdlərində həvəs oyatmaq üçün məşhur idmançılarımıza həsr olunan kitabların oxunması və təhlil olunması təşkil edilməli, kassetlərə, filmlərə baxışları əhəmiyyətli yer verilməlidir. Ailə tərbiyəsində vətəndaşlıq tərbiyəsi üçün uşaqların idmana daha çox meyilli

olması imkanlarından səmərəli istifadənin metodlarını da təkmilləşdirmək məqsədilə kütləvi müşahidələr aparılmalı və nəticələri ümumiləşdirilməlidir.

5) Vətənpərvərlik tərbiyəsi söhbətləri aparılması yolu ilə

Əsl vətəndaşlar yetirməkdən ötrü tərbiyədə hər-hansı bir mənəvi amilin rolunu artıq hesab edib, digərinin gücünə üstünlük vermək optimal sayıla bilməz, ancaq cəmiyyət əsl vətəndaşı vətənpərvər görmək istəyir. Hər bir insanın vətəndaş kimi yerinin, mövqeyinin, ləyaqət və dəyərinin müəyyənləşdirilməsində vətənpərvərlik tərbiyəsinin mühüm rolu vardır. Vətənpərvərlik insanları Vətən yolunda qəhrəmanlığa və fədakarlığa, yüksək vətəndaşlıq mövqeyi nümayiş etdirməyə, namusla, qeyrətlə çalışmağa ruhlandırır. Vətənpərvərlik, həmçinin Vətənə, doğma torpağa, xalqa, adət-ənənəyə, dilimizə və digər dəyərlərimizə məhəbbət deməkdir. Vətənə məhəbbət, ilk növbədə, doğma yerlərə və doğma insanlara bağlılıqdan başlanır.

Vətənpərvərlik insanda tarixən doğma yurdla, vətənlə bağlı yaranan müqəddəs hissdır. Əsl vətənpərvərlik Vətəni sevməkdə, onun inkişafına, mədəniyyətinin çiçəklənməsinə kömək etməkdə, Vətənin tarixini bilməkdə, toxunulmazlığını qorumaqda, «lazım gəlsə, canımı Vətənə qurban verməkdə» ifadə olunan keyfiyyətdir. Bu baxımdan ailədə bu yönümlü söhbətlərin aparılması ən vacib məsələlərdən biridir (4, s.43).

Ümumilikdə ailə tərbiyəsi üçün seçdiyimiz yolları digər yollardan daha optimal olduğunu sübut etmək fikrindən uzağıq. Biz bütün və hər cürə pedaqoji-taktiki metodlardan istifadə edərkən sistemliliyi və davamlılığı məqsədəuyğun bildik və nəzərə aldığımız ki, bu gün yaşadığımız zaman üçün, Azərbaycan reallıqlarını göstərən mühit üçün aktual olan cəhət tərbiyədə böyüyən nəslin diqqətini vətənin, ərazi bütövlüyünün bərpası bir nömrəli problemimizin həll olunması millətin də, xalqın da, Azərbaycan dövlətinin də maraqlarına cavab verən ən qiymətli yoldur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ə.Ə. Məktəblilərdə vətəndaşlıq borcunun tərbiyə edilməsi. Bakı: Maarif, 1975, 71 s.
2. Ağayev Ə.Ə. Vətəndaş olmağa borclusan. Bakı: Maarif, 1979, 80 s.
3. Əliyev A.Ə. Yuxarı sinif şagirdlərində vətəndaşlıq ləyaqəti tərbiyəsi üzrə işin təşkili yolları: Ped. elm. nam. ...dis. avtoref. Bakı: 1996, 24 s.
4. Talıbov Y.R. Məktəbli gənclərin vətənpərvərlik və beynəlmilətçilik tərbiyəsi//Azərbaycan məktəbi, 1983, №10, s. 42-46
5. Mustafayeva R.Ş. Heydər Əliyev cənabları və gənc nəslin tərbiyə məsələləri//Azərbaycan məktəbi, 1999, №4, s. 34-42
6. Yusifova N.R. Ailədə yeniyetmə qızlarla aparılan vətəndaşlıq tərbiyəsinin yolları. Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Bakı: ADPU, 2004, №2

SUMMARY

Nazakat Yusifova

WAYS OF CIVIC EDUCATION OF SENIOR SCHOOL CHILDREN IN FAMILY

The implementation of the functions of independent statehood in the Republic of Azerbaijan gives the concept of "citizen of Azerbaijan" a completely new meaning. A citizen of Azerbaijan is a modern person who enjoys national and universal, socio-economic, religious and spiritual values, living on the principles of humanism and democracy. He must be able to join new economic relations, to create and preserve not only the general, but also the special. He must respect national customs and traditions, religious and spiritual values without anyone's control or instructions, and defend his country and homeland as an Azerbaijani soldier. He should honor all the attributes of the national state, including its basic law, flag, anthem, and be proud of State Emblem. A citizen should be known all over the world as a citizen of Azerbaijan, experiencing the sweetness of independence. All these

qualities should be acquired by each child receiving civic education and upbringing in the family, school and society. As we know, the source of civil education is the family. Observations show that civic education in the family should be organized systematically, purposefully, and planned.

In general, this article examines ways of civil education of senior school children.

Key words: *education, citizen, family, family education, civic education, patriotic education*

РЕЗЮМЕ

Назакет Юсифова

ПУТИ ВОСПИТАНИЯ ГРАЖДАНСТВЕННОСТИ ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА В СЕМЬЕ

Реализация функций независимой государственности в Азербайджанской Республике придает понятию «гражданин Азербайджана» совершенно новое значение. Гражданин Азербайджана - современный человек, питающийся национальными и общечеловеческими, социально-экономическими и религиозно-духовными ценностями, живущий на принципах гуманизма и демократии. Он должен уметь вступать в новые экономические отношения, создавать и сохранять не только общее, но и особенное. Он должен соблюдать национальные обычаи и традиции, религиозно-духовные ценности без чьего-либо контроля или указания, защищать свою страну, родину как азербайджанский солдат, высоко нести все атрибуты национального государства, гражданином которого он является, в том числе его основной закон, флаг, петь гимн, гордиться своим гербом. Гражданин должен быть известен во всем мире как гражданин Азербайджана, испытывающий сладость независимости. Все эти качества каждый ребенок должен приобретать в семье, школе и обществе, где гражданское образование и гражданское воспитание идет рука об руку. Источником воспитания гражданственности, как мы знаем, является семья. Проведенные наблюдения показывают, что воспитание гражданственности в семье должно быть организовано планомерно, систематически, целенаправленно, а не только вслепую в произвольном потоке. Именно в этой статье были рассмотрены пути воспитания гражданственности детей старшего школьного возраста.

Ключевые слова: *воспитание, гражданин, семья, семейное воспитание, воспитание гражданственности, патриотическое воспитание.*

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor İsmayıl Əliyev

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

KİFAYƏT HÜSEYNOVA

nurv7487@gmail.com

HÜMBƏT ƏLİYEV

aliyevhumbet93@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 796.01

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD OLAN UŞAQLARIN BƏDƏN TƏRBIYƏSİNİN TƏŞKİLİ YOLLARI

Mövzu sağlamlıq imkanları məhdud olan idmançıların fiziki tərbiyəsinin necə təşkil olunmasından bəhs edir. Məşqçilər adaptiv bədən tərbiyəsinin metod və prinsiplərindən istifadə edərək sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların və əlillərin fiziki tərbiyəsinin təşkilini düzgün qurulmalıdır. Buna görə də onların fərdi qabiliyyətini nəzərə almalıdır. Mövzu məhz bu cür müalicədən bəhs edir.

***Açar sözlər:** hakimiyyət, adaptiv, sağlamlıq, təşkil, elmi-metodik obyekt, müvafiq orqan.*

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar və əlillər arasında bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı onların reabilitasiyasına xidmət edir.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanları və bələdiyyələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların və əlillərin bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul ola bilmələri üçün şərait yaradır, xüsusi avadanlıq və ləvazimatların alınmasında köməklik göstərir, onların bədən tərbiyəsi və idman sistemində inteqrasiyasına dəstək olurlar.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların və əlillərin bədən tərbiyəsi və idman vasitəsilə reabilitasiya prosesinin təşkili və aparılması üçün xüsusi kadr hazırlığını, elmi-metodiki və tibbi təminatını, həkim nəzarətini müvafiq icra hakimiyyəti orqanları həyata keçirirlər.

Adaptiv bədən tərbiyəsi və adaptiv idman metodlarından istifadə etməklə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların və əlillərin fiziki reabilitasiyası və sosial adaptasiyası reabilitasiya mərkəzlərində, əlillərin bədən tərbiyəsi-idman klublarında, eləcə də digər bədən tərbiyəsi-idman təşkilatlarında həyata keçirilir.

"Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar və əlillər üçün idmanın inkişafı idmanla məşğul olmanın üstünlüyü, yayılmasının kütləviliyi və müəssərliyi prinsiplərinə əsaslanır.

Müvafiq təhsil müəssisələrində sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar və əlillər üçün onların fərdi qabiliyyətləri və sağlamlıqlarının vəziyyəti nəzərə alınmaqla, adaptiv bədən tərbiyəsi və adaptiv idman vasitələrindən istifadə etməklə xüsusi dərslər təşkil olunur.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanları və bələdiyyələr, bədən tərbiyəsi idman təşkilatları, o cümlədən əlillərin bədən tərbiyəsi-idman birlikləri sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların və əlillərin iştirakı ilə bədən tərbiyəsi-idman və bədən tərbiyəsi-sağlamlıq tədbirlərinin keçirilməsini təşkil edir, uşaq-gənclər idman-adaptiv məktəbləri, uşaq-gənclər adaptiv fiziki hazırlıq klubları yaradırlar.

Paralimpiya, Deplimpiya, Xüsusi Olimpiya komitələri, onların yerli şöbələri, idman klubları qanunvericiliyə uyğun olaraq yerləşdikləri dövlət mülkiyyətində olan binalardan və digər obyektlərdən pulsuz istifadə edirlər.

Bədən Tərbiyəsi və İdmanda Reabilitasiya üzrə mütəxəssis bilavsitə həkimlərlə (idman həkimi, həkim-travmatoloq-ortoped, həkim nevropatoloq, həkim-neyrocərrah, həkim-kardioloq, həkim-ürək damar cərrahı, həkim-fizioterapevt və s.) sıx əməkdaşlıq edir. İdmançılara, xəstəlik və ya travmadan əziyyət çəkən şəxslərə kömək edir. Onların fəaliyyətini və həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə reabilitasiya xidməti göstərir.

Bədən Tərbiyəsi və İdmanda Reabilitasiya üzrə bakalavr təhsili zamanı tələbələrə fiziologiya,

biokimya, psixologiya, biomexanika və kineziologiya, kinezioterapiya və s. bu kimi fənlər tədris ediləcək.

Proqram çərçivəsində nəzəri bilikləri möhkəmləndirmək üçün praktiki tapşırıqlar da yerinə yetiriləcək. Tələbələr müxtəlif zədə və xəstəlikləri olan xəstələri müayinə edib, müalicə planı hazırlayacaqlar.

Təhsili bitirdikdən sonra məzunlar idman federasiyaları, idman məktəbləri, reabilitasiya mərkəzləri, bədən tərbiyəsi və idman dispanserlərində və digər müəssisələrdə fizioterapevtin köməkçisi və ya fiziki reabilitasiya üzrə təlimatçı qismində bu kimi fəaliyyət sahələrində işləyə biləcəklər. İşəgötürənlərin tələbatına görə fəaliyyətin bu sahəsi nəinki Azərbaycanda, eləcə də beynəlxalq səviyyədə prioritetdir.

- Məktəbdə şagirdlərin əməyə hazırlanmasında fiziki hərəkətlərin öyrədilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Yeriş, qaçış, tullanma, qaməti düzgün inkişaf etdirən və s. hərəkətlərin təlimi şagirdlərdə sürət, çeviklik, dözümlülük kimi fiziki və psixoloji keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasına kömək edir, bu da onları dolaylı yolla əməyə hazırlayır. Başqa sözlə desək, şagirdlərin gələcək istehsalat təliminə mənəvi, fiziki, əxlaqi cəhətdən hazırlığı artır, onlar bədən tərbiyəsi və idmana yaxşı münasibət bəsləyirlər. Fiziki hərəkətlərlə müntəzəm məşğul olan şagirdlər bədəncə möhkəm və sağlam olur, ağır tərpənən bədəncə zəif olan uşaqlara nisbətən onlar yorulmur, müəyyən bir işi daha tez və keyfiyyətlə yerinə yetirirlər. Əzələnin gücünü və uşağın çevikliyi artıran fiziki hərəkətlər və bunların bir-biri ilə düzgün əlaqələndirilməsi əməyə hazırlıq üçün böyük zəmin yaradır. Belə hərəkətlərin şagirdlərə öyrədilməsi, onların bədən tərbiyəsi dorehanin olan marağını artırır və hərəkətlərin icraedilmə keyfiyyətini xeyli yaxşılaşdırır. Respublikanın şəhər və kənd məktəblərində apardığımız müşahidələr göstərmişdir ki, təbii hərəkət keyfiyyətlərinə yiyələnmiş şagirdlər iş görərkən əzələ gücü enerjisinə qənaət edir, dəqiq olmağa, habelə artıq hərəkətlərə yol verməməyə çalışırlar. Onlar hər hansı fiziki işi başqalarından fərqli olaraq az enerji sərf etməklə, qısa bir vaxt ərzində yerinə yetirirlər. Fiziki tərbiyə məşğələlərində ritmliliyin gözlənilməsi, bilik, bacarıq və vərdişlərin aşılınması, müvazinət hərəkətlərinin mənimsədilməsi şagirdlərin əməyə hazırlanmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, müntəzəm olaraq müvazinət hərəkətləri ilə məşq etmiş və bu sahədə lazımı hərəkət vərdişlərinə yiyələnmiş şagirdlər müxtəlif növ əmək işlərinə (şəkil çəkmək, yazmaq, toxumaq və s.) daha yaxşı hazır olur və iş prosesində gec yorulurlar. Bundan əlavə, bədən tərbiyəsi üzrə nəzəri məlumatların şagirdlərə çatdırılması da həmin hərəkətlərin icrasının effektivini artırır, bacarıq və vərdişlərin aşılınmasına kömək edir. Fizioloji və psixoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, fiziki hərəkətlər şagirdlərin iş qabiliyyətini artırır, sağlamlığını möhkəmləndirir, fiziki inkişafına müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda bu hərəkətlər üzrə nəzəri məlumatların mənimsədilməsi şagirdlərin hərəkətləri şüurlu icra etməsinə kömək edir. Nəticədə şagirdlər həmin hərəkətlərlə ardıcıl məşğul olmağa, onları düzgün və dəqiq yerinə yetirməyə çalışırlar. Bu həm də ürək fəaliyyətinin yaxşılaşmasına, maddələr mübadiləsinin tədricən sürətlənməsinə, əmək prosesi ilə əlaqədar keyfiyyətlərin yüksəldilməsinə, habelə müvafiq hisslərin inkişafına müsbət təsir göstərir. İdman əşyalarının və avadanlıqlarının təmiz saxlanması, hərəkətin icrası zamanı təhlükəsizlik qaydalarına riayət olunması öz sağlamlığını qorumaqda onlara kömək edir. Bu da əməyə hazırlığın əsas amillərindəndir. Şagirdlər ayrı-ayrı hərəkətlərin icrasına xeyli əmək sərf edirlər. Şagirdlərin əmək qabiliyyətini artıran şərtlərdən biri əmək elementlərinə malik fiziki hərəkətlərin tənəffüslə uyğunlaşdırılmasıdır. Hərəkətlərin tənəffüslə əlaqələndirilməsi şagirdləri əməyə hazırlamağa zəmin yaradır. Nəhayət, təbii amillərin (hava, günəş, su) vasitəsilə bədənin möhkəmləndirilməsi də şagirdlərdə əmək qabiliyyətinin artırılmasına müsbət təsir göstərir, şagirdlərin şəxsi həyatında və fiziki inkişafında mütəhərrik oyunların rolu böyük olub, onları əməyə hazırlayır, əmək prosesində lazım olan şərtləri (intizam, qayda-qanun, çeviklik, dəyanətlik və s.) yerinə yetirməyə alışdırır. Oyunlar təşəbbüskarlıq, müstəqillik, mətanət işgüzarlıq, yenilməzlik və s. kimi yüksək keyfiyyətlərin mənbəyi olmaqla, uşaqları yaşadıkları cəmiyyətə bağlayır, kollektivin şərəfini üstün tutur və bunu yerinə yetirməyə cəhd edir. Oyun uşaqları əmək fəaliyyətində iştirak etməyə hazırlayır, uşaqlarda əməyə hörmət, məhəbbət hissi tərbiyə edir, tufeylilərə, tənbellərə, dərnəyə xor baxanlara qarşı isə nifrət hissi oyadır. Elə mütəhərrik oyunlar vardır ki, onlar uşaqları bilavasitə əmək işlərinə cəlb edir. Məsələn, «Qalalarla oyun» və «Evcik-evcik» oyunları

buna misal ola bilər. «Qalalarla oyun»da uşaqlar kollektiv surətdə qalanı sökmək, hasarları · (daşları) səliqə ilə bir yerə yığmaq, sonra sökülmüş daşları divarda öz yerinə qoymaq kimi bir çox işlər görürlər; bu zaman uşaqlardan kollektiv işləmələri, diqqətli olmaları, intizama riayət etmələri tələb olunur. Bu haqda verilən məlumat uşaqları birgə ictimai-faydalı əməyə hazırlayır. Onlarda dostluq, yoldaşlıq hissləri tərbiyə edir, hətta uşaqlara hasarların gözüyarı ölçülməsi, müqayisə edilməsi, qalanın yaraşılıq, davamlı, yüksək estetik zövqdə tikilməsi kimi anlayış verir. Bu oyun hər bir uşağa müəyyən vəzifə və tapşırıq verməklə yanaşı, bir sıra nəzəri bilik əldə etməyə hazırlayır, onların yaradıcı təxəyyülünün inkişafına səbəb olur. Beləliklə, şagirdlər qalanın yenidənqurma işlərini müvəffəqiyyətlə başa çatdırırlar. Uşaq əməklə əlaqəli oyunda öz əlləri ilə müstəqil yaratdığı işlərə tamasa etdikdə ondan xüsusi zövq alır, sevinir, gülür, şənlənir və özünü gümrah hiss edir. Əməklə əlaqəli oyunlar haqqında uşaqların aldıkları nəzəri məlumatlar uşaq xəyalının və təxəyyülünün yaranıb inkişaf etməsinə, hərəkətlərin şüurlu icrasına təsir göstərir. Deməli, uşaq nəinki ictimai əməyə qoşulmalı və onunla tanış olmalıdır, eyni zamanda keçirilən oyunun əməklə bağlılığına dair nəzəri məlumatları ətraflı öyrənməlidir. A.S.Makarenkonun dediyi kimi: “Yaxşı oyun, yaxşı iş bənzəyir. Bu bənzəyiş çox böyükdür” 80. - Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, uşaq oyunda necədirsə, böyüyəndən sonra işdə də bir çox cəhətdən elə olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev R. İdman məşqinin fizioloji əsasları. Bakı: 1986
2. Bədən tərbiyəsi və idmanla bağlı hüquqi sənədlər. Avropa nəşriyyatı. Bakı: 2008
3. İbtidai siniflərdə bədən tərbiyəsi dərsləri. Bakı: Maarif, 1977

SUMMARY

Kifayat Huseynova, Humbat Aliyev

METHODS OF ORGANIZING PHYSICAL EDUCATION OF CHILDREN WITH DISABILITIES

The article deals with the organization of physical education of sportsmen with disabilities. It has been noted that coaches should properly organize physical education of children with disabilities and disabled people, using the methods and principles of adaptive physical culture. Therefore, their individual abilities should be taken into consideration. The article is about this treatment.

Key words: *power, adaptability, health, organization, scientific and methodological centre, appropriate body*

РЕЗЮМЕ

Кифаят Гусейнова, Гумбет Алиев

СПОСОБЫ ОРГАНИЗАЦИИ ТЕЛЕСНОЙ НАТУРЫ ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ

Тема рассказывает о том, как организовано физическое воспитание спортсменов с ограниченными возможностями здоровья. Тренеры должны правильно структурировать организацию физического воспитания детей с ограниченными возможностями здоровья и инвалидов, используя методы и принципы адаптивной физической культуры. Поэтому он должен учитывать индивидуальные способности ребенка. Тема как раз о таком лечении.

Ключевые слова: *власть, адаптивность, здоровье, организация, научно-методический объект, соответствующий орган*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor İsmayıl Əliyev
Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

MƏTBUAT TARİXİ VƏ ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR

SAMİR TARVERDİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

samir_nax@ymail.com

UOT:654.19;002.2

KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİ VƏ İFADƏ AZADLIĞI

Bəşəri xarakter daşıyan ifadə azadlığı problemi informasiya cəmiyyətinin formalaşdığı və inkişaf etdiyi müasir dövrdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Jurnalistika isə qlobal sistemlərdə insanın yerinə və məqsədlərinə daha üstün yer verildiyi bir şəraitdə daha qlobal statusa malik olur, məkan və zaman məhdudiyyətlərinə məruz qalmır. Məhz bu faktorlar informasiya sistemində azadlığın reallaşdırılmasının təsirli mexanizminin axtarılıb tapılması üçün yeni elmi konseptual yanaşmanın formalaşdırılmasını və bunun üçün daha münbit şəraitin yaradılmasını aktual edir.

Açar sözlər: informasiya azadlığı, fikir və söz azadlığı, sistemləşdirilmə, plüralizm

Kütləvi informasiya vasitələri cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə etmək, bu sahələrə nüfuz və təsir etmək kimi universal xüsusiyyətlərə malikdir və KİV özünün bu xüsusiyyətləri sayəsində cəmiyyətdə gedən inteqrasiya proseslərində mühüm rol oynayır. Eyni zamanda KİV-in sosial, operativ sistem kimi, həmçinin informasiya sistemi kimi fəaliyyət göstərməsi onun əsas subyektləri arasında hakimiyyət, cəmiyyət, onun müxtəlif qrupları, təbəqələri, strukturları, müxtəlif sosial institutlar, mülkiyyətçilər, auditoriyalar və s. arasında baş verən dinamik prosesləri özündə ehtiva edir. Mətbuat öz vəzifəsini kütləvi kommunikasiya prosesinin bütün subyektlərinin cəmiyyətin optimal fəaliyyəti üçün vacib olan keyfiyyətli və aktual informasiyaya tələbatının operativ şəkildə ödənilməsi şəklində həyata keçirir. Müasir dövrdə KİV-in inkişaf səviyyəsi və effektivliyi isə ilk növbədə cəmiyyətin azadlıq səviyyəsi ilə müəyyən olunur.

Hazırda bəşəriyyət informasiya cəmiyyətinin formalaşması dövrünü yaşayır. Qlobal informasiya mühitinin yaradılması, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından kütləvi istifadə edilməsi, sosial və iqtisadi fəaliyyətin yeni formalarının yaranması, informasiyanın əmtəyə çevrilməsi, informasiya və bilik bazalarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi, təhsil sisteminin təkmilləşməsi, beynəlxalq, milli və regional səviyyədə informasiya mübadiləsi sistemlərinin imkanlarının genişlənməsi hesabına peşə və ümumi mədəniyyət səviyyəsinin artması və s. Bu cəmiyyəti səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdir.

İnformasiya cəmiyyətinin bərqərar olması demokratik inkişafın vacib şərti sayılan vətəndaşların və sosial institutların məlumat almaq, onu yaymaq və istifadə etmək kimi hüquqlarını təmin edən mühitin yaradılması üçün zəmin yaradır. Demokratik idarəetmə forması fikrin azad ifadə olunmasını tələb edir. Bunsuz vətəndaşların siyasi və ictimai həyatda iştirak etmələri üçün vacib olan informasiyanı əldə etmək mümkün deyildir. İnformasiya daşıyıcısı və yayıcısı kimi isə mətbuatın və kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığı əsl demokratik vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun ən başlıca şərtlərindən biridir.

Müasir dövrdə, ciddi sosial-siyasi dəyişikliklər baş verdiyi, cəmiyyətdə demokratikləşmə prosesinin getdiyi, hüquqi dövlətin əsaslarının yarandığı bir dövrdə qlobal ümumbəşəri azadlıq problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Son zamanlar həm ölkəmizdə, həm də xaricdə azadlıq problematikasına həsr olunmuş geniş tədqiqat işləri aparılır. Azərbaycan gerçəkliyi ilə bağlı, demokratiya prinsipləri ilə söz azadlığı maraqlarının bərqərar olduğu bir şəraitdə cəmiyyətin

informasiya almaq hüququ sisteminin formalaşması sahəsində fundamental tədqiqat işləri aparılmasa da, informasiya və demokratiya problemlərinə həsr olunmuş bir sıra qəzet məqalələrində problemin tədqiqi istiqamətində müəyyən cəhdlər göstərilmişdir.

Vətəndaş cəmiyyəti institutlarının və hüquqi dövlətin yaranması və inkişafı sahəsində baş verən mürəkkəb proseslər bəzi konsepsiyaçıların, o cümlədən şəxsiyyət və dövlət münasibətləri, subyektiv və obyektiv hüquq, şəxsi və ümumi maraq problemlərinin, vətəndaşların informasiya almalarının və yaymalarının təminatı kimi KİV-in rolunun və digər konsepsiyaçıların yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Müasir Azərbaycan cəmiyyətində bu proseslər uğurla həyata keçirilir. Bununla bərabər cəmiyyətlə mətbuat arasındakı münasibətlərdə demokratik səviyyəni təmin edən vahid nəzəri konsepsiyanın işlənilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir. Bu konsepsiyanın və onun əsasında yaradılmış dövlət informasiya siyasətinin məzmunu burada kütləvi informasiya vasitələrinin optimal sistemi və KİV-in informasiya hüququnun tam reallaşdırılmasına yönəlmiş fəaliyyətinin təmin olunması haqqında təsəvvürlərin öz əksini tapmasını tələb edir.

Azərbaycanda həyata keçirilən hüquqi islahatlar, hüquqi təsisatlarda humanizm və demokratiya tələblərinin, şəxsin, sosial qrupların və bütövlükdə cəmiyyətin maraqlarının optimal surətdə nəzərə alınmasının daha adekvat şəkildə təsbit olunmasına yönəlmişdir. Hüquqi məlumatlılıq, KİV vasitəsi ilə şəxsin vətəndaşlıq fəallığının artırılmasının mühüm amili olan insan azadlığının reallaşdırılmasının hüquqi təminatı bu məqsədlərə şərait yaradır.

Mətbuat, o cümlədən müstəqil və plüralist KİV-lər vətəndaşların informasiya hüququnun və Azərbaycanda həyata keçirilən demokratik dəyişikliklərin obyektiv göstəriciləridir.

Belə bir şəraitdə mətbuat azadlığı, söz azadlığı və informasiya hüququ problemləri daha aktual xarakter daşıyır. Bu sahədə xüsusilə hüququn səciyyəvi xarakter daşması ondan ibarətdir ki, bu bütün KİV-lərə, onların cəmiyyətdə öz funksiyalarını yerinə yetirmələrinə, fəaliyyətlərinin tənzimlənməsinə və onların fəaliyyəti ilə bağlı digər sahələrə sirayət edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası jurnalistlərə geniş qanuni yaradıcılıq azadlığı verir. Peşə yaradıcılığında azadlıq isə gerçəkliyin mənəvi-praktik dərkini, onun adekvat informasiya-publisistik və yaxud bədii-publisistik təsviri və jurnalist əsərlərində obyektiv əks olunması üçün olduqca zəruridir.

Cəmiyyətimizdə gedən demokratikləşmə şəraitində jurnalist yaradıcılığının azadlığı probleminə ictimai elmlərin nümayəndələrinin də maraqlarının artması təbiidir. Bu isə öz növbəsində azadlığın yalnız insanın atributiv xüsusiyyətlərinə aid olması ilə deyil, həmçinin bu fenomenin cəmiyyətdəki mütləq dəyərlərlə bağlı olması ilə izah olunur.

Jurnalist fəaliyyətinin azadlığı bir tərəfdən fəaliyyət seçimi azadlığında, yaradıcılıq cəhətdən özünü müəyyənlətmə, özünüifadə və konkret-tarixi şəraitdə özünü hissetmə azadlığında büruzə verir. Digər tərəfdən isə, azadlığın maneəsiz olaraq informasiya axtarışı və yayımı ilə məşğul olmaq imkanı ilə bağlıdır. Bu gün informasiya cəmiyyətin inkişafının əsas resurslarından birinə çevrilməkdədir. Bir çox dövlət islahatları və siyasi islahatlar informasiyanın keyfiyyətindən birbaşa asılıdır.

Müasir dövr informasiya sahəsinin yeniləşməsi ilə xarakterizə olunur. Bu öz ifadəsini həm yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqində, həm də yeni informasiya qanunvericiliyinin meydana gəlməsində və təkmilləşməsində tapır. KİV-in fəaliyyəti üçün güclü hüquqi baza yaradılır. Müasir qanunvericilik KİV, əhali və bütün səviyyələrdə hakimiyyət strukturları arasında qarşılıqlı fəaliyyət sahəsində keyfiyyətə yeni mərhələnin başlanğıcını qoyur. Bununla birlikdə, yeni qanunvericilik modifikasiyaları qanunvericilik normaları ilə onların KİV sahəsində praktikada tətbiqi arasında bəzi uyğunsuzluqları tam aradan qaldıra bilməmişdir. Bəzi KİV-lər isə söz azadlığından sui-istifadə hallarına yol verirlər.

Cəmiyyətdə KİV-ə münasibətdə dəqiq müəyyənləşmiş iki tendensiya özünü büruzə verməkdədir: 1) informasiya axınının total idarə olunması ideyasına əsaslanan; 2) qanunvericilik əsasında və iqtisadi əsasda aşkarlıq prezumpsiyalarına (fərziyyə) əsaslanan. İnformasiya təhlükəsizliyi konsepsiyasının tərəfdarları ilə ümumi informasiya almaq hüququ müdafiəçiləri

arasında fikir ayrılıqları elmi və praktik araşdırmaların predmetinə çevrilir.

Belə bir qənaətə gəlinir ki, azad informasiya almaq korporativ yox, ictimai problemdir və informasiya almaq hüququnun təmin olunması bütövlükdə cəmiyyət tərəfindən göstərilən maraq sayəsində həyata keçirilə bilər.

Bu sahədə tədqiqat işlərinin əsas obyektı kütləvi informasiya vasitələri yeni sosial-siyasi, hüquqi münasibətlər sistemində, yəni «insan - cəmiyyət - hakimiyyət», əsas predmeti isə müasir KİV-in informasiyahüquqi məkanda inkişaf dinamikası və qanunauyğunluqları, iqtisadi, sosial-psixoloji amillərin və digər amillərin təsiri ilə kütləvi informasiya axınlarını və vasitələrini tənzimləyən hüquqi sistemin transformasiyası; söz azadlığının KİV vasitəsi ilə həyata keçirilməsinin nəticələri olmalıdır.

Söz azadlığı və informasiya hüququ sahəsində kompleks, məntiqi cəhətdən ümumiləşdirilmiş tədqiqat işi aparılmalı, ümum-fəlsəfi, sosial-siyasi, hüquqi və informasiya kəsiyində KİV vasitəsi ilə söz azadlığının reallaşdırılmasının konseptual modeli hazırlanmalıdır. Sivilizasiyanın müasir inkişaf mərhələsi üçün xarakterik olan dünya informasiya cəmiyyətinin formalaşması şəraitində mətbuat və elektron KİV vasitəsi ilə həyata keçirilən söz azadlığının həddləri və imkanları məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələdir.

KİV-də insan azadlığının hüquqi təminatı nəzəriyyəsi yeni perspektivli elmi istiqamət kimi özünü təsbit edir. Bu nəzəriyyə ümumi dövlət və hüquq nəzəriyyəsi, informasiyalaşdırma nəzəriyyəsi, kommunikasiya nəzəriyyəsi, jurnalistika nəzəriyyəsi və elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin informasiya texnologiyaları sahəsində geniş istifadəsi əsasında yaranmışdır.

Cəmiyyət və mətbuat arasında qarşılıqlı münasibətlərin demokratik səviyyəsini təmin edən vahid nəzəri konsepsiyanın işlənilməsinin böyük praktik və elmi əhəmiyyəti ola bilər. Bu konsepsiyanın məzmununu optimal kütləvi informasiya vasitələri sistemi haqqında təsəvvürlər və Azərbaycan Respublikasında vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması şəraitində informasiya almaq hüququnun tam mənada həyata keçirilməsinin təmin olunması təşkil etməlidir və bu konsepsiya dövlət informasiya siyasətinin işlənilməsinə hazırlanması üçün əsas rolunu oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. İctimaiyyətlə əlaqələr: bütün yollar KİV-dən keçir. Bakı: -2002
2. Məmmədli C. Müasir jurnalistika. Bakı: 2003
3. Rüstəmov A. Jurnalistika. Bakı: 2005
4. Vəliyev H. Beynəlxalq jurnalist təşkilatları. Bakı: -2005
5. Media hüququ: Jurnalistin hüquq bələdçisi, Media Hüququ İnstitutu, Bakı: -2011
6. Gün işığı Bələdçisi. Media Hüququ İnstitutu, ATƏT Media Azadlığı Ofisi, Bakı: -2006

SUMMARY

Samir Tarverdiyev

MEDIA AND FREEDOM OF EXPRESSION

The problem of freedom of expression of a universal nature is of particular importance in the modern era of the formation and development of the information society. Journalism, on the other hand, has a more global status and is not subject to spatial or temporal constraints, given that human systems and goals take precedence in global systems. It is these factors that make it urgent to form a new scientific conceptual approach to the search for an effective mechanism for the realization of freedom in the information system and to create more fertile conditions for this.

Key words: freedom of information, freedom of expression, systematization, pluralism

РЕЗЮМЕ

Самир Тарвердиев

**СРЕДСТВА МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ И
СВОБОДА ВЫРАЖЕНИЯ МНЕНИЯ**

Проблема свободы слова универсального характера приобретает особое значение в современную эпоху становления и развития информационного общества. Журналистика, с другой стороны, имеет более глобальный статус и не подвержена пространственным или временным ограничениям, учитывая, что человеческие системы и цели имеют приоритет в глобальных системах. Именно эти факторы обуславливают актуальность формирования нового научного концептуального подхода к поиску эффективного механизма реализации свободы в информационной системе и создания для этого более благоприятных условий.

Ключевые слова: свобода информации, свобода мысли и слова, систематизация, плюрализм

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İman Cəfərov

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

ƏZİZƏ ƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

aziza_aliyeva@yahoo.com

UOT: 821.22

AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏTİNDƏ FRANSA İZLƏRİ

Fransada mühacirət həyatı yaşayan Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin həyat və yaradıcılığını xüsusi vurğulamaq lazımdır. Ölkəmizi Avropada tanıdan Əhməd bəy Ağaoğlu, Səməd Ağaoğlu, Ceyhun Hacıbəyli, Banin (Ümmülbanu Əsədullayeva), Yusif Vəzir Çəmənəzəminli, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhmədiyyə Cəbrayilov kimi görkəmli şəxsiyyətləri nümunə gətirmək olar. Fransa və Azərbaycan əlaqələrinin istər mədəni, istərsə də ictimai-siyasi inkişafında onların rolu böyükdür. Mühacirətdə yaşadıkları müddətdə Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda öz fikirlərindən dönməyib, həyatlarının sonuna qədər sovet imperiyasına qarşı mübarizə aparmışdılar. Öz publisistik yazıları ilə Azərbaycanın tarixini, musiqisini, milli dəyərlərini, ədəbiyyatını Fransada, eləcə də Avropada tanıtmışlar.

Açar sözlər: mühacirət ədəbiyyatı, Azərbaycan mühacirəti Fransada, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd bəy Ağaoğlu, Səməd Ağaoğlu, Ümmülbanu Əsədullayeva, Y.V.Çəmənəzəminli, Əhmədiyyə Cəbrayilov

Dünyada ən böyük mühacirət axını yaradan səbəb II Dünya müharibəsi oldu. II Dünya müharibəsinə qədər öz ölkələrini zaman-zaman tərk edib qürbətdə yaşayanlar da az deyildi. Müharibə zamanı milyonlarla insan öz vətənlərindən didərgin düşdü. İnsanların əksəriyyəti əsir düşmüşdü. Mühacirlərin çoxu aclıqdan, yoluxucu xəstəliklərdən dünyasını dəyişmişdi. Avropa ən çox mühacir, qaçqın qəbul edən sığınacaq yeri idi. Avropa dövlətlərindən, Fransaya üz tutan, sığınacaq istəyən də az deyildi. Bunlardan bəziləri vətənə qayıtmağa təşəbbüs göstərsə də, mümkün olmadı. Bəziləri isə qürbətdə məskunlaşıb vətənə qayıtmaqdan imtina edərək ömürlərinin sonuna qədər mühacir olduqları ölkələrdə yaşayıb həyatla vidalaşdılar.

Bir çox ölkələrdə olduğu kimi, "mühacirət" anlayışı Azərbaycanda da yan keçməmişdi. Bir çox yazıçılar, ziyalılar, maarifçilər və elm xadimləri müxtəlif səbəblərdən doğma vətəni tərk edərək mühacirətdə yaşamışlar. Azərbaycan mühacirət dövrünü bu cür səciyyələndirmək olar; mühacirətə getmək məcburiyyətində qalmış insanlar, mühacirliyə məhkum olmuş insanlar, II Dünya müharibəsindən sonra xaricdə qalmağa məcbur olanlar, Cənubi Azərbaycandan xaricə köçüb getmiş insanlar. Fransada mühacirətdə yaşayan azərbaycanlı soydaşlarımızın ədəbi- bədii, hətta mədəni fəaliyyətləri əhəmiyyətli yer tutur. Azərbaycanın hüduqlarından kənarda, mühacirətdə yaşayan görkəmli şəxslərdən Ü.Əsədullayeva, C.Hacıbəyli, Y.V.Çəmənəzəminli və digərlərini nümunə gətirmək olar. Fransada məskunlaşan yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olan ziyalı yazıçılar mühacirət ədəbiyyatını zənginləşdirən insanlardır. Ömürlərinin əsas hissəsini mühacirətdə yaşayan azərbaycanlı ziyalılarla yanaşı, həm də Fransaya müvəqqəti səfər edərək orada bir müddət yaşayıb publisistik fəaliyyət göstərən yazıçıları qeyd etmək lazımdır. Həyatlarının bu dövrü onların ədəbi-publisistik yaradıcılıqlarında özünü büruzə verir. Üzləşdikləri çətinliklərə baxmayaraq, öz yaradıcılıqları ilə Azərbaycanı Avropada tanıtmağa səy göstərirlər.

Müasirləşmə şüarı ilə irəliləyən cəmiyyətin nümayəndələri üçün Fransa ədəbi-mədəni həyatına maraq artmışdır. 1979-cu il burjua inqilabından sonra Fransa (liberté égalité fraternité) "azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq" kimi müasir düşüncə ilə irəliləyən dünyəvi dövlət olmağı bacarmışdır. Ölkədaxili münafişlərə baxmayaraq, öz müasir dəyərlərini Avropada nümayiş etdirir sonra isə dünyaya yayırdı. Bu minvalla fransız dili və mədəniyyəti dünyaya yayıldı, yüksək təbəqədən olan sosyetik insanlar məhz fransız dilində danışırdılar. Fransız dili bir çox dövlətlərin saray dili, ədəbiyyatın incəsənətin dilinə çevrilərək öz

nüfuzunu getdikcə artırır. Dilin yayılması ilə Fransa ədəbi-mədəni əlaqələrini başqa dövlətlərlə genişləndirdi və dünyada özünəməxsus yer tutdu. Fransız dili azərbaycanlı ziyalılar, görkəmli şəxsiyyətlər arasında müsbət mənada öz təsirini göstərirdi. Əsərlərində Avropa ölkələrinin, eləcə də Fransanın həyat tərzini, mədəniyyətini, dünyagörüşünü hərtərəfli şəkildə oxuculara çatdırırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, Fransa və fransız anlayışı "müasirləşmək" ideyası ilə eyni mənə daşıyırdı. Ceyhun Hacıbəyli "Arşın mal alan" komediyasını fransız dilində tərcümə etmişdi və 1925-ci il Parisdə bu əsər tamaşaya qoyulmuşdur.

O dövrdə Fransada mühacirətdə olan həmyerlilərimiz bu iki dövlət arasında mədəni əlaqələrin ciddi inkişaf etməsinə təşəbbüskarlıq göstərirdi və dövlətimizin mədəniyyətini tanıdırdı. Mühacirətdə olan ziyalılar ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafında böyük rol oynayırdılar. Əsas məqsəd dövlətimizi tanımaq, Azərbaycan-Fransa əlaqələrini daha da gücləndirmək, zənginləşdirmək, inkişaf etdirmək və Avropaya inteqrasiya etmək idi. Bu sahədə qürbətdə olan vətən fədailərinin fəallığını vurğulamaq lazımdır. Bu fəallıq iki istiqamətdə özünü əks etdirirdi; bir tərəfdən publisistik fəaliyyət göstərərək ölkəmizin mədəni həyatı haqqında məlumat yayaraq qəzet, jurnal dərc etdirirdilər, digər tərəfdən isə ədəbi yaradıcılıqla məşğul olaraq tamaşalar, konsertlər təşkil olunurdu.

Azərbaycan və Fransa ədəbi əlaqələrinin inkişafında və formalaşmasında özünəməxsus yeri olan Baninin (Ümmülbanu) rolu böyükdür. Parisdə İran xanım kimi tanınan Ümmülbanu tanınmış yazıçılar və görkəmli elm xadimləri ilə tez-tez görüşüb əməkdaşlıq edirdi. Əsərlərini fransızca yazan Ümmülbanu vətənimiz haqqında fransız oxucularını məlumatlandırır. "Yad Fransa", "Qafqaz günləri", "Paris günləri" adlı romanlarında Azərbaycanın həyat tərzini, mədəniyyətini tərənnüm etdirir.

Fransada mühacirət həyatı yaşayan və ədəbi fikrin inkişafında böyük rolu olan Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığı xüsusi yer tutur. Tanınmış bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin doğma qardaşındır. İntellektual dünyagörüşə sahib olan Ceyhun Hacıbəylinin sosial, ədəbi mədəni sahələrdəki fəaliyyəti öz yaradıcılığında əks olunmuşdur və yazılarında vətənpərvərliyi özünü büruzə verir. Ömrünün sonuna qədər öz fikir və düşüncələrindən uzaqlaşmadı, gücü və iradəsiylə Sovet ideologiyasına qarşı vuruşdu. Fransada yaşayıb qəlbi vətən üçün döyünən bir çox azərbaycanlı mühacirlər kimi dövlətimizin müstəqilliyi uğrunda mübarizəsi heç vaxt təslim olmadı. O, Fransada bir çox qəzet və jurnallarda Azərbaycanın tarixini, mədəniyyətini, ədəbiyyatı və incəsənəti ilə qərb oxucularını tanış etmişdir. Ceyhun Hacıbəylinin Avropada mühacirət mətbuatının yaranmasında rolu böyükdür. Onun Fransada mühacirətdə olduğu illər "La Revue du Monde", "La Figaro" və digər mətbuat orqanları ilə əməkdaşlıq etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Ceyhun Hacıbəyli qürbətdə yaşamasına baxmayaraq, həmişə vətəni, onun azadlığını düşünmüş, tərcüməçiliklə, ədəbi-bədii yaradılıqla, məşğul olmuşdur. O, 1920-ci ildə Üzeyir Hacıbəylinin "Arşın mal alan" əsərini fransızca etmiş və tamaşaya qoymuşdur.

Fransada mühacirət həyatını yaşayan görkəmli şəxsiyyətlərdən biri də Yusif Vəzir Çəmənzmindir. Fransadakı mühacirət dövründə üç il yaşamasına baxmayaraq, özünəməxsus fəaliyyəti ilə seçilir. Paris günləri onun həyatının ən keşməkeşli və çətin günlərindən idi. Maddi çətinliklərlə üzləşən ədib avtomobil zavodlarında fəhlə kimi fəaliyyət göstərirdi. Rastlaşdığı çətinliklər, mənəvi sıxıntılar, düçar olduğu həyat onu ruhdan salmırdı. Bütün bunlara baxmayaraq, Y.F. Çəmənzmimli "Paris xəbərləri" qəzeti ilə əməkdaşlıq edərək publisistik yazılarını müxtəlif məqalələrini dərc etdirirdi. Əsərlərində Azərbaycanın milli dəyərlərini, folklorunu, tarixini, mədəniyyətini tərənnüm etdirirdi.

Yalnız Azərbaycan xalqının deyil, həm də türk dünyasının ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni fikir tarixində özünə xas yeri olan görkəmli şəxsiyyətlərdən biri də Əhməd bəy Ağaoğludur. Fransız dilini mükəmməl öyrəndikdən sonra Sorbon Universiteti yanındakı Paris hüquq məktəbində təhsil almışdır. O, elmi-publisistik fəaliyyətinə Fransaya getdikdən sonra başlamışdır. Onun yazıları "Revue Bleue", "Journal des débats", "La Nouvelle Revue" məcmularında dərc olunurdu. Onun publistik yazılarında Şərq xalqları və onların həyatlarına aid yazılar mühüm yer tuturdu. Ədibin Parisdəki həyatı onun mənəvi-intellektual yöndən formalaşmasına xüsusi şərait yaratmışdır.

Səməd Ağaoğlunun yaradıcılığında mühacir həyatını əks etdirən bir çox məqamlar var. Tanınmış Azərbaycan mütəfəkkiri, atası Ə.Ağaoğlu mühacirət həyatını Türkiyədə yaşamışdır və bu

səbəbdən Səməd Ağaoğlu Türkiyədə yaşamış, Ankarada hüquq fakültəsini bitirdikdən sonra Fransanın Strasburq şəhərinə getmişdir. Elə həmin illərdə ilk qələm təcrübəsini sınaqdan keçirmiş, yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. O, fransız dilini mükəmməl öyrənmiş, Qərbi Avropa ədəbiyyatının klassikləri ilə yaxından tanış olmuşdur. Fransada olan həyatı sonradan yazdığı "Strasburq xatirələri" kitabında öz əksini tapır. Ədibin yaradıcılığında xüsusi yeri olan əsərlərindən biri də atası Əhməd bəy Ağaoğlu haqqında olan xatirələridir. O, Atasının yarımçıq qalmış xatirələrini və atasının dostları haqqında memuarları nəşr etdirmişdir. Hekayəçi kimi məşhur olmasa da, siyasət adamları və yazıçılar arasında zəngin maraqlı ömür yaşayır və yazıçılıqla məşğul olmaq üçün geniş materiallar əldə edir. Bu materiallardan faydalanaraq bir çox əsərləri qələmə almışdır.

Versal Sülh Konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin fəaliyyətinə rəhbərlik edən Əlimərdan bəy Topçubaşovun 1920-1934-cü illərdə Parisdə yaşamışdır. Bu nümayəndə heyətinin tərkibinə tanınmış ictimai-siyasi xadimlər daxil idilər. Siyasi mühacirətin görkəmli xadimi Ə.Topçubaşov ictimai-siyasi fəaliyyətini davam etdirərək Azərbaycanın ədəbiyyatı, tarixi, coğrafiyası haqqında qəzet və jurnallarda məqalələr yazmışdır. Onların ideologiyası müstəqil dövlət yaratmaq idi.

Azərbaycan və Fransa arasında olan mədəni əlaqələrlə yanaşı, başqa münasibətlər də mövcuddur. Bunlardan biri faşizmə qarşı azərbaycanlı və fransız döyüşçülərinin birgə mübarizəsi idi. Bu istiqamətdə olan əlaqələr ədəbi-mədəni məzmun daşımada da, iki ölkə arasında dostluq nümunəsi kimi tanınır və mənəvi dəyərlərin inkişafını gücləndirir. Bunlardan Mirzəxan Məmmədov, Əhmədiyyə Cəbrayılöv, Hüseyn Rza Məmmədov və otuzə yaxın soydaşlarımız fransız əsgərləri ilə faşizmə qarşı birgə mübarizə aparmışdır. Əhmədiyyə Cəbrayılövün xidmətlərini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Armed Mişel, Xarqo və digər təxəllüslərlə Fransanın azadlığı uğrunda qəhrəmanlıq göstərmişdir. O, üç il ərzində Fransa müqavimət hərəkatı döyüşçüləri ilə faşistlərə qarşı vuruşmuşdur. Fransanın beş orden və üç medalı ilə təltif olunmuşdur. Onun qəhrəmanlığı Fransa dövləti tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və ona fəxri ad verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsa Həbibbəyli. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları. Bakı: Nurlan, 2004, 160 s.
2. Əsgər Əliyev. Elmin Eyfel qülləsi. Bakı: "Ağrıdağ nəşriyyatı" 1999, 148 s.
3. İsmayılov P. Azərbaycan fransız ədəbi əlaqələri. Bakı: 1985, 210 s.
4. Xeyrulla Məmmədov. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: 2006, 681s.
5. Ceyhun Hacibəyli. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 2006, 98 s.
6. Azərbaycan nəsr antologiyası II cild. Bakı: Şərq-qərb, 2006, 368 s.
7. Kamran Məmmədov. Yusif Vəzir Cəmənəminli. Bakı: Azərnəşr, 1987, 269 s.
8. Kamran Əliyev. Ədəbiyyat tarixinə bir baxış. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 302 s.
9. Banin (Ümmülbanu). Paris günləri. Bakı: Qafqaz, 2006, 208 s.
10. Fransız ədəbiyyatı antologiyası (XIX-XX əsrlər). Bakı: 2000, 505 s.
11. Le grand Larousse de l'histoire de la France "Hachette Collection". Paris: 2009, 728 s.
12. Encyclopédie de français "Callimard". Paris: 2001, 1812 s.
13. France-Azerbaïdjan Une Rencontre. "Le monde autrement" Paris: 2015, 157 s.

SUMMARY

Aziza Aliyeva

TRACES OF FRANCE IN AZERBAIJANI EMIGRATION

It is necessary to emphasize the life and activity of the prominent personalities of Azerbaijan living in France as a migrant. We can give examples of such outstanding personalities as Ahmed Bey Agaoglu, Samad Agaoglu, Jeyhun Hajibeyli, Banin (Ummulbanu Asadullayeva), Yusif Vezir Chamanzaminli, Alimardan Bey Topchubashov, Ahmadiyya Jabrayilov, who represented our country in Europe. These people played a great role in the cultural and socio-political development of French and Azerbaijani relations. During their stay in the country, they did not return from their views on the independence of Azerbaijan and fought against the Soviet empire until the end of their lives. With their publicistic articles, they represented the history, music, national values, and literature of Azerbaijan in France, as well as in Europe.

Key words: *emigration literature, Azerbaijani emigration to France, Alimardan bey Topchubashov, Ahmed bey Agaoglu, Samed Agaoglu, Ummulbanu Asadullayeva, YV Chamanzaminli, Ahmadiyya Jabrailov*

РЕЗЮМЕ

Азиза Алиева

ФРАНЦУЗСКИЕ СЛЕДЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЭМИГРАЦИИ

Жизнь и творчество видных личностей Азербайджана, проживающих эмиграции во Франции, имеют особую актуальность. В пример, можно отметить такие видные личности, как Ахмед бек Агаоглу, Самед Агаоглу, Джейхун Гаджибейли, Банин (Гммулбану Асадуллаева), Юсиф Везир Чемазминли, Алимардан бек Топчубашов, Азмедийя Джабраилов, прославившие нашу страну в Европе. Их роль велика и в культурном, и в общественно-политическом развитии француско-азербайджанских отношений. В период проживания в эмиграции они отстаивали свои взгляды за независимость Азербайджана, до конца свои жизни боролись против советской империи. Своими публицистическими выступлениями они распространяли историю, музыку, национальные ценности, литературу Азербайджана во Франции, а также в Европе.

Ключевые слова: *эмиграционная литература, Эмиграция азербайджанцев во Францию, Алимардан бек Топчубашов, Ахмед бек Агаоглу, Самед Агаоглу, Умулбану Асадуллаева, Ю.В. Чаманзаминли, Ахмадия Джабраилов*

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İman Cəfərov

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

SƏADƏT ƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

eliyevaseadet@gmail.com

UOT: 070

UĞURLU MÜSAHİBƏNİN ŞƏRTLƏRİ. UĞURLU MÜSAHİBƏYƏ NAIL OLMAQ ÜÇÜN NƏLƏRİ ETMƏK VACİBDİR?

Jurnalistikanın əsas janrlarından biri müsahibədir. Jurnalist olmaq istəyən hər kəs öz bacarığı sayəsində uğurlu müsahibəyə nail ola bilər. Bunun üçün xüsusi peşə bacarığı və təcrübə lazımdır. Müsahibə başqa empirik metodlar kimi yekun informasiyanı almaq üçün istifadə olunur ki, bu da yalnız informasiyanın hazırlanmasına deyil, həmçinin analitik informasiyanın ərsəyə gəlməsinə xidmət edir. Bacarıqlı müxbirlər çoxlu sayda müsahibə aparmaqla bu sahədə öz sözünü deyən jurnalistlərə çevrilirlər. Bəzən belə fikir irəli sürürlər ki, müsahibə zamanı jurnalistdən o qədər də peşəkarlıq tələb olunmur. Çünki sual verir, cavabını isə respondentdən gözləyir. Amma bu tamamilə yanlış fikirdir. Müsahibənin maraqlı olması elə birbaşa jurnalistin peşə bacarığından doğur.

Açar sözlər: müsahibə, respondent, qarşıdurma müsahibəsi, alternativ, reportyor, qərəzçilik, məqalə, diskussiya, şərh, müsahib

Müsahibə bacarığı jurnalistikanın əsasını təşkil edən kriteriyalardan biridir. Müsahibə informasiya toplamaq metodu olmaqla bərabər, həm də jurnalistikada xüsusi yeri olan bir janrdır. Elə buna görə də jurnalist olmaq istəyən hər kəs müsahibə aparma və yazma qaydalarını bilməlidir. Müsahibəni bir neçə növə ayırmaq olar.

Fakt müsahibəsi-bu müsahibə növündə məqsəd müsahibin bildiyi faktlar haqqında ondan məlumat toplamaqdır.

Rəy müsahibəsi-bu müsahibə növündə isə hər hansısa sahələr üzrə mütəxəssislərdən aid olduğu sahələr üzrə bilgi alınması, həmin mövzuya münasibətin öyrənilməsidir. Rəy müsahibəsi demək olar ki, ən geniş yayılmış müsahibə formasıdır. Burada müsahib tanınmış siyasətçi və alim də ola bilər, heç kəsin tanımadığı, yoldan keçən adam da. Belə müsahibənin məqsədi konkret məsələ barədə respondentin fikrini öyrənməkdir.

Müsahibə tanımaq və oxuculara tanımaq məqsədi daşıyan növbəti müsahibə növü isə məşhur insanları tanımaq məqsədini daşıyır. Məşhur bir müğənni, idman müsabiqəsində qələbə çalmış bir güləşçi, ölkə hakimiyyətinə iddialı olduğunu bəyan edən bir siyasətçi ilə keçirilən görüşlər bu növ müsahibəyə misal göstərilə bilər.

Şahidlə müsahibə isə hər hansısa bir olayın, bədbəxt hadisənin və ya cinayətin şahidi olmuş adamlardan alınır.

Qarşıdurma müsahibəsi - bu isə tamamilə başqa janrdır. Belə müsahibə çox vaxt hakimiyyət nümayəndələri ilə aparılır, onlar xalqa öz hərəkətlərini izah etmək məcburiyyətində qalırlar. Tənqiddə məruz qalan şəxsə isə iradlara cavab üçün imkan verilməlidir, ancaq o da öz növbəsində ifşaedici amansız suallara cavab verməkdən ötrü hazır olmalıdır.

Müsahibənin növündən asılı olmayaraq, jurnalistin diqqət etməli olduğu bəzi qaydalar vardır.

Jurnalist aşağıdakı sualların cavabını tapmalıdır: “Müsahibə aparacağım insan kimdir? Niyə o insan mənim müsahibimdir? Müsahib barədə xasiyyəti, nələri sevdiyi, nələrdən nifrət etdiyi haqqında müəyyən məlumatlara sahib olmaq da müsahibə əsnasında jurnalistə kömək edəcəkdir. Bundan sonra suallar tərtib edilə bilər. Sualların tərtib edilməsi reportyorun özünün marağından irəli gəlir.

Müsahibənin suallarını 3 amil üzrə təhlil etmək olar. Əvvəlcədən hazırlanmış, alternativ və gözlənilməz suallar. Müsahibənin əsas hissəsini söhbəti başlayan, onun tərkibini təşkil edən və onu başa çatdıran əvvəlcədən hazırlanmış suallar təşkil edir. Müsahibəni sadə suallarla başlamaq ən ağıllı variantdır. İkinci amil əvvəlcədən hazırlanmış alternativ suallardır və bunların prinsipi belədir: əgər müsahib belə cavab verərsə, mən ona bu sualı verəcəyəm, əgər başqa cür cavab versə, onda hansı şeyləri soruşacağam. Üçüncü-gözlənilməz, söhbətdən doğan suallar. Bu, müsahibənin demək olar ki, ən mürəkkəb anıdır. Müsahibə prosesində gözlənilməz şeylərə həmişə hazır olmaq lazımdır. Müsahibədə qəfil dönüş söhbətin ən maraqlı yeridir. Məhz bu vaxt söhbət gözlənilməz xarakter alır, atmosferi yumşaldır, yaxud əksinə hissələri qızıdırır.

Uğurlu müsahibə üçün əsas qaydalar bunlardır. Əvvəlcədən müsahibənin vaxtını müəyyənləşdirin. Müsahib haqqında əvvəlcədən tam, dolğun informasiya əldə edin. Müsahibəyə başlamaq üçün ən azı 5-6 sual hazırlayın. Birbaşa, aydın suallar verilməklə suallarda yığcamlığa riayət edin. İki-üç hissəli suallardan qaçın, çünki müsahib suallara cavabdan imtina edə bilər. Müsahibəni öz həddləri çərçivəsində saxlamağa çalışın. Əgər müsahibiniz mövzudan kənara çıxsa, onu nəzakətlə və inadla geri-əsas mövzuya qaytarın. Mövzuya müxtəliflik və rəngarənglik verə biləcək epizodlar axtarın. Adları və tarixi düzgün qeyd edin. Müsahibin iş və ev telefonunu soruşun. Müsahibəyə gecikməyin. Müsahibəyə getdiyiniz zaman çox səliqəli və təmiz geyinin. Şəxsi münasibətlərinizi bildirməyin və müsahibinizlə mübahisə etməyin. Özü təklif etməyincə müsahibinizə adı ilə müraciət etməyin. Müsahibəni çapa getməmişdən qabaq müsahibinizə təqdim etmək düzgün yol deyil. Ancaq sizin redaktorunuz yazınızı çapdan əvvəl oxumağa məsul şəxsdir.

Müsahibədən sonra sizə sərf olunmuş vaxta görə təşəkkürünüzü bildirin. Son dərəcə zəruri hallar istisna olmaqla, heç vaxt müsahibədən əvvəl sualları müsahibinizə verməyə razılaşmayın. Müsahibəyə yarayan daha yüksək vəzifəli şəxslər tapın. Əgər tapdığınız müsahib sizə kömək etməkdən imtina etsə, onda başqa müsahib tapmamış sağollaşmayın. Heç vaxt “yox” cavabı ilə barışmayın. Müxbirin işinin əsas hissəsi informasiya verməkdən boyun qaçıran adamlardan məlumat toplamaqdır. Çətin tapılan adamlarla görüşməyin ən asan yollarından biri onların köməkçilərinə zəng vurub ev telefonlarını məlumat kitabçalarına yazdırırlar. Əvvəlcədən hazırlıq görün. Mövzunu və müsahibə alacağınız şəxsi öyrənin. Sistemsizlik müsahibədə ən arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxara bilər. Əvvəlcədən mövzu ilə bağlı ətraflı araşdırma apardıqdan sonra müsahibə almağa gedin. Araşdırma ilə tapacağınız sualları müsahibə ünvanladığınız halda uğursuz müsahibə ilə qarşılaşmış olarsınız. Müsahiblərinizdən aldığınız məlumatları dönə-dönə yoxlamadan çap etməyin. Əgər yoxlanılmamış mənbəyə əsaslanarsınız onda gələcəkdə bu sizin jurnalist imicinizə mənfi təsir edə bilər. İlk sualınızla müsahibin dərin keyfiyyətlərinə şübhə ilə yanaşsınız, bu, onda qəzəb doğura bilər. Tanınmış müxbir və redaktor Con Frid deyirdi: “Əgər müsahibənin 45 saniyədən sonra bitməsinə istəyirsinizsə, müsahibəni həmsöhbətinizə qarşı ittiham irəli sürən sualla başlayın”.

Müsahibə zamanı suallar bitərəf olmalıdır. Ancaq bu vaxt müsahibə obyektinə cavab verə bilər və söhbətin mərkəzində dayanar. Reportyorun şəxsi fikri ilə bəzənmiş sualları söhbətin mərkəzinə onun özünü gətirir. Reportyor sualları tərtib edəndən sonra kiçik bir test keçirmək gərəkdir. Müsahibə obyektinə qoyulmuş suallara cavab verə bilərmi, o bu sahə barədə bir şey bilirmi, baş verən hadisə ilə bağlı o, məsuliyyət daşıyırmı?

Müsahibəyə hazırlığın üsullarından biri tərtib olunan sualları özünə verməkdir. Sən bu suallara cavab verə bilərsənmi? Bu sadə test keyfiyyətli müsahibə aparmağa imkan verən yeni alternativ suallar tapmağa məcbur edir.

Bəzi sualların qoyuluşunu qadağan etmək lazımdır. Jurnalistin müsahibə üzərində işləyərkən buraxdığı on “nöqsan”ın siyahısı elədir.

Bir kəlməlik cavablara (bəli-xeyr) imkan verən suallar, sual əvəzinə təsdiq cümləsi, bir dəfəyə iki sual, həddən artıq yüklənmiş suallar, cavaba istiqamətləndirən suallar, sualın içində şərh və məsələyə şəxsi qiymətini vermək, sualda təxminlər və uydurmalar, sualda şişirtmə, sualda kimisə qaralamaq, başa düşülməsi çox çətin suallar

Yadda saxlamaq lazımdır ki, müsahibə bu və ya digər məsələnin mürəkkəb aspektlərini

ışıqlandırılmalı və izah etməlidir, dinləyiciləri, tamaşaçıları və oxucuları respondentin hissləri və təəssüratı ilə tanış etməlidir, faktları və rəqəmləri maraqsız şəkildə saymaqla məşğul olmamalıdır.

Jurnalist mürəkkəb suallara qaçmaqla müsahibəni maraqsız edə bilər. Çox vaxt mürəkkəb və ağıllı görünən suallar uydurmaqla jurnalist vəzifəsini çətinləşdirir.

Qəribə də olsa, sadə sualların qoyuluşu, adətən, ən təcrübəli və cəsarətli jurnalistlərə xas olan keyfiyyətdir. Yaxşı hazırlanmış müsahibədə onu xronoloji qaydada və ya məntiqi qanunlara görə inkişaf etdirən bir neçə əsas sual olur. Müsahibin cavablarından asılı olaraq, bunlar dəqiqləşdirici, şərhədiçi və etiraz xarakteri daşıya bilər.

Dinləmək bacarığı - Sonrakı uyğun sualları vermək və müsahibəni canlandırmaq üçün reportyorun dinləmək bacarığı olmalıdır. Müsahibəyə hazırlaşmaq, öz suallarını tərtib edib yazmaq işin yarısıdır. Öz müsahibini dinləmək bacarığı uğurlu müsahibənin ikinci yarısıdır. Söhbət təkcə cavabların faktiki məzmunundan getmir, həm də müsahibənin emosional tərəfindən gedir. Əgər müsahibin qanı qaradırsa, ləng və sakit danışarsa, jurnalist də öz ahəngini ona uyğunlaşdırmalıdır.

Apardığınız hər bir müsahibədə əsas məqsədiniz bundan ibarətdir:

1. Faktın dəqiqliyini müəyyən etmək;
2. Qanuni və ya qeyri-münasib məlumatı, tələbi və ya səbəbləri bir-birindən ayırmaq;
3. Qərəzçiliyi aşkar etmək;
4. Təsdiqlənən və təsdiqlənməyən fərziyyələri müəyyənləşdirmək;
5. Aydın olmayan və ya qaranlıq qalan iddiaları və dəlilləri ayırd etmək;
6. Dəlildəki məntiqi uyğunsuzluğu başa düşmək.

Müsahibədə mülayim və bayağı suallardan qaçmaq lazımdır. Sərt sual verməkdən çəkinmək lazım deyil.

Bacarıqlı müxbir olmaq üçün çoxlu sayda müsahibə aparmaq lazımdır. Yalnız qazandığınız təcrübə sizə çox şey öyrədə bilər. Ən əsası isə özünəinam hissənin formalaşmasıdır. İnam sizin necə hazırlaşmağınızdan irəli gəlir. Eyni zamanda siz müsahibənin inamını da qazanmalısınız. Müsahibənin sizə inamlı olmasa müsahibə heç vaxt uğurlu alınmaz. Həmsöhbətlərinizin sizə yaxın olmasını istəyirsinizsə, şəraitə uyğun geyinmək lazımdır. Əlləri inamla sıxın, gülümsəyin və müsahibənin gözlərinə baxın. Müsahibəni qısa söhbətlə başlayın. Müsahibəninlə əlaqə yaratmağa çalışın. Əvvəldən axıracan müsahibəni nəzarətdə saxlamağı unutmayın. Özünüz haqda mükün qədər az danışın. Müsahibənin nə qədər danışacağı sizdən asılıdır. Çox az adamlar systemsiz, hazırlıqsız, müsahibə zamanı dili dolayan müxbirlərə vaxt ayırmağa hazır olurlar. Müsahibələrin əksəriyyəti əvvəlcə sizinlə vaxt keçirməyin faydalı olub-olmadığını müəyyən etmək üçün müsahibəyə 10 dəqiqə vaxt ayıracaqlar. Əgər onlar müsahibə aparmağa icazə verməklə heç nə əldə edə bilməyəcəklərini hiss edirlərsə, onda sizinlə danışmayacaqlar. Onların sizə olan ehtiyacı sizin onlara olan ehtiyacınız qədərdir. Sualları necə verməyiniz sualın özü kimi vacibdir.

Əhatəli və əhatəsiz suallar

Əhatəsiz suallar sonrakı sualın qarşısını alan cavablara gətirib çıxarır. Belə suallar müxbirin xüsusi faktları yığmasına yol verir və müsahibəni yalnız “Bəli” və “Xeyr” deməyə vadar edir. Bəzən də elə olur ki, müxbirlər sualı düzgün qoymadıklarına görə çox böyük hadisələr ışıqlandırılmamış qalır.

İki müsahibənin heç vaxt bir-birinə bənzəmədiyinə baxmayaraq, bir neçə məsləhət sizə müsahibəni düzgün suallarla başlamağa kömək edə bilər.

1. Aydın şəkildə özünəməxsus suallar verin və sualı bir mövzu ətrafında saxlayın. Əgər müsahibənin sualı başa düşmürsə, onda yenidən təkrar edin.

2. Həmsöhbətinizlə nə mübahisə edin, nə də ona öz nöqteyi-nəzərinizi bildirin. Müsahibə diskussiya deyil.

3. Aydın olmayan cavablar verən, yaxud qəsdən sualdan yayınan müsahibələrinizi nəzakətlə, lakin israrla yola gətirin.

4. Bir-birinə zidd olan məlumatlar verin və müsahibənin bunların hansı ilə razılaşdığını soruşun.

5. Müsahibənin dediklərinə fikir verin. Bəzi adamlarda mövzudan yayınmaq halları olur. Nəzakətlə onların sözünü kəsib əvvəlki söhbətə qayıdın.

6. Kəskin suallar verməkdən çəkinməyin. Cavabların özü bir xəbərdir.

7. Müsahibiniz sizi öz cavabı ilə razılaşmağa sövq edə bilər. Buna imkan verməyin. Sonra müsahiblər sizdən onların mənafeyini güdən məqalə gözləyə bilər.

8. Heç vaxt müsahibəni sonradan müsahibinizlə əlaqə saxlamaq üçün telefon nömrəsini və ya nömrələrini almamış bitirməyin. Məqaləni yazan zaman soruşmağı unutduğunuz mühüm sual yadınıza düşə bilər.

9. Həmişə problem haqqında məlumatı olan hər bir informasiya mənbəyindən müsahibə alın və həmin şəxsin adını və telefon nömrəsini götürsün.

10. Hətta müsahibinizlə qətiyyənlə razılaşmırsınızsa, necə olursa-olsun, təmkinli olun.

11. Həmişə məqalənizdə istifadə etməyi planlaşdırdığınız hər bir faktı müsahiblərinizlə döndə-döndə yoxlayın və onların doğruluğunu təsdiqləyin, ancaq heç vaxt onlara çapdan əvvəl məqaləni oxumağa icazə verməyin. Bu çapdan əvvəl senzuraya qapı açır.

Müsahibi ustalıqla dayandırmağı bacarmaq

Suallar vermək, cavablara diqqətlə qulaq asmaq, yaddan nəyinsə çıxıb-çıxmamasını fikirləşmək və müsahibin cavablarındakı anlaşılmaqları aydınlaşdırmaq üçün çoxlu sual hazırlamaq, deyilənlərdən əhəmiyyətli olanı yazmağa cəhd etmək-bunların hamısı sizin qabiliyyətinizdən xəbər verir. Müsahibiniz danışdığı zaman sizdə yeni fikir yarana bilər və bu zaman fikriniz dağıla bilər. Onda müsahibəni dayandırın və deyin: “Bilirsiniz, bu, sizin qeyd etdiyiniz ən əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Onu təkrarlamağa etiraz etməzsiniz ki? və ya Bu sualı izah edə bilərsinizmi? Bu mənə tam aydın olmadı. Heç vaxt izah üçün müsahibəni dayandırmaqdan qorxmayın. Müsahiblər müxbirin dəqiq faktları və mövzu ilə bağlı sitatları götürmək cəhdlərini qiymətləndirirlər. Müsahibin sözünü kəsmək üçün başqa üsullar da faydalıdır. Əgər siz həmsöhbətinizin əvvəl dediyinə fikir vermək istəmirsinizsə, ancaq onu yazmaq və yeni sual vermək haqqında düşünmək üçün sizə çox vaxt lazımdırsa, onda müsahibinizi maraqlandıran və sizə öz qeydlərinizi etməyə imkan verən zərərsiz bir sual verin. Bu, müsahibinizə və ya otağında ona məxsus nəşə əşya ilə bağlı ola bilər. Vəziyyəti qaydaya salandan sonra müsahibəyə davam etmək olar.

Müsahibə qulaq asmaq, lakin onların dediklərindən anlamaq bilməmək də müxbirlərin rastlaşdığı çətinliklərdən biridir. Bəzən müxbirlərin müsahibəyə tam hazırlıqlı olmamaları və ya uğursuz hazırlaşmaları bu hala gətirib çıxarır. Lakin bəzən belə hallar da olur ki, müsahiblər qəsdən verdiyi cavablarda öz ixtisaslarına uyğun mübaligəli jarqonlardan istifadə edərək müxbirləri çaşdırmağı xoşlayırlar. Bu, xüsusilə kompüter şirkətinin məsul vəzifəli şəxslərinə, maliyyə bürokratlarına və təhsil sahəsində işləyən hər kəsə aiddir.

Heç vaxt inamınızı qırmağa çalışmayın. Sadəcə olaraq alacaq cavabı anlaşılıqlı dildə alana qədər suallar verin. Müsahibə zamanı ayıq olmaq lazımdır. Müsahib sizə qaneedicilə cavablar verənə qədər suallarınızı verin. “Yox, mən bu suala cavab verə bilməyəcəyəm” deyənə kimi suallarınızı verin. Sonra onun məhz bu ifadəsini sitat gətirin.

Müsahibin nə demək istədiyini tam anlamaq həmişə müxbirdən məsuliyyət tələb edir. Əgər belə olmasa, siz heç vaxt məntiqə uyğun məqalə yazmağa və ya redaktorunuzun hər hansı bir sualına cavab verə bilməzsiniz.

Müsahibələri və axtarışları cavab tapana qədər davam etdirin. Amma müsahibiniz sizə, idrakınıza və əqidənizə hücum etməklə sizi yoldan çıxarmağa cəhd edərsə, təəccüblənməyin. Belə hallarda haqlı olduğunuza əminsənizsə, inadla dayanın və müsahibiniz əsas suala cavab verənə ya da, sualınıza heç vaxt cavab verməyəcəyini bildirənə qədər müsahibəni davam etdirin. Müsahiblərin məlumatı gizlətməsində və ya hətta yalan danışmasında da qeyri-adi heç nə yoxdur. Əgər müsahibinizin sizi aldatmağından şübhələnmirsinizsə, onda həqiqəti açmağınıza əsaslı şəkildə əmin olana qədər digər müsahiblərin axtarışını davam etdirməlisiniz.

Müsahibəni həmişə bu sualla yekunlaşdırın. Sizdən soruşmadığım sual qaldımı? Çox vaxt müsahiblər ağılınıza gəlməyən və yaxud soruşmağı unutduğunuz sualları sizə deyəcəklər. Müsahibə zamanı dəftər-qələminizi əlinizin altında saxlayın. Çünki elə ola bilər ki, müsahibiniz son anda nəşə demək istəsin. Ona görə müxbir hər zaman hazır olmalıdır. Müasir dövrdə texnika və texnologiyanın

inkışafı nəticəsində müsahibə almaq metodları da dəyişib, daha fərqli forma alıb. Hətta, bu gün evimizdə ola-ola dünyanın istənilən nöqtəsində yaşayan birindən müsahibə ala bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəşirli A. Xəbərçilik. Dərslik nəşriyyatı, Bakı: 2007
2. Erik Fichtelius. 1 Jurnalistikanın on qızıl qaydası. AJB-nin nəşri, Bakı: 2001
3. Qulu Məhərrəmli. Kino, Televiziya və Radio Teminləri. İzahlı lüğət. Bakı: 2002
4. Qulu Məhərrəmli. Radio dərsləri. “Nurlan” nəşriyyatı. Bakı: 2007
5. Zeynal Məmmədli, “A-dan Z-yə telexəbər. Bakı: 2009
6. Cahangir Məmmədli. Müasir jurnalistika. Bakı Dövlət Universitetinin Nəşriyyatı, Bakı: 2003
7. Vaqner Den. Xırdaformatlı telestehsal. Bakı: 1998
8. Stein M.L. və Susan F.Paterno “Jurnalistikaya giriş”. Xəzər Universiteti Nəşriyyatı

SUMMARY

Saadat Aliyeva

REQUIREMENTS OF A SUCCESSFUL INTERVIEW. HOW TO ACHIEVE A SUCCESSFUL INTERVIEW?

One of the main genres of journalism is interviews. Anyone who wants to become a journalist can get a successful interview if they have skills. It requires special professional skills and experience. Interviewing like other empirical methods is used to obtain final information, which serves not only the preparation of information, but also the production of analytical information. Skilled reporters become professional journalists through a large number of interviews.

Sometimes it is argued that a journalist is not required professionalism. They ask a question and waits an answer from the respondent. But this idea is completely wrong. A journalist's professionalism means an interesting interview.

Key words: *interview, respondent, conflict interview, alternative, reporter, bias, article, discussion, comment, interviewer*

РЕЗЮМЕ

Сеадат Алиева

УСЛОВИЯ УСПЕШНОГО СОБЕСЕДОВАНИЯ. ЧТО ВАЖНО СДЕЛАТЬ ДЛЯ ДОСТИЖЕНИЯ УСПЕШНОГО СОБЕСЕДОВАНИЯ?

Одним из основных жанров журналистики является интервью. Любой, кто хочет стать журналистом, может добиться успешного интервью благодаря своим навыкам. Для этого необходимы специальные профессиональные навыки и опыт. Интервью, как и другие эмпирические методы, используется для получения итоговой информации, которая служит не только для подготовки информации, но и для получения аналитической информации. Опытные репортеры становятся журналистами, которые говорят свое слово в этой области, проводя большое количество интервью. Иногда выдвигают такое мнение, что во время интервью журналисту не требуется столько профессионализма. Потому что он задает вопрос, а ответа ждет от респондента. Но это совершенно неверное мнение. То, что интервью интересно, напрямую зависит от профессиональных навыков журналиста.

Ключевые слова: *интервью, респондент, конфликтное интервью, альтернатива, репортер, предвзятость, статья, дискуссия, комментарий, интервьюер*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İman Cəfərov
Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

TEHRANƏ XUDAVERDİYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

t.salmanova001@gmail.com

UOT: 821.111

BÖYÜK BRİTANIYA ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI NÜMUNƏLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Məqalədə Azərbaycanda bədii tərcümənin formalaşmasından sonra yaranan tərcümə əsərlərinə diqqət yetirilmiş, eləcə də Böyük Britaniya şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin tərcüməsi məsələləri araşdırılmış, eləcə də bu tərcümə əsərlərinin əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Müəllif həmçinin Böyük Britaniya şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin müqayisəli tərcüməsini, xalqa məxsus xüsusiyyətlərin, milli koloritin nəzərə alınması məsələsini də ön plana çəkmişdir.

Açar sözlər: şifahi xalq ədəbiyyatı, nağıl, atalar sözləri, nəğmə, layla, əfsanə

Bədii Tərcümə ədəbi yaradıcılıq növü kimi, bir dildə olan əsərin başqa dildə təcəssümüdür. Azərbaycanda bədii tərcümənin tarixi qədimdir. Orta əsrlərdən bəri müxtəlif dillərdən bir sıra əsərlər Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Bədii tərcümə başqa tərcümələrdən ona görə fərqlənir ki, o orijinal bədii yaradıcılıqla bilavasitə bağlıdır. Bədii tərcümənin tarixi hər ölkənin ədəbiyyat tarixinin ayrılmaz bir hissəsidir. Azərbaycanda bədii tərcümənin ilk nümunələri hələ orta əsrlərdə yaranmış, XIX əsrdən başlayaraq geniş inkişaf yolu keçmişdir.

Ötən əsrin 70-80-ci illərində isə bilavasitə orijinaldan tərcümə işinə diqqət artırılmış, Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra isə bütün tərcümələr demək olar ki, bilavasitə ingilis dilindən edilmişdir. Bu illər ərzində ingilis dilindən Azərbaycan və Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümə sahəsində ixtisaslaşmış peşəkar tərcüməçilər nəsl yetişmişdir.

Təqdirəlayiq haldır ki, əgər əvvəllər bu əsərlər rus dilindən dilimizə tərcümə edilirdisə, XX əsrin altmışıncı illərindən başlayaraq tərcüməçilərimiz birbaşa orijinala müraciət etmiş və bu əsərləri doğma dilimizə tərcümə etmişlər. Orijinala müraciət etmiş tərcüməçilərimiz-S.Mustafa, Ə.Rza, Z.Ağayev, A.Hacıyev, Ş.Xəlilli, Z.Səfəroğlu, Ş.Nağıyeva, S.İmanova, A.Abbasov, A.Acalov H.İsaxanlı, Ş.Qulubəylidir. S.Mustafa ilk dəfə Şekspirin bütün sonetlərini orijinaldan Azərbaycan dilinə çevirmiş tərcüməçilərimizdəndir.

İngilis dilindən Azərbaycan dilinə edilən tərcümələrin təhlilini İ.Rəhimov, Q.Bayramov, B.Hüseynov, V.Quliyev və H.Əliyev öz tədqiqat işlərində araşdırmışdır. 1985-ci ildə Qılıncxan Bayramov Avstraliyanın tanınmış yazıçısı Keyt Antillin elmi-fantastik əsəri “Yerə enmiş ay” romanını tərcümə etmiş və bu tərcümə ingilis dilindən ana dilimizə birbaşa edilmiş ilk roman tərcüməsi hesab olunur.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra ölkəmizdə tərcümə işinə münasibət də dəyişmiş, xüsusən orijinaldan tərcümə sahəsində uğurlu addımlar atılmışdır (2, s. 136).

Azərbaycanda bədii tərcümə təkcə poeziya və nəsr sahəsində deyil, şifahi xalq ədəbiyyatı sahəsində də aparılmışdır. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri bəşər cəmiyyətinin yaratdığı ən qiymətli sərvətdir və bu ədəbiyyat xalq həyatının elə bir sahəsidir ki, orada xalqa məxsus bütün biliklər tam dolğunluğu ilə öz əksini tapır. Xalqın çoxəsrlik təcrübəsini, təsəvvür və təfəkkür tərzini özündə yaşadan, xalqın keçdiyi tarixi, maddi-mənəvi güzəranı haqqında qiymətli mənbə və məxəzləri bugününmüzə qədər qoruyub saxlayan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri də Azərbaycan mütərcimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Belə ki, Böyük Britaniya ədəbiyyatı Avropa qitəsində ən gənc ədəbiyyat olmasına baxmayaraq, Azərbaycan oxucusunun daim diqqətini cəlb etmişdir. Böyük Britaniya

ədəbiyyatında folklor sahəsi ən zəngin və tədqiqata ehtiyacı olan sahələrdəndir.

Folklor onu yaradan xalqın bədii təfəkkürünü, tarixi keçmişini, soy-kökünü, adət və ənənələrini əks etdirir. Folklor nümunələri bəşər cəmiyyətinin yaratdığı ən qiymətli sərvət kimi xalqın dünya-görüşünü, həyata baxışını ifadə edir. Xalqın çoxəsrlik təcrübəsini, təsəvvür və təfəkkür tərzini özündə yaşadan, xalqın keçdiyi tarixi, maddi-mənəvi güzəranı haqqında qiymətli mənbə və məxəzləri bugünümüzə qədər qoruyub saxlayan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri mənsub olduğu xalqın müdriqliyini özündə əks etdirir. Bu baxımdan Böyük Britaniya şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin tədqiqi və tərcüməsi önəmli məsələlərdəndir.

Böyük Britaniya folkloru zənginliyi, janr, mövzu, ideya-estetik qayəsi ilə həmişə tərcüməçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Tarixi mənbələrdən aydın olur ki, Azərbaycan-İngiltərə əlaqələri üç yüz ildən artıq bir müddəti əhatə edir. İngilis şifahi xalq ədəbiyyatının Azərbaycanda, o cümlədən türkdilli qaynaqlarda öyrənilməsi diqqətəlayiq məsələlərdəndir. Böyük Britaniya folklor nümunələrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi ona görə əhəmiyyətli bir məsələdir ki, bu folklor nümunələri xalqın milli kimliyini özündə qoruyub saxlayan misilsiz bir sərvətdir, xalqın tarixini, adət-ənənələrini bu günümüzə çatdıran ən dəyərli mənbədir.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda ingilis ədəbiyyatına maraq hələ XIX əsrin sonlarından başlamış və XX əsrin birinci yarısından başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının bu sahəyə marağı daha da artmışdır. Azərbaycan tərcümə məktəbi XIX əsrin son dekadasından başlayaraq ardıcıl surətdə ingilis ədəbiyyatına müraciət edir. Həşim bəy Vəzirov U.Şekspirin “Hamlet” faciəsini tərcümə etməklə Azərbaycanda tərcümə məktəbinin əsasını qoymuşdur. Sonralar H.Vəzirov Şekspirin “Otello” faciəsini 1892-ci ildə Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Qeyd edək ki, bu tərcümələrin heç biri orijinaldan edilməmişdir.

Böyük Britaniya folklorunun sistemli şəkildə tədqiqi məsələlərini araşdırdıqda məlum olur ki, Azərbaycan tədqiqatçıları tərəfindən ingilis folklorunun sistemli şəkildə araşdırılması və folklor nümunələrinin tərcüməsi yalnız keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq mümkün olmuşdur. Mübaliğəsiz demək olar ki, ingilis ədəbiyyatı dünyanın söz xəzinəsinə misilsiz tövfiələr bəxş etmişdir. Fikrimizcə, tərtib olunmuş “İngilis ədəbiyyatı antologiyası” Azərbaycan oxucusuna ingilis xalqının soy-kökünü tanımaq imkanı verən qiymətli bir nümunədir.

İngilis ədəbiyyatı və ədəbi əlaqələrini Azərbaycanda geniş surətdə təbliğ edən alimlərdən biri də Sabir Mustafadır. Uzun illər tərcümə sənəti ilə məşğul olan şair 1986-cı ildə “Uzaq ellər, doğma nəğmələr” adlı kitabında ingilis folklor nümunələrini Azərbaycan oxucusuna təqdim etmişdir. “Uzaq ellər, doğma nəğmələr” şeirlər məcmuəsi Azərbaycan dilinə Qərbi Avropa dillərindən, konkret desək, ingilis dilindən birbaşa tərcümə edilmiş ilk şeirlər məcmuəsidir. Prof. A.Axundov kitabın ön söz hissəsində poeziya nümunələrinin tərcümə çətinliklərindən söhbət açaraq S.Mustafanın bu tərcümə işini yüksək qiymətləndirmiş və eyni zamanda şairin ilk dəfə “Otello” faciəsini orijinalda dilimizə tərcümə etdiyini vurğulamışdır.

S.Mustafanın şeirlər məcmuəsi onu Azərbaycan oxucusuna həm professional tərcüməçi, həm də istedadlı bir şair kimi tanıtdırır. Orijinaldan edilmiş bu şeirlər məcmuəsi bizə ingilis folklorunda olan xalq mahnılarının tam təsvirini verməyə imkan verir. Bu kitaba ingilisdilli xalqların folklorundan nümunələr, məktəb şeirləri, ingilislərin, amerikalıların, kanadalıların, şotlandların, irlandların xalq mahnıları, limeriklər, tapmacalar da daxil edilmişdir.

Tərcümə işində öz peşəkarlığı ilə fərqlənən Ş.Qulubəyli təkcə “Beyəvulf” dastanında deyil, bütün tərcümələrində bədii tərcümə prinsiplərinə əməl edərək bədii tərcümə elminə öz töhfələrini vermişdir. Görkəmli folklorşünas alim və mütərcim Ş.Xəlillinin təbirincə desək, “Bədii tərcümə bədii yaradıcılıqdır” və bu professional bədii yaradıcılıq sayəsində də mütərcim Ş.Qüdrətoğlunun bədii tərcümələri öz mükəmməlliyi ilə seçilir.

Ş.Qüdrətoğlunun tərcümələrini oxuyarkən tərcümə olunan əsərin dilini bütün incəlikləri ilə, həmçinin ədəbi ana dilini dərinlən bilməsi, əsərdə haqqında bəhs olunan ölkənin, xalqın həyatına, tarixinə və ədəbiyyatına, milli psixologiyasına və mənəviyyatına dərinlən bələd olması qənaətinə gəlirik. Tərcüməçi şair “Ürəkdən Ürəyə” adlı kitabında yazır: “Həqiqi poeziya nümunələri onları

yaradanların ürəklərinin çırpıntılarıdır” Aşağıdakı “Beyovulf” dastanından tərcümədə biz həqiqi şair üreyinin çırpıntılarını dinləyir və bütün tərcümə boyu şairə məxsus qüdrətliliyi və əzəməti hiss edirik.

Ş.Qulubəyli “Beyovulf” dastanından bir sıra hissələri ana dilimizə yüksək məharətlə tərcümə etmişdi:

In the darkness dwelt a demon-sprite?
Whose heart was filled with fury and hate
When he heard each night the noise of revel
Loud in the hall, laughter and strong
To the sound of the harp the singer chanted
Lays he had learned, of long ago;
'How the Almighty had made the earth.

Qaranlıqlar qoynunda yaşardı bir bədheybət,
Onun xəbis qəlbini doldurardı kin, nifrət
Ucalanda göylərə o məclisin gur səsi,
Gur gülüş şələləsi, şaqraq qəlb təranəsi,
Titrədikcə coşduqca o arfanın simləri,
Müğənni oxuyardı uzun illərdən bəri
Qəlbində yuva salmış tanrı məhəbbətindən,
Yeri-göyü xəlv edən allahın qüdrətindən.

Tərcüməçi alimlər Ş.Xəlilli və Ş.Qulubəyli dastanın müəyyən hissələrini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişlər. Ş. Qulubəylinin tərcüməsində vüqarlı dağlarımızın əzəməti, həqiqi şair ruhu hiss olunur və bu tərcümə insanı qeyri-iradi vətənpərvərliyə sövq edir.

Tərcümə zamanı adekvatlığın təmin edilməsi, məxəz mətnin hədəf mədəniyyətə, xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə uyğunlaşdırılması, ümumbəşəri dəyərlərin əks etdirməsi bədii tərcümə sahəsində Ş.Qulubəylinin tərcüməçi peşəkarlığını göstərir. Tərcümə prosesində mütərcim tərəfindən tərcümə strategiyalarının seçimi linqvistik amillərdən daha çox ekstralingvistik amillər ilə şərtlənir. Bədii tərcümənin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri olan bədii təsvir və ifadə vasitələri, kultural terminlər və ekzotizmlərin hədəf dilə transformasiya üsulları, onların spesifikliyinin saxlanması və yaxud tamamilə neytrallaşdırılaraq müəllif özünəməxsus bir peşəkarlıqla bədii tərcümədə öz izini qoymuşdur. Fikrimizcə, şair, tərcüməçi bədii tərcümə nümunələrində konkret məna çaları yaradılmasına xidmət edən xüsusiyyətlər nəzərə alınması onun tərcümələrini daha oxunaqlı edir.

Böyük Britaniya şifahi xalq ədəbiyyatının bir çox janrları haqqında mükəmməl araşdırmaları ilə yadda qalan Şahin Xəlillinin tədqiqatçılıq sferasının böyük bir hissəsini ingilis dastan və nağıllarının tədqiqi təşkil edir. Ş.Xəlilli qırx ilə yaxın folklorşünaslıq fəaliyyəti ərzində bu elmin bütün sahələrində fəaliyyətini paralel olaraq davam etdirmişdir. O, həm İngiltərənin müxtəlif bölgələrinə aid nağılları tərcümə etmiş, onları sistemləşdirmiş, təkcə ingilis nağıllarını deyil, həmçinin ingilis laylalarını da dilimizə tərcümə etmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, ingilis şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ötən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq ana dilimizə tərcümə olunmuşdur. 1957-ci ildə işıq üzü görün “Beş Peter” (xarici ölkə nağılları) adlı kitabda dünya folklorundan cəmi 20 nağıldan yalnız biri ingilis nağılıdır (5, s. 35-38)

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis nağıllarının toplu tərcüməsi Azərbaycanda ilk dəfə 1982-ci ildə “Beş qardaş” adı altında nəşr olunsa da, bu tərcümə 1963-cü ildə rus dilində çap edilmiş nəşrdən tərcümə olunub. Kitabın müəllifləri S.İmanova və A.Abbasovdur (4). Kitabda ingilis folklorundan 7 nağıl verilib və bu nağıllar orijinaldan tərcümə olunmadığına görə bədii tərcümə prinsiplərinin pozulduğu hallar özünü göstərməkdədir.

Böyük Britaniya folklor nümunələrindən olan yumorlar, lətifələr 60-70-ci illərdə tərcümə və nəşr edilməyə başlamışdır. “Azərbaycan” jurnalının 1969-cu il dekabr sayında T.Hacıyevanın “Teatr təbəssümləri” adı altında tərcümə etdiyi ingilis lətifələri, digər bir tərcüməçi A.Cəlilinin də eyniadlı jurnalın 1971-ci il 4-cü sayında İngilis yumorları, 6-cı sayında isə Amerika yumorları maraqlı tərcümələrdəndir.

1990-cı ildə A.Məmmədov, A.Acalov və Ç.Əlioğlu tərəfindən tərtib edilmiş “Dünya xalqlarının əfsanələri” adlı kitabı təqdirəlayiq mənbələrdəndir. Adını çəkdiyimiz bu kitab “Avropa xalqlarının əfsanələri”, İngilis əfsanələri, İrland əfsanələri, Şotland əfsanələri daxil edilmişdir.

Şahin Xəlilli və Zakir Səfəroğlu 1989cu ildə “Britaniya adalarının xalq nağılları” adlı kitabda ingilis nağıllarını tərcümə etmiş və bu kitabda da ingilis xalqına məxsus nağıllar öz tərcümə keyfiyyəti ilə seçilir.

Görkəmli tərcüməçi alim Z.Ağayev tərəfindən 2007-ci ildə iki cildə tərtib edilən “İngilis ədəbiyyatı antologiyası”-na S.Mustafanın orijinaldan tərcümə etdiyi İngilis xalq mahnıları, Şotland xalq mahnıları, İrland xalq mahnıları, Uels xalq mahnısı”, Ata yurdu” kimi şeirləri də daxil edilmişdir.

“Britaniya adalarının nağılları” adlı kitabdakı nümunələrin toplandığı ilk bölmə “İngiltərənin mərkəzi qraflıqlarının nağılları” adlanır. Kitabın “Şotland nağılları” adlı ikinci bölməsində səkkiz nağıl verilmişdir. Qərb ölkəsi nağılları isə altı nümunə ilə təmsil olunur. Cənub-Şərqi İngiltərə nağıllarına, Uels nağılları, şərqi İngiltərə nağıllarından isə dörd örnəklə tanış oluruq. “Lankaşir nağılları”, “Yorkşir və Linkolnçir nağılları” adlı bölmələrdəki nağıllar (cəmi on nümunə) uşaqların maraqla oxuyacağı nümunələrdir. Lankaşir nağılları, Şimal-Şərqi İngiltərə nağılları, kitabda İrlandiya nağılları da yer almışdır.

Təqdirəlayiq haldır ki, ingilis laylalarını tərcümə edən Ş.Xəlilli tərcümə ilə yanaşı, Azərbaycan xalqına məxsus laylalarla da ingilis laylalarını müqayisə etmişdir. O, ingilis laylalarını tərcümə edərkən onlarda sözlə musiqinin vəhdəti ilə yanaşı, ahəng və ritmlərdə milli düşüncənin ilkin notlarını da qorumağa çalışmışdır. Şahin Xəlillinin tərcümə etdiyi laylalar öz yığcamlığı, həyatiliyi, mövzusunun əhatə dairəsinin genişliyi ilə, xüsusi ritm və ahənglə oxunması ilə diqqəti cəlb edir (9, s. 40).

Tədqiqatçı Ş.Xəlilli “Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri” adlı monoqrafiyasında Azərbaycan və ingilis laylalarının klassik nümunələrindən bir neçəsinin müqayisəli təhlilini aparmışdır. O, ingilis laylalarını Azərbaycan laylaları ilə müqayisə edərək Azərbaycan oxucusuna çatdırır. Onun tərcüməsində ingilis laylalarında misralarda qoşa qafiyələnmə sistemi daha çox diqqəti cəlb edir, oynaq fikirli, yüyrek misralarda həzin musiqililik,ürəkdən qopan arzu-istəyin müdrik ifadəsi vardır.

Tora, lora, lora, (İngilis yaylası)

Tora, lora, lay,

Tora, lora, lora

Ağız büzüb ağılama.

Tora, lora, lora

Tora, lora, lay,

Tora, lora, lora

Yatdı balam laylama,

Mənim İrland laylama (9, s.41).

Laylaları sərhədsiz nəğmə adlandıran Ş.Xəlilli öz nikbin ruhu, oynaq misraları ilə, bir qədər lakonikliyi ilə diqqəti cəlb etdiyini vurğulayaraq yazır ki, ingilis laylalarının Azərbaycan variantı yoxdur və onlar Azərbaycan laylalarından tamamilə fərqlənir. Məsələn,

Günüm bitdi,

Günəş batdı

Təpələrdən,

Göldən, göydən

Nə vardısa

Yuxuladı.

Pənahımız

Allahadı (. s.42).

Tofiq Abbasquliyevin “İngilis atalar sözləri və onların Azərbaycanca, rusca qarşılıqları” adlı kitabın digər kitablardan fərqi odur ki, atalar sözləri burada üç dildə (İngilis, Azərbaycan və Rus dillərində) təqdim olunmuşdur. Müəllif ingilis atalar sözlərinin istər Azərbaycan, istərsə də ingilis

ekvivalentlərini verərkən yüksək ustalıqla bədii tərcümə prinsiplərinə əməl etmiş və atalar sözlərinin xalqa məxsus xüsusiyyətlərini saxlamağa çalışmışdır.

İngilis atalar sözlərində dilimizə məxsus atalar sözlərində olduğu kimi, məna yığcamlılığı, məzmun müxtəlifliliyi, xalqların dünyagörüşü, həyata, yaradılışa baxışı, sevgisi ifadə olunmuşdur. Atalar sözündə iştirakı zəruri olmayan komponentlər müəllif kiçik mötərizədə verilmişdir. Məsələn: *If you run after two hares (at once), you will catch neither.*

Mənaca uyğun, lakin obraz və leksik tərkib baxımından bir-birindən qismən və ya tamamilə fərqlənən oxşar atalar sözləri də adı çəkilən kitabda yer almışdır. Məsələn: *Every man thinks his own geese swans.* = Heç kim öz ayranına turş deməz.

T. Abbasquliyev kitabda bir və ya bir neçə analoqu olan ingilis atalar sözlərinin də Azərbaycan dilində variantlarını vermişdir. Məsələn: *Among the blind the one-eyed man is king.* Qoyun olmayan yerdə keçiyə Kərəməddin ağa deyərlər; Qazan olmayan yerdə güvəc də qazandır (1).

Burada analoqu olan ingilis atalar sözləri ilə yanaşı, analoqu olmayan atalar sözləri də öz əksini tapmışdır, məsələn: *Never refuse a good offer.* Yaxşı məsləhətdən heç vaxt imtina etmə. Və yaxud: *A bad beginning makes a good ending.* Pis başlanğıc pis də nəticə verir.

İngilis atalar sözləri və zərbi-məsəllərinin tərcüməsi məsələsinə gəlincə isə, onu qeyd etməliyə ki, müəllif atalar sözlərini və zərbi-məsəlləri Azərbaycan dilinə, eləcə də rus dilinə tərcümə edərkən müxtəlif üsullardan istifadə etmişdir. Belə ki, tərcüməçi bəzi atalar sözləri və zərbi-məsəlləri Azərbaycan dilinə öz ekvivalentləri vasitəsilə tərcümə etmiş və bu atalar sözləri və zərbi-məsəllərin azərbaycanca ekvivalentləri qarşısında bərabərlik (=) işarəsi qoymuşdur. Məsələn: *Fish begins to stink at the head.* = Balıq başından iyələnər.

İngilis atalar sözünün azərbaycanca ekvivalentindən başqa analoqu da varsa, həmin analoq ekvivalentdən sonra verilərək onların arasında paralellik işarəsi qoyulmuşdur. Məsələn: *A new broom sweeps clean.* = Təzə süpürgə təmiz süpürər (paralellik) Təzə bardaq suyu sərin saxlar.

İngilis atalar sözləri və zərbi-məsəllər azərbaycan dilinə analoqları ilə tərcümə edərkən müəllif onları ekvivalentlərdən fərqləndirmək üçün onların qarşısında təxmini bərabərlik işarə qoymuşdur. Məsələn: *Don't cross the bridge before you get to them.* = təx. Çay gəlməmiş çırmanma. (1)

Bir neçə analoqu olan atalar sözləri və zərbi-məsəllərin qarşısında təxmini bərabərlik işarəsi yalnız birinci analoqun qarşısında qoyulur. Digərləri arasında isə vergül qoyulur. Məsələn: *Cut your coat according to your cloth.* = təx. Ayağını yorğanına görə uzat; Südüne görə mələ; Gücünə bax, şələni bağla.

Kitabda həmçinin ingilis atalar sözləri və zərbi-məsəllərinin sərbəst və ya kalka üsulu ilə tərcüməsi verilmişdir və tərcümə analoqdan nöqtəli vergül vasitəsilə ayrılmışdır. Məsələn: *As the tree, so the fruit.* Ağac necədirsə, meyvəsi də elədir; = təx. Əsli nədirsə, nəslə də odur; Ot kökü üstə bitər.

Analoqu olmayan atalar sözlərini isə tərcüməçi alim kalka üsulu (köçürmə) ilə tərcümə etmiş və lazım gəldikdə isə onların mənasını orta mötərizədə izah etmişdir. Məsələn: *A bad workman always blames his tools.* Pis sənətkar həmişə öz alətlərini təqsirləndirər (yəni bacarıqsız usta gördüyü işin pis olmasının səbəblərini alətlərin "yararsız" olması ilə izah edər). Atalar sözlərinin tərcüməsi ilə yanaşı, orta mötərizədə bəzən onların emosional-ekspressiv xüsusiyyətlərinə, mənşəyinə və s. dair qısa şərhlər də verilmişdir. Məsələn: *None so deaf as those that won't hear.* Eşitmək istəməyən adam kardan da bətərdir (özünü eşitməməzliyə vuran adam haqqında məzəmmətlə belə deyilir).

Kitabda tərcümə və izahdan sonra ingilis atalar sözləri və zərbi-məsəlləri ilə müqayisə etmək üçün atalar sözünün qarşısında müq et: yazılır. Məsələn: *He is not laughed at that laughs at himself first.* Öz-özünə hamıdan əvvəl gülən adama daha gülməzlər (yəni günahını boynuna alan adamı danlamazlar); müq et: Əyilən başı qılinc da kəsmir.

XVI əsrə aid olan atalar sözlərində bu tip variativliyə də rast gəlinir. Belə ki, Oksford lüğətində aşağıdakı atalar sözünün XVI əsrdə məhz bu şəkildə işlənməsi qeydə alınmışdır: "A man has his hour and a dog his day". Müasir lüğətlərin hamısında bu atalar sözünün leksik tərkibcə xeyli ixtisar olunmuş forması öz əksini tapmışdır. "Every dog has his day" - "Bizim də küçədə bayram olar", "Yerin də qulağı var" Azərbaycan atalar sözünə Oxford lüğətində aşağıdakı variantlarda rast gəlirik. Məsələn: *Fields (Hedges) have eyes, and woods (walls) have ears. Walls have ears.* = Yerində qulağı var (1).

Sonda onu qeyd edək ki, Azərbaycanda bədii tərcümə sənətinin yaranması, inkişafı Böyük Britaniya şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin də Azərbaycan oxucusuna çatdırılmasına və Avropa ilə olan əlaqələrin daha da möhkəmlənməsinə təkan verdi. İstər Azərbaycan folklorunun ingilisdilli qaynaqlarda öyrənilməsi, istərsə də Böyük Britaniya şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin tədqiqi və hədəf dillərə tərcüməsini araşdırdıqda bu qənaətə gəlirik ki, zaman keçdikcə bu tərcümə əsərləri xalqlar arasında ədəbi əlaqələrin daha da genişlənməsinə və əbədi bir körpünün yaranmasına səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasquliyev T. İngilis atalar sözləri və məsələləri və onların azərbaycanca, rusca qarşılıqları. Bakı: Elm, 1981, 210 s.
2. Abdullayeva Aytən. Şifahi ədəbiyyat və folklor tərcüməsinin xüsusi problemləri // Tərcümə və Transmilli Proseslər. Beynəlxalq konfransın materialları: 14-15 aprel (ADU). Bakı: 2005. s. 234-235
3. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. NPB. B.: 2002, 209 s.
4. Beş qardaş. İngilis xalq nağılları /T.e.: S.İmanova, A.Abbasov. Bakı: Gənclik, 1982
5. Britaniya adalarının xalq nağılları. Bakı: -2005
6. Dünya xalqlarının mifləri və əfsanələri. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 304 s.
7. İngilis ədəbiyyatı müntəxəbatı, I cild. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2007, 336 s.
8. İngilis ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2009, 704 s.
9. Xəlilli Şahin. Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələri (folklor materialları əsasında).

SUMMARY

Tehrana Khudaverdiyeva

ON THE ISSUES OF TRANSLATING ORAL FOLK

LITERATURE SAMPLES OF GREAT BRITAIN INTO THE AZERBAIJANI LANGUAGE

The article deals with the translation works created after the formation of literary translation in Azerbaijan, and the issues of translating samples of oral folk literature of Great Britain. The importance of these works has also been studied. The author also highlights the comparative translation of oral folk literature samples of Great Britain. Peculiarities of the people and national color are also examined.

Key words: oral folk literature, tale, proverbs, song, lullaby, legend

РЕЗЮМЕ

Техрана Худавердиева

О ВОПРОСАХ ПЕРЕВОДА УСТНОЙ НАРОДНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ВЕЛИКОЙ БРИТАНИИ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

В статье было уделено внимание переводным произведениям, возникшим после формирования художественного перевода в Азербайджане, а также исследованы вопросы перевода образцов устной народной литературы Великобритании, а также подчеркнуто значение этих произведений. Автор также выдвинул на первый план сравнительный перевод образцов устной народной литературы Великобритании, учет особенностей народа, национального колорита.

Ключевые слова: устная народная литература, сказка, пословица, песня, пословица, легенда

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ceyran Quliyeva

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

MEMARLIQ

QADİR ƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 069.4

DUZAL TÜRBƏSİ: HƏNDƏSİ ORNAMENTİN HARMONİK QURULUŞU

Duzal türbəsinin yuxarı hissəsi ikiqatlı həndəsi naxış qurşağı ilə tamamlanır. Qrafiki analizi son dərəcə maraqlı olan bu ornamentin tədqiqi nədənsə araşdırıcıların diqqətindən kənar qalmış, harmonik quruluşu açılmamış qalmışdır. Memarlıq nəzəriyyəmizdə bu boşluğu aradan qaldırmaq üçün türbənin harmonik quruluşunun tədqiqini qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Apardığımız tədqiqat nəticəsində aydınlaşır ki, Duzal türbəsinin üzərində həndəsi ornamentin harmonik quruluşu düzgün altıbucaqlı və bu mənəbdən yaranan mütənasiblik sistemi ilə tamamilə müəyyən edilir. Ükiqatlı həndəsi ornamentin üst qatı düzgün onikibucaqlılardan, alt qatı isə mərkəzləri üst qatı təşkil edən düzgün onikibucaqlıların mərkəzində olan uyğun ulduz altıbucaqlılardan yaranır.

Açar sözlər: türbə, kompozisiya, ikiqatlı naxış, ornament, harmoniya

Türbə haqqında ümumi məlumat. Duzal türbəsi Arazın güney sahilində Duzal kəndi yaxınlığında yerləşir (şəkil 1).

Yerüstü hissəsi səkkizüzlü prizmatik qüllədən ibarət olan türbənin hər üzündə uca sivri tağçalar qurulmuşdur. Üst piramidal biçimli günbəzi tamamilə uçulub dağılmışdır. Pirizmatik gövdənin bir-birinə perpendikulyar oxlar istiqamətində dörd qapısı var (şəkil 2). Araşdırıcıların fikrinə görə türbənin inşa tarixi XIII yüzilin başlanğıcına aid edilir. Yuxarı hissəsi ikiqatlı həndəsi naxış qurşağı ilə tamamlanmışdır (şəkil 3).

Harmonik quruluşu son dərəcə maraqlı olan bu ornamentin tədqiqi nədənsə araşdırıcıların diqqətindən kənar qalmış, harmonik quruluşu açılmamış qalmışdır. Memarlıq nəzəriyyəmizdə bu boşluğu aradan qaldırmaq üçün türbənin harmonik quruluşunun tədqiqini qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Türbə üzərində həndəsi ornamentini diqqətlə nəzərdən keçirdikdə onun ikiqatlı naxış formasında olduğunu görürük.



Şəkil 1. Duzal türbəsinin yerləşdiyi coğrafi ərazi



Şəkil 2. Duzal türbəsi



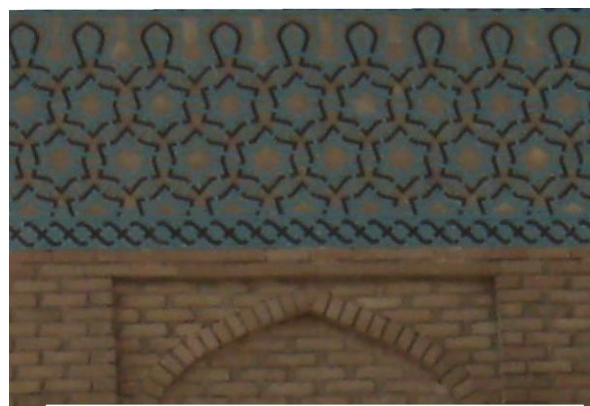
Şəkil 3. Marağa. Göy Günbəd türbəsi

Apardığımız tədqiqat göstərir ki, orta əsr Azərbaycan türbələrərinin memarlıq bəzəyində ikiqatlı naxış formalarına çox nadir hallarda rast gəlinir. Bunların içərisində diqqəti daha çox cəlb edəni Marağadakı Göy Günbəd (şəkil 3 və 4) və Duzal türbələrədir (şəkil 2 və 5).

Ikiqatlı həndəsi ornament



Şəkil 4. Göy Günbəd türbəsi. İkiqatlı həndəsi naxış

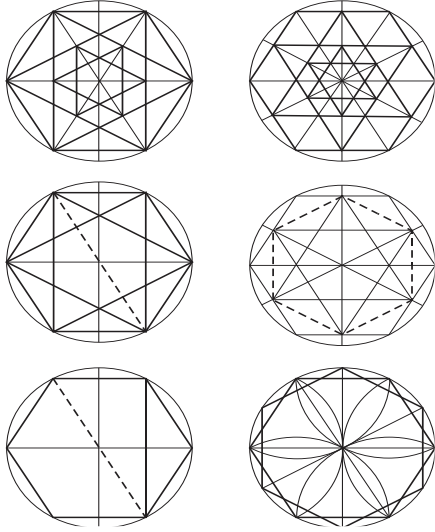


Şəkil 5. Duzal türbəsi. İkiqatlı həndəsi naxış

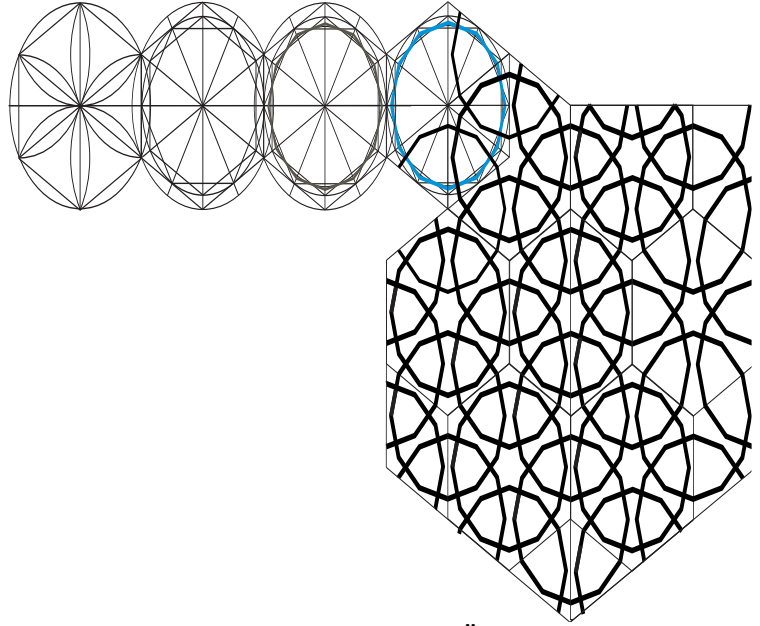
Türbə üzərində həndəsi naxış çeşnisinin harmonik quruluşunun tədqiqi. Türbə üzərində ikiqatlı naxış çeşnisinin formasını diqqətlə nəzərdən keçirdikdə görürük ki, üst qatdakı göy rəngli həndəsi ornamentin forması düzgün onikibucaqlılardan, alt qatda qara rəngli həndəsi ornamentin forması isə düzgün ulduz altıbucaqlılardan ibarətdir. Əvvəlcə üst qatdakı naxış çeşnisinin harmonik quruluşunu tədqiq edirik.

1. Üst qatdakı naxış çeşnisinin harmonik quruluşu

Həndəsi ornament düzgün onikibucaqlılardan təşkil olunduğu üçün onun harmonik quruluşu düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən yaranan mütənasıblıq sistemə əsaslanır (3, s.50, 2, s.92) (şəkil 6).



Şəkil 6. Düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən mütənasiblik sisteminin yaranması (2, s. 92).

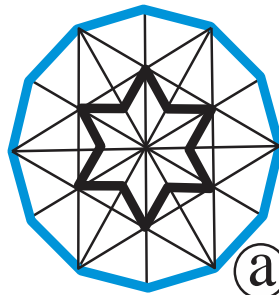


Şəkil 7. Duzal türbəsi. Üst qatdakı həndəsi naxış çeşnisinin qrafiki analizi mənbədən mütənasiblik sisteminin yaranması (2, s. 92).

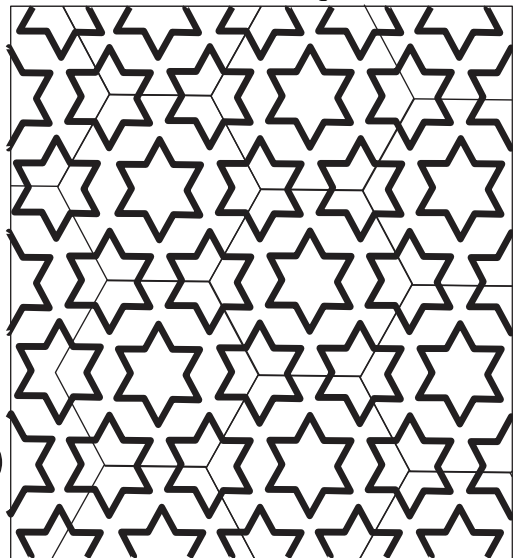
Göstərilən harmonik prinsipdən istifadə edərək üst qatdakı həndəsi ornamentin qrafiki analizini edirik. Həndəsi çevrilmələr aydın olduğu üçün əlavə izahata ehtiyac yoxdur (şəkil 7).

2. Alt Qatdakı naxış çeşnisinin qrafiki analizi

Alt qatdakı həndəsi ornamentin quruluşu üst qatdakı həndəsi ornamentə təşkil edən düzgün oniki-bucaqlılardan yaranır. Həmin düzgün oniki-bucaqlılardan birini götürüb onun daxilində şüa qəfəsi çəkməklə düzgün ulduz altıbucaqlını alırıq (şəkil 8 a). Sonra onları üst qatı təşkil edən uyğun altıbucaqlıların mərkəzində yerləşdiririk.

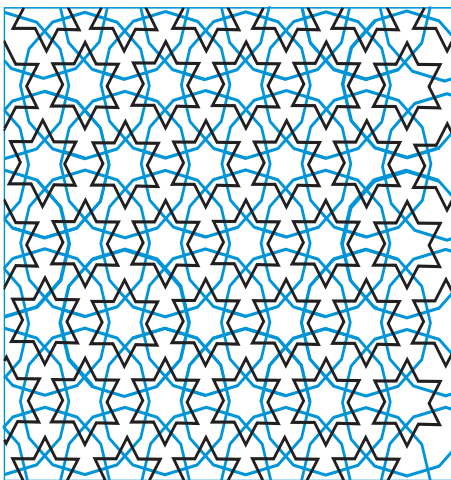


a



b

Şəkil 8. Duzal türbəsi. a) Alt qatdakı həndəsi naxış çeşnisinin qrafiki analizi. b) Düzgün ulduz altıbucaqlıların yerləşmə qanunu



Şəkil 9. Duzal türbəsi. Tədqiqat nəticəsində alınan həndəsi ornamentin forması

Nəticədə alt qatdakı həndəsi ornamentin forması yaranır (şəkil 8 b.).

Tədqiqat nəticəsində alınan həndəsi ornamentin formasını təsvir edə bilərik. Əvvəlcə alt qatdakı həndəsi ornamentin təsvirini veririk (qara rənglə). Sonra isə üst qatdakı həndəsi ornamentə yerləşdiririk (göy rənglə). Nəticədə tədqiq olunan həndəsi ornamentin ümumi forması yaranır (şəkil 9).

Nəticə: Aparığımız tədqiqat nəticəsində aydınlaşır ki, Duzal türbəsinin üzərində həndəsi ornamentin harmonik quruluşu düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən yaranan metənasiblik sistemi ilə tamamilə müəyyən edilir. Məlum olduğu kimi bu mütənasiblik sisteminin əsası $\frac{\sqrt{3}}{2}$ -dir (3, s.50). İkiqatlı həndəsi ornamentin üst qatı düzgün onikibucaqlılardan, alt qatı isə mərkəzləri üst qatı təşkil edən düzgün onikibucaqlıların mərkəzində olan uyğun ulduz altıbucaqlılardan təşkil olunur. Həmin ulduz altıbucaqlılar üst qatdakı düzgün onikibucaqlıların daxilində şüa qəfəsi çəkməklə müəyyən qanunauyğunluqla yaranır. Beləliklə, alınan ikiqatlı həndəsi ornamentlə ornamental müstəvi tamamilə örtülür.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfər Qiyasi. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı: İşıq, 1991, 256 s.
2. Qadir Əliyev. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 158 s.
7. El –Said, Ayşe Parman, Qeometrik concepts in İslamik Art. London: 1976, 153 s.

SUMMARY

Gadir Aliyev

THE DUZAL TOMB: HARMONIC STRUCTURE OF THE GEOMETRIC ORNAMENT

The upper part of the Duzal tomb is completed with a double-layered geometric pattern belt. For some reason, the study of this ornament, whose graphic analysis is extremely interesting, has escaped the attention of researchers, and its harmonic structure has not been revealed. In order to fill this gap in our architectural theory, we aim to study the harmonious structure of the tomb.

As a result of our research, it becomes clear that the harmonic structure of the geometric ornament on the Duzal tomb is completely determined by the system of hexagons and the harmonic system based on it. The top layer of the double geometric ornament consists of the regular dodecagons, and the bottom layer consists of the star hexagons which their centers overlap the centers of dodecagons consisting of the top layer.

Key words: tomb, composition, double pattern, ornament, harmony

РЕЗЮМЕ

Гадир Алиев

ДУЗАЛЬСКАЯ МАВЗОЛЕЙ: ГАРМОНИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ГЕОМЕТРИЧЕСКОГО ОРНАМЕНТА

Верхняя часть мавзолея Дузала дополнена двухслойным геометрическим узором пояса. Почему-то изучение этого орнамента, чей графический анализ чрезвычайно интересен, ускользнуло от внимания исследователей, а его гармоническая структура не была раскрыта. Чтобы заполнить этот пробел в нашей архитектурной теории, мы стремимся изучить гармоничное строение гробницы.

В результате нашего исследования выясняется, что гармоническая структура геометрического орнамента на мавзолея Дузала полностью определяется системой шестиугольников и гармонической системой на ее основе. Верхний слой двойного геометрического орнамента состоит из правильных додекагонов, а нижний слой состоит из звездных шестиугольников, центры которых перекрывают центры додекагонов, состоящих из верхнего слоя.

Ключевые слова: мавзолей, композиция, двойной узор, орнамент, гармония

Мəqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il
Şəra qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

GÜLNARƏ QƏNBƏROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
gulnare_qenberova65@yahoo.com

UOT: 72

NAXÇIVAN ŞƏHƏR MƏHƏLLƏLƏRİNİN MEMARLIĞI

Şəhər insanların uzun müddət yurd salıb yaşadığı, məişət və təsərrüfat həyatı ilə məşğul olduğu, yaşayış evləri, ictimai və dini binalar, su təchizatı, əlaqə yolları inşa etdikləri məkandır. Bu məkanlar zaman keçdikcə abadlaşdırılıb müvafiq görkəmə salınmış insan düşərgəsi olmaq etibarı ilə çox böyük təkamül yolu keçmişlər. Zamanla yaşayış evləri, təsərrüfat və fərdi həyətlər, yollar, küçə və döngələr, meydanlar, sənət və ticarət dükənləri, ictimai və dini binalar iri məskənlərin mühüm nişanəsinə çevrilmişdir. Qədim zamanlardan başlayaraq məhsuldar qüvvələr inkişaf edib təkmilləşdikcə yaşayış məskənləri böyüyərək müxtəlif formalı şəhərlərə çevrilmişdir. Şəhərlər cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi, istehsal münasibətləri və təbii-coğrafi şəraiti ilə üzvi surətdə bağlı olduğundan hər bir tarixi dövrün xüsusiyyətləri və məhəllə məskunlaşma şəhərsalmada özünəməxsus şəkildə əks olunmuşdur. İnsanları bir yerdə, toplum halında və təşkilatlanmış formada yaşayan, min illik tarixi olan şəhərlər sırasında Naxçıvan özünəməxsus yer tutur. Naxçıvan şəhəri uzaq keçmişdə də nizam-intizamı idarə sistemində və ictimai quruluşa malik olmuşdur. Müxtəlif dövrlərdə baş vermiş zəlzələlər, çaxnaşma və müharibələr şəhərə ziyan vursa da o, özünün qismən də olsa, ilkin formasını və quruluşunu dövrümüzədək qoruyaraq, daşımağı başarmışdır. Məqalədə Naxçıvan şəhərindən, onun planlaşma həllindən və məhəllə sistemindən söhbət açılmaqla yanaşı, bir sıra məhəllələrin yaranma tarixi də araşdırılaraq məqalənin məzmununa daxil edilmişdir.

Açar sözlər: *şəhər, yaşayış məskənləri, memarlıq planlaşdırması, məhəllə sistemi, məhəllə mərkəzi*

Naxçıvan Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocaqlarından biri və paytaxt şəhərlərindəndir. İlkin sivilizasiya mərkəzlərindən olan Naxçıvan çox əsrlik tarixə, zəngin təbii şəraitə, əlverişli coğrafi mövqeyə, yeraltı və yerüstü sərvətlərə, münbit torpaqlara, maddi mədəniyyət abidələrinə malik olub, şimal, qərb və şərqə birləşdirən karvan yolu üzərində yerləşir. Elə bu səbəbdən də əsrlər boyu şəhər döyüş meydanlarına çevrilmiş, dəfələrlə dağıntılara məruz qalmışdır. Naxçıvan şəhərinin dağıntılara məruz qalmasının digər səbəbi isə onun dağlıq ərazidə (seysmik zonada) yerləşməsi və ərazidə dəfələrlə güclü zəlzələlərin baş verməsi idi. Burada yaşayan əhalinin səyi və dövlətin keçirdiyi islahatlar nəticəsində təbii fəlakətlərin, müharibələrin yaratdığı dağıntılar aradan qaldırılmış, şəhər hər dəfə yenidən qurularaq, əvvəlki görkəmini almasa da, görülən abadlıq, quruculuq işləri qədim şəhərin xarabalıqları üzərində yeni şəhərin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Rus müəllifi K.Nikitinin yazdığı kimi, hər dağıntıdan sonra bu şəhər əvvəlki görkəmi ilə olmasa da, əfsanəvi Simurq quşu kimi yenidən dirçəlirdi (1, s.127). O, bizim dövrümüzə tarixi görünüşündə gəlib çatmasada, baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklərə baxmayaraq, şəhərin qədim və orta əsrlərə aid yaşayış yerləri öz plan strukturunu, memarlıq görkəmini qismən də olsa, qoruyub saxlaya bilmişdir.

Naxçıvanın qədim tarixi, coğrafi mövqeyi, zəngin abidələri, karvan yolunun (İpək yolu) üzərində yerləşməsi həmişə tarixçilərin, səyyahların diqqətini cəlb etmiş, onun haqqında yüzlərlə əsərlər yazılmışdır. Naxçıvan şəhəri haqqında ən erkən məlumatı hələ I əsrin əvvəllərində yəhudi tarixçisi İosif Flavi vermişdir. İ.Flavi Naxçıvanı bəşər nəsline ilk beşiyi hesab etməklə, bu ərazini Nuhun saldığı ilk şəhər kimi təqdim etmişdir. Daha sonra e.ə. II əsr K.Ptolomeyin "Coğrafiya" əsərində "Naksuana" şəklində Cənubi Qafqazda göstərilmiş, bu coğrafi məkanda adı çəkilən şəhər təkcə Qafqazın deyil, bütün Şərqi ən böyük şəhərlərindən biri kimi təqdim olunmuşdur. V-VII əsr qədim Gürcü mənbələrində də Naxçıvanın qədim zamanlardan bir türk yurdu olduğuna rast gəlirik. Ərəb mənbələrində Naxçıvanın bir Türk-Azərbaycan şəhəri olması haqqında maraqlı məlumatlarla yanaşı, onun qədimliyini təsdiq edən bir sıra faktlar vardır (2, səh.10).

Orta əsrlərin ərəb mənbələrində şəhərin adı “Nəşəva” kimi yazılır, amma Məhəmməd Naxçıvani, Həmdullah Qəzvini, Katib Çələbi, Övliya Çələbi və s. məşhur müəlliflərinin əsərlərində şəhərin adı böyük hörmətlə “Nəqşi-cahan” adlandırılır (“Dünyanın bəzəyi”). Erkən Orta əsrlərdə Naxçıvanın Kiçik Asiya, Yaxın Şərqi və Güney Qafqaz ölkələri ilə sıx əlaqələri olmuşdur. “Naxçı” ovu sevən, ov edilən yer və qənimət mənasını daşıyır. Naxçıvan sözünü Nuh peyğəmbərin adı ilə də bağlayırlar. Naxçıvanda olmuş fransız coğrafiyaşünas səyyahları Jak Şarden, Frederik Dübua de Monpere Naxçıvanın Nuh yurdu olduğunu, bu adın Nuh Peyğəmbərin adı əsasında yarandığını yazmışlar. 1926-1927-ci illərdə Azərbaycan Arxeologiya Komitəsinin xətti ilə Naxçıvanda tədqiqat aparmış V.M.Sısoyev də Nuhun qəbrinin Naxçıvanda olması haqqında məlumat vermişdir. Elə bunun nəticəsidir ki, Naxçıvan adının Nuhçıxan versiyası dilimizə aid bir çox mənbələrdə də öz əksini tapır. AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru Qadir Qədirzadə “Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan”, “Naxçıvan: Nuh baba və türk atadan gələn yol” adlı monoqrafiyalarında bu məsələyə yeni elmi prizmadan yanaşmış, Nuh peyğəmbəri əfsanəvi şəxs kimi deyil, müqəddəs “Tovrat” və “Quran”da adı çəkilən bir Peyğəmbər kimi təqdim etməklə, dünya tufanı və Naxçıvan coğrafi area-lında Nuh peyğəmbərin tutduğu mövqeyi açıqlamışdır (3, s. 25).

Bir qrup tədqiqatçıların ehtimalına görə, Naxçıvan sözü ərazidə yaşamış qədim tayfaların adı ilə bağlı etnotoponimdir. Ümumiyyətlə, bu barədə mülahizələr, fikirlər çoxdur. Lakin maraqlı doğuran “van” sözü- məkan, ev, yaşayış yeri mənasını verir. Tarixçi Yampolskinin fikrincə, “van” sözü Midiya dilində olub qədim Azərbaycan qəbilələrinin yaşadıkları yer mənasını verir. Naxçıvan tayfalarının adı erkən orta əsrlərdə Sasani dövründə kəsilmiş sikkələrin üzərində “Naxç” şəklində yazılmışdır. Arxeoloqlarında verdikləri məlumatlara görə Naxçıvan ərazisində hələ neolit dövründə yerli tayfalar oturaq həyat sürmüş, müxtəlif təsərrüfat və sənət sahələri ilə məşğul olmuşlar. Naxçıvanda hazırda mövcud olan “Naxışnərgiz” və “Nəhəcir” toponimlərinin bu tayfalarla bağlı olduğu da ehtimal olunur. “Naxçıvan” sözü ilk mənbələrdə müxtəlif şəkillərdə verilmişdir. Şəhər yunanca “Naksuana”, pəhləvicə “Naxç”, ərəbcə “Nəşəva” və ya onu Akşivan-Naxçıvan-Oğuz ağ ərənlər vətəni kimi mənalandıranlar da vardır. Bir sıra fars və türk mənbələrində Naxçıvan “Nəqşicahan” kimi də göstərilir. Son tədqiqatlar Naxçıvan sözünün mənşəyini elam dilindəki “Nahhunte” sözü ilə əlaqədar izah edirlər. “Van” toponimik formatının qədimliyini nəzərə aldıqda şəhərin ilk adının Nahhuntevan olduğunu düşünmək olar. Bu adın sonralar yerli türk əhalisinin dilində Naxçıvan şəklinə düşməsi də mümkündür.

AMEA-nın müxbir üzvü V.Əliyev, Ə.Quliyev, V.Baxşəliyev, elmlər doktoru N.Xudiyev, A.Bağirov, F.Səfəri “Naxçıvan” sözünün etimologiyası haqqında tarixi mənbələrə əsaslanan araşdırmalarında “nax”, “naxç”, “nəxçi” tərkibinin etnos tayfa adı ilə, akademiklər İ.Həbibbəyli, İ.Hacıyev əcnəbi, türk, azərbaycan araşdırıcılarının əsərlərinə əsaslanaraq Naxçıvan şəhərinin Nuh tərəfindən salındığını, adın isə Nuhla bağlı olduğu haqqında fikirlərini bildirmişlər.

Azərbaycan MEA Naxçıvan bölməsinin əməkdaşı F.Rzayev “Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən” adlı çox dəyərli monoqrafiyasında Naxçıvan ərazisində e.ə. VI minillikdən tarix səhnəsində olan yerli türk-Azərbaycan tayfalarının As, Naxər, Türüki, Kutı, Hürri, Kas, Koman, Türdi və b. məskunlaşması haqqında dəyərli məlumatlar verir. O, tədqiqatçıların Naxçıvan adının müxtəlif mənalarda izahını üç elmi konsepsiyada birləşdirir: - Bu adın qədim ərəb-fars dilindən gəlməsi, ikinci-türk dili və Şumer mifi ilə izah etmə cəhdləri, üçüncüsü isə Naxçıvan və Nuh bağlılığı, eyni zamanda “nax”, “naxıç”, “naxçı” tərkibinin etnos-tayfa adı ilə bağlılığı. Müəllif özü isə araşdırmalarına əsaslanaraq Naxçıvan adının bu ərazidə qədimlərdən məskunlaşmış türk tayfa adından götürüldüyünü və teofor adlardan-Tanrı adlarından yarandığını və mifik inanclarla bağlı olduğunu sübut edir (4, s.128).

Azərbaycan və xarici ölkə alimlərinin Naxçıvan MR-in ərazisində apardığı son arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələri, yaşayış yerləri, bu ərazidə qədim dövrlərdən məskunlaşmış yerli tayfaların tarixinin 3500 il deyil, ondan çox əvvəllərə gedib çatması barədə çoxlu materiallar verilmişdir.

Naxçıvan əhalisinin etnik tərkibi tarixən türklərdən ibarət olmuşdur. Arxiv sənədlərində hələ də izlərini itirməyən ərazidəki minlərlə məntəqə adının prototürk dilində olması və Naxçıvan ərazisində son dövrlər aparılan arxeoloji qazıntılardan tapılan bir sıra maddi mədəniyyət nümunələri, yaşayış yerləri, yaşayış evləri, məbəd və qəbir abidələrinin memarlıq quruluşu bir daha bu ərazilərdə prototürklərin yaşadığını sübut edir. Moinin ensiklopediyasında qeyd edir ki, “Naxçıvan Qafqazın ən

qədim şəhərsalma məskəni kimi tarixi çox qədim tayfalara gedib çıxır". Bu yazılar Naxər (Naxçıvan əhalisinin ulu tayfaları), Hürri, Kutı, Lulubəy, Türk-Türük, Kaşsu, Şu, Şubar/ Subar Koman, Tal, Turdi və s. prototürk tayfa adlarının oykonimlərdəki izləri, ərazidəki mədəniyyətin Türk-Azərbaycan mədəniyyəti olduğunu təsdiqləyir. Diyarın tarixən türklərlə bağlılığı onun əhalisinin də etnik baxımından türk mənşəli olmasına zəmin yaratmışdır. Tarixən prototürk tayfa birliklərinin məskəni olan Azərbaycan şəhərləri, eləcə də Naxçıvan ərazisində yerləşən şəhər və kənd adları Ruslar tərəfindən XVIII əsrdən başlayaraq "Qafqazı xristianlaşdırmaq" siyasətinin nəticəsində tamamilə dəyişdirilmiş, yaşayış məntəqələri mizin əksəriyyəti xarabalığa çevrilərək aradan getmişdir (4, s.201).

Naxçıvan şəhərinin qədim dövrlərə aid planlaşma həlli bizlərə gəlib çatmasa da, onun ərazisində günümüzdə qədər qalan, orta əsrlərə aid müsəlman şəhərlərinin memarlıq həllini özündə qismən də olsa yaşadan bir sıra məhəllələrimiz qalmaqdadır. Bu məhəllə adlarında türk tayfa adlarının izləri hələ də yaşamaqdadır.

Naxçıvan şəhərinin Antik və orta əsr şəhər yeri strateji baxımdan zamanın tələblərinə cavab verməklə, onun təbii imkanları nəzərə alınmışdır. Şəhərinin özəyi möhkəm sığınacaq qala olub, düşmən basqınlarını çətinləşdirən hündür təpə üzərində tikilmişdir. Qalanın xarabalıqları müasir dövrdə Naxçıvan şəhərinin mərkəzi hissəsində öz möhtəşəmliyini mühafizə etməkdədir. Orta əsrlərdə şəhər əhalisinin artması onun "Narıncala" hissəsinin qala ərazisindən 100-200 m. şimal-qərbdə paralel yerləşən yüksəklik üzərində formalaşmasına gətirib çıxarmış, şəhər mərkəzi meydanı, dövrünün tələblərinə uyğun alış-veriş mərkəzi (bazar, yarmarkalar) "Böyük qalanın" şərq ərazisində tikilmiş Rasta və Çarşı bazarın ərazisinə köçürülmüşdür. Şəhərin Narıncala (XII əsrə aid "Böyük qala" ərazisi nəzərdə tutulur) və mərkəzi ticarət meydanının bu əraziyə köçürülməsi, onun ətrafında yeni tikililərin-məscid, karvansara, hamam, buxana, 2-3 mərtəbəli köşklərin tikilməsinə səbəb olmuş və XII əsrdən başlayaraq şəhər ərazisi şimal-şərq və şimal-qərb istiqamətdə genişləndirilmişdi. Şəhər ərazisində beynəlxalq tələblərə cavab verən ticarət mərkəzinin yaranması istər-istəməz buraya xarici və yerli tacirlərin, sənətkarların axınını gücləndirmiş, elmin inkişafı alim və sənət adamlarının saraya toplaşmasına səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı, Naxçıvan şəhərinin yerləşdiyi ərazi coğrafi baxımdan əlverişli, təbii və yeraltı sərvətlərlə zəngin olması tarixən yerli və xaricdən gələn insan axınının qarşısını ala bilməmiş və sonda şəhər ərazisinə əhalinin miqrasiyası yaranmış, şəhər əhalisinin sayının 100-150 min olmasına gətirib çıxarmışdır. Şəhər ərazisində əhalinin VII-XII əsrlərdən sonra sürətlə artması istər-istəməz şəhərin böyüməsinə, şəhər ərazisində əhalinin rahatlığını təmin etmək üçün məhəllələrin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır (2, səh.160-161).

Orta əsrlərdə elmin inkişafı şəhərlərin formalaşmasında və inkişafında böyük rol oynamış, Naxçıvanda İslamın yayılması ilə yeni tipli tikililər meydana gəlmişdir. İstər Antik, istərsə də orta əsrlərdə şəhərsalmada insanın sağlamlığı və uzunömürlülüüyü nəzərə alınmış, şəhər salınarkən yerin düzgün seçilməsinin əhəmiyyəti diqqət mərkəzində olmuşdur. Böyük tarixçi İbn Xəldun-Şəhər həyatı ilə mənəvi rahatlıq arasında sıx əlaqə sivilizasiyanın zəruri təminatı olduğunu bildirmişdir. İbn Sinan yaşayış yerini seçmək üçün: "İlk növbədə orada torpağın necə olduğunu müəyyənləşdirməli, sahənin aşağı və ya yuxarıda olması, onun açıq və ya qapalı olma vəziyyəti, oradakı suyun keyfiyyəti və s. nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda seçilən ərazidə əhalinin sağlamlıq cəhətdən vəziyyəti öyrənilməlidir" demişdir. XVI əsrdə Azərbaycan şairi Marağalı Əhvədi yaşayış yerinin seçilməsində özünün əsas tələblərini qeyd etmişdir: "Tikinti üçün ilk növbədə səmti şərqə olan ən yaxşı yer seçilməli, sahə içməli su, yerli tikinti materialları (gəc, gil, mis), əkin yeri ilə təminatlı olmalıdır. Seçilən yerin isti iqlimdə, yüksəklikdə yerləşməsinə baxmayaraq, əgər mülayim külək əsməklə ora günəş şüaları düşürsə, ora isti, küləkli dərədəki yerdən daha saf, sağlam, əlverişli yer olduğunu bildirmişdir" (2, s.30-31).

Antik dövr şəhərsalma memarlığında formalaşan dalan sistemi, Orta əsr şəhərlərinin məhəllə memarlığında uzun zaman onun tərkib hissələrindən biri olmuşdur. Antik dövrlərdən başlayaraq (e.ə. I minilliyin sonu-XVIII əsrlər) şəhərlər öz daxilində Narın qala və Şəhəristan hissələrə ayrılır. Şəhərin şəhəristan hissəsi isə öz növbəsində şəhər mərkəzinə və məhəllələrə bölünür. Məhəllələr də öz daxilində varlılar, sənətkarlar, tacirlər, kasıblar və s. bölünməklə, şəhər mərkəzi ətrafında zamanla formalaşır.

Naxçıvanın qədim dövr məskunlaşma quruluşu və Antik dövr şəhərinin memarlıq planlaşma həlli dövrümüzdə gəlib çatmamışdır. Lakin Naxçıvan bölgəsində aparılan arxeoloji qazıntılardan tapılmış memarlıq abidələrinin qalıqları e.ə. IV minillikdə (ilk Tunc dövrü, Ordubad-Plovdağ yaşayış

yeri) insanların yaşadığı məskənlər və onların memarlıq quruluşundan xəbər verir. Qazıntılardan və ərazidə aparılan tədqiqatlardan aydın oldu ki, Naxçıvanda poligen səciyyəli məskənlər üstünlük təşkil etmişdir. Arxeoloji qazıntılara və bölgədə aparılan tədqiqatlardan, etnoqrafik materiallardan anlaşıldığı kimi, bu tip səciyyəli məkanlar XIX əsr və XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir. Şəhərlər qan qohumu olmayan ayrı-ayrı patronimik qruplara məxsus məhəllələrdən ibarət olmuşdur. Məlum olduğu kimi, patronimiya böyük ailələrin bölünüb parçalanması nəticəsində yaranmış qan qohumlarından ibarət bir neçə böyük və kiçik ailədən təşəkkül tapırdı. Böyük ailədən ayrılıb müstəqil təsərrüfat vahidinə çevrildəndən sonra evli qardaşlar bir-birindən çox da uzaqlaşmır, özlərinin keçmiş iqtisadi, ictimai və mənəvi əlaqələrini qoruyub saxlayırdılar. Adətən, eyni partonomiyaya daxil olan qan qohumlarından ibarət ailə vahidləri əqraba, nəsil, toxum, ata uşağı, külfət, xizan, tabun, çilək və s. adlanırdı. Naxçıvan şəhərində məhəllələr əksər hallarda patronimiyanın əsasını qoyan ilk əcdadın, daşdığı totemin adı ilə “Qurdlar məhəlləsi”, orta əsrlərdə şəhərdə yaşayan və Naxçıvana yürüşləri zamanı buraya gələn tayfanın adı ilə, məs. “Bilici məhəlləsi”, “Cığatay məhəlləsi”, “Kəngərlilər məhəlləsi” və s., XVII-XVIII əsrdən sonra yaxın kəndlərdən şəhər ərazisinə köç etmiş tayfaların yaşadıkları kəndlərin adları ilə məs. “Hacıvar məhəlləsi”, “Xoylu məhəlləsi” adlanmışdır. Naxçıvanın şəhər ərazisinin “Köhnə qala” ərazisindən Rabat ərazi istiqamətində böyüməsinin və “Böyük qala”nın tikilməsi, yeni mərkəzin yaranması, məhəllələrin onun ətrafında formalaşması Ərəb tayfalarının (VII-VIII əsrlər) və Orta Asiyadan XII əsrdən başlayaraq türk qəbilələrinin Mərkəzi Asiyaya yürüşləri zamanı olmuşdur. V.Piriyeu XIII əsrdə moğol-türk yürüşləri dövründə Azərbaycana gəlmiş qəbilələrinin bir qisminin də Naxçıvan ərazisində məskunlaşmasını və tədricən yerli türklər içərisində qaynayıb qarışmasını öz araşdırmalarında bildirir. Sulduz-Çobanilərin Naxçıvandakı fəaliyyəti bu qəbilənin həmin diyərdə də məskunlaşması qənaətinə gəlməyə əsas verir. Qarxun, Cığatay mənşəcə oğuz tayfalarından olan Yayıcı tayfası və s. XIII əsrdə Naxçıvana gəlmiş tayfalardandır. Mənşəcə Oğuz tayfalarından olan Yayıcı türk tayfası XII-XIII əsrlərdə Naxçıvan ərazisinə gələrək burada məskunlaşmışlar. Şərur rayonundakı Aşağı Yayıcı və Yuxarı Yayıcı kəndlərinin əhalisi və adı bu tayfa ilə bağlıdır. Cığatay tayfasının Naxçıvanda məskunlaşması şəhərdə qədim “Cığatay məhəlləsi”nin mövcudluğu ilə bir daha təsdiqlənir. Naxçıvan şəhərində məskunlaşmış cığataylar sonralar kəngərlilərin tərkibinə daxil olmuş, onların yaşadıkları məhəllə isə “Cığatay məhəlləsi” kimi tanınmışdır. F.Rəşidəddinin əsərində xatırlanan Karkınların Naxçıvana gəlməsi XIII əsrə təsadüf edir. Onların adının izi Şərur rayonundakı Qarxun kəndinin adında mühafizə olunmuşdur. Moğol-türk tayfalarının Naxçıvana gəlişi ilə Naxçıvan əhalisinin tərkibində türklərin sayının artmasına və yeni məhəllələrin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır (5, s. 32-33).

Naxçıvan şəhərinin və məhəllə sisteminin formalaşmasında ərazidə yaşayan qədim türk tayfaları ilə yanaşı, qədim dövrdə Mesopotamiyadan gəlmiş əhalinin, Albaniyanın və Sasanilərin hakimiyyəti altında olarkən, Alban tayfalarının (Naxçıvanın dağlıq kəndlərində albanların nəsiləri hələ də yaşamaqdadır) və fars mənşəli əhalinin, IV əsrdə Hunların Qərbə və Qafqaza yürüşləri zamanı onlarla birlikdə gəlmiş türk tayfalarının, VII əsrdə ərəblərin yürüşləri zamanı ərəb aşurətlərinin, XI əsrdən XV əsrdək Orta Asiyadan köç etmiş oğuzların, cığatayların və s., XIX əsrdə Naxçıvanın Rus Çarı tərəfindən işğalı və Sovet imperiyası zamanı bölgəyə köçürülmüş başqa millətlərin də müəyyən zaman aralığında Naxçıvan məhəllələrinin yaranmasında və formalaşmasında rolu olmuşdur.

Orta əsrlərdən başlayaraq Naxçıvan şəhəri yaşayış məntəqəsinin tikintisi əvvəlcədən hazırlanmış memarlıq-planlaşma əsasında aparılmışdır. Şəhər əhalisinin sağlamlığının qorunması məsələsi də nəzərə alınaraq, şəhər ərazisində məhəllə sistemlə yanaşı, enli küçələr və meydanlar, səhiyyə obyektləri-hamam, əczaxana, xəstəxana və s. tikilmişdir. Küçələrdə bu obyektlərin yerləşməsi düzgün həndəsi qanunlara əsaslanırdı.

İsti iqlim şəraitində şəhər ərazisində yerləşən məntəqələrə sərin havanın daxil olması məsələsinə ən böyük əhəmiyyət verilmiş, əhalinin səhhətinin qorumaq məqsədilə şəhərin su ilə təhcizəti məsələsi də eyni zamanda çox böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Həyat şəraitinin nisbətən primitiv olmasına baxmayaraq Azərbaycanın orta əsr şəhərləri abadlığına görə Avropanın o dövrdəki şəhərlərini geridə qoyurdu. XII-XIII əsrlərdə Azərbaycanın şəhərləri-Bərdə, Gəncə, Qəbələ, Təbriz, Naxçıvanda inkişaf etmiş su kəməri sistemi olmuş, şəhərin su ilə təmin edilməsində kəhrizlər və ovdanlar böyük əhəmiyyət daşımışdır. İslam dünyasında şəhərsalma məsələsində ən böyük problemlər dən biri insanların sağlamlılığının qorunmasından başlayıb və

bağçaların salınması, onların su ilə təchiz edilməsi idi. Orta əsrlərdə Naxçıvan şəhəri öz abad görkəmi ilə yanaşı, şəhər ərazisində yerləşən bulaqları, şəhərdaxili yaşıllıqları və şəhəratrafı bağları və əkin sahələri ilə də səyyahları heyran etmişdir.

Dar, ensiz dalanlar (dalanların eni 1 m-dən 2 m çatır), möhrədən və çiy kərpicdən tikilmiş, bişmiş kərpiclə üzlənmiş 1-2 mərtəbəli həyətlı evlər, bişmiş kərpicdən tikilmiş həyətlərin tənənəli giriş Baştağları, dəmir işləmələrlə bəzədilmiş taxta qapılar, şəhərin mikroikliminin qorunması üçün həyətlərdə əkilmiş ağaclar və həyətlərdən keçən arxlar, onların üzərində tikilən qırxpillələr, böyük küçələrdə və meydanlarda üzə çıxarılan çeşmələr (Sarbanlar məhəlləsi, Şahab məhəlləsi və s.) dalanların açıldığı ensiz küçələr (Sahab, Sarbanlar məhəllələri, Sabir küçəsi), məhəllə küçələrinin birləşdiyi məhəllə meydanları, məhəllə medianlarda inşa olunmuş məscid (Şahab məhəlləsi məscidi, Zaviyə məscidi) mədrəsə, hamam binaları, bulaq, dükanlar və s. məhəllə meydanlarını enli küçələrlə şəhər mərkəzinə birləşdirən abad, daş döşənmiş yollar orta əsr Naxçıvan şəhərinin daxili strukturunu formalaşdıran amillər idi.

Dar, ensiz dalanlarda, küçə və məhəllələrdə yaşayan əhali isə bir-biri ilə qan qohumluğu olan insanlardır. Orta əsrlərdə Naxçıvan şəhərinin məhəllələrində yaşayan əhalinin əksəriyyəti həmin tayfaların, həmin nəsiləndən olan şəxslərin adlarını daşıyırdı. Məlum olduğu kimi, patronimiya üçün tarixən təsərrüfat biriyi səciyyəvi olmuşdur. Patronimiya üzvləri torpaq vergisi verməklə, torpaqdan və sudan, otlaq və çəmənliklərdən icma qaydasında istifadə edirdilər. Onlar təsərrüfatı və ev-məişət işlərində, icma mükəlləfiyyətlərinin yerinə yetirilməsi, tikinti üçün ağac tədarükü, ev tikmək, taxıl səpini, yığıcı, döyümü, ot çalımı zamanı, suvarma arxlarının təmiri vaxtı və s. işlərdə bir-birinə yaxından kömək edirdilər. Əkin-şum işlərində çox vaxt onlar öz xüsusi əmək alətlərini birləşdirir, “kotan birliyi”, “əvrəz”, “ortalıq”, “şəriklik” və s. adəti ilə bəlli olan qarşılıqlı yardım formalarından istifadə edirdilər. Ailələrin birinə maddi ziyan dəydikdə patronimiya üzvləri ona yardım edirdilər. Patronimiya üçün mənəvi-ideoloji birlik də səciyyəvi idi. Şəhərin hər bir patronimik məhəlləsinin «gimgə» adlanan öz yığınaq, söz-söhbət yeri vardı. Hətta bəzən hər bir patronimiyanın özünün ayrıca etiqad və pərəs tiş yeri-pir, ibadət yeri, məscid və qəbiristanlıq sahəsi də olurdu. Hazırda müasir dövrdə də Naxçıvan şəhərində pirlərin yerləşdiyi məhəllələr onların adları ilə adlanır: məs. «Xədicəyi-Kubra» piri, «Ömər Naxçıvani» piri, «Pirəli və Miryaqub» piri və s. Şəhər qəbiristanlığı ilə yanaşı, şəhərin yaxınlığında yerləşən bir tayfaya məxsus qəbiristanlıqlar da olmuşdur ki, onlardan “Əliabad”, “Xətai” və s. qəbiristanlıqlarını göstərə bilərik. Hazırkı dövrdə Naxçıvan şəhərində yaşayan bəzi sakinlər vəfat etdikdən sonra onları anadan olduqları rayon, qəsəbə və ya kəndlərində dəfn edirlər. Onlar öz yaşayış yerlərini dəyişsələr də, ideoloji birliklərini qoruyub saxlamışlar. Patronimiya daxilində anlaşılmazlıq baş verdikdə, adətən, nəslin ağsaqqalı bu mübahisələri yoluna qoyurdu. Qanlılar ayrı-ayrı patronimiya üzvləri olduqda, bir qayda olaraq, onları hər iki patronimiya ağsaqqallarının iştirakı ilə bərhəddirildilər. Bu cür bərhəddirilmə məhəllə meydanında həll edilirdi. Patronimiyanın mənəvi birliyi özünü nigah münasibətlərində də göstərirdi (2, s.86-87).

Şəhərlərin patronimik məhəllələrə bölünməsi keçmişdə şəhərin idarə olunmasını da nisbətən asanlaşdırırdı. Naxçıvan məhəllə bölgüsünü xatırladan patronimik adlar indi də qalmaqdadır: - Sarbanlar, Şahab, Xoylu, Hacıvar və s. məhəllələr. Əhalinin müxtəlif ictimai təbəqəsinin və normal qrupların ayrı-ayrı məhəllələrdə məskunlaşması, nəinki Naxçıvan üçün xarakterik idi, həmçinin Ümumşərq səciyyəvi daşıyırdı. Şəhər əhalisinin məşğuliyyət növü, etnik və ya etnoqrafik qrup mənsubiyyəti, habelə onların məskunlaşma mövqeyi və s. nəzərə alınaraq şəhər məhəllələri müxtəlif adlar daşımışdır. Hər bir məhəllədə çox vaxt ayrıca məhəllə məscidi, hamam, mədrəsə və bu kimi ictimai və dini səciyyə daşıyan binalar olurdu. Adətən, ictimai binalar kompleks halında məhəllənin mərkəzi hissəsində yerləşən məhəllə meydanının ətrafında, ya da məhəllənin müxtəlif yerlərində ayrı-ayrılıqda inşa edilirdi. Məhəllə məscidləri yalnız dini ayinlərin icra olunması üçün deyil, eyni zamanda, bir sıra ictimai və mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə də istifadə olunurdu. Buna uyğun olaraq, adətən, məscid məhəllələrin hər tərəfi ilə əlaqəsi olan sahədə yerləşir və onun qarşısında kiçik meydança olurdu. Meydança ətrafında məsciddən başqa, bulaq, hovuz, kölgəli ağaclar, bəzi hallarda isə mədrəsə binası yerləşirdi. Məhəllə məscidləri, adətən, bu və ya digər məhəllənin adı ilə adlanırdı. Bu isə həmin dini binaların təkcə memarlıq simasının formalaşmasına deyil, həm də ümumən, ayrı-ayrı məhəllələrin təşəkkülündə onların mühüm rol oynadığını göstərir. Məsələn, Naxçıvanın orta əsrlərə aid məhəllələrində, demək olar ki, əksəriyyəti məscidin adı ilə adlandırılırdı: Zaviyə məhəlləsi,

Pirxamuş məhəlləsi və s. Bu məhəllələrdə əsasən eyni tayfaya, nəsil və tirəyə mənsub ailələr yaşayırdılar-Kəngərlilər, Cığataylar və s. Bu məhəllələr qismən də olsa, şəhər ərazisində qalmaqdadır.

Hər bir məhəllə orta əsr şəhərlərinin memarlıq quruluşunu qoruyub saxlamaqla, məhəllələrə çəkilən və bəzi hallarda yüksək memarlıq görkəmi ilə fərqlənən bulaq və kəhrizləri ilə tanınırdı: məs. “Kəbləməsa kəhrizi” (Şəhər sakinləri bu çeşməyə Kəbləməsa çeşməsi də deyirlər), “Mahmudağa kəhrizi”, “Canan bəy kəhrizi” və s.



1



2

1. Məminə Xatun türbəsi. Atabəylər məhəlləsi (XII-XVIII əsrlər). Naxçıvan şəhəri.

2.Zaviyə məscidi. Zaviyə məhəlləsi (XX əsrə kimi). Naxçıvan şəhəri.

Qədim və Orta əsrlərə aid mənbələrdə Naxçıvan şəhərlərinin məhəllə adları haqqında ilk məlumat hələlik 1590-cı ilə aiddir. Məlumatla görə həmin dövrdə Naxçıvan şəhərində: Qaziyi-Cahan (başqa adı Xacə Mirixan), Seyid Hüseyin, Molla Əhməd, Mirzəbəy, Şahab, Künbəz (başqa adı Nuri-Kəmanlar), Bala, Hacıbəy, Xuzəmərek, Tizxiran, Qala adları ilə 11 məhəllə adları qeydə alınmışdır. 1590-cı ildən fərqli olaraq, 1727-ci ildə Naxçıvan şəhərində iki məhəllə-Aşağı məhəllə və Yuxarı məhəllə adları qeydə alınmışdır. 1727-ci ildə Naxçıvan şəhərində iki böyük kvartal adının qeyd edilməsi şəhərin inkişafı və əhalinin artımı ilə əlaqədar olmuşdur. Bu faktı şəhər haqqında verilən sonrakı məlumatlar da təsdiqləyir. Məsələn, Rus şərqsünası V.Qriqoryev XIX əsrdə Naxçıvan şəhərinin Əlixan, Şahab, Sarvanlar və Qurdlar adı ilə dörd kvartala bölündüyünü qeyd edir. Bu faktı V.Qriqoryevdən sonra İ.Şopen də təsdiqləyir. O, şəhərin Sarvanlar, Şahab, Əlixan, Qurdlar kimi iri kvartallarında aşağıdakı məhəllə adlarının mövcudluğunu yazır: 1. Sarbanlar, 2. Erməni məhəlləsi, 3. Oruc məhəlləsi, 4. Köhnə qala, 5. Xoşulu, 6. Əlixan, 7. Çaparxan, 8. Ziyilyar, 9. Billici, 10.Şahab, 11. Xoy məhəlləsi, 12. Qala, 13.Təzə kənd, yaxud Uzundivar məhəlləsi (6, s.210).

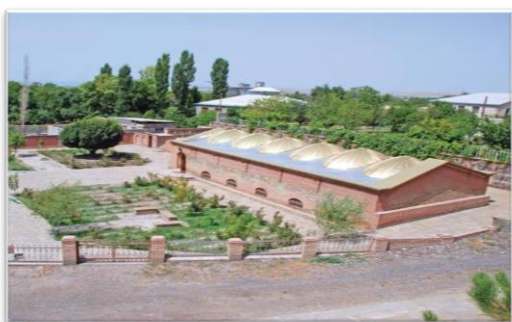
Naxçıvan şəhəri haqqında Rus mənbələrində əksini tapmış məlumatlardan aydın olur ki, Naxçıvan şəhərində bu dövrdə əsas 4 məhəllə fəaliyyət göstərmişdir. Bu məhəllələr aşağıdakılar olmuşdur: 1. Əlixan; 2. Şahab; 3. Qurdlar; 4. Sarbanlar. Sonralar vəziyyət dəyişərək bu 4 məhəlləyə digər məhəllələrdə əlavə edilmiş və ümumilikdə əvvəlki 4 məhəllə ilə birlikdə 13 məhəllə yaranmışdır. Onların adlarına fikir verək: 1.Sarbanlar məhəlləsi; 2.Oruc məhəllə; 3.Köhnə qala; 4.Xoşulu; 5.Əlixan; 6.Çapar-xana; 7.Zililyar. 8.Bilici; 9.Şahab; 10.Xok; 11.Qala; 12.Uzun divar (6,s.210).

XIX əsrin 40-50-ci illərindən başlayaraq şəhər əhalisinin artması, yeni məhəllə və meydanların salınması ilə əlaqədar XX əsrin 30-40-cı illərində Naxçıvan şəhərində aşağıdakı məhəllələr formalaşmışdır: 1. Sarvanlar, 2. Əlixan, 3. Qurdlar, 4. Şahab, 5. Goma yıl, 6. Ziyilarx, 7. Xoşulu, 8. Təkarmud, 9. Hacı Novruz, 10. Zaviyə, 11. Həsənalıbəy, 12. Xoylu, 13. Pirqəmiş, 14. Köhnə qala, 15. Qala, 16. Xıncov, 17. Göyalı, 18.Cıdıllı bağ, 19. Söyüdlü bilan, 20. Xeyrəbad, 21. Çuxur, 22. Buzxana, 23. Qızlar bulağı, 24. Çaparxanlı, 25. Oruc məhəllə, 26. Ambar məhəlləsi, 27. Mahmudağa, 28. Qarağac, 29. Dizə, 30. Qoçüstü.

Ə.Əliyev “Naxçıvan şəhərində məhəllə adları” adlı məqaləsində Qurdlar, Kəngərli, Sarbanlar, və Kilit, Xıncov, Qahab, Xoylu, Zaviyə, Şahab kimi məhəllə adlarının mənşəyi ilə bağlı bəzi fikir və mülahizələrini bildirmiş, H.Cəfərov isə “Naxçıvan şəhəri və onun məhəllələri haqqında” adlı məqaləsində Sarbanlar, Atabəylər, Cığatay, Ambar, Pirqəmiş, Çaparxanlı, Ziyilarxı, Dizə, Zaviyə, Qala,

Xoylu, Qarağac kimi məhəllə adları haqqında məlumat verməklə, hər iki tədqiqatçı bu adların mənşəyinə toxunmamışlar. Memar, tədqiqatçı Roza Salayeva Naxçıvan şəhərində 1970-80-cı illərdə 9 məhəllə:-Xıncov, Xoşulu, Əlixan, Pirqəmiş, Şahab, Kəliy bağ, Sarvanlar, Xoylu məhəllələri olduğunu, A.N.Bağırov isə öz tədqiqatlarında orta əsrlərdə Naxçıvan şəhərində doqquz deyil, 1590-cı illərin mənbələrinə əsaslanaraq şəhərdə 11 məhəllənin:- Qazılı-Cahan (başqa adı Xacə Mirxan), Seyid Hüseyin, Molla Əhməd, Mirzəbəy, Şahab, Künbəz (başqa adı Nurikəmanlar), Bala, Hacıbəy, Xuzəmərek, Tizxiran, Qala məhəllələrinin formalaşdığını, onların yaranması və mənşəyi haqqında da dəyərli məlumatlar vermişdir (6, s.211-212).

Məhəllələr əhalinin məskunlaşdığı və uzun zaman yaşadıkları, el arasında ata-baba məhəllələri kimi tanınmışdır. Onların soylarını daşıyan nəsilin yaddaşında uzun zamanlardan bəri bu məhəllələr öz adlarını qoruyub saxlamaqdadır. Hazırkı dövrdə şəhər əhalisi bir-birlərini yaxından tanımaq üçün ilk müraciətləri belə olur:-Hansı məhəllədə yaşayırsan?, kimin oğlusan (qızısan, nəvəsisən, gəlinisən və s.)?. Şəhər əhalisi bir-birlərini yaşadıkları məhəllənin adı, orada yaşayan hörmətli şəxsiyyətlərin adı ilə tanıyırlar.



1. Buzxana binası (XIV əsr). Dəbbəxana məhəlləsi. Naxçıvan şəhəri.



2. Kəblə Musa kəhrizi. Xıncov məhəlləsi. Naxçıvan şəhəri.

Müasir dövrdə Naxçıvan şəhərinin inkişaf edib, ərazisinin böyüməsinə baxmayaraq qədim məhəllələr şəhər ərazisində qorunaraq saxlanılır. Hazırda bu küçələrin bir qismi bərpa olunmuş, adları qorunaraq saxlanılır. Yaşayış məntəqələrinə yeni məhəllə adları verilməsinə baxmayaraq, şəhər XDS İK-nin 15 oktyabr 1989-cu il tarixli, 585 nömrəli qərarı ilə birinci mikrorayona Atabəylər məhəlləsi, ikinci mikrorayona Əlincə məhəlləsi, üçüncü mikrorayona Babək məhəlləsi, Yeni Naxçıvandakı 10-cu məhəlləyə Çənlibel məhəlləsi, 57-ci məhəlləyə Qoçüstü məhəlləsi, 141-ci məhəlləyə Əcəmi Naxçıvani məhəlləsi adlarını vermişdir. 17 may 1990-cı il tarixli 202 nömrəli qərarı ilə aşağıdakı məhəllə adları bərpa edilmişdir: Sarbanlar məhəlləsi, Xıncov məhəlləsi, Qurdlar məhəlləsi, Ziyilarxı məhəlləsi, Şahab məhəlləsi, Pirqəmiş və ya Pırxamuş məhəlləsi, Zaviyə məhəlləsi, Əlixan məhəlləsi, Xoşulu məhəlləsi, Gomayıl məhəlləsi, Qala məhəlləsi, Həsənəlibəy məhəlləsi, Xeyrəbad məhəlləsi, Atabəylər məhəlləsi, Əlincə məhəlləsi, Babək məhəlləsi, Çənlibel məhəlləsi, Qoçüstü məhəlləsi, Əcəmi Naxçıvani məhəlləsi və s. Bu kimi məhəllə adlarının mənşəyi müxtəlif tayfa başçılarının adları, qala və ya abidə adları, əhalinin məşğuliyyət sahələri, peşə və sənəti ilə bağlı yaranmışdır (2, s.199).

Xalqımızın çoxəsrlik tarixi dövründə, onlar məskunlaşdığı şəhərlərə dövrünün tələblərindən irəli gələn və öz təkəkkür dünyası, düşüncə tərzilə yanaşı, peşə, sənət, məşğuliyyəti ilə də bağlı adlar vermişdir. Bu adlar əsrlərdən günümüzədək yaşayan milli mənəvi sərvətimizdir. Belə adları öyrənmək xalqımızın dil tarixi, etnik mənşəyi, etnoqrafiyası, yaşayış tərzilə, məşğuliyyət sahələri, şəhərsalma, memarlıq tarixi haqqında təsəvvürü genişləndirir, qan yaddaşımızla bağlı bir çox qaranlıq mətləblərin açıqlanmasında mühüm rol oynayır. Qədim və zəngin şəhərsalma sisteminə malik Naxçıvan şəhəri ərazisində yerləşən məhəllə adlarının tədqiqatına cəlbli, onların tədqiq olunaraq xalqa çatdırılması baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvan: İlk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi (20-24 iyul 2011-ci ildə keçirilən beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: 2012, 397 s.
2. Qənbərova G. Naxçıvanda məskunlaşma və şəhərsalmanın inkişafı. Bakı: 2018, 302s.

3. Qədirzadə Q. Naxçıvan: Nuh baba və türk atadan gələn yol. Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 191 s.
4. Rzayev F. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. E.Ə. VI-III minilliklər (Naxçıvan oykonimləri əsasında) I cild. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 447 s.
5. PiriyeV. Naxçıvan tarixindən səhifələr. Bakı: Müəllim nəşriyyatı, 2004, 125 s.
6. Bağirov A. Naxçıvan oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.

SUMMARY

Gulnara Ganbarova

ARCHITECTURE OF NAKHCHIVAN CITY BLOCKS

The city is a human settlement where people lived for a long time, engaged in economic and household activities, built houses, public and religious buildings, and has systems in utilities, communication. These places have gone through a huge evolutionary path, becoming over time a well-maintained and human settlement. Over time, residential houses, farms and private houses, roads, streets and loops, squares, art and trade shops, public and religious buildings became important signs of large settlements. Since ancient times, with the development and improvement of the productive forces, settlements have grown and turned into cities of various forms. As cities are closely linked with the socio-economic development level of society, production relations and natural and geographical conditions, features of each historical period and settlement of the neighborhood are reflected in urban planning in a unique way. Nakhchivan occupies a special place among cities with a thousand-year history, where people live together, collectively and in an organized way. Nakhchivan city also had a disciplined management system and public structure in the distant past. Although earthquakes, disorders, and wars at various times caused damage to the city, it has been able to retain, at least its original shape and structure to this day. Meanwhile, the article studies Nakhchivan city, its planning and neighbourhood system and the history of the creation of a number of neighborhoods.

Key words: city, settlements, architectural planning, block system, block center

РЕЗЮМЕ

Гульнара Ганбарова

АРХИТЕКТУРА КВАРТАЛОВ ГОРОДА НАХЧЫВАН

Город-это место, где люди долгое время обосновались и жили, занимались хозяйственной и бытовой деятельностью, строили дома, общественные и религиозные сооружения, водопровод, коммуникации. Со временем эти места претерпели большую эволюцию, превратившись в человеческие лагеря, которые были улучшены и украшены. Со временем жилые дома, хозяйственные и частные дворы, дороги, улицы и повороты, площади, ремесленные и торговые магазины, общественные и религиозные здания стали важными символами крупных поселений. С древних времен по мере развития и совершенствования производительных сил поселения росли и становились городами различной формы. Поскольку города органически связаны с уровнем социально-экономического развития общества, производственными отношениями и природно-географическими условиями, особенности каждого исторического периода и микрорайона отражаются в градостроительстве уникальным образом. Нахчыван занимает особое место среди городов с тысячелетней историей, где люди живут вместе, в сообществе и организовано. В далеком прошлом город Нахчыван имел дисциплинированную систему управления и социальную структуру. Хотя землетрясения, паника и войны в разное время наносили ущерб городу, он смог сохранить, по крайней мере частично, свою первоначальную форму и структуру по сей день. Помимо рассказа о городе Нахчыван, его планировочном решении и системе микрорайонов, в статье исследуется история ряда микрорайонов и включается их в содержание статьи.

Ключевые слова: город, поселения, архитектурное планирование, квартальная система, квартальный центр.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qadir Əliyev
Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

XANIM MƏMMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

xanimməmmədova1997@mail.ru

UOT: 72

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ DAĞLIQ LANDŞAFT ŞƏRAİTİNDƏ MEMARLIQ LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİ

Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın dağlıq zonasında yerləşən bölgəsidir. Bölgə ərazisinin 60 faizini mürəkkəb relyefli ərazilər təşkil edir. Naxçıvanın dağlıq əraziləri daimi yaşayış, təsərrüfat fəaliyyəti və daha çox rekriasiya məqsədləri üçün istifadə olunur. Burada, əsasən, turizm idman obyektləri tikilir.

Naxçıvan şəhər ərazisi Araz çayı və Naxçıvan çayı ilə əhatə olunub. Ərazinin şimal-şərq və cənub hissəsi düzənlik, şimali-qərb və qərb hissəsi nisbətən dağlıq ərazidən ibarətdir. Hazırda bu ərazilərdə yerləşən abidələr arxeoloji və tarixi memarlıq abidəsi kimi qorunaraq saxlanılır.

Hər bir memar şəhər landşaftına uyğun layihələri işləyərkən burada müxtəlif təyinatlı tarixi abidələrin saxlanması və binaların yerləşdirilməsi ilə yanaşı, yaşıllıqların da salınmasına xüsusi diqqət yetirməlidir. Yaşıllıqlar landşafta elə salınmalıdır ki, şəhərin tarixi mühiti uzaqdan onu müşahidə edən müşahidəçiyə anlaşılsın, şəhərin estetik dekorsiyasına xələl gətirməsin. Landşaftın naturada təhlili zamanı onun hakim görünüş nöqtələrində foto çəkiliş aparılması tövsiyə edilir. Belə foto şəkillər landşaftın perspektiv təsvirləri üçün də əsas ola bilər.

Açar sözlər: *dağlıq landşaft, mərkəzi proyeksiya, zonalar, memarlıq irsi, yaşıllıqlar*

Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın dağlıq zonasında yerləşən bölgəsidir. Bölgə ərazisinin 60 faizini mürəkkəb relyefli ərazilər təşkil edir. 18-19-cu əsrlərdə dağlıq ərazilərdə yaşayan sakinlər öz ərzaq məhsullarını əlverişli yaşayış və kommunikasiya şəraitlərinin təmin edilməsi üçün düzənliklərə çıxış imkanı əldə etmişlər. Mürəkkəb dağ landşaftında yerləşən memarlığın inkişafı uzun müddət dayanmışdır. Hal-hazırda Naxçıvanın dağlıq əraziləri daimi yaşayış, təsərrüfat fəaliyyəti və daha çox rekriasiya məqsədləri üçün istifadə olunur. Burada, əsasən, turizm idman obyektləri tikilir. Naxçıvan şəhəri ərazisi Araz çayı və Naxçıvan çayı ilə əhatə olunmaqla ərazinin şimal-şərq və cənub hissəsi düzənlik, şimal-qərb və qərb hissəsi nisbətən dağlıq ərazidən ibarətdir. Arazboyu ərazini düzənlik sahə əhatə edir.



1. Naxçıvanqala. Qala bürclərindən biri. Nuhun türbəsi. Naxçıvan şəhəri

Qədim Naxçıvan şəhərinin yaşayış əraziləri vaxtilə onun dağlıq ərazilərinin yerləşdiyi zonalarda salınmışdır. Hazırda bu ərazilərdə yerləşən abidələr arxeoloji və tarixi memarlıq abidəsi kimi qorunaraq saxlanılır. Dağlıq ərazilərin rekreasiya istifadəsi ilə əlaqədar lantşaftın formalaşması üçün memarın üzərinə düşən məsuliyyətin artmasını, lahiyə prosesinin mürəkkibliyinin çoxalmasını, ənənəvi istifadə olunan lahiyələndirmə vasitələrinin qeyri-kifayət olmasını da dərk etmək lazımdır (1, s.32-35).



2.Relyefdə tikilmiş "Bayraq meydanı" və "Gənclik şəhərciyi"



3.Ağbulaq istirahət kompleksi. Şahbuz rayonu.

4.Batabat yaylağında göl və park

5.Göy göl istirahət yeri.Ordubad

İnsan, adətən, ətraf mühiti, o cümlədən memarlıq qurğularını və ansambllarını perspektiv rakkurslarda, yəni mərkəzi proyeksiyalar şəklində qavrayır. Seyr edilən obyekt müşahidəçiyə yaxın yerləşdikdə mənzərənin təsiri daha güclü ifadə olunur. Obyektdən uzaqlaşdıqca onun sərhədlərindən keçən mərkəzi proyeksiya şüalarının arasındakı bucaq yox olur. Uzaqlaşma zamanı fasadlardan birinin

səthi görünüş şüasına şaquli yerləşdikdə, obyekt ortoqonal proyeksiya fasad şəkilində qavranır. Naxçıvan şəhərinin ayrı-ayrı nöqtələri də ortoqonal açılış şəklində qavranılır. Bu zaman bəzi binalar fəsadlarla təmsil olunur, bəziləri isə müşahidəçi tərəfə müxtəlif bucaqlar altında çevrilir. Proyeksiya şüaları üfuku səthə paralel olduğuna görə şaquli ölçülər təhrif edilmiş qalır. Naxçıvan şəhərinin dağlıq yerlərində obyektin yerləşəcəyi mühitdə nöqtələri üçün seçim imkanı daha çoxdur. Bu baxımdan da şəhərin orta əsrlərə ait yaşayış əraziləri dağlıq ərazilərdə yerləşdirilmişdir. Bu zaman proyeksiya şüaları üfuki xətdən kənara, yuxarı və aşağı daha çox əyilə bilər. Bu halda ayrı-ayrı obyektlərin vizual qavrayışı perspektiv effektin zəif ifadə olunmasına görə üçölçülü proyeksiya halına yaxınlaşır. Bütün üç proyeksiya oxları üzrə təhriflər müşahidə olunur.

Binalar, qurğular, memarlıq ansamblları dağ lantşaftının mühüm komponentləridir və buna görə də onların lahiyələndirilməsi xüsusi diqqət, müxtəlif görünüş nöqtələrinin nəzərə alınmasını təmin edir. Naxçıvan şəhərinin dağlıq zonalarında yəni relyefdə yerləşən tarixi məskənlərinin əsas görünüş nöqtələrini üzvü surətdə lantşaftla əlaqələndirilməsini onların aşağıdakı yaranma və inkişaf şərtləri ilə izah etmək olar:

- İnşaatçı rolunda çıxış edən yerli sakinlərin lantşaftı dərinlən bilməsi;
- Ərazinin uzun müddətdə inkişafı və bu zaman tikinti sahəsində obyektin yerinin, həmçinin formasının diqqətlə seçilməsi;
- Memarlıq inşaat ənənələrinin qorunub saxlanması;
- Tarixi memarlıq irsinin qorunub saxlanması, bitki örtüyündən düzgün istifadə olunması.

Son 100-150 ildə Naxçıvan şəhərində memarlıq üslublarının və inşaat texnologiyalarının tez-tez dəyişdiyi dövrdə bir sıra lahiyələndirilmiş yaşayış və ictimai bina tipləri meydana çıxmışdır. Burada bir qayda olaraq, memarlıqla lantşaftın tarixi məskənlərdə olduğu kimi üzvü əlaqəsi yoxdur. Lahiyələndirmə zamanı memarın lazımi natura müşahidələrinin olmaması səbəbindən lahiyə axtarışı dairəsinin genişləndirilməsinə ehtiyac duyulur. Belə vasitələrdən biri üçölçülü proyeksiyalardan istifadədir. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, memarlıqda ən təbii qavranan təsvir vasitəsi perspektivdir, çoxplanlı, içəriyə doğru yönəlmiş məkanların təsviri üçün bu üsulun tətbiqi əvəz edilməzdir.

Lahiyələndirmə təcrübəsində çox zaman lahiyələndirilən obyekt yerləşdiyi məkanın dərinliyin kiçik bir hissəsini tutur. Obyekt lantşaftın perspektiv təsvirində ikinci və ya daha uzaq planda yerləşdiyi halda onun, perspektiv təhrifləri küzidir və üçölçülü proyeksiyalardakı kiçilən ölçülərə yaxınlaşır. Beləliklə, təsvirin səthində uzaqda olan planda lantşaftın perspektiv şəklində lahiyələndirilən obyektin trimetrik proyeksiyası qurulduqda reallığa yaxın olan təsvirin və eyni zamanda ortoqonal proyeksiyaların qurulması üçün kordinat oxları üzrə zəruri olan bütün ölçülərin təyin edilməsi imkanını əldə edə bilərik (1, 16-19).

Obyektin lahiyələndirilməsi prosesində trimetrik proyeksiyaların əldə edilməsi üçün ilk növbədə ətraf məkanda obyektin kompozisiya axtarışı üçün hakim görünüş nöqtələrinin seçimi zəruridir. Belə hakim görünüş nöqtələri aşağıdakılardır:

- Müşahidəçinin yolunda yerləşən ilk dəfə obyektin görünə biləcəyi binalar;
- Obyektin görünüş şüasının istiqaməti ilə müşahidəçinin planlaşdırılmış hərəkət istiqamətinin uyğun gəldiyi nöqtələr;
- Xüsusi avadanlıqla təmin olunmuş tamaşa meydançaları, dayanacaqlar və s.;
- Lahiyələndirilən obyektin qavranılmasını təmin edən otellər, restoranlar, tamaşa və digər ictimai binalar (2, s.34).

Hakim nöqtələrin seçimi-lantşaftın naturada və yaxud topoqrafik və şəhər salma materialları üzrə təhlil vastələrindən biridir. Lantşaftın naturada təhlili zamanı onun hakim görünüş nöqtələrində foto çəkiliş aparılması tövsiyə edilir. Belə fotosəkillər lantşaftın perspektiv təsvirləri üçün əsas ola bilər.

İlkin eskizlərə əsaslanaraq müəllif lantşaftın verilmiş miqyasda tikinti sahəsinin yerləşməsi obyektin trimetrik proyeksiyalarını qurur və onu bu şəkildə daxil edir. Eyni quruluş digər görünüş nöqtələri üçün də aparılır. Hakim nöqtələrdən lazımi perspektiv təsvirləri hazırlayan memar öz miqyas, ritm və silüet qavramaq hissində uyğun olaraq, onların hər birinin trimetrik proyeksiyalarına düzəliş verir (3, s.119).

Memar şəhər lantşaftına uyğun lahiyələri işləyərkən burada müxtəlif təyinətli binaların yerləşdirilməsi ilə yanaşı, yaşıllıqların da salınmasına xüsusi diqqət yetirməlidir. Burada əkiləcək ağacların, kolların, çiçəklərin boyları yəni hündürlükləri nəzərə alınmalı, ardıcılıq (pilləvari) gözlənilməlidir. Yaşıllıqlar lantşafta elə salınmalıdır ki, şəhərin tarixi mühiti uzaqdan onu müşahidə edən müşahidəçiyə anlaşılın, şəhərin estetik dekorsiyasına xələl gətirməsin.

ƏDƏBİYYAT

1. Гусейнов Ф. Основы регионики в архитектурном и градостроительном проектировании. Баку: 2005, 270 с.
2. Hüseynov F., Ağazadə R., Mikayılova M. Şəhərsalma nəzəriyyəsi. Bakı: 2008, 348 s.
3. Nağıyev N., Abbasova Ş., Ağamalıyeva İ. Layihələndirmənin əsasları. Dərslik. Bakı: 2014, 239 s.

SUMMARY

Khanım Mammadova

**ARCHITECTURAL DESIGN IN THE MOUNTAINOUS LANDSCAPE
OF NAKHCIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC**

Nakhchivan Autonomous Republic is a region of Azerbaijan located in the mountainous zone. 60 percent of the territory of the region consists of complex relief areas. The mountainous areas of Nakhchivan are used for permanent residence, economic activities and more recreational purposes. Tourism-sports facilities are mainly built here.

The territory of Nakhchivan city is surrounded by the Araz River and the Nakhchivan River. The north-eastern and southern parts of the territory are flat, while the North-Western and western parts are relatively mountainous. .Currently, the monuments located in these territories are preserved as archaeological and historical architectural monuments.

Each architect, when developing projects that correspond to the urban landscape, should pay special attention not only to the preservation of historical monuments of various purposes and the placement of buildings, as well as planting greenery. During the analysis of a landscape in nature, it is recommended to take photos at the dominant viewing points. Such photos can also become the basis for a perspective image of landscape.

Key words: *mountainous landscape, central projection, zones, architectural heritage, greenery*

РЕЗЮМЕ

Ханум Мамедова

**АРХИТЕКТУРНОЕ ПРОЕКТИРОВАНИЕ В УСЛОВИЯХ ГОРНОГО
ЛАНДШАФТА НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Нахчыванская Автономная Республика - регион Азербайджана, расположенный в горной зоне. 60 процентов территории области составляют территории со сложными рельефами. Горные районы Нахчывана используются для постоянного проживания, хозяйственной деятельности и более рекреационных целей. Здесь в основном строятся туристические и спортивные объекты.

Территория города Нахчыван окружена рекой Араз и рекой Нахчыван. Северо-Восточная и южная часть территории-равнинная, Северо-Западная и западная часть-относительно гористая. В настоящее время памятники, расположенные на этих территориях, охраняются как археологические и исторические памятники архитектуры.

Каждый архитектор при разработке проектов, соответствующих городскому ландшафту, должен уделять особое внимание не только сохранению здесь исторических памятников различного назначения и размещению зданий, а также их озеленению. При анализе ландшафта в природе рекомендуется проводить фотосъемку в доминирующих точках обзора. Такие фотоснимки также могут стать основой для перспективного изображения ландшафта.

Ключевые слова: *горный ландшафт, центральная проекция, зоны, архитектурное наследие, зелень*

Məqaləni çapa təqdim etdi: memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qadir Əliyev

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

SƏNƏTŞÜNASLIQ

MƏMMƏD ƏLİYEV

ZENFİRA SEYİDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 069.8

MUZEYLƏRİN MƏKTƏBLƏRLƏ ƏLAQƏSİ

Ölkəmizin maddi-mədəniyyət nümunələrinin öyrənilməsi, muzeylərə, diyarşünaslıq ekskursiyaların təşkili şagirdlərin mənəvi dünyasının formalaşdırılması üçün mühüm vasitədir. Sınıfdənxaric işlərin ən çox istifadə edilən formalarından biri də tarix-diyarşünaslıq muzeylərində işin təşkilidir. Tarix-diyarşünaslıq muzeyləri gənc nəslin sosial yaddaşında tariximiz, milli varlığımız, adət-ənənələrimiz, ulu keçmişimiz və maddi mədəniyyətimizlə bağlı qiymətli materiallar toplamaq, qoruyub saxlamaq və təbliğ etmək sahəsində misilsiz elmi xidmətlər göstərir.

Açar sözlər: muzey, məktəb, şagird, tələbə, tədbir, vətənpərvərlik

Muzeyin sosial-mədəni fəaliyyətinin tədqiqində muzey ekspozisiyası, ilk növbədə, bəşər tarixinin, o cümlədən vətən tarixinin dərk edilməsi, bəşəri və milli tarixi-mədəni ədəbi dəyərlərin qavranılması üçün əyani vasitədir. Qədim və zəngin tarixi olan Azərbaycanda onlarla muzey fəaliyyət göstərir. Bölgələrdəki muzeylərin ekspozisiya və fondları daim arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan qədim tarixi-mədəni-ədəbi eksponatlarla zənginləşdirilir.

Bədii, tarixi-xatirə muzeyləri tarixi yaddaşın nəsildən-nəslə ötürülməsi üçün mühüm vasitədir. Muzey mədəni irsin maddi və mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlayan, sərgiləyən, şərh edən sosial-mədəni təsisat, mənəvi həyat mərkəzidir. Lakin bu gün onun sosial-mədəni fəaliyyətinin səmərəliliyi ənənəvi elmi-tədqiqat işinin və ekskursiyaların aparılması ilə yanaşı, əhəlinin müxtəlif qruplarının tarixi-mədəni və mənəvi-estetik məlumatlandırma sisteminə, ilk növbədə, gənc nəslin sosial-mədəni yaradıcılıqla ardıcıl surətdə cəlb edilməsilə ölçülə bilər.

Hər bir sahədə olduğu kimi, dərkətmədə mühüm əhəmiyyət kəsb edən əyanilik prinsipi, muzey mühitində özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Məlumdur ki, eksponatın digər köməkçi vasitələrlə daha da canlandırılması dərkətməni bilavasitə gücləndirməklə yanaşı, əldə edilmiş biliyi daha da genişləndirir. Buna əsaslanaraq deyə bilərik ki, müəyyən mühitdə həyat tərzinə uyğun təşkil olunan tədris və tərbiyə prosesinin təsiri daha güclü olaraq həmin mühitin münasibliyindən asılı olur. Demək olar ki, həyata keçirilən məqsədyönlü fəaliyyət nəticəsində konkret mühit amillərinin bilavasitə mövcudluğu, arzu olunan prosesə şəraitlə uyğunlaşma sayəsində nail olmaq mümkün olur.

Maarifləndirmə əsas vəzifələrdən biridir. Təhsil və tərbiyə prosesinin həyata keçirilməsilə bağlı maarifləndirici tədbirlərin təşkil olunduğu muzey mühiti potensial imkanlara malikdir. Bu imkanlar muzey təhsilinin keyfiyyətinə öz müsbət təsirini göstərir və onun kəsərini qüvvətləndirir.

Tələbələrin intellektli, bacarıqlı, müstəqil, hərtərəfli fərd kimi formalaşması, bir şəxsiyyət kimi yetişdirilməsində mənəvi tərbiyə ölkəmizin tarixinin öyrədilməsi çox mühüm rol oynayır. Sınıfdənxaric və məktəbdənkənar tədbirlər tələbələrin inkişafına təkan verir, onların müstəqil fəaliyyət göstərməsi üçün imkanlar yaradır, onlarda idrak fəallığını artırır, nitqi inkişaf etdirir. Muzey ekskursiyası, muzeylərdə açıq dərslərin keçirilməsi də sınıfdənxaric işlər sırasında olduğundan, bu, onların elmi biliklərini artırır, mənəvi simalarını inkişaf etdirir. Sınıfdənxaric işlər seçilərkən mövcud vəziyyət, məktəblilərin psixoloji vəziyyəti nəzərə alınmalı, ən müvafiq yollardan istifadə olunmalıdır. Muzeylərlə iş birliyinin qurulması, tədris əlaqələrinin yaradılması işin planlaşdırılmasının ilkin mər-

hələsidir. Əsas məsələ bu zaman səmərəli üsullardan istifadə etməkdən, iş prinsiplərini düzgün qurmaqdan ibarətdir. Sınıfdən xaric işin təşkilində əsas məsələlərdən biri də uğurlu nəticə və daha çox şagird cəlb etməkdir. Tarix üzrə sinifdən xaric işin nəzəriyyəsinin hazırlanmasında A.F.Rodin xüsusi rol oynamış, göstərmişdir ki, tarixə dair sinifdən xaric tədbirlər nəticəsində məktəblilərin dərslərdə aldıkları biliklər daha da dərinləşir və möhkəmlənir (2, s.6).

Ölkəmizin maddi-mədəniyyət nümunələrinin öyrənilməsi, muzeylərə, diyarşünaslıq ekskursiyaların təşkili şagirdlərin mənəvi dünyasının formalaşdırılması üçün mühüm vasitədir. Sınıfdən xaric işlərin ən çox istifadə edilən formalarından biri də tarix-diyarşünaslıq muzeylərində işin təşkilidir. Tarix-diyarşünaslıq muzeyləri gənc nəslin sosial yaddaşında tariximiz, milli varlığımız, adət-ənənələrimiz, ulu keçmişimiz və maddi mədəniyyətimizlə bağlı qiymətli materiallar toplamaq, qoruyub saxlamaq və təbliğ etmək sahəsində misilsiz elmi xidmətlər göstərir. Hər xalqın, hər diyarın tarixi o xalqın, o diyarın tarixidir. 1988-ci ildən bu günədək torpaqlarımızın müdafiəsi, vətənimizin bütövlüyü uğrunda mübarizə dövrünü əks etdirən eksponatlardan təşkil olunmuş “Qarabağ qan yaddaşı”, “Demokratiya haqqında” və s. sərgilər və onların qarşısında keçirilən söhbət və mühazirələr xalqımızın düşar olduğu faciələrdən, tarixi ərazimiz olan Qarabağda gedən döyüşlərdə şəhid olmuş soydaşlarımızın, vətəndaşlarımızın qəhrəmanlığından bəhs edən materiallar gəncləri vətəninə, torpağına, xalqını sevməyə ruhlandırır, şəhidlərin mübarizə yolunun davamçıları olmağa çağırır və haqq işimizin qələbəsinə inam yaradır (1, s.134).

Tarix-diyarşünaslıq muzeylərində əsas etibarilə tarixi abidələrin şəkilləri, xəritələr, tarixi şəxsiyyətlərin rəsmləri və s. mövcud olur. Diyarşünaslıq muzeylərinə məktəblilərin ekskursiyaların təşkili onlarda yaşadıkları ərazinin relyefi, coğrafi yerləşmə xüsusiyyətləri haqqında məlumatlar verir. Diyarşünaslıq materiallarından istifadə böyüməkdə olan məktəblilərdə dogma vətənə məhəbbət artırır, tarixi abidələrin əhəmiyyətini bir daha göstərir.

Belə ki, təşkil edilən ekskursiyaların məqsədi məktəblilərə vətən tarixini dərinləndirərək, onlarda dünyagörüşünü və vətənpərvərlik hissini formalaşdırmaqdır. Muzeylərə, tarixi yerlərə, tarixi komplekslərə şagirdlərin ekskursiyasının təşkili zamanı onlarda mənəvi dəyərlərimizə rəğbət hissi formalaşır. Məktəblilərin Tarix muzeyinə, Şəhidlər muzeyinə, tarixi abidələrə ekskursiyasının təşkili onların milli ruhunun yüksəlməsinə imkanlar yaradır. Son illərdə Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə reallaşan “Ölkəmizi tanıyaq” maarifləndirici tur-aksiya gəncləri vətənpərvərlik tərbiyəsində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu deviz ilə həyata keçirilən layihələr respublikamızın müxtəlif bölgələrinin IX-XI sinif şagirdlərinin keçmişimizi daha dərinləndirərək qavraması, tarixi-mədəni irsimizə hörmət və sədaqət ruhunda tərbiyə olunması məqsədilə 2014-cü ilin avqust ayından etibarən şəhər və rayon icra hakimiyyətləri orqanları tərəfindən təşkil olunmağa başlamışdır. Bu turlar zamanı şagirdlər sürətlə inkişaf edən bir ölkəmizin, qədim yaşayış məskənlərimizin, əsrlərin izlərini özündə saxlayan tarixi abidələrimizin, zəngin mətbəximizin olduğunu görməklə bərabər, bölgələrimizin bugünkü sürətli inkişafına şahid olaraq qürur hissi keçirirlər. Başqa sözlə desək, məktəblilər tarixlə müasirliyin vəhdətini bütün ekskursiya boyu izləyirlər (4, s.116).

Ekspozisiya və fondlarda muzey dərslərinin məqsədli şəkildə aparılması tədris proqramına uyğun bilikləri asanlaşdırmaq işinə və yaxud dərslər zamanı məktəbdə əldə olunan biliyin daha da möhkəmləndirilməsinə, dərinləşməsinə xidmət edir (5, s.280).

Ekspozisiya və fondlarda muzey dərslərinin aparılması həm də tarixdən sinifdən xaric işlər arasında müstəsna əhəmiyyət kəsb etməklə məktəblilərin tənqidi təfəkkürünün inkişafına töhfə verir, şagirdləri dərslərdə maraqlandıran tarixi hadisələr, tarixi abidələr və şəxsiyyətlərlə daha yaxından tanış olmağa imkan yaradır. Burada tarix müəlliminin üzərinə düşən vəzifə şagirdləri düzgün istiqamətləndirmək və prosesin uğurlu nəticə ilə yekunlaşmasına yardım etməkdir. Belə ki, muzeylərdə keçirilən açıq və məqsədli dərslərin faydalı olması üçün o, təsadüfi xarakter daşımamalı, sistemli və ardıcıl olmalıdır. Müəllimlər keçirilən mövzuya uyğun tarixi faktları düzgün qeyd etməklə, muzeylərdə ona müvafiq eksponatlar, tarixi şəkillər, maddi nümunələr arasında məntiqi bağlılıq yaratmalıdırlar. Hər keçirilən dərslər həm tədris proqramına, həm də şagirdlərin və tələbələrin yaş səviyyələrinə uyğun gəlməlidir.

Muzeylərdə keçirilən açıq dərslər, ekspozisiyalarda, fondlarda muzey dərsləri həm tələbələrdə, həm də məktəblilərdə mənəvi tərbiyənin formalaşmasında, onların intellektual bir şəxs kimi yetişmə-

sində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Mənəvi tərbiyənin atributları olan milli-mənəvi dəyərlər xalqın milli ruhunu, estetik ruhunu və duyumunu, sənətkarlıq qüdrətini özündə yaşadır. Hazırda bu mənəvi dəyərlər, mədəni irsimiz, milli özünəməxsusluğun ifadə vasitəsinə çevrilmişdir. Məktəblinin şəxsiyyət kimi yetişməsinə, müəyyən baxışlarının yaranmasına və inkişafına istiqamət verən əsas amil tərbiyədir, onların dəyişməz inkişafını təmin edən, həyatı dəyərləndirməni formalaşdıran isə mənəvi tərbiyədir. Mənəvi tərbiyə insanlara, onların düşüncə və əməllərinə öz müsbət təsirini göstərir və müsbət keyfiyyətlər aşılayır. Muzeylərimizdə açıq dərslərdə mühazirələrlə çıxış edən, slayda əsaslanan məruzələr söyləyən gənclərimiz gələcəyin kreativ müəllimi kimi formalaşır.

Ümumiyyətlə, bütün deyilənlərin nəticəsi kimi onu vurğulamaq olar ki, sinifdən xaric işlərin düzgün təşkili, muzeylərlə məktəblərin davamlı əlaqələri, muzeylərdə təqdimatların, görüşlərin, açıq dərslərin keçirilməsi tələbələrimizin və şagirdlərimizin mənəvi dəyərlər, əxlaqi keyfiyyətlər və yüksək ictimai fəallıq qazanması üçün şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

2. Əmirov M. Tarix üzrə dərslənkənar iş. ADPU, Bakı: 2014, 117 s.
3. Hüseynzadə R. Tərbiyə işinin metodikası. Bakı: 2010, 47 s.
4. Kərimov B. Azərbaycanda tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin təşəkkülü və inkişafı tarixi. Ziya-Nurlan, Bakı: 2008
5. Muzeşünaslığın tədrisi problemləri II Respublika Elmi Konfransın materialları. ADMİU, Bakı: 2018, s.267

SUMMARY

Mammad Aliyev, Zenfira Seyidova

RELATIONS BETWEEN MUSEUMS AND SCHOOLS

The study of material and cultural samples of our country, the organization of excursions to museums, ethnography is an important tool for the formation of the spiritual world of students. One of the most widely used forms of extracurricular activities is the organization of work in local history museums. Historical and ethnography museums provide unparalleled scientific services in collecting, preserving and promoting valuable materials related to our history, national identity, traditions, great past and material spirituality in the social memory of the younger generation.

Key words: museum, school, pupil, student, event, patriotism

РЕЗЮМЕ

Мамед Алиев, Сеидова Зенфира

СВЯЗЬ МУЗЕЕВ СО ШКОЛАМИ

Изучение материальных и культурных образцов нашей страны, организация экскурсий по музеям, этнография - важный инструмент формирования духовного мира учащихся. Одна из самых распространенных форм внеклассной деятельности - организация работы в краеведческих музеях. Исторические и краеведческие музеи предоставляют беспрецедентные научные услуги по сбору, сохранению и продвижению ценных материалов, связанных с нашей историей, национальной самобытностью, традициями, великим прошлым и материальной духовностью в социальной памяти молодого поколения.

Ключевые слова: музей, школа, школьник, студент, событие, патриотизм

Мəqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Zəhmət Şahverdiyev

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

ИНАРА МАГЕРРАМОВА

Нахчыванский Государственный Университет

UOT: 7.067:316.37

«АЛБАНСКАЯ РАПСОДИЯ» КАРА КАРАЕВА

Предлагаемая во внимание статья И.Магеррамовой посвящена «Албанской рапсодии» гениального азербайджанского композитора К.Караева.

Кара Караев сыграл ведущую роль в становлении и развитии симфонизма в Азербайджане. Он охватил в своем творчестве многие жанры симфонической музыки: симфонию, симфоническую поэму, сюиту, рапсодию.

«Албанская рапсодия» яркий образец жанрового симфонизма, в котором композитор обращается к раскрытию иной национальной действительности. Овладев приемами европейского и русского симфонизма, Кара Караев сумел при этом сохранить в своем творчестве национальное своеобразие.

В статье рассматриваются жанровые и стилевые особенности, композиционная структура, ладовая основа, гармонический и оркестровый язык «Албанской рапсодии».

Ключевые слова: *азербайджанская опера, мугам, народная музыка, жанр, стиль*

Кара Караев (1918-1982)-великий композитор современности, внесший огромный вклад в сокровищницу мировой музыкальной культуры. Видный музыкально-общественный деятель, ученый-мыслитель и педагог, воспитавший огромную плеяду музыкантов Кара Караев являлся ведущей фигурой в музыкальном искусстве Азербайджана.

Редкое сочетание мысли, интеллекта, динамичной яркой эмоциональности и многогранной лирики, воплощенных всегда в художественно-отточенных формах поражают и привлекают в музыке выдающегося мастера.

Кара Караев относится к числу тех больших мастеров, которые избирают в искусстве свой собственный путь, определяющий их композиторское лицо, их индивидуальность. «Он нашел свой стиль и создал свою школу в музыке, насчитывающую многих последователей. Став композитором с мировым именем, он остался азербайджанским композитором», пишет о нем русский композитор Р.Щедрин. [5.с.3.]

Кара Караев сыграл ведущую роль в становлении и развитии симфонизма в Азербайджане. Он охватил в своем творчестве многие жанры симфонической музыки: симфонию, симфоническую поэму, сюиту, рапсодию. Симфонизм композитора прочно опирается на традиции и связан с широким кругом художественных явлений. Овладев приемами европейского и русского симфонизма, Кара Караев сумел при этом сохранить в своем творчестве национальное своеобразие. Еще в 1946 году академик Б.В.Асафьев писал: «Развитие симфонического стиля в братских республиках СССР идет в значительной степени по историческим путям русской музыки, то есть, к овладению обобщающими формами симфонического мышления с возможно наименьшей потерей народно-национального своеобразия родного музыкального искусства». [1.с.61.]

Можно с уверенностью сказать, что в творчестве Кара Караева нашла убедительное подтверждение и мысль Б.Асафьева об «интенсивном перерастании из местного национального значения в общечеловеческое проявление музыки».

Симфонические произведения Кара Караева очень разнообразны. Композитор почти никогда себя не повторяет, ни в содержании, ни в композиционных решениях, ни в общей

манере письма, ни в оркестровке.

В 1952 году К.Караев с группой деятелей искусства посетил Албанию. Под впечатлением жизненных наблюдений после возвращения на родину композитор пишет «Албанскую рапсодию».

«Албанская рапсодия» яркий образец жанрового симфонизма, в котором композитор обращается к раскрытию иной национальной действительности. Но, как и в ряде других произведений подобного жанра Караев не попадает в пленизации, хотя и обращается сознательно к некоторым образно-выразительным средствам, как-бы новым инациональным опознавательным знакам. В основу «Албанской рапсодии» положены композитором три подлинные албанские народные темы, которые развиваются в обособленных, свободно сменяющих друг друга разделах. В основу тематического содержания четвертого – последнего раздела «Рапсодии» взят лишь ритмический вариант второй народной мелодии. Все мелодии произведения привлекают своеобразием и свежестью ладового колорита. В основе двух медленных тем (I и III) лежит звукоряд с увеличенной секундой. В первой теме это звукоряд ми, фа, соль #, ля, си, до, ре; во второй – аналогичное последование звучит от фа. Нижний тетракорд этого лада совпадает с мугамом Чаргах.

Привлекает своей самобытностью также и метро-ритмическая основа использованных тем, в особенности, в семидольном складе (7/8) начальной мелодии. Декламационная размеренность придает ей определенную эпическую величавость, воскрешающую образы старых сказочников.

Все три цитированные в «Рапсодии» темы принадлежат к различным жанрам народного творчества. Песня в первом разделе, как уже упомянули, напоминает эпический сказ-распев. Диапазон темы узкий квинтовый поначалу, с каждой новой фразой расширяется, как-бы пробуждая мысль, воскрешающую образы прошлого. Длительные остановки между фразами на тянущемся звуке приносят в музыку ощущение сосредоточенности и задумчивой печали. Лирической «сердцевиной» «Албанской рапсодии» является напев, услышанный композитором во время празднества в городе Шкодере.

Вторая тема «Рапсодии» танцевальная, скерцозная примечательна упругими синкопами. Этой теме, далее, в четвертом разделе «Рапсодии» придан стремительный характер. Уложенная в новый метро-ритмический «каркас», сочетающий три двухдольных такта с одним однодольным, она приобретает новый импульс к безостановочному кружению.

Третий раздел «Албанской рапсодии» своеобразный поэтический ноктюрн. Тема лирической песни остается на всем протяжении единственной и главенствующей и не подвергается изменениям. С песенной темой в этом разделе сопоставлено лишь ее красочное дополнение, своего рода послесловие. Самый резкий контраст в «Рапсодии» возникает между этим лирическим ноктюрном и шумным плясовым финалом, короткое *creshendo* вводит в атмосферу буйного веселья.

«Албанская рапсодия» не обработка, а оригинальная симфоническая картина. Как всегда, в своих произведениях Караев ищет форму, исходя из содержания. Композитор творчески развивает такие черты албанской народной музыки, как ее темпераментная плясовая основа, контрастирование танцевальной и песенной стихии и даже характерный инструментальный склад. Мастерски воспроизведен им склад народных инструментальных наигрышей.

«Албанскую рапсодию» нельзя считать концертным поппури, так как композитор вносит в чередование тем организованность, упорядоченность и конкретное образное содержание. Как писал когда-то в статье на страницах газеты сам композитор, по поводу работы молодежи: «Все дело в художественном такте композитора, который должен хорошо чувствовать жанровое своеобразие произведений». [4] Это высказывание более чем подходит и к его подходу в создании «Албанской рапсодии».

Сохраняя присущий ему строй музыкального мышления, К.Караев подчиняет в «Рапсодии» все средства характеру и складу избранных народных мелодий. В его музыке нет стиливой пестроты.

Подчиняясь простоте народных тем, композитор заметно упрощает свой сложный гармонический язык. Гармонический язык «Рапсодии» не действенен, но красочен и живописен. Здесь можно встретить излюбленный прием Караева – выдержанные на больших расстояниях сложные фигуры. В ряде эпизодов эти фигуры образуют сложный контрапункт к теме. Таков, например, полифонический «фон» лирической темы первого раздела, усложненный при приближении к кульминации (первая тема также наслаивается, в коде на сложную пассажную и аккордовую основу). Разумеется этот прием использован здесь не так, как в балете «Семь красавиц». В «Албанской рапсодии» это средство усиления динамики или создание пейзажного фона.

Полифонические комбинации часто служат не интересам музыкальной драматургии, а подчиняются задачам живописного порядка. Чисто красочный характер приобретают и альтерированные аккорды с увеличенной секстой. (Это не трудно проследить в связках между разделами, в гармонизации темы в третьем разделе и т.д.). Особенно интересно использование в колористических целях «пустой» звучности квартовых комплексов.

Важную самостоятельную роль играют в произведении оркестровые средства. «Албанская рапсодия» – это характеристическая виртуозная пьеса для оркестра, в которой оркестровый «наряд» становится важным образно-смысловым элементом.

Композитор использует тройной состав большого оркестра, вводя в него обширную группу ударных (литавры, треугольники, бубен, маленький барабан, тарелки, большой барабан, арфу и фортепиано).

Несмотря на огромный состав оркестра, композитор экономно использует его возможности. Так, например, в отдельных эпизодах оркестр звучит прозрачно, камерно и это дает возможность осуществления разных динамических контрастов и постепенного насыщения (как, например, *crescendo* в первом разделе).

Отдельные оркестровые тембры помогают ярче выявить и подчеркнуть природу той или иной темы, ее образный смысл.

Особую тембровую специфику имеет танцевальная тема третьего раздела, лирическая тема второго, порученная гобою.

Оркестровые тембры использованы в «Рапсодии» с тонким учетом их специфики и виртуозно-технических возможностей каждого. Темы «Албанской рапсодии» самостоятельно развиты и в своем развитии «дополнены» до структурного и образно завершенных картин.

Основным принципом тематического развития в «рапсодии» является принцип варьирования, наиболее соответствующий самой природе народно-национального материала. Этот метод применяется гибко в зависимости от склада и характера тем. Орнаментальные, фактурные вариации (в II и IV разделах) придают танцевальным темам красочное звучание. Варьирование самой мелодии, обновление «изнутри» ее ритмоинтонаций и изменение общей структуры (например, в лирико-эпической теме первого раздела) приводит к внутреннему симфоническому росту начального лирического образа. Оба отмеченных метода сочетаются друг с другом и с отдельными элементами мотивной разработки.

Смена контрастных эпизодов в «Рапсодии» дается повсюду (и почти единообразно), в плане простого чередования и «наплыва» отдельных сцен-кадров: память художника как-бы воскрешает один за другим образы Албании, которые ему довелось видеть и слышать.

Тематическое объединение различных разделов «Рапсодии» сделано очень «тактично», без навязчивого стремления во что бы то ни стало симфонизировать произведение. Тематические связи не нарушают слитного принципа композиции, ибо характер их остается внешним и декоративным: это единичные яркие тематические вехи внутри свободной рапсодии, не вырастающие в динамическую систему симфонических связей. Но именно благодаря этим связям (II и IV разделы совпадают и по тематике и по тональностям, имитационно сходны темы I и III разделов), в произведении сочетается рапсодическая непринужденность чередования образов-картин со стройностью общей композиции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Асафьев Б.В. Пути развития советской музыки, избранные труды, том V.
2. Асафьев Б.В. О музыке XX века., Москва, Музыка, 1982г.
3. Скребков С. Художественные принципы музыкальных стилей. Москва, Музыка, 1973г.
4. Караев К. Быть наравне с веком., газета «Бакинский рабочий», 1970 г. 28 июня.
5. Касимова С. Азербайджанская музыкальная литература., изд. «Адилъоглы», Баку, 2009.
6. Щедрин Р. Жажда поиска., газета «Коммунист», 1968г.

XÜLASƏ

İnara Məhərrəmovə

QARA QARAYEVİN “ALBAN RAPSODİYASI”

Təqdim olunan məqalə Azərbaycanın görkəmli bəstəkarı Qara Qarayevin “Alban rapsodiyası” suitası haqqındadır.

Qara Qarayev Azərbaycan simfonizminin formalaşmasında və inkişafında aparıcı rol oynamışdır. O, öz yaradıcılığında simfonik musiqinin bir çox janrından istifadə etmişdir: simfoniya, simfonik poema, suite, rapsodiya.

“Alban rapsodiyası” bəstəkarın fərqli bir milli gerçəkliyin təsvirinə müraciət etdiyi janrlı simfonizmin parlaq nümunəsidir. Avropa və rus simfonizminin üsullarını mənimsəyən Qara Qarayev, bununla belə öz yaradıcılığında milli özünəməxsusluğu qoruyub saxlamağı bacarmışdır.

Məqalədə “Alban rapsodiyası”nın janr və üslub xüsusiyyətləri, kompozisiya quruluşu, lad əsası, harmonik və orkestr dili nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan operası, muğam, xalq musiqisi, janr, üslub

SUMMARY

İnara Maharramova

“ALBAN RHAPSODY” BY GARA GARAYEV

This article deals with “Alban rhapsody” – one of the important works in the creation of the great composer of Azerbaijan Gara Garayev.

G.Garayev played a leading role in the formation and development of symphony in Azerbaijan. He covered in his work many genres of symphonic music: symphony, symphonic poem, suite, rhapsody.

“Albanian rhapsody” is a vivid example of genre symphony, in which the composer applies to the disclosure of a different national reality. Having mastered the methods of European and Russian symphonism, Gara Garayev managed to preserve national originality in his work.

The article deals with genre and style features, compositional structure, lad basis, harmonic and orchestral language of “Albanian rhapsody”.

Key words: Azerbaijani opera, mugham, folk music, genre, style

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

GÜNAY MƏMMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

gunay-memmedli@mail.ru

UOT: 7.067:316.37

QARA QARAYEV YARADICILIĞI MİLLİ ZƏMİN ÜZƏRİNDƏ YÜKSƏLƏN MÜASİRLİK ABİDƏSİDİR

Məqalədə Qarayevin milli ənənələr üzərində qurduğu müasir yaradıcılıq üslubu haqqında məlumat verilir. Q. Qarayev milli xüsusiyyətləri, Azərbaycan xalq musiqisinin özünəməxsus cəhətlərini müasiri olduğu zamanın tələblərinə uyğun və qeyri-adi formada işləyir, məhz bu səbəbdən onun yaradıcılığı hər zaman aktual və hər zaman müasirdir. Bəstəkar əsərlərində özünün fəlsəfi baxışlarını təcəssüm etdirmiş, əsərlərində millilik və müasirlik problemi də məhz onun fəlsəfi təfəkkürünün süzgəcindən keçərək emal olunmuşdur.

Q. Qarayev xalq musiqi nümunələrinin melodiylarını əsərlərinə köçürmür. O, bu melodiyların intonasiyalarından yola çıxaraq əsərlərinin melodik xəttini milli elementlərlə bəzəyir.

Açar sözlər: Qarayev, novator, musiqi, xalq musiqisi, müasirlik

Azərbaycan klassik musiqisinin milli ənənələr əsasında inkişaf etdirilməsi və bu inkişafda müasirlik mövqeyindən çıxış etmək problemi Üzeyir Hacıbəyli tərəfindən yaradılmış bəstəkarlıq məktəbinin nümayəndələrini daim maraqlandıran aktual məsələlərdən olmuşdur. Bu problemə hər bir bəstəkar özünün yaradıcılıq prizmasından yanaşmış və əsərlərində toxunduqları mövzularla, milli ənənələrdən istifadə etməklə dinləyici psixologiyasının dərin qatlarına nüfuz etməyə nail olmuşlar. Yaradıcılığında milli ənənələrlə müasirliyi özünəməxsus tərzdə sintez edən, bu mühüm tendensiyanı orijinal obrazlı əsərləri ilə təqdim edən maraqlı sənətkarlardan biri də Qara Qarayevdir.

Q. Qarayev Azərbaycan klassik musiqisinin ən qabaqcıl nümayəndələri sırasında durur. Onun yaradıcılığının orijinallığı bir tək əsərlərində möhtəşəm obrazlar sferası yaratmağı bacarması ilə izah olunmur, bəstəkar eyni zamanda milli xüsusiyyətləri, Azərbaycan xalq musiqisinin özünəməxsus cəhətlərini müasiri olduğu zamanın tələblərinə uyğun və qeyri-adi formada işləyir. Buna görə də Q. Qarayev yaradıcılığı hər zaman aktual və hər zaman müasirdir. Bəstəkar əsərlərində özünün fəlsəfi baxışlarını təcəssüm etdirmişdir. Bu baxışlarda onun zəngin dünya görüşünün izləri var. Qarayevin əsərlərində millilik və müasirlik problemi də məhz onun fəlsəfi təfəkkürünün süzgəcindən keçərək emal olunur və bu təfəkkür dinləyiciyə sadəcə bədii zövq vermir, həm də onu düşündürür. E. Abbasova Qara Qarayevin fəlsəfi təfəkkürünün mahiyyətini bu cümlələrlə açır: “Qara Qarayev mütəfəkkir-bəstəkar, bəstəkar-filosof idi. O, ilk dəfə Azərbaycan musiqisində fəlsəfi mövzunu sərbəst şəkildə açmışdır. Onu həyat və ölüm, xeyir və şər kimi əbədi fəlsəfi problemlər daim maraqlandırmışdır” (3, s.5).

Maraqlıdır ki, Q. Qarayevin yaradıcılığında millilik və müasirlik problemi elə bir orijinal texnika ilə işlənir, şaxələnir və təqdim edilir ki, bəstəkarın əsərlərinin milli ənənələrlə müasirliyin sintezindən yoxrulan bir yaradıcılıq məhsulu olması haqqında dinləyicidə heç bir şübhə qalmır. Mənsub olduğu xalqın gerçəkliklərini keçmişlə müasirliyin sintezi əsasında açması nəticəsində Q. Qarayev musiqisinin obrazlılığı daha da dərinləşir və əzəmətli sima qazanır. Bütün bunlar onunla əlaqədardır ki, bəstəkar fəaliyyəti boyu daim yaradıcılıq axtarışları ilə məşğul olmuş, bu axtarışlar nəticəsində gəldiyi qənaətləri, kəşf etdiyi novator tapıntıları əsərlərində təcəssüm etdirmişdir. Q. Qarayev yenilik, müasirliklə əzəmətli obrazlar yaradır, lakin milli ənənələr və onların yaradıcılığa qazandıracığı zənginliklərin də əhəmiyyətinin fərqi var. O, milli ənənələri ilk başda xalq musiqisinin incə xüsusiyyətləri vasitəsilə təcəssüm etdirir. Bəstəkar üçün xalq musiqisi başlıca ifadə vasitəsidir. O, da bu vasitədən yaradıcı şəkildə istifadə edir və xalq təfəkkürü məhsuluna bəstəkarın yaradıcı münasibəti onun musiqisində orijinal ifadəsini tapır. Belə ki, Q. Qarayev xalq musiqisi

nümunələrinin melodiylarını əsərlərinə köçürmüşdür. O, bu melodiyların intonasiyalarından yola çıxaraq əsərlərinin melodik xəttini milli elementlərlə bəzəyir. Məhz buna görə də biz Q.Qarayevin əsərlərində birbaşa xalq musiqisi nümunələri ilə qarşılaşırıq. Bəstəkarın əsərlərində xalq musiqisinin elementləri müasirlik baxımından işlənilib. Yəni Qara Qarayev xalq musiqisi nümunələri ilə musiqinin müasir ifadə vasitələrini uzlaşdırıb, bu nümunələri özünün harmonik təfəkkürü ilə işləyib, müasir harmoniya qanunları ilə xalq musiqisi qanunauyğunluqlarının sintezinə nail olub.

Q. Qarayev elə bir dövrdə bəstəkar olaraq formalaşmışdır ki, həmin dövrdə Üzeyir Hacıbəylinin rəhbərliyi ilə bütün klassik janrların Azərbaycana gətirilərək milli zəmin əsasında formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi prosesi gedirdi. Bu dövrdə bəstəkarlıq məktəbinin gənc nümayəndələri məhz xalq musiqisini öz yaradıcılıqları üçün baza olaraq seçirdi. Heç də təsadüfi deyil ki, XX əsrin 20-40-cı illərində xalq musiqisi nümunələri böyük sürətlə nota alınmış, mahir muğam ifaçılarının ifasında səslənən muğamlar nota köçürülmüşdür. Bu da nəzərə alınsa ki, Q.Qarayev bu əzəmətli prosesin bir parçası olmuşdur, o zaman onun yaradıcılığında milli aspektlərlə müasirliyin uzlaşdırılmasının mahiyyətini dərk etmək olar. Qara Qarayevin bəstəkarlıq təfəkkürü aşıq musiqisi və klassik muğam kimi fundamental xalq musiqisi yaradıcılığına və dahi Ü. Hacıbəylinin yaradıcılığının simasında professional bəstəkarlıq yaradıcılığına əsaslanırdı. Q.Qarayevin özü də xalq musiqisinin əsaslarını Üzeyir bəydən öyrənmişdir. Q.Şaroyev, L. Rudolf, N. Çumakov, daha sonra isə D. Şostakoviç, S. Prokofyevdən əxz etdiyi zəngin bilik və bacarıqlar Q. Qarayevin yaradıcılığında özünün təcəssümünü tapmışdır. O, əsərlərinin melodik xəttinə özünə doğma olan xalq melosunun incəliklərini hopdurmuşdur. Bu zaman bəstəkar sitatlılıqdan imtina edərək milli intonasiyalardan məharətlə bəhrələnmişdir. Milli ənənələrin müasir musiqi dili texnikası ilə mükəmməl formada uyğunlaşdırılması Q.Qarayev yaradıcılığının ən böyük nailiyyətidir. Musiqişünas-alim M. Hacıyeva bu haqda yazır: “O, intellektual baxımdan yüksək, həssas, emosional müasir estetik tələblərə cavab verən, humanist, heyramiz, öz xalqının, zamanının ruhuna uyğun ümumbəşəri dəyərlər səviyyəsinə qalxan yeni musiqi yaradırdı. Burada da dahi Qarayevin musiqili təfəkkürünün yeni fəlsəfi mədəniyyəti yaranırdı” (4, s.18).

Q.Qarayevin əsərlərində xalq musiqisinin zərif melodiyları, rəqsvarilik prinsipi, muğam ecəzkarlığı özünü ən yüksək səviyyədə hiss etdirir. Bunu biz bəstəkarın simfonik əsərlərində, baletlərində, kino musiqisində, fortepiano əsərlərində də görürük. Ən maraqlısı isə bəstəkar bir tək Azərbaycan xalq melosunu deyil, müxtəlif xalqların milli musiqisinin incəliklərini də müasir yazı texnikası ilə uzlaşdırır. Onun “İldırım yollarla” baletində, “Alban rapsodiyası” “Vyetnam süitəsi” kimi simfonik əsərlərində, “Yeddi gözəl” baletində hər bir gözəli təsvir edən musiqi nömrələrində bu əzəmətli sintezin şahidi oluruq. Bəstəkar bir tərəfdən çin gözəlinin obrazını yaratmaq üçün çin pentatonikasından, slavyan gözəlini canlandırmaq üçün rus xalq musiqisi, məğrib gözəlini yaradarkən ispan musiqisinin incəliklərindən yararlanırsa, digər tərəfdən “Təlxəklərin rəqsi”ndə Azərbaycan xalq musiqisi nümunəsi “Brilyant”dan bəhrələnir. Və bütün bunları müasir bəstəkarlıq üslubu və texnikası ilə gerçəkləşdirir. Sənəşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru L.Kazımova Q.Qarayevin “Yeddi gözəl” baletində müxtəlif xalqların ənənəvi musiqi nailiyyətlərindən istifadə etməsi haqqında yazır: “Q.Qarayevin “Yeddi gözəl” baletinin tematizmi musiqinin melodik quruluşu üçün səciyyəvi olan bir çox cəhətləri əhatə edir. Baletin musiqisinin timsalında milli musiqi duyumunun dərin qatları ilə bağlı olan yeni ifadə vasitələrinin intensiv axtarışları Azərbaycan, Avropa və rus klassik məktəblərinin nailiyyətləri və dövrün əsas cərəyanları öz əksini tapmışdır. Q. Qarayevin əsərinin tematizmində üzə çıxardığı milli musiqi impulslarının istifadəsi ilə bağlı bir çox ifadə vasitələri və üsulları sonrakı illərdə yaranan əsərlərdə də saxlanılmış və inkişaf etdirilmişdir” (1, s.85).

“Yeddi gözəl” baletində Q. Qarayevin xalq musiqisi incəliklərinə baxışı olduqca orijinaldır. Bəstəkar baleti yazarkən xalq musiqisini əsas mənbə kimi götürmüşdür. Əsərin bütün musiqi nömrələrində Azərbaycan xalq melosu, muğam intonasiyalarından istifadə edən bəstəkar bunu müasir musiqi dili vasitəsilə edir. Onun baletinin musiqisi həm milli ənənələri yaşadır, həm də müasirdir. Bu müasirlik ulu tarixin köklərində yoğrulmuş Nizami təfəkkürü ilə dahi Q. Qarayevin fəlsəfi təfəkkürünün sintezini də özündə birləşdirir. Yuxarıda qeyd etdik ki, Q.Qarayevin “Yeddi gözəl” baletində müxtəlif xalqların musiqi nailiyyətlərindən bəhrələnməsi haqqında yazan musiqişünas L.Kazımova ondan əvvəl isə bəstəkarın “Yeddi gözəl” baletində xalq musiqisindən istifadə məsələsinə aydınlıq gətirir: “Azərbaycan xalq

musiqisinin intonasiya və ritmləri əsərin musiqi məzmununda aparıcı rol oynayır. Bəstəkar öz musiqisi ilə doğma xalqının ruhunu, arzu və istəyini ifadə etməyə nail olmuşdur. “Yeddi gözəl”in partiturası musiqi folklorunun ən müxtəlif ənənələrinə yaradıcılıqla yanaşmanın gözəl nümunəsidir. Baletin musiqisində Azərbaycan xalq melosuna məxsus lad-intonasiya elementləri, səciyyəvi ritmik ifadələr və hərəkət formulları öz ifadəsini tapır. Bununla əlaqədar olaraq, xüsusi qeyd etməliyəm ki, “Yeddi gözəl” baletində xalq instrumental musiqisi Qara Qarayev üçün mühüm yaradıcılıq mənbəyi olmuşdur”(1, s.76).

Milli musiqi ənənələrindən istifadə olunmasına Q. Qarayevin simfonik əsərlərində də böyük ölçüdə yer verilir. Bu baxımdan bəstəkarın simfoniyları ilə yanaşı, əzəmətli məhəbbət dastanı olan “Leyli və Məcnun” simfonik poeması da maraqlı əsərlərdəndir. Poemanın musiqili dilində xalq musiqisinin incə ifadələri, bu musiqi üçün səciyyəvi olan ritmik dönüşlər, muğam sənətinin elementləri vasitəsilə obrazların daxili aləminin zənginlikləri diqqətə çatdırılır. Simfonik poema kimi orijinal musiqi janrında dərin psixoloji aləm yaratmaq və bunu milli musiqi ünsürləri ilə klassik musiqi qanunlarının sintezi vasitəsilə müasirlik prizmasından təqdim etmək məhz Q. Qarayev yaradıcılığına xas olan səciyyəvi xüsusiyyətdir.

Q. Qarayevin zəngin yaradıcılıq irsi ilə tanış olarkən birmənalı şəkildə hiss edirsən ki, o, yaradıcılığının yetkin vaxtlarında deyil, hələ bəstəkar kimi formalaşdığı ilk illərdən etibarən global fəlsəfi problemləri xalq musiqisinin incəlikləri, milli ənənələr ilə klassik musiqi qanunauyğunluqları, müasir yazı üslubunun sintezi vasitəsi ilə həll etməyə çalışmışdır. Bunu onun ilk əsərlərindən biri olan I simfoniyasında da görürük. Bəstəkar burada milli nüanslarla mürəkkəb polifonik üslubu və müasir harmoniyanı üzvi surətdə birləşdirmişdir. II simfoniyasında aşıq musiqisi, xalq rəqsləri intonasiyası və muğam elementlərini müasir üslubla yoğrulmuşdur. Bununla o, xalq musiqisi intonasiyalarının tamamilə yeni mənadan qavranılması və mahiyyətinin dəyişməsi kimi yaradıcılıq problemini həll etmişdir. III simfoniya isə bu baxımdan ən mükəmməl əsərlərdən biridir. Bu simfoniya dodekafoniya texnikasından istifadə olunması sadəcə müasir dövrün ən mürəkkəb üslubu ilə əzəmətli obrazlar ifadə etmək demək deyil. O, bununla klassik prinsipləri aşmış, milli musiqi ünsürlərini ən mürəkkəb texnikalardan birinə tabe etməklə bütün dövrlər üçün müasir olan əzəmətli sənət nümunəsi yaratmışdır. Məsələyə bu cür yanaşıldığında isə Q. Qarayevin fəlsəfi təfəkkürünün mahiyyəti dərk olunur. Belə ki, bəstəkar milli musiqi, milli ənənələri Avropa musiqisi qanunauyğunluqları, müasir musiqi dili ilə zənginləşdirməyi yaradıcılıq problemi kimi qarşıya qoyur. Bununla da onun əsas məqsədi bütün dövrlər üçün müasir olan, yaşadığı zamandan çox-çox uzaq illərin insanların da müasir qəbul edə biləcəyi sənət nümunələri yaratmaq olmuşdur.

Maraqlıdır ki, Q. Qarayev yaradıcılıqda yenilikçi cəhətləri də müasirlik prizmasından izah edir. O deyir: “Əgər insan öz dövrünün ideyaları və hisslərilə yaşayırsa və əgər o, bunların düzgün, həmçinin öz dövrünün vasitələri ilə ifadə olunan dəqiq formalarını tapa bilirsə, bu-novatorluqdur. Biz hamımız vasitə axtarıq bu vasitə adı və qeyri-adi, kəskin ola bilər, amma istənilən halda onlar yalnız və yalnız öz fikirlərini bildirmək üçün lazımdır”(2, s.15).

Göründüyü kimi, bəstəkarın özü novatorluğu müasiri olduğu zamanın prizmasına uyğunlaşdırır və bu zaman yaradıcılıq axtarışlarının məqsəd və səbəbini izah edir. Təbii ki, Q. Qarayev yaradıcılıq axtarışlarının ən ideal nəticəsini məhz xalq musiqisi ilə müasir texnikanın uzlaşdırılmasında görürdü. Bu onun bütün yaradıcılığının mahiyyətinə hopmuşdur. Məhz belə düşüncə tərzilə də o, əsərlərində bu sintezi ən yüksək səviyyədə nümayiş etdirir. Bu baxımdan Q. Qarayevin fortepiano üçün 24 prelüdü maraqlı sənət nümunəsidir. İ. S. Bax. F. Şopen, D. Şostakoviçin prelüdləri ilə birlikdə dünya musiqi mədəniyyətinin əvəzsiz inciləri olan 24 prelüddə qədim musiqi üslublu, muğamvari, fəlsəfi və. s bu kimi müxtəlif xarakterli pyeslər ilk növbədə bəstəkarın mədəni dünyasının zənginliyindən, onun bəstəkarlıq üslubunun mükəmməlliyindən, xalq musiqisinə, milli ənənələrə bağlılığından, xalq musiqisi ünsürləri ilə klassik prinsiplərin uzlaşdırılmasına münasibətdən xəbər verir.

Q. Qarayev Azərbaycan milli musiqi alətlərini də orkestrin tərkibinə daxil edir, kantata kimi klassik Avropa janrında tar vasitəsilə orkestrdə zəngin səs çalqları qazanır. Bu haqda bəstəkar özü yazır: “Mən öz “Ürək mahnı”nı aşıq intonasiyaları və Azərbaycan musiqisinin zəngin ritmlərindən istifadə edərək bəstələmişəm. Ü. Hacıbəylidən nümunə götürərək orkestrə səslənməni çox zənginləşdirən tarları daxil etmişəm”(5, s.3).

Mütəfəkkir-bəstəkar, mütəfəkkir- alim olan Qara Qarayevin publisist fəaliyyətində də onun müasirliyə, milli ənənələrə olan marağının izlərini görmək mümkündür. Bəstəkarın “Müasirlik-bütün məsələlərin əsasıdır”, “Vaxtın nəbz”, “Bu gün bizi düşündürən nədir?”, “Yeniliyi görmək və tərənnüm etmək”, “Vaxt ilə ayaqlaşmaq”, “Əsrlə bir olmaq” kimi məqalələrinin başlıqları müasirlik probleminin Q. Qarayev üçün nə qədər aktual bir məsələ olduğunu göstərir. O, müasirliyə əsərlərinin bədii

dəyərini müəyyən edən vasitə kimi baxmır. Bəstəkarı əsərlərini müasirlik səviyyəsinə qaldırmaq problemi düşündürür.

Beləliklə, yaradıcı insan olaraq Qara Qarayev əsərlərində milli ənənələrlə əzəmətli obrazlar yarada bilməyin mahiyyəti və qiymətini çox gözəl başa düşürdü. Bəstəkar bilirdi ki, yalnız xalq bütün zamanlar üçün müasir olan sənət nümunələri yaratmağa qadir qüvvədir. O, rus bəstəkarı M. Qlinkanın, "Musiqini xalq yaradır, biz bəstəkarlar isə onu aranjirovka edirik"- fikrinin bütün zamanlar üçün doğru olduğunu xalq melosunun möhtəşəm imkanlarını müasir musiqi üslubu ilə uzlaşdırmaq nəticəsində yaratdığı əsərlərdə bir mənalı olaraq sübut edir.

Yaradıcılıqda xalq musiqisindən istifadə, milli ənənələrlə klassik musiqi qanunauyğunluqlarının sintezi nəticəsində bütün zamanlar üçün müasir olan sənət əsərləri yaratmaq Qara Qarayevin fəlsəfi təfəkkürünün ifadəsi olaraq ortaya çıxır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan musiqi tarixi, III cild. Bakı: Elm, 2018
2. Qara Qarayevi anarkən:məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 2002, 158s
3. Абасова, Э. О новаторских тенденциях в творчестве К. Караева. Баку, 2000
4. Гаджиева, М. Философия мышления Кара Караева. Баку: ЭЛМ, 2007
5. Песнь сердца: (О своих новых произведениях и предстоящем исполнении кантаты «Песнь сердца» в Москве) //Комсомольская правда, 1938, 2 апреля.

SUMMARY

Gunay Mammadova

GARA GARAYEV'S CREATIVITY AS THE SAMPLE OF MODERNITY DEVELOPED ON THE BASIS OF NATIONALITY

The article deals with Garayev's modern creativity style which was established on national traditions. What makes Gara Garayev's creativity actual and up-to-date is his way of working by keeping features of national as well as Azerbaijani folk music keeping up with his time and in a unique way. The prominent composer reflected his philosophical views in his works and problems of the time such as nationality and modernity were explained through his views.

Gara Garayev does not copy the melodies of folk music samples in his works, yet based on the intonations of these melodies, he decorates the melodic line of his works with national elements.

Key words: *Garayev, innovator, music, folk music, modernity*

РЕЗЮМЕ

Гюнай Мамедова

ТВОРЧЕСТВО КАРА КАРАЕВА– ВОЗВЫШАЮЩИЙСЯ НА НАЦИОНАЛЬНОМ ФОНЕ ПАМЯТНИК СОВРЕМЕННОСТИ

В статье рассматривается современный творческий стиль Караева, основанный на национальных традициях. К.Караев работал над национальными особенностями, своеобразными особенностями Азербайджанской народной музыки в соответствии с требованиями современности своего времени и нестандартно, поэтому его творчество всегда актуально и современно. Композитор воплотил в своих произведениях свои философские взгляды, в его произведениях проблема национальности и современности была обработана через фильтр его философского мышления.

К. Караев не копировал в своих произведениях мелодии народной музыки. Опираясь на интонации этих мелодий, он украшал мелодическую линию своих произведений национальными элементами.

Ключевые слова: *Караев, новатор, музыка, народная музыка, современность*

*Мəqaləni çapa təqdim etdi: sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə
Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il*

ZƏMİNƏ NƏCƏFOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 78.07

NAZİM QULİYEVİN “NƏQŞİ-CAHAN” SÜİTASI

“Nazim Quliyevin “Nəqşi- cahan” süitəsi” adlı məqalədə Nazim Quliyevin yaradıcılığına qısa şəkildə nəzər yetirilir. Məqalədə onun yaradıcılığında xüsusi yer tutan xalq çalğı alətləri orkestri üçün “Nəqşi-cahan” süitəsi geniş təhlilə cəlb olunmuşdur. Təhlil zamanı süitanın forma quruluşu, metro ritmik xüsusiyyətləri, tempi, lad intonasiya və orkestrləşdirmə üsulları araşdırılmışdır. Təhlil nəticəsində süitanın üç hissəli olması, hissələrin müxtəlif templərdə - Allegro Maestoso, Andante, Largo, Allegro templərində əks olunması, süitada kuplet- variasiya forma quruluşundan istifadə vurğulanmışdır. Orkestrləşdirmədə iki və üç planlı orkestr fakturasından istifadə olunmuşdur.

Süitada müxtəlif xanə ölçülərindən - 2/4, 3/4, 4/4, 6/8 ölçülərdən məqsədyonlu şəkildə istifadə edilən bəstəkar, əsasən, 6/8 ölçüyə üstünlük verir.

Həmçinin süita hissələrində Şur, Segah və Bayatı- Şiraz lad intonasiyalardan istifadə olunması da aşkarlanıb.

Müəllif xalq musiqisinə xas milli ornamentlərdən istifadə etməklə Nəqşi-cahanın füsunkar gözəlliyi, onun təbiəti haqqında musiqi dili vasitəsi ilə təsvir yaratmışdır. Ən ümdə cəhət Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestri tərkibinə zurnanın solo aləti kimi daxil edilməsidir.

Açar sözlər: Azərbaycan, süita, orkestr, xalq çalğı alətləri, janr, lad, intonasiya

Öz əsərləri ilə musiqisevərlərin rəğbətini qazanan bəstəkarlardan biri olan Nazim Quliyev geniş yaradıcılıq fəaliyyətinə, əsasən, XX əsrin 70-ci illərindən başlamışdır.

Nazim Quliyev 1950-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 15 yaşından yaradıcılıqla məşğul olmağa başlayan N.Quliyev hələ 1968-ci ildə “Lirik rəqs”, bir çox instrumental əsərlər və pyeslər müəllifi idi. Bəstəkar 1969-cu ildə tar və Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestri üçün “Nəqşi cahan” adlı konsertini yazır. Sonralar bu əsər xalq artisti Ramiz Quliyevin və Ü.Hacıbəyov adına Azərbaycan Dövlət Simfonik orkestrin ifasında Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının plenumunda səslənmişdi.

N.Quliyev V.Şekspir, M.P.Vaqif, Y.Əmrə, Aşıq Ələsgər, H.Arif, M. Araz, B.Vahabzadə və başqa şairlərin sözlərinə yüzdən artıq mahnı və romanslar yazmışdır. Bəstəkarın 1968-ci ildə Y.Həsənbəylinin sözlərinə yazdığı “And içmə” mahnısı 1971-ci ildə Bakı şəhərində keçirilən “Oxu tar” müsabiqəsində I dərəcəli mükafata layiq görülmüşdür. 80-ci illərdə bəstəkar “Naxçıvan” kantatası, fortepiano üçün prelüdlər, variasiyalar, tar, kamança və balaman üçün altı pyes, fortepiano üçün sonata, 6 portret, Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestri üçün pyeslər, 2000-ci ildən etibarən simli kvartet üçün “Düşüncə”, simfonik orkestr üçün “Təntənəli üvertura”, “Bayram süitəsi” və s. əsərlər yazmışdır.

Nazim Quliyevin tanınmış kamança ifaçısı, mərhum sənətkar Ədalət Vəzirovun xatirəsinə həsr etdiyi kamança və xalq çalğı alətləri orkestri üçün “Ədalətsiz kaman” əsəri musiqisevərlər arasında sevilən əsərlərdən biridir.

1968-ci ildə bəstəkar ilk dəfə xalq çalğı alətləri orkestri üçün “Nəqşi cahan” süitəsini, 1994-cü ildə ikinci “Süita”sını, 1995-ci ildə isə “Naxçıvan eskizləri” süitalarını yazmışdır. Bəstəkar 2008-ci ildə şəhidlərin xatirəsinə “İlham və Fərizə” operasını tamamlamışdır.

N.Quliyev bir sıra elmi metodik əsərlərin müəllifi kimi də fəaliyyət göstərərək bir incəsənət xadimi kimi yetişmişdir.

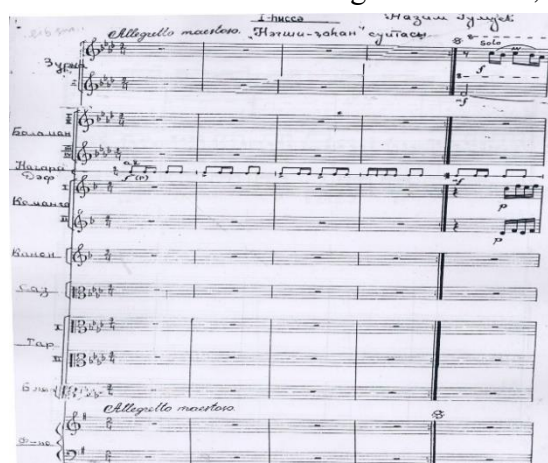
Bəstəkarın yazdığı süitalar içərisində “Nəqşi cahan” süitasının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Çünki bu, bəstəkarın yazdığı ilk süitadır və doğulub boya başa çatmış bölgə ilə bağlıdır. Bu süita ilk dəfə 1968-ci ildə A.Zeynallı adına orta ixtisas musiqi məktəbinin xalq çalğı alətləri orkestri tərəfindən ifa olunmuşdur.

“Nəqşi cahan” süitası üç hissədən ibarətdir. Süitanın I hissəsi Allegretto Maestoso tempində səslənməyə başlayır. Bu hissədə bəstəkar aşıq musiqi elementlərinə geniş yer vermişdir. Bəstəkar xalq musiqisinə xas milli ornamentlərdən istifadə etməklə “Nəqşicahan”ın füsunkar gözəlliyi, onun təbiəti haqqında musiqi dili vasitəsilə təsvir yaratmışdır.

Müəllif burada partituranın tərkibini iki zurna, dörd balaban, tütək, nağara, dəf, kamança, qanun, saz, tar, bas tar və fortepiano alətləri ilə qruplaşdırır. Maestoso xarakterini yaratmaq üçün buraya zurnanın solosu xüsusi ilə daxil edilmişdir.

Süitanın I hissəsi 2/4, 3/4, 4/4 dəyişkən ölçülərlə öz əksini tapır. Bu hissə kuplet-variasiya formasında, a+a₁+b+a₂ quruluşda əks olunur.

A bölümündə şur lad- intonasiyalarından istifadə edilir. Bu bölüm dəf və nağaraların 8-lik, iki



16-lıq, iki 8-lik və ya dörd 16-lıq, iki 8-lik ritmik şəkilləri ilə əks olunaraq başlayır. Dörd xanədən sonra dəf və nağara öz yerini zurnanın solosuna verir. Burada II zurna I zurnanı leqatolu yarım notlar ilə I rəqəmə qədər müşayiət edir və orqan punktu şəklində maye pərdəsini saxlayır. Zurnanın solosu *f*, orqan punktuna əsaslanan II zurna *mf* nüansında, kamançaların partiyası isə *p* nüansında öz əksini tapır. Kamançalar verilən əsas melodiyanı səsaltı polifonik fiqurasiyalarla müşayiət edirlər.

A₁ bölümü I rəqəmdən başlayır. Tarlar, kamançalar və qanun aləti a bölümünü variant şəkildə təkrar edirlər. Burada biz 3/4, 2/4 ölçülərə və onlara əsaslanan ritmik şəkillərə, xanə daxilində mordentli 8-lik, iki 16-lıq, iki dəfə dörd 16-lıq həcmində müşayiətedici səslər formasına da rast gəlirik.

3/4 ölçüdə verilən 16-lıq notlar dördlü qruplaşmada aksentli ştrixlərlə əks olunur.



Lakin biz 1-ci rəqəmdə balabanların müşayiət xarakterli partiyasını davam etdirməsini aydın şəkildə görürük. 2-ci rəqəm qədər davam edən bu səslənmələr *p* nüansında b bölümü ilə qarşılaşır.

B bölümü segah lad- intonasiyalarına əsaslanır. Burada keçən melodiya dolce nüansında balaban və sazın partiyasında mordentli 8-lik və 16-lıq notlarla əks olunur. Bu bölümün cavab cümləsi tütəyin solosunda verilmişdir.

Bundan sonra yenidən b bölümünün variant şəkli və daha sonra isə a bölümünün variantı səslənir. Bunun ardınca *p* nüansında I-II tarlarda 16-lıq notların alt mizrablarla ifasını, qanun və sazın melodiyasının unison şəkildə keçməsinə 4/4 ölçüdə müşahidə edirik.

Hissənin sonu *ff* nüansında a bölümünün ritmik şəklinə uyğun tamamlanır.

II hissə Andante tempində olub, 6/8 ölçüdə verilmişdir. Burada bəstəkar sakit orkestr fonunda xalq musiqimizə xas olan xarakterik cizgiləri müxtəlif not qruplaşmalarında əks etdirmişdir. Müxtəlif alətlərin unison şəkildə ifa etdiyi melodiylara nəzər saldıqda onların milli musiqi koloritinə uyğun olan xüsusiyyətlərini çox aydın görürük.

Hissə dəyişkən ölçülərlə müşahidə olunur. Bu dəyişkən ölçülər əsasən 5-ci rəqəmə iki xanə qalmış baş verir. Burada $\frac{1}{4}$ və $\frac{6}{8}$ ölçü qeydə alınır. Bu hissə üçün $a+ b+ a_1+b_1$ kuplet- variasiya forması xarakterikdir. Burada kamançanın solosu *ad-libitumda* verilir. Bu hissə üçün şur lad intonasiyaları xarakterikdir. Burada da biz *f* nüansında və *mf* nüansında verilən səslənmələri görürük. A bölümü *ad-libitumda* verilir. Sonradan isə *a tempo* da cavab cümlə öz əksini tapır və burada kamançaların imitasiyasına rast gəlinir. B bölümü balaban, tar, saz və bas tarların ifasında verilir. Bu zaman biz fortepianonun nöqtəli 8-lik, 16-lıq, nöqtəli çərək və çərək notlardan ibarət müşayiətinə də rast gəlirik. B bölümü variasiya şəklində inkişaf edərək 5-ci rəqəmdə yenidən a_1 bölümü ilə qarşılaşır. Burada melodiylarda ifa olunan nöqtəli 8-lik, 16-lıq və 8-lik notların 6/8 ölçüdə istifadəsi rəqsvari oynaq xarakteri özündə əks etdirir. Həmçinin 16-lıq notların ardıcıl, qammavari ifası, 8-lik notların həm aksentli, həm də stakkattolu şəkildə əks olunması rəqsin xüsusi çalarlarını biruzə verir. 4-cü rəqəmin 5-ci xanəsində *f* nüansında kulminasiya baş verir. Bunun əksinə olaraq, 5-ci rəqəmə 2 xanə qalmış, a_1 bölümünə keçiddə kamançaların ifasında ritenuto və *p* nüansı əks olunur. Bu isə dramaturji zirvə nöqtəsindən sonra yaranan sakitliyin gələcək sürətlənməyə təkan verməsidir. Bundan sonra b_1 bölümünün ifası başlayır.

Süitanın III hissəsi Largo tempində başlayaraq 6/8 ölçüdə verilmişdir. Əsərin sonuna qədər bu ölçü dəyişməz qalır. Bu hissə çox oxunaqlı bir tərzdə səslənməyə başlayır. Melodiya özündə çox fəlsəfi, estetik xüsusiyyəti əks etdirir. Bu xüsusiyyət daxili hiss və həyəcanı ifadə edən zərb alətlərinin ritmik zərbələrinin ifadəsində nəzər- diqqəti çox aydın cəlb edir. Buraya tez tempin daxil olması insanların qaynar həyatının təcəssümü kimi əks olunur. Bu qaynar həyat bir növ təbiətlə də bağlı olur. İnsanların həyat eşqi, həyat həvəsi, vətənin füsunkar gözəlliyi ilə bağlıdır.

Ümumiyyətlə, bəstəkar bu hissədə şur və rast lad- intonasiyalarından istifadə etmişdir. Hissənin ümumi quruluşuna $a+ b+a_1+b_1+ a_2+b_2$, kuplet variasiya forması kimi baxmaq olar. Bu hissənin a bölümü I və II balabanların solosunda cantabile ifasında verilmişdir. III balabanlar nöqtəli yarım notlar üzərində I-II balabanların solosunu müşayiət edirlər. Burada dəf çərək, 8-lik və üç 8-lik notlarla ifadə olunur. Lakin nağaralar isə 6-cı xanədən etibarən dəfin partiyasına qoşulur. Biz həmçinin dəf və nağaraların nöqtəli 8-lik 16-lıq, 8-lik notlarla fadə olunmasını da görürük. 1-ci rəqəmdən etibarən a bölümü yenidən təkrar olunaraq bu dəfə I kamançaların ifasında səslənir. Bu səslənmələr *dolce* və *p* nüansında istifadə olunur. 1-ci rəqəmin 9-cu xanəsində I-II tarların ifasında Accelerando tempində, sempredə aksentli nisbi zəif və zəif zərbədə alt mizrab ştrixi ilə çərək notların qeyd olunmasını aydın müşahidə edirik. Burada marcato ştrixi də özünəməxsusluğu ilə seçilir. 1-ci rəqəmin 15-ci xanəsindən etibarən melodiyanın təkrarı zamanı II kamança, qanun və sazın buraya daxil olmasını görürük. Bu daxilolma *mf*, poco a poco, crescendo nüansında, accelerando tempində baş verir. Saz və qanun stakkato, kamançalar isə pizz ifası ilə diqqəti cəlb edir. I-II tarların ifasında ritmik şəkillərin variant dəyişmələri əks olunur. Bu variant dəyişmələr çərək və 8-lik notlarla ifadələnir. Lakin bas tarlar burada sinkopalı 8-lik notları ifa edirlər. Bu ifa olunma üst mizrablarla verilir. 2-ci rəqəmə iki xanə qalmış I kamançaların partiyası da buraya əlavə olunur. 2-ci rəqəmdən etibarən Allegretto tempində *f* nüansında b bölümü səslənməyə başlayır.

1-ci zərbənin bütün alətlərdə *f* nüansında qeyd olunması 2-ci rəqəmin 5-ci xanəsinə qədər dəfin solosu ilə müşahidə olunur. Bundan sonra saz, qanun, tarlar nisbi zəif zərbədə 8-lik notlarla melodiyanı espressivoda əks etdirirlər. Bu zaman III-IV balabanlar nöqtəli yarım notlarla fon səslənmələri, I-II balabanlarla kamançalar isə fortepiano ilə birlikdə müşayiət xarakterli melodik xətti unison şəkildə davam edirlər. Bas tarlar, saz və qanunun ifasında melodiya sonluğunun 8-lik, leqatolu nöqtəli çərək və 8-lik notlarla əks olunmasını görürük. Forteplano partiyasında isə güclü və zəif zərbələrin 8-lik notlarla ifadə olunmasının şahidi luruq. Burada verilən melodiyanın *p* nüansında təkrarı kamançaların ifasında davam etdirilir. I tarlar və fortepiano isə 8-lik notların güclü və zəif zərbələri ilə, həmçinin melodik hərəkəti ilə melodiyanı müşayiət etməsinin şahidi oluruq. 3-cü rəqəmin 3-cü xanəsindən etibarən I-II balabanlar da müşayiətli melodik xəttə daxil olur. Həmin melodik xətt yenidən 4-cü rəqəmin 5-ci xanəsinə qədər davam edir. 4-cü rəqəmdən başlayaraq bütün alətlər aksentli çərək notları ifa edirlər. Burada balabanlar 4-cü rəqəmin 3-cü xanəsindən leqatolu nöqtəli yarım və çərək notlarla ifadə olunur. 4-cü rəqəmin 5-ci xanəsindən etibarən tütək solo aləti kimi daxil olaraq a bölümünü ifadə edir. Buradakı *f* nüansı ilə təbiətin və onun müxtəlif mənzərələrinin tütəyin solusunda əks olunması öz aydın ifadəsini tapır. Tütəyin solosu saz ilə birlikdə daxil olur. Bu zaman III-IV balabanlar orqan punktu şəklində verilən melodiyanı müşayiət edirlər. Buradakı melodik xətt *mf* və *f* nüanslarında əks olunur. Biz yenə I və II voltalarda tarların üst alt mizrablarla melodiyanı müşayiət etməsini görürük. Bu hissədə *f* nüansının istifadə olunması təbiətdə baş verən dəyişikliklərin və onun həyati hadisələrlə bağlı olan prosesini rəngarəng formada təsvir edir. B bölümünün variant şəkli yenidən üzə çıxır. Bu zaman melodik xətdən bütün alətlər istifadə edir. Bu melodik xəttin ifası zamanı yalnız balabanlar eyni motivə aid olan melodiyanın sonluğunu leqatolu nöqtəli yarım notlarla əks etdirir. 7-ci rəqəmdən etibarən isə bəstəkar buraya yenidən zurnanı əlavə edir. Burada zurna a bölümünün variantını ifa etməyə başlayır. Balabanların ifasında aksentli çərək notlar ifadə olunur və yenidən dəfin solosu b bölümünün variantlı təkrarı ilə əks olunur. Hissənin sonu b bölümünün variantına əsaslanmışdır. Bu əsaslanmalar bütün alətlərin ifasında *p*, poco a poco, crescendodan sona qədər davam edir. Burada yalnız III-IV balabanlar leqatolu yarım otlar üzərində melodiyanı müşayiət edirlər. Son akkordlar balabanların, kamança və tarların diviziyasında əks olunaraq *ff* nüansında verilir. Əsərin sonu bütün alətlərdə forşlaqlı çərək notlarla *fff* nüansında başa çatır.

Bu süitədə bəstəkar “Nəqşi- cahan”ın qaynar həyatını, onun təbiətinin gözəlliyini xüsusi orkestr boyaları ilə təsvir etmişdir. Bu boyalar xüsusən nəfəslı alətlərin solosu ilə daha qabarıq şəkildə ifadə olunmuşdur.

Sonda belə bir qənaətə gəlmək olur ki, Nazim Quliyev yaradıcılığında süita janrı Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestri üçün yazılaraq özünəməxsusluğu ilə seçilmiş və bəstəkarın yaradıcılığında böyük rol oynamışdır. Bəstəkar “Nəqşicahan” süitasını 3 hissəli formada təqdim edir. Hissə bölümləri kuplet-variatsiya formasında qurulmuş süitədə, əsasən, ur, segah və rast lad-intonasiyalarından istifadəyə üstünlük verilir. Burada ki və üç planlı orkestr fakturasından istifadə olunur. Ən ümdə cəhət Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestri tərkibinə zurnanın solo aləti kimi daxil edilməsidir. Süitanın hissələri Allegretto Maestoso, Andante, Larqo və Allegretto templərinə əsaslanır. Bəstəkar bölümlərdə 3/4, 4/4, 6/8 dəyişkən ölçülərdən istifadə edir. Lakin, əsasən, 6/8 ölçünü əsas götürür.

İncəsənətin digər sahələrinə böyük töhfələr və gözəl sənətkarlar bəxş etmiş Azərbaycan xalqının professional bəstəkarları öz yaradıcılıq fəaliyyətlərində demək olar ki, dahi Ü.Hacıbəyovun yaradıcılıq prinsiplərinə həmişə sadıq qalmışlar. Bu baxımdan əgər Ü.Hacıbəyov 1908-ci ildə Şərqi ilk operası “Leyli və Məcnun”u yazmış idisə, məhz bu cür prinsiplərə sadıq qalan Azərbaycan



bəstəkarları da, yeni janrlı əsərlərin yaranması, onların inkişafı baxımından da böyük iş görmüşlər. Süita janrına müraciət etmə bir növ qeyd etdiyimiz məfhuma bariz nümunədir. Bu baxımdan Azərbaycan bəstəkarlarının yaratdığı süitalar milli süitalarımız kimi çox dəyərlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıbəyov Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Əsərləri II cild. B.:1965, 411s.
2. Quliyev N. Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixindən. Bakı: Elm, 1999, 142s.
3. Rəhmətov Ə. Azərbaycan xalq çalğı alətləri. Bakı: İşıq, 1975
4. Quliyev O. Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestri. Bakı: İşıq, 1980

SUMMARY

Zamina Najafova

“NAGSHI-JAHAN” SUITE BY NAZIM GULIYEV

The article entitled “Nazim Guliyev’s “Negshi-jahan” suite” briefly examines the creative activity of the composer. It gives a detailed analysis of the suite “Nagshi-jahan” for orchestra of folk instruments, which has a special place in his creativity. During the research, the structure of the suite, metro-rhythmic features, tempo, lad intonation and orchestration techniques have been studied. It is stated that the suite consists of three parts. The parts are reflected at different tempos-Allegro Maestoso, Andante, Largo, Allegro, and the suite uses a couplet-variation structure. The orchestration uses a two-and -three level orchestral texture. The composer, who purposefully uses different cell sizes in the suite-2/4, 3/4, 4/4, 6/8, mainly prefers 6/8. The use of Shur, Segah, and Bayati-Shiraz intonations in the suite parts has also been revealed. Using national ornaments typical of folk music, the author has created a description of the charming beauty of Nagshi-Jahan and its nature the the language of music. The most important aspects is the inclusion of the zurna (oboes) as a solo instrument in the orchestra of Azerbaijani folk instruments.

Key words: *Azerbaijan, suite, orchestra, folk instruments, genre, lad, intonation*

РЕЗЮМЕ

Замина Наджафова

СЮИТА НАЗИМА ГУЛИЕВА “НАГШИ-ДЖАХАН”

В статье “сюита Назима Гулиева” Нагши - Джахан” кратко рассматривается творчество Назима Гулиева. В статье к широкому анализу привлечена сюита “Нагши - Джахан” для оркестра народных инструментов, занимающая особое место в его творчестве. В ходе анализа были исследованы формообразование сюиты, метроритмические особенности, темп, интонация Лада и приемы оркестровки. В результате анализа подчеркивается трехчастность сюиты, отражение партий в разных темпах - Аллегро Маэстозо, Анданте, Ларго, Аллегро, использование в сюите куплетно-вариационной формообразующей структуры. В оркестровке использовалась двух-и трехплановая оркестровая фактура. Композитор, целенаправленно использующий в сюите различные размеры хны - 2/4, 3/4, 4/4, 6/8, в основном предпочитает размер 6/8. Также в частях сюиты использованы интонации Шур, Сегах и Баят - Ширазский лад. Используя национальные орнаменты, присущие народной музыке, автор с помощью музыкального языка создал описание увлекательной красоты Нагши - Джахана, его природы. Наиболее важным является включение зурны в состав оркестра азербайджанских народных инструментов в качестве сольного инструмента.

Ключевые слова: *Азербайджан, сюита, оркестр, народные инструменты, жанр, лад, интонация*

Məqaləni çapa təqdim etdi: sənətsünəşliq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə
Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

SEVDA CƏFƏROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 781

**ŞAGİRD LƏRİN BƏDİİ YARADICILIQ QABİLİYYƏTLƏRİNİN İNKİŞAF
ETDİRİLMƏSİNDƏ MUSİQİ DƏRSLƏRİNİN VƏ XALQ
MAHNILARININ İMKANLARI**

Orta ümumtəhsil məktəblərində bədii yaradıcılıq dərnlərində, xüsusilə musiqi dərnlərində xalq musiqimizin rolu geniş olmalıdır. Məktəblilər üçün yazılmış mahnıların mövzusu məhduddur. Vətənpərvərlik, sülh, mərdlik, yoldaşlıq, dostluq, əməksevərlik, ilin fəsilləri və digər mühüm mövzulara aid xalq mahnılarımız vardır. Zəngin xalq mahnılarımızın sadalanan bütün bu nümunələrinin tədrisində təşəkkül tapması nəticəsində, bədii yaradıcılıq qabiliyyətinin də üzə çıxarılması mümkündür.

Açar sözlər: musiqi, xalq mahnıları, sayacı mahnılar, dərnlük

Uşaqların bədii yaradıcılığının yaxşılaşdırılması, onların bədii qabiliyyətlərinin inkişafı üçün lazımı şərait yaratmaq lazımdır. Uşaqların bədii yaradıcılığa cəlb olunması onlarda şeir demək, mahnı oxumaq, instrumental ifadə fərqlənmək, rəqs etmək onlara hələ kiçik yaşlarından incəsənətin, musiqinin sirlərini öyrədir. Bu işin ilkin bünövrəsi planlı şəkildə lap kiçik yaşlarından uşaqlara aşılansın və orta məktəbin yuxarı sinfində tamamlansın.

Uşaqların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində musiqi dərnlərinin imkanları daha genişdir. Bu dərnsdə uşaqların qavrama qabiliyyətləri, vokal səriştələri tempinə, ritminə, dinamik xarakterinə görə müxtəlif olan mahnılar üzərində işləmə bacarıqları və digər keyfiyyətləri sürətlə inkişaf edir.

Əgər musiqi dərnləri normal tədris olunmursa, qeyd olunan keyfiyyətləri aşılamaq işi çətinləşir, uşaqların bədii yaradıcılıq qabiliyyətləri inkişafdan qalır. Təəssüflər olsun ki, ümumtəhsil məktəblərində musiqinin tədrisinin vəziyyəti qənaətbəxş deyil. Musiqi dərnlərində Azərbaycan xalq çalğı alətlərindən çox nadir hallarda istifadə olunur. Vaxtilə xalq arasında geniş yayılmış musiqi alətlərimiz haqqında məktəblilərimizdə heç bir təsəvvür yoxdur. Acınacaqlı haldır ki, hansı musiqi alətini sevirsən sualına Avropa alətlərinin adını söyləyən şagirdlərə daha çox rast gəlmək olar. Elə başa düşülməsin ki, biz bu alətlərin öyrənilməsinin əleyhinəyik. Burada əsl mətləb ayırıdır. Şagirdlərin başqa millətlərin alətləri haqqında anlayışlarının olması heç də pis deyil. Lakin öz xalqının musiqisini, milli musiqi mədəniyyətinin tarixini bilməyən qeyri-millətlərin musiqi mədəniyyətini, incəsənətini dərk edə bilməz. Ona görə də şagirdlər ilk növbədə öz milli musiqimizlə dərindən tanış olmalı və mənimsəməlidirlər.

Lakin belə bir məsələ ortaya çıxa bilər ki, uşaqlar gözlərini açıb el şənliklərində, toy ziyafətlərində klarnet, skripka və ionika görüblərsə, onlarla tütək, zurna, balaban, ney haqqında söhbət asan olmayacaqdır. Yaxşı olar ki, məclislərimizdə aparıcı musiqi aləti xalq çalğı aləti olsun. Gitaranın, skripkanın, ionikanın səsləndirilməsinin də əleyhinə deyilik.

Bir çox klassiklərimizin vəsf etdiyi kimi, milli musiqimizin ümumtəhsil məktəblərində tədrisi hamını narahat etməlidir. Musiqi dərnsini notu tanımayan, musiqi alətlərində çala bilməyən, vokal səriştəsinə malik olmayan, qeyri-ixtisas müəllimləri tədris edirsə, hansı keyfiyyətdən söz açmağa dəyər? Belə müəllimlər, adətən, proqrama daxil olan mahnı və melodiyaları formal surətdə jurnala köçürür, dərnsi isə özü istədiyi kimi aparır. Ona görə də il ərzində tədris etdiyi mahnıları özü bilmədiyi üçün uşaqlara da öyrədə bilmir. Nəticədə sinif jurnalına “saxta” qiymətlər yazılır. Keçirilməmiş

mövzularla jurnal doldurulur, şagirdlərin vaxtı, dövlətin də sərmayəsi hədəf gedir. Sözsüz ki, belə bir vəziyyətin yaranmasında məktəb rəhbərinin günahı daha çoxdur.

Bunun nəticəsidir ki, respublikanın ümümtəhsil məktələrində musiqi kabinetləri yoxdur. Musiqi dərsinə verilən müasir tələbat gözlənilmir, əyani-texniki vəsaitlərdən lazımınca istifadə olunmur. Belə vəziyyətin ortaya çıxmasına səbəb ixtisaslı kadrların çatışmamasıdır.

Müstəqillik qazandığımız hazırki şəraitdə, hər sahədə olduğu kimi, təlim-tərbiyə sahəsində də yeni-yeni formaların, yolların, üsulların və vasitələrin tətbiqi ilə bağlı ciddi işlərin getdiyi bir zamanda məktəblərimizin ixtisaslı musiqi müəllimləri ilə təmin olunması qayğısına laqeydlik təəssüf doğurur. Bu günkü musiqi dərsinin strukturunda bir sıra dəyişikliklərin aparılmasına ehtiyac duyulur. Bəzi məktəblərimizdə musiqi dərslərini istədikləri vaxta planlaşdırırlar ki, bu da uşaqların bədii təfəkkürünün normal inkişafına mane olur. Belə bir dərs saatlarının salınması ibtidai sinif şagirdlərinin gün ərzində tez yorulmalarına, təlim materiallarının pis mənimsəmələrinə, uşaqlarda təlimə marağın azalmasına gətirib çıxarır. Belə olan halda əvvəlcə dərs cədvəlində musiqi dərsinin yeri haqqında düşünmək lazımdır. Yəni musiqi dərsi hansı fəndən əvvəl və ya sonra tədris olunmalıdır. Məktəblərimizdə musiqi dərsləri idman fənni kimi axırıncı saatlara salınır. Yaxşı olardı ki, musiqi dərsləri gec qavranılan fənlərdən əvvəl salınsın. Onda həmin dərs saatlarında uşaqlarda əhval-ruhiyyə yüksək olar. Məktəblərdə ibtidai siniflərdən başlayaraq yuxarı siniflərədək olan musiqi fənninin dərs saatlarının artırılması indiki dövrün tələblərinə uyğun olardı.

Ümümtəhsil məktəblərində musiqi dərslərinin tədris proqramlarında uşaqların bədii yaradıcılığının inkişafında xalq mahnılarımızın, xalq musiqimizin böyük təsiri var.

Bildiyimiz kimi, indiki şəraitdə məktəblərdə ədəbi dərnəklər, dram dərnəkləri, vokal dərnəkləri, musiqi dərnəkləri üçün gözəl şərait yaradılmaqdadır. Bütün bu dərnəklərin təşkili proqramında xalq musiqimizə arxalanmalı, onun zəngin xəzinəsindən istifadə edilməlidir.

Belə bir vaxtda şagirdlərin musiqi alətlərinə olan maraq və meyillərini araşdırmaq və doğrudan da bu alətlərin ancaq xalq musiqimizin ifasına mənsub olduğunu uşaqlara izah etmək lazımdır. Hazırki, vaxtda bədii özfəaliyyət dərnəklərinin işi və metodikası müasir dövrün tələblərinə cavab verən proqramla fəaliyyət göstərməkdədir.

Ümumiyyətlə, xalq mahnılarının tədrisinə gəlincə aşağı sinif şagirdlərindən başlayaraq yuxarı sinif şagirdlərinin dərs proqramlarındakı uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun olaraq, mahnılar seçilməlidir. Bildiyimiz kimi bədii yaradıcılıq deyəndə uşağın və ya hər hansı fərdin bədii yaradıcılıq qabiliyyəti nəzərdə tutulur. Eləcə də bədii yaradıcılığın inkişaf etdirilməsində xalq musiqimizin həznliliyini, emosionallığını, ürəyəyatımlığını, ritminin rəngarəng olmasını dərinlən mənimsədir. Deməli, bədii yaradıcılıq xalq musiqimizin duyulması, qavranılması və düzgün qiymətləndirilməsi bacarığı kimi başa düşülməlidir.

Qeyd olunmalıdır ki, bədii yaradıcılıq fəaliyyəti prosesində qazanılan qabiliyyətlər, uşaqlarda müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlər yaradır. Bu cür qabiliyyətlər uşaqlarda müxtəlif yaşlarda inkişaf edə bilər. Uşaqların bəzilərində qabiliyyət çox erkən yaşlarda inkişaf edir. Belə ki, kiçik yaşlarından xalq mahnı və musiqimizin kiçik formalarını ifa etmək bacarığına malik olurlar.

Belə talantlar inkişaf dərəcəsinə görə də müxtəlif olur. Belə qabiliyyətlərin bir neçə fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrası üçün şərt olan özünəməxsus birliyinə istedad deyilir. Ümumiyyətlə, yaradıcı qabiliyyətin üzə çıxarılması sahəsində araşdırmalardan aydın olur ki, bədii yaradıcılıq məktəbi hər bir ixtisasçı üçün örnək hesab edilməlidir.

Xalq mahnılarını öyrədərkən Azərbaycan xalq musiqisinin qədimliyindən, arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış tarixi maddi-mədəniyyət nümunələrindən də söhbət açmağı çox vacib sayırıq. Xalq musiqimizin sevimli, həm də zəngin sahələrindən olan mahnı janrı uşaqlar tərəfindən də sevilərək ifa edilir. Məlumdur ki, Azərbaycan mahnı janrı çoxjanrlı olduğu kimi (zəhmət, qəhrəmanlıq, məişət mahnıları, lirik məzhəkəli mahnılar), mətn və məzmun etibarilə də çoxcəhətlidir. Burada əkinçilik və ya maldarlıqla bağlı mahnıların kiçik nümunələri aşağı sinif uşaqları üçün asan yolla qavranılan mahnılardandır.

Bildiyimiz kimi müasir mahnı janrı xalq mahnılarının ən gözəl ənənələrinin əsasında inkişaf

edib bugünkü yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Uşaqlara mahnılar haqqında məlumat verildikdə onlara başa salmaq lazımdır ki, Azərbaycan xalq musiqisi əsas etibarilə birsəslidir. Demək olar ki, bütün mahnılar bir nəfər tərəfindən birsəsliliyə ifa olunur. Azərbaycan xalq mahnılarında trel, mordent kimi melizmlərinin bütün növlərinə təsadüf olunur.

Yaş xüsusiyyətlərinə görə belə melizmlərlə ifa olunan mahnılar yuxarı sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulur. Uşaqlara mahnıların daşdığı böyük ideyaları, dərin fikirlər və həyəcanlı hisslər, insanı həyata bağlayan lirik duyğular haqqında ətraflı məlumat verilməlidir. Mahnıların ritmi haqqında məlumat verilməlidir. Orada həyatın müəyyən real lövhələri özünü göstərir. Xalq mahnılarını yaradanların adları əsasən naməlumdur. Mahnıların yaranması uşaqlar üçün maraqlıdır. Şagirdlərə izah olunmalıdır ki, xalq mahnılarını yaradanların adları naməlumdur, lakin hər bir mahnının melodiyasının, sözlərinin müəllifi, ilk ifaçısı var. Bir nəfərin sənətkarlıqla yaratdığı mahnılar sevilib kütlələr arasında geniş yayılaraq xalqın malına çevrilmişdir. Həmin mahnılar nəsil-dən-nəslə keçərək nota yazılmadan “səsdən qavrama” ilə öyrənilir.

Xalq mahnıları janr, məzmun, mövzu etibarilə çox rəngarəngdir. Məsələn: əmək mahnıları, ənənəvi mahnılar, tarixi mahnılar, lirik mahnılar, uşaq mahnıları və s. Məsələn: tədrisə beşik mahnılarının salınması məqsədəuyğun hesab edilir. Bu mahnıları analar və ya nənələr körpələr üçün oxuyurlar. Əgər şagird öz ifasında ananın və ya nənənin ifadəsini üzündə, mimikasında yaradaraq mahnını düzgün ifa edərsə, demək, şagirddə yaradıcı ideyalar yaranır. Bir sözlə, əsl bədii yaradıcılıq qabiliyyəti üzə çıxır. Xalq mahnılarının bütün növlərini uşaqlarla işləyərkən onlarda bədii yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirmək olar. Məsələn: Beşik mahnılarından Nənni, Lay-lay kimi mahnı nümunələri oxuna bilər, əmək mahnılarında da uşaqların yaş səviyyələrinə uyğun mahnılar çoxdur. Bizə məlumdur ki, hələ qədim dövrlərdən insanlar öz əməklərini yüngülləşdirmək üçün əmək mahnılarını oxuyurdular. Belə mahnılardan bəziləri ritm nidalarından, bəziləri qısa avazlardan, bəziləri isə geniş tərzli musiqi cümlələrindən ibarətdir. Uşaqlar əmək mahnılarını bir-birindən seçməyi bacarmalıdırlar. Məsələn: Maldarlıqla yaranan sayaçı sözləri və əkinçiliklə bağlı holavarlar oxunur. Belə mahnılardan “Çoban avazı” mahnısı buna gözəl nümunədir. Qadın əməyi ilə bağlı sayaçı mahnısı var. Belə mahnılardan biri “Tutu nənəm” mahnısıdır. Qeyd edək ki, hər iki mahnı uşaqlarda daha şirin, daha gözəl alınır. Burada uşaqlar çobanı xarakterizə edərək, geyimində, hərəkətlərində bədii qabiliyyətlərindən istifadə edirlər. Qızların “Tutu nənəm” mahnısını ifa edərkən əl hərəkətləri ilə guya sağım zamanı-göstərməsi çox maraqlıdır. Sağım vaxtı kimi ifa etdiyi mahnıda sanki öz inəyini oxşayan sağıcını xatırladır.

Oğlanlarda cütcü əməyi ilə əlaqədar mahnılar çox gözəl öz əksini tapır. Belə nümunələrdən “Şum nəğməsi”, “Xırman mahnısı”, “Çıxdı günəş”, “Çək şumla yeri”, “Zəhmətin işığı”, “Biçin-çiyəm” kimi mahnıların da çox gözəl bədii yaradıcılıq nümunələrini üzə çıxarmaq imkanları vardır.

Uşaqlarda maraq doğuran mahnılardan biri də ənənəvi mahnılardır. Qədim ənənələrdən biri “Günəşi çağır” mərasimidir. Burada qışın tez getməsini, baharın gəlməsini arzulayan insanların istəkləri öz təcəssümünü tapır.

Novruz bayramında az qala folklorumuzun bütün nümunələrindən istifadə olunur. Bu bayramda mahnılardan, məzhəkəli oyunlardan, açıq tamaşalardan geniş istifadə olunur. Novruzda eyni zamanda rəqslərdən, qədim musiqi alətlərindən də istifadə olunur. Yaxşı olardı ki, Novruz bayramının yaranma tarixi ilə əlaqədar uşaqlara məlumat verilsin. Milli adət-ənənələrimiz haqqında uşaqlara verilən məlumat milli müstəqil dövlətçiliyimiz milli ruhda inkişafına böyük dayaqdır.

Vətənpərvərlik, sülh, mərdlik, yoldaşlıq, dostluq, əməksevərlik, ilin fəsilləri və digər mühüm mövzulara aid xalq mahnılarımız vardır. Zəngin xalq mahnılarımızın sadalanan bütün bu nümunələri tədrisdə təşəkkül tapması bədii yaradıcılıq qabiliyyətinin üzə çıxmasında böyük rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Fərahim Sadıqov. Bədii yaradıcılıq dərnəkləri. "Təbib" nəşriyyatı, 1996
2. Fərahim Sadıqov. Uşaqların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşması işinin elmi-pedaqoji əsasları. Bakı: N.Tusi adına ADPU-nun mətbəəsi, 1994
3. Oqtay Rəcəbov. Musiqi proqramı. Bakı: 1993
4. Quliyev S. Musiqi və onun tədrisi metodikası
5. Quliyev D. Musiqi. Bakı: 1979

SUMMARY

Sevda Jafarova

OPPORTUNITIES OF MUSIC LESSONS AND FOLK MUSIC IN DEVELOPING STUDENTS' ARTISTIC CREATIVE SKILLS

The role of our folk music in the artistic circles of secondary schools, especially in music lessons should be broad. The theme of songs composed for schoolchildren is limited. We have folk songs dedicated to patriotism, peace, courage, friendship, diligence, seasons of the year, and other important topics. Teaching all these samples of our rich folk songs reveals artistic creative abilities of children as well.

Key words: music, folk songs, animal songs, text-book

РЕЗЮМЕ

Севда Джафарова

ВОЗМОЖНОСТИ МУЗЫКАЛЬНЫХ ЗАНЯТИЙ И НАРОДНЫХ ПЕСЕН В РАЗВИТИИ ХУДОЖЕСТВЕННО- ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ.

Роль нашей народной музыки в кружках художественного творчества в средних общеобразовательных школах, особенно на уроках музыки, должна быть широкой. Тематика песен, написанных для школьников, ограничена. У нас есть народные песни, посвященные патриотизму, миру, доблести, дружбе, трудолюбию, временам года и другим важным темам. Благодаря тому, что все перечисленные образцы наших богатых народных песен нашли свое отражение в обучении, можно выявить и художественные творческие способности.

Ключевые слова: музыка, народные песни, счетные песни, учебник

Мəqaləni çapa təqdim etdi: sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

SEVİNC CƏFƏROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 781

AZƏRBAYCANDA XOR YARADICILIĞI

Məqalədə xalq musiqisinin Azərbaycan bəstəkarlarının xor yaradıcılığına təsiri problemi nəzərdən keçirilmişdir. Bu çərçivədə xor janrında əsərlərin meydana çıxması düşünilir.

Açar sözlər: milli, musiqi, xor, vokal

Ən qədim zamanlardan indiki dövrümüzdə qədər musiqi sənəti və onun ayrı-ayrı nümunələri insanlara mənəvi qida, zövq vermiş, necə deyərlər, həyatın bütün sahələrində onların yol yoldaşı olmuşdur. Musiqi insanlara çox yaxın olan incəsənət növüdür. Bütün sənət növləri arasında musuqi demək olar ki, ən qüdrətli, emosional, tərbiyəvi təsir qüvvəsinə malikdir. İfaçılığın ən mürəkkəb və çoxcəhətli sahələrindən biri xorla işləmə, daha doğrusu, xormeyster fəaliyyəti hesab edilir. Xor kollektivinin rəhbəri konsert proqramının təşkilində təkcə onun bədii cəhətini deyil, həm də janr müxtəlifliyini nəzərə almalıdır. Əsəri öyrətməzdən əvvəl, xormeyster, onun tərkibi və xarakteri haqqında söhbət edir, bəstəkar və müəllif haqqında qısa məlumat verir. Əsəri hissələrə bölərək öyrənmək lazımdır. Əsəri anlamaq və sevmək, əlbətdə ki, yaxşı ifa üçün əsas şərtədir. Ancaq əsərin bədii ideyasının çatdırılması üçün vacib olan vokal-texniki vərdişləri əvəz edə bilməzlər. Ona görə də xor daim çalışmalıdır ki, vokal-texniki vərdişləri inkişaf etdirdirsin. Vokal-xor texnikasının əsası düzgün nəfəsdür. Azərbaycan Respublikasında mədəniyyətin və incəsənətin yüksək inkişaf tempi bir neçə amilə əsaslanır. Bunların ən mühümləri siyasi, iqtisadi, sosial və idarəetmə amilləridir. Azərbaycan Respublikasında çoxəsrli mədəniyyət ənənələrinə və müasir dünya musiqisinə yüksək ictimai maraq bütün sahələrin müasirləşməsi və demokratikləşməsi, siyasi idarəetmənin demokratik və qanuni əsasları, bazar iqtisadiyyatının və sahibkarlığın inkişafı, mədəniyyət və incəsənət sahəsində çalışan vətəndaşların sosial təminatına dövlət dəstəyi, istedadlı gənc musuqiçilərin fəaliyyətinə yaradılan hüquqi, beynəlxalq mədəniyyət və incəsənət proseslərinə davamlı inteqrasiya müasir musiqi təhsilinin müasir beynəlxalq standartlara uyğunlaşması, mədəni əlaqələrin inkişafı bütün bu reallıqlar musuqi incəsənətinin inkişaf prioritetlərini təşkil edir. Musiqi incəsənətinin ən mühüm nailiyyəti bütün şərqdə və Azərbaycanda ilk professional operanın yazılması idi. Üzeyir Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” operası Azərbaycanda klassik professional musiqi incəsənətinin təməlini qoydu. Bu operadan Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan musiqi folkloru, professional muğam janrı, milli ladlar ilə Avropa opera janrının sintezinə nail olmuşdur. Əsərin premyerası 12 yanvar 1908-ci ildə baş tutdu. Premyera Bakıda, bütün Qafqazda böyük incəsənət hadisəsi kimi qarşılandı. “Leyli və Məcnun” operasına müasir dövrümüzə də tamaşaçı marağı çox yüksək səviyyədədir.

Üzeyir Hacıbəyli xorun repertuarını yaratmaq məsələsini vacib sayır və ciddi bir vəzifə olaraq irəli sürürdü. Xorun repertuarının qurulması üçün ən dəyərli mənbə kimi Üzeyir Hacıbəyli ilk növbədə xalq mahnılarına önəm verirdi. O yazırdı: “El mahnılarımız bizim musiqi sərvətimiz və musiqi mənbəyimizdir. Fəqət biz bu sərvət və mənbədən layiqincə istifadə edə bilməmişik.” Öz məqalələrində Üzeyir Hacıbəyli, həmçinin xor üçün xalq mahnılarının hormonizə etmə üsulunu, eyni zamanda, improvizasiya xüsusiyyətlərinin saxlanılmasının vacibliyini şərh etmiş, xorun repertuarı haqqında geniş məlumat vermişdir. Xor partiyasının yazılışında çoxsəsliliyin düzgün qurulması xüsusi diqqət tələb edən məsələlərdəndir. Bu böyük və mürəkkəb məsələnin həllində Üzeyir Hacıbəyli öz mövqeyini tutaraq, fikirlərinin düzgünlüyünü isbat edirdi. Onun dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, bir sıra tarixi səbəblər nəticəsində son illərə qədər Azərbaycan musiqisində çoxsəslilik

olmamışdır. İndi biz musiqimizə çoxsəslilik daxil edirik. Çoxsəslilik mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün kontrapunktun tətbiq edilməsi Azərbaycan musiqisində harmoniyadan daha böyük rol oynayır, çünki kontrapunkt ifaçının majora, yaxud minora məcbur edir. Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığında xor musiqisi üçün səciyyəvi olan bütün janr və formalara rast gəlirik. Onları bu cür xarakterizə etmək olar: musiqili səhnə əsərlərinin tərkibindəki xorlar: xor üçün işləmələr, instrumental müşayiətli xor əsərləri-marşlar və himnlər: kantatalar. Bütün bunlar özünəməxsus janr, quruluş və ifaçılıq xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Üzeyir Hacıbəylinin operalarında xorlar müxtəlif səpkili olub, əsərin dramaturgiyasının hərəkətverici qüvvəsi əhəmiyyətini daşıyır və bədii məzmunun açılmasında mühüm rol oynayır. Üzeyir Hacıbəyli hər bir xalq mahnısının xor üçün işləməsində musiqi dilinin melodik, ritmik və digər xüsusiyyətlərinə diqqətlə yanaşaraq, onların harmonizasiyasına özünəməxsus cəhətlər tətbiq etmişdir. Bununla da Azərbaycan musiqisinin bütün incəliklərini üzə çıxarmış və bütün zənginliyi ilə təcəssüm etdirməyə nail olmuşdur. Üzeyir Hacıbəylinin xor üçün bir sıra əsərlərinin qurulmasında, xüsusilə himnlərində kontata janrına yaxınlıq özünü göstərir. Bu baxımdan “Zəfər himni”-nin kompozisiya quruluşunda kontata əlamətlərini izləmək olar. Onun xor üçün əsərlərinin fakturası homofon- harmonik və polifonik quruluşludur. Bəstəkar öz əsərlərində hər bir xor partiyasının tembr ifadəliyini, vokal səslərin təbiətini qabarıq göstərməyə nail olmuşdur.

Bu gün Azərbaycan musiqisi tarixinə nəzər salsaq, həqiqətən nə qədər zəngin və çoxşaxəli, qiymətli musiqi əsərlərinə sahib olduğumuzun şahidi oluruq. Bu əsərlər tarixlə, zamanla qazanılmış əməyin, dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəydidən başlayaraq bugünkü günümüzdə fəaliyyətdə olan bəstəkarların müntəzəm olaraq çalışmalarının sayəsində əldə olunmuşdur. XX əsrin əvvəlindən dahi Üzeyir bəyin səyləri nəticəsində Azərbaycan musiqi həyatı köklü surətdə dəyişir. Qüdrətli sənətkarın adı bəstəkarlıq, maarifçilik, pedaqoqika ilə yanaşı, milli musiqişünaslığının təşəkkülü və inkişafı ilə də sıx bağlıdır. Üzeyir Hacıbəylinin apardığı tədqiqatlar və yazdığı məqalələr müasir musiqişünaslığı əsasını qoyub. Sonrakı illərdə onun yaradıcılığının zəminində milli bəstəkarlıq məktəbinin çiçəklənməsi, professional kadrlarının formalaşması musiqi elminin sürətlə inkişafına gətirib çıxarır. Azərbaycan musiqisi zənginləşərək artıq irəliyə doğru istiqamətlənir, yaradıcılıq axtarışları genişlənir və dünya mədəniyyətləri sırasında önəmli yerlərdən birini tutur. Bir-biri ilə çox qarşılıqlı əlaqədə olan və bir birindən əsaslı olaraq musiqi tərbiyəsi, təhsili və inkişafı prosesləri xor kollektivində musiqinin tədrisi prosesinin effektivinə təsir göstərir. Bu əlaqələr pozulduqda isə, ciddi çətinliklər yaranır və bu çətinliklər ifaçıların inkişafına əlverişsiz təsir göstərir. Xor kollektivinin musiqi ifaçılıq təşəkkülü prosesi üç aspektdən ibarətdir: tədris, tərbiyyə və inkişaf. Bu baxımdan xor rəhbərinin şəxsiyyəti ilk öncə öyrədən və inkişaf etdirən tərbiyyəçi kimi çıxış edir. Xor kollektivində rəhbərin həyata keçirdiyi musiqi tədrisi onun iştirakçılarının musiqi inkişafı və tərbiyyəsinin aparıcı amilidir. Bu prosesin effektivliyi və keyfiyyətliyi tərbiyyə, təhsil və inkişaf funksiyalarının qarşılıqlı əlaqəsi və vəhdətindən ibarətdir. Bir-biri ilə fəal əlaqədə olmaqla, tədris, inkişaf və tərbiyyəyə musiqi qabiliyyətinin, istedadın, musiqi mədəniyyətinin təşəkkülünə təsir edir. Musiqi inkişafı və musiqi tərbiyəsi isə musiqi tədrisinin imkanlarını genişləndirir. Xorda oxuma prosesində belə qarşılıqlı əlaqə diqqət, müşahidəçilik, intizamlılıq, mütəşəkkillik kimi keyfiyyətlər formalaşdırır. Hər bir xor kollektivi zəngin daxili mədəniyyətə, ifaçılıq üslubuna, öz intonasiyasına, musiqi ifadə etmək tərzinə malik olmalıdır. Pedaqoq-xormeyster xor kollektivini formalaşdırmalı, onlara özünü şəxsiyyət musiqiçilik kollektivi, şəxsiyyətlər birliyi kimi tapmağa və dərk etməyə kömək etməlidir. Belə ki, incəsənəti şəxsiyyətlər yaradır. Azərbaycan musiqisi çoxəsrlik tarixə malikdir. Xalqımızın tarix boyu sevdiyi mahnılar, rəqslər, onun həyatı, əməyi və məqsədi ilə bağlı olmuşdur. İstər xalq musiqisi, istərsə də bəstəkarlar tərəfindən yaradılmış musiqi əsərləri Azərbaycan xalqının mənəvi sərvətinin qiymətli tərkib hissəsidir. Azərbaycan musiqisi öz milli zəmini üzərində yüksəlmiş, qabaqcıl dünya mədəniyyətinin ən gözəl ənənələrindən bu və ya digər dərəcədə bəhrələnmiş, daha da inkişaf edərək müasir şəklini almışdır. O, öz incəliyi ilə eyni zamanda dünyanın mütərəqqi musiqi mədəniyyəti xəzinəsini də zənginləşdirmişdir. Azərbaycan bəstəkarlarının orijinal xor əsərlərində xalq musiqisinin səciyyəvi melodik, mə-

qam-intonasiya, metroritmik xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Bəstəkarlar xalq musiqisindən istifadə edərək melodik və harmonik ahəngdarlığa, eləcə də forma quruluşunun mütənasibliyinə nail olmuşlar.

Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında xalq mahnılarının xor üçün işləmələri mühüm yer tutur. Bu sahənin əsasını qoyan Üzeyir Hacıbəylinin ənənələri ondan sonra gələn bəstəkarların yaradıcılığında da öz əksini tapmış və davam etdirilmişdir. Bəstəkarlar musiqi ənənələrinə, ifaçılıq təcrübəsinə, bilavasitə formaquruculuğu və musiqi dilinin qanun-qaydalarına əsaslanaraq, onları Azərbaycan musiqisinin özəllikləri ilə qovuşdurmuş, milli musiqinin qanunauyğunluqlarını xor yazısına tətbiq etməyə nail olmuşlar. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda xor ifaçılığı mədəniyyətinin yaranması musiqi təhsilinin və bəstəkar yaradıcılığının inkişafı ilə paralel olaraq getmişdir. Son illərdə Azərbaycanda musiqi sənətinin bir çox janrları inkişaf edir, yeni operalar, baletlər, simfoniya, xor və solo vokal əsərləri meydana gəlir, orkestr musiqisi üzrə, ən müxtəlif heyətlər üçün çoxlu rəngarəng əsərlər yaradılır. Beləliklə, Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında xor musiqisi diqqətəlayiq sahələrdən biri olub, üslub xüsusiyyətlərinə görə milli musiqi mənələri xalq mahnı və rəqsləri, aşığı və muğam sənətinin köklərilə bağlıdır. Hər bir bəstəkarın yaradıcılığında milli musiqi ənənələrinə müraciət özünəməxsus gizgilər kəsb edərək, orijinal əsərlərin yaranmasına yol açır. Bəstəkarların xor əsərlərində xalq mahnı melodiyalarından istifadə olunması yolları müxtəlif olub, digər janrlar daxilində xalq mahnısından istifadə yollarından fərqlənir. Buna görə də bəstəkarların xalq musiqisinə münasibəti və ondan istifadə prinsipi həmişə maraqlı doğurur. Azərbaycan bəstəkarının hansı mövzuya müraciətindən, nə cür yaradıcılıq məsələsi həll etməyindən asılı olmayaraq, milli köklərdən ayrılırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Üzeyir Hacıbəyovun haqqında söz. Musiqi dünyası jurnalı. № 3-4, 2000, 3-3-5
2. Həsənova C.İ. Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığında milli musiqinin nəzəri əsasları. Bakı: 2009, 320
3. Azərbaycan musiqi həyatına bir nəzər. Bakı: 1965
4. Abbasova E.A. Üzeyir Hacıbəyov həyat yaradıcılığı. Bakı: Elm, 1985

SUMMARY

Sevinj Jafarova

CHOIR CREATIVITY IN AZERBAIJAN

The problem of the influence of folk music on the choral creativity of Azerbaijani composers of the folk music in the meqalade was investigated. A chorus of choral art forms.

Key words: national, music, chorus, vokal

РЕЗЮМЕ

Севиндж Джафарова

АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ХОРОВОЕ ТВОРЧЕСТВО

В статье рассматривается проблема взаимовлияния народной музыки на хоровое творчество азербайджанских композиторов. В этом контексте рассматривается возникновение произведений в жанре хора.

Ключевые слова: национальные, музыка, хор, вокаль

Məqaləni çapa təqdim etdi: sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnara Məhərrəmov

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

VALIDƏ HÜSEYNOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
validahuseynova.gmal.27.com

UOT: 581,121

TOFIQ QULİYEVİN YARADICILIĞINDA VƏTƏN SEVGİSİNİN TƏRƏNNÜMÜ

Tofiq Quliyev vətəninə, xalqını sevən böyük bir sənətkardır. Onun əsərlərində vətən sevgisi, xalq sevgisi mühüm yer tutur.

Əsərlərindən “Azərbaycan”, “Dəniz haqqında mahnı”, “Doğma diyar”, “Yurdumuz”, “Naxçıvan”, “Ordenli Bakı”, “Bakılıyam mən” və başqaları xalq tərəfindən hər zaman sevilir və seviləcəkdir.

Açar sözlər: musiqi, incəsənət, tarix, muğam, janr, melodiya, improvizasiya

Azərbaycan xalqının mənəvi inkişafını, mədəni sərvətinin ayrılmaz hissəsini təşkil edən Tofiq Quliyevin mahnılarını həm peşəkar, həm də həvəskar müğənnilər böyük şövqlə ifa edirlər. Onlar həm yaşlılara, həm də cavanlara sevinc bəxş edir, bizi mənən zənginləşdirir, yumşaqqəlblə, qayğıkeş olmağa səsləyirlər. Elə bir insan çətin tapılır ki, onun qəlbində Tofiq Quliyevin şən, lirik mahnıları özünə yer tutmamış olsun.

Onun mahnılarından çoxu həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bəstəkarın “Bakı haqqında mahnı”, “Azərbaycan”, “Vətən haqqında mahnı”ları Bakının, Azərbaycanın musiqi embleminə çevrilmişdir. Bakını Xəzərsiz, aydın günəşsiz və küləksiz təsəvvür etmək çətin olduğu kimi, Tofiq Quliyevin mahnıları olmadan da təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Paytax ictimaiyyətinin ona “Fəxri bakılı” adı verməsi də təsadüf deyil.

İllər, onillər keçir, yeni mahnılar, yeni ifaçılar, yeni dinləyicilər nəslə meydana gəlir, lakin Tofiq Quliyevin mahnıları zamanın itaətindən çıxaraq, bu gün də öz məlahətini, tərəvətini itirmir.

Azərbaycan dahi bəstəkarı Qara Qarayev yazırdı: “Azərbaycan mahnısının yaranmasında Tofiq Quliyevin rolu böyükdür. O, Azərbaycan bəstəkarlarının mahnı yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan ifadə vasitələrini genişləndirərək və zənginləşdirərək bu janr sahəsində yeni intonasiya quruluşu yaratmışdır. Tofiq Quliyevin mahnıları nəinki Azərbaycanda, onun hüdudlarından kənar da çox populyardır və çox sevilir.

Tofiq Quliyevin yaradıcılığı mahnı janrı sahəsində çalışan Azərbaycan bəstəkarlarının gənc nəslinə məxsus nümayəndələrinin istinad etdikləri ənənəyə çevrilmişdir”.

Azərbaycanda obraz-intonasiya quruluşu baxımından keyfiyyətə yeni kütləvi mahnının yaranmasındakı tarixi xidmətlər məhz Tofiq Quliyevə məxsusdur. Onun melodiyları zənginliyi və emosionalığı ilə seçilir. Bu, bəstəkarın yaradıcılıq üslubunun əsas xüsusiyyətlərindən olaraq mahnılarına fərdilik, bənərsizlik və səmimiyyət gətirir. T.Quliyevin melodiylarının çoxu təbiətinə görə milli musiqi seçməsinə çevrilmiş və bu gün xalqımızın musiqi həyatını onlarsız təsəvvür etmək mümkün deyil.

Bəstəkarların mahnılarında milli musiqimizin, muğam, mahnı və rəqslərimizin səciyyəvi xüsusiyyətləri özünü aydın büruzə verərək, eyni zamanda, müasir kütləvi mahnının, estrada və caz musiqisinin xüsusiyyətlərini də özündə əks etdirir.

Musiqi komediyalar, kantatalar, instrumental əsərlər yazmış bəstəkarın yaradıcılığının leytmotiv mahnılar olmuşdur. Məhz bu sahədə Tofiq Quliyev dəst-xətti və fərdi üslub xüsusiyyətləri aydın müşahidə olunur.

Doğma yurdun mənəzəsinə, təbiətinə, xeyirxah, fədakar insanların əməyinə, məhəbbətinə həsr olunmuş bu mahnılar bəstəkarı populyarlaşdırmış, onun yaradıcılığının ən yüksək zirvəsi olmuşdur. Nəğməkar bəstəkar həqiqətən də “ürək mahnıları” yaradaraq bütün ömrü boyu bu janra sadıq qalmış və 200-dən artıq mahnıya “həyat vəsiqəsi” vermişdir.

Tofiq Quliyevin mahnılarını geniş nəfəsi melodiya, xalq musiqi dilinə yaxınlıq və s. cəhətlər fərqləndirir. Bəstəkarın mahnılarından musiqi ilə sözün vəhdəti tam dolğunluğu ilə öz həllini tapır. Onun mahnılarının melodiyaları həmişə intonasiya cəhətdən son dərəcə yeni və təbiidir, onlarda ahəngdarlıq və improvizasiyalılıq məharətlə uyğunlaşır. Bu melodiylara incəlik, romantik uçuş, poetikliklə yanaşı, ehtiraslı drammatizm də xasdır.

Mahnıların musiqi dili harmoniya zənginliyi, ifadəliyi, səmimiliyi, ekspressivliyi ilə səciyyəyəldir. Onlarda nikbin, gümrah obrazlar, həyatımızın müxtəlif sahələri, müasirlərimizin fikir və duyğuları, onların mənəvi aləmi təəcəssüm olunur. Onun mahnıları səsləndikdə bu musiqinin kim tərəfindən bəsləndiyini dərhal təyin etmək mümkündür. Tofiq Quliyevin dəst-xətti hər musiqi cümləsindən duyulur.

Məlumdur ki, Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığı milli təcəkkür normaları ilə Avropa təcəkkürü xüsusiyyətlərini sintezinin, qovuşmasının müxtəlif nümunələri ilə zəngindir. Ayrı-ayrı sənətkarların fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, onlardan hər birinin yaradıcılıq üslubunda bu proses müxtəlif səpkidə inkişaf edərək, şəxsi ifadə tərzini müəyyənləşdirməyə təsir göstərəcək ifadə vasitələrinin seçilməsi ilə müşayiət olunur.

Tofiq Quliyev novator axtarırları nəticəsində bu iki alimin qarşılıqlı əlaqəsi probleminin həllində öz üslubunu tapa bilmişdir. Bəstəkarın melodiylarında əsas amil olan və metodikada adekvat əksini tapan ahəngdarlıq, lirizm, lakonik quruluş forması məhz mahnılarından xüsusilə özünü aydın büruzə verir. Onun mahnılarının konstruksiya kamilliyi intonasiya inkişafının dramaturji məntiqi ilə vəhdət təşkil edir. Tofiq Quliyevin yaradıcılığında əsas amil olan mahnıvarilik onun musiqi dilinin bütün komponentlərində-harmoniyada, metro-ritmdə, forma düzümü və strukturda özünün adekvat əksini tapmışdır. Tamlığı və təbiiliyi ilə seçilən Tofiq Quliyev üslubunda əsas rol müasir kütləvi mahnılara məxsusdur.

Tofiq Quliyev lirik bəstəkardır. Lirikası onun bütün yaradıcılığında əsas yer tutur və ana xəttini təşkil edir. Təsədüfi deyil ki, bəstəkarın janr və mövzu rəngarəngliyi ilə seçilən mahnıları lirik əhvalruhiyyə birləşdirir.

Sənətkarın lirikası heyranedicici dərəcədə incə və şairanədir.

Onun Nizami, Xaqani və Nəsiminin sözlərinə bəstələdiyi “Könlüm”, “Sevgilimə” (söz Nizaminindir) “Bəxtəvər oldum”, (Xaqani) “Gərəkmez” (Nəsimi) romansları şəffaf lirikası, yüksək emosionallığı və poetik mətnin vəhdəti ilə səciyyəylənərək Azərbaycan vokal musiqisinin ən gözəl nümunələri ilə bir cərgədə durur.

Mahnı mövzularının rəngarəngliyi, çoxşaxəliyi bəstəkarın müxtəlif Azərbaycan və rus şairlərinin yaradıcılığına müraciət etməsini şərtləndirir.

O, bir çox mahnılarını Səməd Vurğun, Nəbi Xəzri, Mizail Svetlov, Konstantin Simonov, V. Lebedev-Kumaçin sözlərinə bəstələnmişdir. Onun vokal lirikasında Zeynal Cabbarzadənin poeziyası özünəməxsus yer tutur. Bəstəkar Rəsul Rza, Süleyman Rüstəm, Teymur Elçin, Tələt Əyyubov, V. Jarov və U. Vinnikovun aydın lirikaları da cəlb etmişdir.

Tofiq Quliyevin mahnı yaradıcılığında caz musiqisi üslubunun təsir izlərini də müşahidə etmək olar. Bu da onun təbiətində, caz musiqisinə olan marağından və ola bilsin ki, bəstəkarın A. Sfasmanın orkestrində pianoçu kimi çalışmasında irəli gəlir. Bəstəkarın mahnı yaradıcılığında assimilyasiya olunan müxtəlif üslub xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, onun musiqisinə xas şüurlu nəzarət və ən başlıcası dərin xəlqilik, həmişə bəstəkarı eksperimental ifaçılıqdan qoruyurdu. Nəticədə Tofiq Quliyev tərəvətli, daxilən qanunauyğun və mükəmməl, sırf özünəməxsus üslubunu yarada bilmişdir.

“Doğma şəhərində” “Bakılı” cəmiyyətinin yaradılması xəbəri məni hədsiz dərəcədə sevindirdi. Bu sevinc hissi mənim yalnız köklü bakılı olmağımdan irəli gəlir. Bu nəsim işin təşkilatçılarını

hələ tanımasam da, tam qətiyyətlə sizi əmin edirəm ki, ömürümün sonuna kimi mən bu cəmiyyətin üzvü olacağımıza söz verirəm!”

Bu sözlər 1993-cü ilin 25 yanvarında “Bakılı” Beynəlxalq mədəni cəmiyyətinin açılışı mərasimində çıxış edən XX əsrin görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Tofiq Ələkbər oğlu Quliyevə məxsusdur.

Hər zaman olduğu kimi, sözünə sadıq Tofiq Quliyev “Bakılı” cəmiyyətinin fəxri üzvü olmaqla yanaşı onun bütün fəaliyyətində ömürünün sonuna kimi bilavasitə iştirak edirdi. “Humay” Milli Akademiyasının üzvü olan bəstəkar, musiqi sahəsində elan edilmiş qaliblərə mükafatı şəxsən özü təqdim edirdi.

Cəmiyyətimiz də sevimli bəstəkarı heç zaman unutmurdu, Tofiq Quliyevin bütün ad günləri Cəmiyyət tərəfindən Bakının müxtəlif konsert salonlarında təntənə ilə qeyd olunurdu. Bu tədbirlərin kinolentləri “Milli televiziya”nın “qızıl fondu” daxil edilmişdir.

1993-cü illin mart ayında Müslüm Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının Cəmiyyətimizin keçirdiyi tədbirdə Tofiq Quliyevə “İlin bakılısı” fəxri adı və diplom təqdim edilmişdir.

Belə unudulmaz gecələrdən biri də 1996-cı ildə “İnturist” mehmanxanasının zalında keçirilmişdi.

Dahi bəstəkara həsr edilmiş belə tədbirlər Tofiq Quliyevin mərasiminə dəvət olunan əzizlərinin, dostlarının respublikanın adlı-sanlı musiqiçilərinin, eləcə də Tofiq sənətinə yüksək qiymət verən sadə peşə adamlarının yaddaşından heç vaxt silinməyəcək”.

ƏDƏBİYYAT

1. Quliyev T. “Ürək mahnıları” kitabına Q.Qarayevin yazdığı ön söz, Moskva: 1978
2. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 19 iyun 1971-ci il
3. Tofiq Quliyevin sözləri olduğu kimi verilir. Verilişin videoyazısı H.və N.Mirməmmədlilərdə saxlanılır
8. “Bakı” qəzeti, 15 may 1989-cu il

SUMMARY

Valida Huseynova

GLORIFICATION OF LOVE FOR MOTHERLAND IN TOFIG GULIYEV'S CREATIVITY

Tofiq Guliyev was a great composer who loved his homeland and people. Love of motherland, love of Azerbaijani people occupied an important place in his artistic creativity. Among his works “Azerbaijan” “A Song about a Sea”, “Native Land”, “My native land” “Nakhchivan”, “Baki with order”, “I am from Baki” and others have always been loved and will always be loved by the people.

Key words: music, art, history, mugham, genre, melody, improvisation

РЕЗЮМЕ

Валида Гусейнова

ВОСПЕВАНИЕ ЛЮБВИ К РОДИНЕ В ТВОРЧЕСТВЕ ТОФИГА ГУЛИЕВА

Тофиг Гулиев великий композитор, любивший свой народ. В его произведениях любовь к родине, к народу занимает важное место.

К его таким сочинениям, как Азербайджан, Песня о море, Родной край, Наша страна, Нахчыван, Орденоносный Баку, Я – бакинец и другие во все времена народ относился и будет относиться с большой любовью.

Ключевые слова: музыка, искусство, история, мугам, жанр, мелодия, импровизация

Мəqaləni çapa təqdim etdi: sənətsüinaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

GÜNAY İSMAYILOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 781

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MUSİQİ QABİLİYYƏTLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Məqalədə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların şəxsiyyət kimi inkişafında estetik tərbiyənin çox mühüm komponenti kimi musiqi təhsilinin imkanları araşdırılır. Göstərilir ki, bu yaşda uşaqların təhsilinin və tərbiyəsinin proqram tələblərinin öyrənilməsi vacib şərtidir. Musiqi qabiliyyətlərinin inkişafı, musiqi mədəniyyətinin əsaslarının formalaşması məhz bu dövrdə qoyulmalı, gələcək üçün, perspektivin müəyyənlişməsi naminə məktəbəqədər təhsilin məzmunu belə bir baxımdan öyrənilməlidir. Uşaq bağçalarında və məktəbə hazırlıq qruplarında musiqi təhsili günün tələbi ilə uzlaşmalıdır.

Açar sözlər: məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqlar, musiqi təhsili, musiqi tərbiyəsi, musiqi qabiliyyətləri, musiqi fəaliyyətinin məzmunu

Müxtəlif sənət növləri insana təsir etmək üçün xüsusi vasitələrə malikdir. Musiqi uşağa ən erkən mərhələlərdə təsir etmək qabiliyyətinə malikdir. Sübut edilmişdir ki, musiqi hələ ana bətnində olarkən insanın sonrakı inkişafı üçün son dərəcə vacib amildir. Macar pedaqoq-bəstəkarı Z.Kodolinin belə bir məşhur ifadəsi vardır: uşaqların musiqi təhsilinə doğumundan 9 ay əvvəl başlamaq lazımdır. Gələcək ananın dinlədiyi musiqi uşağın ruhuna təsir göstərir.

Musiqi estetik tərbiyənin ən zəngin və təsirli vasitələrindən biridir, böyük emosional təsir gücünə malikdir, insan hissələrini tərbiyə edir və zövqləri formalaşdırır. Müasir elmi araşdırmalar göstərir ki, insanda musiqi qabiliyyətlərinin inkişafı, musiqi mədəniyyətinin əsaslarının formalaşmasına əsaslı təsir göstərir. Bu növ qabiliyyətlərin inkişafı isə təlim-tərbiyə vasitəsi ilə mümkün ola bilər. Ona görə də musiqi təhsili məktəbəqədər yaşdan başlamalıdır. Uşaqılıqda tam, yüksək səviyyədə musiqi təəssüratlarının olmaması sonradan müəyyən çətinliklər doğurur. Musiqi nitqə bənzər bir intonasiya xüsusiyyətinə malikdir. Uşaq müxtəlif dövrləri və üslubları təmsil edən musiqi əsərlərini qavramaq təcrübəsinə sahib olmalı, intonasiyalarına öyrəşməli və nəticə də yaxşı əhval-ruhiyyəninin yaranmasına çalışmalıdır.

Musiqi inkişafı ümumi inkişafa əvəzolunmaz təsir göstərir. Bu zaman insanda emosional sfera formalaşır, düşüncə inkişaf edir, sənətdə və həyatda gözəlliyə həssaslıq inkişaf etdirilmiş olur. Yalnız uşağın duyğularını, maraqlarını və zövqlərini inkişaf etdirərək, onu musiqi mədəniyyəti ilə tanış edər, bu istiqamətdə işin təməlini qoya bilərsiniz. Məktəbəqədər yaş musiqi mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün son dərəcə vacib sahədir. Musiqi fəaliyyətində bir musiqi-estetik şüur yaranarsa, bu, insanın sonrakı inkişafı, ümumi mənəvi formalaşması üçün iz qoymadan keçməz.

Uşaqların musiqi təhsili ilə məşğul olmaq, onların ümumi inkişafını xidmət edən vasitələrə həmişə önəm vermək lazımdır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar real həyatda insan hissələrini qavramaqda az təcrübəyə malikdirlər. Duyğuların bütün rənglərini və kölgələrini çatdıran musiqi bu cür qüsurların aradan qaldırılmasına kömək edər. Əxlaqi cəhətdən əlavə, musiqi təhsili uşaqlarda estetik duyğuların formalaşması baxımından da böyük əhəmiyyət daşıyır: mədəni musiqi irsinə qoşularaq uşaq gözəllik normalarını öyrənir, nəsillərin dəyərli mədəni təcrübələrini mənimsəyir. Musiqi uşağı zehni cəhətdən də inkişaf etdirir. Musiqi haqqında müxtəlif məlumatların verilməsi ilə yanaşı, məktəbəqədər müəssisələrdə bu barədə söhbət də emosional-məcəzi məzmunun bir səciyyəsinə özündə cəmləşdirir Buna görə də uşaqların söz ehtiyatını musiqidə səslənən hissələri xarakterizə edən məcəzi sözlər və ifadələrlə zənginləşdirmək xüsusi

əhəmiyyətə malikdir. Bir melodiya, necə deyirlər, səs meydanaşasını təsvir etmək qabiliyyəti həm də zehni əməliyyatları (müqayisə, təhlil, düzəliş, yadda saxlama və s.) əhatə edir. Bu da uşağın yalnız musiqi üzrə inkişafına deyil, həm də onun ümumi inkişafına təsir göstərir.

Musiqi qabiliyyətlərinin inkişafı uşaqların musiqi tərbiyəsinin əsas vəzifələrindən biridir. Pedaqogika üçün vacib olan problem musiqi qabiliyyətlərinin təbiəti məsələsidir. Musiqinin insanın fitri xüsusiyyətlərini təmsil etməsi və ya ətraf mühitin təsiri, yaxud təhsilin və təlimin nəticəsində inkişaf etməsi tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif səpkidə və müxtəlif mövqelərdən şərh olunmuşdur. Rus alimi, görkəmli psixoloq O, göstərir ki, B.M.Teplov öz əsərlərində musiqi qabiliyyətlərinin inkişafı problemini dərinlən təhlil etmişdir. O, göstərir ki, uşaq doğuşdan əvvəl bəzi xüsusiyyətləri, insan meyllərini tanıyır. Onun fikrincə, bacarıqların özü həmişə inkişafın nəticəsidir. Öz mahiyyətində bacarıq dinamik bir anlayışdır. Bu yalnız hərəkətdədir, yalnız inkişafdadır (3,73). B.M.Teplov yazır ki, qabiliyyət fitri meyllərdən asılıdır, lakin təhsil və təlim prosesində inkişaf edir. Bütün musiqi qabiliyyətləri uşağın musiqi fəaliyyətində yararlı və inkişaf edir. Qabiliyyətlər fəaliyyətdə özünü göstərir.

Qeyd edək ki, məşhur psixoloqun bu fikri pedaqogika və psixologiyada, ümumiyyətlə, qəbul edildi. Həqiqətən də, musiqi qabiliyyətlərinin inkişafı üçün uşaqların müəyyən biliklərə ehtiyacı var. Yaxşı bir duyğunun inkişafı (musiqinin emosional "rənglənməsini" fərqləndirmək-ümumiyyətlə, bütün işin təbiəti) musiqinin məzmununun hisslər, əhval-ruhiyyələrlə ifadəsi, onların dəyişməsidir. Həmçinin musiqi ekspressivliyi (əsas və ya kiçik bir yol, fərqli tembr, dinamika və s.) müəyyən bir əhval-ruhiyyə yaradır, yumşaq və ya nəhəng, məzəli və ya təntənəlidir ki, bu zaman musiqi forması (bir hissədəki hissələrin sayı) musiqinin emosional rəngində dəyişiklik, fərdi hissələrdə isə intonasiya xarakterinin dəyişməsinə gətirib çıxarır.

Təhsil prosesində ona nail olmaq lazımdır ki, musiqi-əşitmə prosesinin formalaşması üçün musiqi səslərinin fərqli yüksəkliklərə sahib olması, bir melodiyanın yuxarı, aşağı və ya eyni yüksəklikdə təkrarlanan səslərdən ibarət olması vacibliyi əldə edilmiş olsun. Ritm duyğusunun inkişafı musiqi səslərinin fərqli uzunluqlar - uzun və qısa, hərəkət və dəyişmələrin ölçülü və ya daha aktiv ola biləcəyini, ritm musiqinin təbiətinə, fərqli janrların daha çox tanınmasına imkan yaradan bilik tələb edir. Məktəbəqədər müəssisələrdə musiqi əsərlərinin motivasiyalı qiymətləndirilməsinin formalaşması, əşitmə təcrübəsinin toplanması ilə yanaşı, musiqi, onun növləri, bəstəkarlar, musiqi alətləri, musiqi ifadə vasitələri, musiqi janrları, formaları, bəzi musiqi terminlərinin izahı (qeyd, temp, söz, hissə və s.) haqqında müəyyən biliklər verilməlidir.

Musiqi təhsil fəaliyyəti digər növlərdən təcrid olunmuş vəziyyətdə olmur. Musiqi haqqında biliklər, məlumatlar uşaqlara özləri tərəfindən deyil, musiqini qavramaq, ifa etmək, yaratmaq yollarını öyrətməkdən ibarətdir. Tərbiyəçi- müəllimlər bu cəhətə xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Onlar tədris materialını musiqi məşğələləri zamanı mənimsətməyə nail olmalıdırlar. Uşaqların fəaliyyətini idarə edə bilmək bacarığına yiyələnmək də musiqi müəlliminin pedaqoji ustalığının başlıca keyfiyyətidir (2,169). Musiqi fəaliyyətinin hər bir növü müəyyən bilik tələb edir. Performansın, yaradıcılığın inkişafı üçün ifa üsulları, ifadə vasitələri haqqında xüsusi biliklər tələb olunur. Mahnı oxumağı öyrənərək uşaqlar müğənnilik bacarıqlarını (səs istehsalı, nəfəs alma, diksiya və s.) mənimsəmək üçün lazımı biliklərə yiyələnilər. Musiqili ritmik fəaliyyətdə məktəbəqədər uşaqlar müxtəlif hərəkətlər və onların fəaliyyət metodlarını mənimsəyirlər ki, bu da xüsusi bilik tələb edir. Musiqi və hərəkətlərin təbiətinin birləşməsi, oyun görüntüsünün ifadəli olması və musiqinin təbiətindən asılılığı, musiqi ekspressivliyi (temp, dinamika, vurğu, qeydiyyət) və s. məsələlər haqqında uşaqların məlumatlı olması vacibdir.

Məktəbəqədər müəssisələrdə uşaqlar rəqs addımlarının adlarını öyrənir, rəqslərin adlarını, dəyirmi rəqsləri ifa etməyə çalışırlar. Musiqi alətlərində çalmağı öyrənən uşaqlar müxtəlif alətlərin çalınma vaxtı, metodu və texnikası haqqında da müəyyən biliklər əldə edirlər. Uşaqlar həm də müəyyən musiqi üzrə müəyyən fəaliyyət növlərinə meyllidirlər. Hər bir uşağın ən çox maraqlı göstərdiyi, qabiliyyətlərinin tam olaraq reallaşdırıldığı musiqi fəaliyyətinə meylləndirilməsinə çalışmaq lazımdır ki, bu da musiqi ilə ünsiyyət qurma istəyini hiss etmək və inkişaf etdirmək vacibliyini diqqətə çəkir. Bu o demək deyil ki, musiqi fəaliyyətinin digər növləri onlar tərəfindən mənimsənilməməlidir. Əksinə, psixologiyanın şəxsiyyətin inkişafına təsir göstərən aparıcı fəaliyyət növlərinə münasibətini

nəzərə almamaq olmaz. Bu aparıcı fəaliyyət növləri hər bir uşağın xüsusiyyətlərini nəzərə almaq və müvafiq olaraq musiqi təhsili prosesini məhz onun qabiliyyətlərinin, meyllərinin və maraqlarının inkişafına yönəltmək lazımdır. Əks təqdirdə, tədris prosesi "məşqçiliyə" qayıdır.

Beləliklə, göstməliyik ki, təlim fərqli bir yanaşma olmadan həyata keçirilərsə, inkişafdan söhbət gedə bilməz. Məktəbəqədər yaş uşağın gözəllik dünyası ilə ən optimal tanışlıq vaxtıdır. Musiqi və mənəvi tərbiyənin məqsədi müasir cəmiyyətin inkişafının sosial tələbləri ilə əsaslandırılır və uşağın musiqi üzrə mənəvi maraqlarının maksimum təmin edilməsinə yönəldilmişdir. Bütün zəruri şərtlərə, köklü dəyişikliklərə məruz qalan müasir iqtisadi, sosial və siyasi amillər əsasında cəmiyyətimizin həyatının əsaslı şəkildə yenidən qurulması, uşaqların fərdi bədii mədəniyyətlərinin inkişaf etdirməsinin vacib elementi kimi musiqi tərbiyəsinin artan rolunu müəyyənləşdirir. Bu mənada uşaq bağçasında, dünyagörüşünün, idealların, zövqlərin, ehtiyac- ların qurulmasına aparıcı təhsilin təməlinin qoyulması da günün tələbinə çevrilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov A. Estetika aləmində. Bakı: 1987
2. Məmmədova İ. Musiqi pedaqogikası. Bakı: ABU, 2009
3. Теплов Б. М. Психология музыкальных способностей. Москва: 1947, (2-е изд. 1961)

SUMMARY

Gunay Ismaylova

DEVELOPING OF MUSICAL SKILLS IN PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

The article examines the opportunities of music education as a very important component of aesthetic education in the development of children as a personality in preschool institutions. It is noted that the study of the program requirements of education and upbringing of children at this age is a prerequisite. Development of musical skills, the formation of the foundations of musical culture should be laid in this period. The content of preschool education should be studied from this point of view in order to determine future perspectives. Musical education in kindergartens and preparatory groups for school should meet the requirements of the day.

Key words: children in preschool institutions, music education, music training, musical abilities, content of musical activities

РЕЗЮМЕ

Гюнай Исмаилова

РАЗВИТИЕ МУЗЫКАЛЬНЫХ НАВЫКОВ В ДОШКОЛЬНИКЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ УЧРЕЖДЕНИЯ

В статье исследуются возможности музыкального образования как важнейшего компонента эстетического воспитания в развитии ребенка как личности в дошкольных учреждениях. Отмечается, что изучение требований программы обучения и воспитания детей в этом возрасте является обязательным условием. В этот период должно быть заложено развитие музыкального мастерства, формирование основ музыкальной культуры. С этой точки зрения следует изучать содержание дошкольного образования, чтобы определить перспективы на будущее. Музыкальное образование в детских садах и подготовительных группах к школе должно соответствовать требованиям дня.

Ключевые слова: дети в дошкольных учреждениях, музыкальное образование, музыкальная подготовка, музыкальные способности, содержание музыкальной деятельности

Мəqaləni çapa təqdim etdi: sənətsüinaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə
Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

AYNURƏ QULIYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
aynurequliyeva286@gmail.com

UOT: 792

ÜZEYİR HACIBƏYLİNİN MƏQALƏLƏRİNDƏ MİLLİ MUSIQİ VƏ TEATR MÖVZUSU

Məqalə bir musiqişünas kimi Üzeyir Hacıbəylinin Azərbaycan musiqisinin problemlərinə həsr edilmiş məqalələri haqqındadır. Qeyd olunur ki, Üzeyir Hacıbəyli ayrı-ayrı məqalələrində Azərbaycan musiqisinin çox ciddi məsələlərinə toxunaraq həmin məsələlərin həllinə çalışmışdır. Görkəmli musiqiçi doğma xalqının tərəqqisi naminə musiqi ilə teatrın vəhdətini xüsusilə dəyərləndirmiş, sosial-mədəni həyatda bu sahələrin inkişafını gərəkli saymış, eyni zamanda cəmiyyət üzvlərinin teatra münasibətində köklü dəyişikliklərin reallaşması istiqamətində sistemli iş aparmışdır. Üzeyir Hacıbəyli bizdə teatrın vəziyyətini bütün ciddiyyəti ilə nəzər nöqtəsinə çəkmiş, bu məsələ ilə bağlı ilk növbədə təfəkkürlərdə yeniləşmənin aparılmasını lazım bilmişdir. “Səhnənin tərbiyəvi əhəmiyyəti haqqında” məqaləsində Ü.Hacıbəyli yalnız Azərbaycanda opera sənətinin yaradıcısı kimi deyil, həm də Azərbaycan musiqisinin fədakar təəssübkeşi olaraq görünməkdədir. 1920-ci ildən sonra da Ü.Hacıbəyli öz elmi və sənəti ilə Azərbaycan musiqisinin inkişafı istiqamətində bir çox tarixi missiyaların reallaşmasına birbaşa nəzarət etmişdir. Azərbaycan musiqisinin fədakar təəssübkeşi bu fikirdə olmuşdur ki, yeni cəmiyyətdə də musiqi sənətinin tərəqqisi işinə xüsusi diqqət yetirilməli, musiqiçilər yeni dövlətin mədəniyyət sahəsinə göstərdiyi qayğıdan maksimum səviyyədə faydalanmalıdırlar.

Açar sözlər: Hacıbəyli, musiqişünas, teatr, məqalə, tərəqqi, səhnə, opera, təfəkkür, vəzifə

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan maarifpərvər ziyalıları sırasında özünəməxsus məqamı olan Üzeyir Hacıbəylini (1885-1948) digər mübariz qələm yoldaşları kimi xalqın cəmiyyət həyatının bütün sahələrində tərəqqisi daim düşündürmüş, böyük ziyalı ayrı-ayrı məqalələrində zamanın bir çox aktual problemlərinə toxunaraq həmvətənlərini həmin aktual problemlərdən xilas etməyə çalışmışdır. Maraqlıdır ki, Ü.Hacıbəyli öz mətbu yazılarında müxtəlif məsələlərə münasibətində publisist-musiqişünas mövqeyindən çıxış etmiş, bu yolla müasirlərinin mənəvi dünyasının zənginləşməsi istiqamətində sistemli iş aparmışdır. Dahi şəxsiyyətin tarixi xidmətləri Ə.Quliyevin “Üzeyir bəy Hacıbəyli böyük maarifçi-pedaqoq və ziyalı kimi” yazısında belə ümumiləşdirilmişdir: “Üzeyir bəy Hacıbəyli Azərbaycan və dünya musiqi mədəniyyəti tarixində böyük izlər qoymuş nurlu şəxsiyyət, böyük ziyalı idi. Bu böyük insan üç müxtəlif dövlət quruluşunda (Çar Rusiyası, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Azərbaycan SSR) yaşayıb fəaliyyət göstərsə də, yeganə amalı doğma xalqına sədaqətlə xidmət etməkdən, onun maarif və mədəniyyətinin inkişafına cani-dildən çalışmaqdan ibarət olub. Təəssüf ki, istər birinci, istərsə də üçüncü dövlət quruluşunda Üzeyir bəyə qarşı haqsız, ədalətsiz ittihamlar, yersiz tənqid və təhqirlər olsa da, bunlar onun millət və Vətən qarşısındakı tarixi xidmətlərinə heç bir kölgə sala bilməyib, əksinə, Üzeyir bəy Hacıbəyli fenomeni Azərbaycan xalqının qan yaddaşında özünə əbədi məskən salıb, onun böyük adı və əməlləri milli mədəni tariximizin şanlı səhifələrindən birini təşkil edib.” (1)

Görkəmli publisist-musiqişünas Ü.Hacıbəylinin “Təəssüflər olsun” məqaləsi prinsip etibarilə musiqiyə aid olmayan bir məsələyə - digər millətlərin tərəqqisi ilə müqayisədə müsəlmanların geri qalmasına həsr edilmişdir. Düşündürücüdür ki, müəllif öz fikirlərinin təsdiqi üçün XVIII əsrin sonu və XIX əsrin birinci yarısında yaşayıb-yaratmış məşhur rus təmsilçisi İvan Andreyeviç Krilovun (1768-1844) üç təmsilini nəzər nöqtəsinə çəkmişdir ki, onlardan biri “Sazandalar” təmsilidir. Əlbəttə, “Sazandalar” təmsilinin mövzusu birbaşa musiqi ilə bağlıdır. O başqa məsələdir ki, İ.A. Krilovu,

yaxud Ü.Hacıbəyliyi düşündürən heç də ayı, meymun, keçi və eşşəyin ansambl düzəltmək istəyi deyil, cəmiyyətdə özlərini başbilən göstərənlərin bilmədikləri sahələrdə çalışmalarıdır. Bununla belə, Ü.Hacıbəyli rus yazıçısı İ.A.Krılovun "Sazandalar" təmsilinin məzmununu məhz musiqişünaslıq mövqeyindən açıqlamış, beləliklə, sanki gələcək musiqi müəllimlərinə bir nümunə təqdim etmişdir. Aydınlıq naminə Ü.Hacıbəyli təqdimatına diqqət yetirmək zəruridir: "Günlərin bir günü ayı, meymun, keçi və bir də eşşək bir musiqi məclisi düzəltmək istəyiblər. Biri əlinə tar, biri saz, biri zurna və biri də dəf alıb başlayıblar çalmağa. Amma görüblər ki, səs-küydən başqa heç zad çıxmır və çaldıqları havacat heç kəsin sümüyünə düşmür. Deyiblər ki, yəqin pis oturmuşuq, gəlin yerimizi dəyişək. Durub yerlərini dəyişiblər, çifayda, çaldıqlarından yenə heç bir zad çıxmayıbdır. Görüblər ki, bir bülbül uçur, haman dəm durub bülbülə yalvarıbdırlar ki, ay bülbül, sən Allah, bir bizi başa sal görək nə tövr oturaq ki, bizim çaldığımızdan bir şey çıxsın.

Bülbül də gülüb deyibdir ki, canım, siz musiqişünas deyilsiniz. Binaənileyh nə tövr otursanız, lap mil dursanız çaldığımızdan heç zad çıxmaz." (2, s. 108)

Şübhəsiz ki, İ.A.Krılovun "Sazandalar" əsərindən bəhs edərkən Ü.Hacıbəyli müəyyən qədər təmsilin məzmununu oxucuların düşüncə tərzinə uyğunlaşdırmışdır. Çünki təmsilin orijinal mətnində tar, saz, zurna və dəfdən deyil, bas, viola və iki skripkadan danışılır. Hətta bülbül də ona müraciət edənləri musiqişünaslıqdan xəbərsizlikdə günahlandırmır. Bununla belə, həm İ.A.Krılovun təmsilində, həm də Ü.Hacıbəylinin təhlilində musiqiçi üçün istedadın olması mühüm keyfiyyət kimi göstərilmişdir.

Bəllidir ki, Azərbaycan maarifçilik hərəkatının nümayəndələri öz arzularının həyata keçməsi işində əsasən məktəb, dərslük, mətbuat və teatrın imkanlarına istinad etmişlər. Ü.Hacıbəyli doğma xalqının tərəqqisi naminə musiqi ilə teatrın vəhdətini xüsusilə dəyərləndirmiş, sosial-mədəni həyatda bu sahələrin inkişafını gərəqli saymış, eyni zamanda cəmiyyət üzvlərinin teatra münasibətində köklü dəyişikliklərin reallaşması istiqamətində də sistemli iş aparmışdır. Faktır ki, görkəmli musiqişünas-publisist öz mətbu fəaliyyətində Avropa ölkələri ilə müqayisə edərək bizdə teatrın vəziyyətini bütün ciddiliyi ilə nəzər nöqtəsinə çəkmiş, bu məsələ ilə bağlı ilk növbədə təfəkkürlərdə yeniləşmənin aparılmasını lazım bilmişdir. Aydınlıq üçün Ü.Hacıbəylinin "Qədirşünaslıq" məqaləsinə diqqət yetirmək kifayətdir. Məqalənin əvvəlində müəllif göstərir ki, Rusiyada istər böyük, istərsə də kiçik şəhərlərdə hansı həcmdə çap olunmasına baxmayaraq, bütün qəzetlər aktrisa Vera Fyodorovna Komissarjevskayanın vəfatı ilə əlaqədar kədərləndiklərini bildirirlər. Ü.Hacıbəyli bu fikirdədir ki, teatr sahəsində çalışan bir qadına bütün ölkə səviyyəsində ehtiram göstərilməsi müsəlmanlarda təəccüb doğuracaqdır. "Qədirşünaslıq" məqaləsi ilə müəllif müsəlman dünyasında tərəqqiyə qənim kəsilmiş şəxslərin fikrində dəyişiklik yaratmaq missiyasını bir qədər də qüvvətlə həyata keçirmək istəmiş, göstərmişdir ki, teatrın insanların nəinki mənəvi, hətta maddi dünyalarını zənginləşdirmək imkanlarına malikdir. Müəllif bir çoxlarının mühafizəkar mövqedə dayanmalarını onların teatra münasibəti fonunda qiymətləndirərək yazmışdır: "Zər qədrini zərgər bilər" timsalına müvafiq, içlərindən mahir teatrçılar çıxmağa yol verən mütəməddin (mədəni –A.Q.) millətlər o teatrçıların qədrini bəhəqq bilirlər. Məşhur teatrçıların hamısı hər yerdə izzət və hörmət gördükləri kimi, böyük dövlət və sərvətlər də qazanırlar. Onların içində teatrçılıqdan milyon qazananlar da vardır. Zətən biz kimin qədrini bilirik ki, teatrçıların qədrini də bilək! Avam camaatımız anlamazlıqdan, anlayanlarımız da büxl və həsəd ucundan öz adamlarının qədrini bilmək istəmirlər. Bir işdə, bir sənətdə baş qovzayanın başından vurulur, qabağına sədlər çəkilir" (2, s. 153).

Maraqlıdır ki, "Qədirşünaslıq" məqaləsinin sonunda Ü.Hacıbəyli gələcəyə olan sarsılmaz inamını da ifadə etmiş, doğma xalqının xoşbəxt gələcəyinə böyük ümidlə baxdığını bildirmişdir.

Azərbaycan teatr tarixində Ü.Hacıbəyli peşəkar musiqili teatrın yaradıcısı olaraq yer tutmaqdadır. Daha doğrusu, ölkəmizdə peşəkar musiqili teatrın tarixi 1908-ci ildən, yəni Bakıda Ü.Hacıbəylinin "Leyli və Məcnun" operasının tamaşası ilə başlayır. Lakin dahi ziyalı musiqili teatr vasitəsilə xalqını gerilikdən, tənəzzüldən xilas etmək istəyərkən nəinki savadsız, yeniliyin əhəmiyyətini dəyərləndirməyən şəxslərlə, eyni zamanda mövcud mühit daxilində savadlılar kimi tanınanmaqla bərabər, mühafizəkarlıqdan əl çəkməyən insanlarla mübarizə aparmalı olmuşdur. Qüdrətli musiqişünas bu

kimi məsələlərin həlli üçün daim mətbuatda çıxışlar etmiş, insanların musiqi ilə bağlı düşüncələrin dəyişdirilməsi istiqamətində sistemli iş aparmışdır. Dahi ziyalının göstərilən sahədə fəaliyyəti əməkdar elm xadimi Z.Səfərova tərəfindən belə qiymətləndirilmişdir: “Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan musiqisinin inkişafına mane olan, bu inkişafı ləngidən müxtəlif təxirəsalınmaz məsələlərin çözülməsi üçün yaşıl işıq yandırmış və yeni perspektivlər açmışdır. Bu məsələlərdən biri də bu gün araşdıracağımız tənqid məsələləridir ki, bizim musiqişünaslığımızda və həm də başqa sənətlərdə və sahələrdə çox aktual və günümüzlə səsleşən məsələdir. Təəssüf ki, bu haqda musiqişünaslığımızda çox az danışılmış və yazılmışdır. Amma Ü.Hacıbəyli həmin məsələyə yaradıcılığının müxtəlif illərində çox böyük önəm vermiş və onun törətdiyi fəsadları öz üzərində hiss etmiş, lazım gələndə onlarla mübarizə aparmışdır. Bu cəhətdən onun diqqətimizi xüsusilə çəkən maraqlı “Küççülük” adlı məqaləsi üzərində dayanmaq istərdik. O, bu məqalədə yazırdı: “Biz tək bir dava söhbətlərində küççü deyilik ki, hər bir barədə küççüyük. Bir adamı pisləyəndə elə pisləyirik ki, eşidənlər o adama nifrət edirlər. Həminin birisini tərifləyəndə onu götürüb ərşi-fələkə qalxızırıq” (5, s. 14).

Ü.Hacıbəylinin “Səhnənin tərbiyəvi əhəmiyyəti haqqında”, “Opera və dramın tərbiyəvi əhəmiyyəti haqqında”, “Vəzifəyi-musiqiyyəmişə aid məsələlər”, “Azərbaycanda musiqi təhsili”, “Türk operaları haqqında”, “El musiqisi haqqında” kimi məqalələri Azərbaycan musiqişünaslıq elminin qiymətli nümunələri olmaqla mühüm dəyərə malikdir.

“Səhnənin tərbiyəvi əhəmiyyəti haqqında” məqaləsində Ü.Hacıbəyli yalnız Azərbaycanda opera sənətinin yaradıcısı kimi deyil, həm də Azərbaycan musiqisinin fədakar təəssübkeşi olaraq görünməkdədir. Əslində haqqında danışılan məqalə birbaşa Əsəd Məmmədov-Əhliyevə cavab məqsədilə qələmə alınmışdır. Daha doğrusu, Q.Məmmədlinin “Üzeyir Hacıbəyov. 1885-1848. Həyat və yaradıcılığının salnaməsi” (Bakı: Yazıçı, 1984) kitabından öyrənirik ki, Əsəd Məmmədov-Əhliyev “Kaspi” qəzetinin 27 oktyabr 1917-ci il tarixli sayındakı məqaləsi ilə opera və operettaların səhnədə göstərilməsini pisləmiş, məsələyə münasibətdə radikal mövqə nümayiş etdirərək yazmışdır: “Bizim teatr karyeramız opera və operettalarla başlamışdır, halbuki tərbiyəvi əhəmiyyəti iddiasında olan bu janr səhnə sənətinin iki və ya üçüncü dərəcəli məhsuludur. Operettalar və ya digər yüngül məzmunlu əsərlər əyər təbir caiz isə yeməkdən sonra verilən üçüncü xörəkdir ki, bu da ac adamı doyurmaz.

Bizim üçün mənəvi cəhətdən ac olanlara əsas xörək, yəni dram lazımdır.” (4, s. 228)

Əlbəttə ki, Ü.Hacıbəyli Azərbaycan mətbuatında opera və operetta sənətinə dair qeyri-elmi fikirlərə, radikal mövqedə dayanan şəxslərin subyektiv münasibətinə biganə qala bilməzdi. Bu səbəbdən görkəmli musiqişünas eyni mətbu orqanın sonrakı sayında “Səhnənin tərbiyəvi əhəmiyyəti haqqında” məqaləsini çap etdirmiş, məsələnin mahiyyətini açıqlayaraq ölkəmizdə opera və operetta sənətinə yanaşmada Əsəd Məmmədov-Əhliyevə məxsus radikalçılığın nə qədər zərərli olmasını bir daha belə vurğulamışdır: “Opera, operetta, musiqili dram kimi əsərlərin tərbiyəvi əhəmiyyətinin sübutsuz-dəlilsiz qətiyyətlə inkar edilməsi bir tərəfdən, teatr və ümumiyyətlə, teatr sənəti haqqında ictimaiyyətin şüurunda məhdud təsəvvür, habelə sənətin musiqi sahəsinə mənfi münasibət yaradır, digər tərəfdən, özlərini musiqi sənətinə həsr etmək qərarına gəlmiş gənc müsəlmanları həvəsdən salır; beləliklə, milli musiqinin inkişafı ləngidilir, biz müsəlmanların musiqi təhsili almaq arzusunun, milad tarixindən bəri ancaq XX əsrdə oyanan bu təbii arzusunun qarşısına sədd çəkilir.” (3, s. 364)

Maraqlıdır ki, Ü.Hacıbəyli “Səhnənin tərbiyəvi əhəmiyyəti haqqında” məqaləsini oxuculara təqdim etdikdən sonra da Əsəd Məmmədov-Əhliyevi mətbuat səhifələrində eyni mövzuda fikir mübadiləsi aparmağa səsləmiş, tərəfmüqabilinin “Vətəndaş Ü.Hacıbəyova cavab” yazısına əsaslanaraq “Opera və dramın tərbiyəvi əhəmiyyəti” məqaləsini yazmış, Əsəd Məmmədov-Əhliyevin səhnə sənətindən xəbərsiz olduğunu göstərmişdir. Musiqi sənətinə münasibətdə obyektiv elmi mövqedə dayanmağın vacibliyini vurğulayan Ü.Hacıbəyli nəinki Əsəd Məmmədov-Əhliyevə məxsus mülahizələrin qeyri-elmiliyini sübut etmiş, eyni zamanda bir daha təsdiqləmişdir ki, dünya teatr sənətinin tarixinə vaqif olduğu kimi, musiqi əsərlərinin spesifik xüsusiyyətlərinə və tərbiyəvi əhəmiyyətinə də mükəmməl səviyyədə bələddir. Əslində “Opera və dramın tərbiyəvi əhəmiyyəti” məqaləsi deməyə əsas verir ki, bu yazı Məmmədov-Əhliyevə cavab olaraq qələmə alınmaqla bərabər, estetik düşüncələrin kamilləşməsinə də hesablanmışdır. Budur, dahi musiqişünasın hər bir müddəası yazıldığı

zamandan 100 ildən artıq bir vaxt keçməsinə baxmayaraq, öz dəyərini bu gün belə qoruyub saxlamaqdadır: “Səhnədə dram göstərilirsə, həm də tamaşaçı onun musiqili hissəsini gözü ilə deyil, qulağı ilə eşidirsə, bütün səhnə emosiyası, iştirak edən aktyorların lirik əhval-ruhiyyəsi, onların daxili aləmi musiqinin ecazkar dili ilə ifadə olunursa, bütün bunlar tamaşaçının əqlinə və qəlbinə o qədər nüfuz edir ki, belə bir tamaşadan ibrət götürməmək üçün gərək gözlərin kor və qulaqların kar olsun!

Mən danışıq dilinə nisbətən musiqi dilinin xüsusən lirik anlarda daha böyük təsir qüvvəsinə malik olduğunu etiraf etməklə yanaşı, musiqisiz əsərlərin öz məzmununun əxlaqi cəhətlərini parlaq ifadə etməyə yararlı olduğunu da inkar etmirəm.

Ümumiyyətlə, mən heç də tək-cə musiqili səhnə əsərlərinin tərəfdarı deyiləm. İctimaiyyətin tərbiyəsi üçün faciə də, dram da, komediya da, opera da, operetta da lazımdır. Operetta haqqında belə bir fikir yayılmışdır ki, guya, bu, şit və bayağı formadır. Doğrudur, bizdə bayağı və məzmunuz operettalar çoxdur, lakin duzsuz və mənasız dramlar, faciələr, komediyalar da az deyil.” (2, s. 168)

Şübhəsiz ki, 1920-ci il Azərbaycanda bolşeviklərin hakimiyyətə gəlişindən sonra ölkəmizdə bütün sahələr üzrə dəyişikliklər Moskvanın müəyyənləşdirdiyi prinsiplər əsasında həyata keçirilmişdir. Yeni cəmiyyətin şərtləri daxilində yaşamasına rəğmən Ü.Hacıbəyli öz elmi və sənəti ilə Azərbaycan musiqisinin inkişafı istiqamətində sistemli iş aparmış, bir çox tarixi missiyaların reallaşmasına birbaşa nəzarət etmişdir. Məsələn, 1 mart 1921-ci il tarixdə Xalq Maarif Komissarlığının kollegiyasında dövlət teatrlarında tamaşaların bədii keyfiyyətinin qaldırılması məqsədilə şuraların təşkili və opera teatrında şuraya Hacıbəyli, Əzimzadə və Sarabskinin daxil edilməsi qərara alınmışdır. Az bir müddət sonra, yəni 20 aprel 1921-ci il tarixdə nəşr olunan “Sənayei nəfisə” jurnalının birinci sayında Ü.Hacıbəylinin “Vəzifeyi-musiqimizə dair məsələlər” məqaləsi çap olunmuşdur.

Bu gün “Vəzifeyi-musiqiyəmizə aid məsələlər” məqaləsi bir neçə cəhətdən öz aktuallığını saxlamaqdadır. Birincisi, Ü.Hacıbəyli məqalənin əvvəlindən bildirir ki, artıq dünya dəyişmiş, cahillik zamanı bitmişdir. Müəllifin fikrincə, tərəqqipərvər qüvvələrin fəaliyyəti üçün geniş imkanların yaranacağı bir vaxtda musiqi sənətinin tərəqqisi işinə xüsusi diqqət yetirilməli, musiqiçilər yeni dövlətin mədəniyyət sahəsinə göstərdiyi qayğıdan maksimum səviyyədə faydalanmalıdırlar. İkincisi, yeni cəmiyyət qurucularının estetik zövqlərini tərbiyələndirmək vəzifəsini nəzər nöqtəsinə çəkən Ü.Hacıbəyli musiqi məktəblərinin açılmasını, bütün bölgələrdə opera teatrlarının oynanılmasını gərəkli saymış, bu nəticəyə gəlmişdir ki, ölkəmizdə həm milli musiqimizin qaynaqlandığı Şərqi musiqisi, həm də Avropa musiqisi dərindən öyrənilməli, bu zəmində Azərbaycan musiqisi inkişaf etdirilməlidir. Böyük musiqişünas qəti şəkildə elan etmişdir ki, ölkəmizdə musiqinin elmi əsasları tədris olunmalı, bünun üçün yeni dərslilər yazılmalı, milli kadrlar formalaşdırılmalıdır.

Əlbəttə ki, bu gün də Azərbaycan musiqişünaslığı bir çox problemlərin həlli yollarını Ü.Hacıbəylinin “Azərbaycanda musiqi təhsili”, “Türk operaları haqqında”, “El musiqisi haqqında”, “Azərbaycan musiqi həyatına bir nəzər”, “Azərbaycanda musiqi tərəqqisi”, “Aşıq sənəti”, “Koroğlu” operası”, “Musiqidə xəlqilik”, “Çaykovski və Azərbaycan musiqisi”, “Zəmanəmizə layiq musiqi əsərləri yaradaq” və s. məqalələrindən öyrənə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Quliyev Ə. Üzeyir bəy Hacıbəyli böyük maarifçi-pedaqoq və ziyalı kimi // 525-ci qəzet, 09 iyun 2015
2. Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1985
3. Hacıbəyli Ü. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II cild. Bakı: Şərqi-Qərb, 2005
4. Məmmədli Q. Üzeyir Hacıbəyov. 1885-1848. Həyat və yaradıcılığının salnaməsi. Bakı: Yazıçı, 1984
5. Səfərova Z. Üzeyir Hacıbəyli tənqid haqqında // 525-ci qəzet. 18 sentyabr 2010

SUMMARY

Aynura Guliyeva

NATIONAL MUSIC AND THEATRE THEMES IN
UZEYİR HAJIBEYLI'S ARTICLES

The article is about Uzeyir Hajibeyli's articles which were dedicated to the problems of Azerbaijani music. It is noted that Uzeyir Hajibeyli touched upon very serious issues of Azerbaijani music in some of his articles and tried to solve them. The well-known musician especially appreciated the unity of music and theatre for the progress of his native land considering the development of these spheres necessary for social-cultural life. Meanwhile, U. Hajibeyli carried out systematic work to implement fundamental changes in the attitudes of members of society to theatre. Uzeyir Hajibeyli realized the state of the theater with all its seriousness, and considered it necessary to make renewal in people's thoughts. In the article "On the educational significance of the stage" U. Hajibeyli acted not only as the founder of the opera art in Azerbaijan, but also as a devoted fan of Azerbaijani music. After 1920, U. Hajibeyli was directly involved in the realization of many historical missions in the development of Azerbaijani music. The founder of Azerbaijani music always thought that special attention should be paid to the development of music in the new society, and musicians should make maximum use of state care for culture.

Key words: U. Hajibeyli, musicologist, theatre, article, progress, stage, opera, thinking, position

РЕЗЮМЕ

Айнура Гулиева

ТЕМА НАЦИОНАЛЬНОЙ МУЗЫКИ И ТЕАТРА
В СТАТЬЯХ УЗЕЙРА ГАДЖИБЕЙЛИ

Статья посвящена статьям Узеира Гаджибейли как музыковед, посвященных проблемам азербайджанской музыки. Отмечается, что в отдельных статьях Узеир Гаджибейли затрагивал очень серьезные вопросы азербайджанской музыки и стремился к их решению. Выдающийся музыкант особенно ценил единство музыки и театра во имя прогресса родного народа, считал необходимым развитие этих сфер в социально-культурной жизни, а также проводил систематическую работу по осуществлению коренных изменений в отношении членов общества к театру. Узеир Гаджибейли со всей серьезностью отнесся к положению театра у нас, осознав необходимость обновления в первую очередь в мышлении по этому вопросу. В статье "О воспитательном значении сцены" У. Гаджибейли предстает не только как создатель оперного искусства в Азербайджане, но и как преданный поклонник азербайджанской музыки. Даже после 1920 года своей наукой и искусством Гаджибейли непосредственно контролировал реализацию многих исторических миссий в направлении развития азербайджанской музыки. Преданный поклонник азербайджанской музыки был убежден, что и в новом обществе работе по продвижению музыкального искусства должно уделяться особое внимание, музыканты должны максимально использовать заботу нового государства о сфере культуры.

Ключевые слова: Гаджибейли, музыковедение, театр, статья, прогресс, сцена, опера, мышление, должность

Мəqaləni çapa təqdim etdi: sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə
Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

MEHRİBAN ABBASOVA
Naxıvan Dövlət Universiteti
arzunadirxanov@gmail.com

UOT: 781

KİÇİKYAŞLI UŞAQLARIN BƏDİİ YARADICILIQ QABİLİYYƏTLƏRİNİN İNKİŞAFI VƏ FORMALAŞDIRILMASINDA MUSİQİNİN ROLU

Məqalədə kiçikyaşlı uşaqların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı və formalaşdırılmasında musiqi nümunələrindən istifadə edilməsinin yolları və səciyyəvi xüsusiyyətləri verilmişdir. Böyüyən nəsilə bədii yaradıcılıq bacarıq və vərdişləri, bədii-estetik qabiliyyətləri inkişaf etdirmək lazımdır. Kiçikyaşlı uşaqlar incəsənətin bu sahəsində müəyyən bacarıqlara yiyələnəməli (musiqi alətlərdə çalmaq, rəqs etmək, improvizə etmək və s.), həyata, cəmiyyətə gözəlliklər bəxş etməlidirlər. Uşaqların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasında musiqi nümunələri ilə yanaşı, rəqslərin, müxtəlif oyunların, musiqi dərnəklərinin də rolu böyükdür. Bütün bu sadalananların kiçikyaşlı uşaqların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirib formalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyəti vardır.

Açar sözlər: *bədii yaradıcılıq qabiliyyətləri, məktəb, uşaq bağçası, didaktik oyun, dərşdənkənar dərnəklər*

Uşaqların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı və formalaşdırılması işinin bünövrəsi məktəbəqədər müəssisələrdə və ibtidai siniflərdə qoyulur. Bu sahədə ailənin də rolu böyükdür. Çünki uşaqların heç də hamısı bağçalara getmir. Bununla bağlı biz müşahidələrimizin ilkin mərhələsini uşaq bağçalarında və orta məktəblərin ibtidai siniflərində aparmışıq. Bədii yaradıcılıqla bağlı irəli sürdüyümüz iş sistemi uşaq bağçalarından başlayaraq orta ümumtəhsil məktəblərinin sonuncu sinfinə qədərki bir dövrü əhatə edir.

Uşaq bağçalarının tərbiyyəvi iş planlarında uşaqlarla aparılan bədii yaradıcılıq işinin planlaşdırılmasına diqqət etsək görərik ki, müəllimlər bu sahədə tərbiyyəçinin, musiqi rəhbərinin qəşsində duran vəzifələri düzgün müəyyənləşdirmişlər. Məktəbəqədər müəssisələrdə (uşaq bağçaları, musiqi dərnəkləri) və orta məktəblərdə musiqi müəllimləri ilə birlikdə tərbiyyəçilər, dərnək rəhbərləri də bu işlə məşğul olurlar.

Bədii yaradıcılıqla bağlı aparılan işlər yüksək səviyyədə olmasının bir neçə səbəbi var. Bu səbəblərdən ən başlıcası respublikamızın bağçalarında və orta məktəblərində ixtisaslı kadrların olmasıdır. Müşahidə etdiyimiz bağçalarda, məktəblərdə musiqi müəllimləri səriştəli olduqları üçün musiqi alətlərində çala bilir və bu sahədə nümunəvi işlər aparılır. Müəllimlər musiqi əsərlərinin dinlənilməsini təşkil edir, uşaqları musiqi alətləri ilə tanış edir və mahnıları düzgün oxumağı öyrədirlər. Eyni zamanda uşaqlara Azərbaycan muğamları haqqında məlumat verirlər, uşaqlar muğamlara böyük həvəslə qulaq asırlar.

Uşaqlar dünyaya gələrkən müəyyən təbii imkanlara malik olurlar. Bu da qabiliyyətlərin yaranması və inkişafı üçün zəmin yaradır. Uşağın özü ilə gətirdiyi təbii imkanların qabiliyyətə çevrilməsi və inkişafında musiqi məşğələlərinin rolu böyükdür.

Musiqinin təsir gücündən elə istifadə etmək lazımdır ki, uşağın təbii imkanları qabiliyyətə çevrilsin, gözəlliyi dərk etsin, insana xas olan keyfiyyətləri mənimsəyə bilsin.

Şagirdlərin bədii yaradıcılıq qabiliyyətini formalaşdıran ən mühüm vasitələrdən biri də musiqi nümunələridir. Bu nümunələr uşaqlara ümumtəhsil məktəblərimizin həm təlim prosesində, həm də dərşdənkənar tədbirlərdə öyrədilir. Yeni musiqi proqramının tələblərinə əsasən I sinifdən başlayaraq

IX sinfə qədər uşaqlar xalq musiqisi ilə bərabər, muğam parçaları, Azərbaycan və dünya xalqlarının musiqi materialları ilə tanış olurlar. Bütün bunlar musiqi dinləmə, rəqs, mahnı oxuma, musiqili ritmik hərəkətlər, musiqili oyunlar, musiqi alətində çalmaq, notla oxumaq dərs prosesində həyata keçirilir. Bu məşğələlərin hər biri uşaqlarda zəngin musiqi duyumu oyadır. Bu da onlarda bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşmasına imkan yaradır.

Məhz ona görə də orta ümumtəhsil məktəblərində və uşaq bağçalarında musiqili oyunlardan istifadə etmək vacib hesab olunur.

Uşaq bağçalarında və orta məktəblərdə çalışan musiqi müəllimləri uşaqlarda yaradıcı qabiliyyətləri inkişaf etdirən musiqili oyunlar keçirirlər. Çünki didaktik oyunlar zamanı uşaqların dünyagörüşlərini, bilik və bacarıqlarını genişləndirən musiqi folklorundan da istifadə olunur. Unutmaq olmaz ki, musiqili didaktik oyunların təşkili əgər bir tərəfdən uşaqların bilik, bacarıq və vərdişlər sistemini sahmana salırsa, digər tərəfdən onların əxlaq normalarını da tənzimləyir. Oyunlar keçirərkən çalışmaq lazımdır ki, uşaqların hissələrinə, əxlaq normalarına, onların mənəviyyətinə emosional təsir göstərən mahnılardan, fərdi-kütləvi rəqslərdən, məzhəkəli və dramatik səhnəciklərdən, deyişmələrdən, vokal nümunələrindən istifadə olunsun. Və eyni zamanda elə istifadə etmək lazımdır ki, nümunələr uşaqlarda xeyirxahlıq, həssaslıq, qayğıkeşlik hissi yaratsın. Onların mənəvi aləmini zənginləşdirsin, dünyagörüşlərini inkişaf etdirdirsin. Uşaqlarda səmimi dostluq, qardaşlıq, yoldaşlıq duyğularının üzə çıxmasına şərait yaratsın. Çünki musiqili oyunlar kiçik yaşlardan etibarən uşaqlarda bir çox əxlaqi normaların bünövrəsini qoyur. Müstəqil oyunlar uşaqları əyləndirməklə yanaşı, onların ətraf aləmlə bağlı biliklərini zənginləşdirir. Uşaqların musiqili didaktik oyunlarda fəal iştirakı onların kollektivçilik ruhunda tərbiyə olunmasına kömək edir.

Musiqili didaktik oyunlarda hər bir uşağın fəal iştirak etməsi musiqi rəhbərlərinin pedaqoji ustalığından asılıdır. Burada istifadə olunan musiqi nümunələri uşaqlarda müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlərin yaranmasına səbəb olur. Hər bir musiqili oyun üçün düzgün seçilib öyrədilmiş sadə mahnı və rəqs, növbəti oyun üçün bir növ təməl olur. Sonrakı musiqili oyunlar zamanı uşaqlar daha fəal olurlar. Artıq onlar musiqi müəlliminin öyrətdikləri materialları sərbəst, heç kimin köməyi olmadan həvəslə iştirak edirlər.

Mahnıların kifayət qədər öyrənilməsi uşaqların estetik-bədii tərbiyəsinin yüksəlməsinə, ümumi dünyagörüşlərinin genişlənməsinə müsbət təsir göstərir. Musiqi əsərlərinin dinlənilməsi uşaqların müxtəlif janrlı olan musiqi əsərləri ilə tanış edir, uşaqları musiqiyə daha da yaxınlaşdırır.

Musiqi məşğələlərinin düzgün planlaşdırılması Azərbaycan musiqilərinin öyrənilməsinə istiqamət verir. Buna görə də uşaqlar mahnıları mükəmməl oxuyur və rəqsləri oynamağa maraq göstərirlər. Musiqili oyunlar keçirən zaman musiqi alətlərindən, texniki vasitələrdən- İKT-dən istifadə etmək lazımdır. Uşaqlarda bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində İKT-dən istifadə etməklə onları mahnılara qulaq asmağa alışdırmaq mühüm məsələlərdən biridir. Uşaqlarda musiqiyə qarşı müəyyən həvəs oyatmaqla onlarda müəyyən qədər musiqi vərdişləri yaratmaq mümkündür. Musiqi müəllimi, tərbiyəçi, musiqi rəhbərləri ilə birgə fəaliyyət müsbət nəticələr verir və uşaqları fəallaşdırır. Bu da onlarda bir sıra yaradıcı keyfiyyətləri üzə çıxarır, gələcəkdə bədii yaradıcılıq qabiliyyətli kontingentin olmasına vahid zəmin yaratmış olur.

Kiçikyaşlı uşaqların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı və formalaşdırılmasında bədii yaradıcılıq dərnəklərinin də rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bədii yaradıcılıq dərnəkləri uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasına xidmət edir. Bu baxımdan bədii özfəaliyyət dərnəkləri mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Uşaqların estetik tərbiyəsini düzgün qurmaq üçün bu musiqi dərnəklərinin müəyyən pedaqoji normalara uyğun təşkil etmək lazımdır.

Kiçikyaşlı uşaqların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması müəyyən yaş qrupları üzrə həyata keçirilir. Bunun üçün bədii yaradıcılıq materiallarının düzgün seçilməsi, istifadə edilməsi müəyyən yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilməlidir. Musiqi müəllimləri, musiqi rəhbərləri yaradıcı şagirdlərin daxili aləmini dərinlənən öyrənməli, uşaqların fərdi yaradıcılıq keyfiy-

yətlərini üzə çıxarmalıdırlar. Onlar uşaqları hər cəhətdən öyrənməli, onların yaradıcılıq qabiliyyətlərini diqqət mərkəzində saxlamalı və bu işə ciddi səy göstərməlidirlər.

Deməli, kiçikyaşlı uşaqların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması müəllimlərdən böyük ustalıq tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ə. Fərhad Ağazadənin pedaqoji görüşləri. Bakı: Maarif, 1987
2. Bayramov A.C., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya, ali məktəblər üçün dərslik. 1989
3. Bədəlbəyli Ə. Musiqi haqqında söhbət. Bakı: 1969
4. Sadıqov F. B. Uşaqların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması işinin elmi-pedaqoji əsasları. Bakı: 1991
5. Sadıqov F. B. Bədii yaradıcılıq dərnəkləri. Bakı, "Təbib" nəşriyyatı, 1996

SUMMARY

Mehriban Abbasova

THE ROLE OF MUSIC IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF ARTISTIC CREATIVE ABILITIES OF YOUNG CHILDREN

The article deals with ways and characteristic features of using musical samples in the development and formation of artistic creative abilities of young children. Developing of artistic creative skills and habits, artistic and aesthetic abilities in younger generation is of great importance. Young children should master certain skills in this field of art (playing, dancing, improvising etc.), and should give beauty to life and society.

Along with music samples, dances, various games and music circles play a great role in the formation of artistic abilities of children. They are important in the development and formation of artistic creative abilities of young children.

Key words: artistic creative skills, school, kindergarden, didactic game, extracurricular circles

РЕЗЮМЕ

Мехрибан Аббасова

РОЛЬ МУЗЫКИ В ФОРМИРОВАНИИ РАЗВИТИИ И ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ВОЗРАСТА

В статье приведены пути и характерные особенности использования музыкальных паттернов в развитии и формировании художественных творческих способностей детей младшего возраста. Художественное творчество необходимо развивать у подрастающего поколения навыки и привычки, художественно-эстетические способности. Дети младшего возраста должны приобрести определенные навыки в этой области искусства (играть на музыкальном инструменте, танцевать, импровизировать и т.д.), они должны дарить красоту жизни, обществу. В формировании художественных творческих способностей детей, наряду с музыкальными образцами, велика роль танцев, различных игр, музыкальных объединений. Все перечисленное имеет важное значение в развитии и формировании художественных творческих способностей детей раннего возраста.

Ключевые слова: школа, детский сад, дидактические игры, внеклассные кружки

Məqaləni çapa təqdim etdi: sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

ELVİRA ƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 78

MUSİQİNİN HƏYATIMIZDAKI ROLU

Dünyada elə bir xalq yoxdur ki, onun özünəməxsus musiqi mədəniyyəti olmasın. Ən maraqlısı odur ki, biz müəyyən bir xalqın dilini bilmədiyimiz halda, onun yaratdığı musiqi nümunələrini qavrayır, onlarda təbəssüm olunmuş fikir və hissləri asanlıqla dərk edirik. Beləliklə, musiqi millətləri birləşdirən, onların qarşılıqlı anlaşmasını təmin edən universal bir dildir. Azərbaycan xalqı da çox qədim dövrlərdən inkişaf etməyə başlayan zəngin musiqi mədəniyyətinə malik bir xalqdır. Rəngarəng melodik gözəlliyi olan muğamlar, xalq mahnıları, aşıq havaları və rəqs melodiyları, Azərbaycan xanəndələrinin, aşıqlarının, rəqsçilərinin və çalğıçıların ifaçılıq məharətinə böyük qida verən tükənməz musiqi yaradıcılığı bizim həyatımızda böyük rol oynamışdır

Açar sözlər: musiqi, bəstəkar, konsert, mahnı

İncəsənətin növləri içərisində ən böyük təsir qüvvəsinə malik olanı musiqidir. İnsan dünyaya gəldiyi andan son günə qədər musiqi ilə sıx təmasdadır. Musiqi insanın qulağına layla şəklində girib, daha sonra bütün həyatı boyu xeyir, şər, əmək, din, əyləncə və başqa fəaliyyətlər şəklində bizim həyatımızda rol oynayır.

Musiqini “İnsan ruhunun qidası” adlandırırlar. Bir çoxları üçün musiqi sadəcə həyatdır, sevgidir, istirahətdir. Musiqinin insanlara nə kimi təsiri var? - Musiqidə sanki insana aid olan bütün xüsusiyyətlər cəmlənmiş olur: eşitmək, görmək və hiss etmək. Eyni zamanda musiqi insan fantaziyasının güclənməsində əsas vasitəçi kimi göstərilir.

Sübut olunub ki, dahi insanların əksəriyyəti musiqiçi olmuşdur. Məsələn: Leonardo Da Vinçi heykəltaraş idi, rəssam idi, mühəndis idi, oxuyurdu eyni zamanda ilk insan idi ki, kim ki, təbiətdəki, vokal yaradıcılığını, incəsənətini görə bilmişdir. Yaxud Eynşteyn mükəmməl skripkada ifa etməyi bacarırdı. Pifaqor öz müdriklik məktəbini yaradarkən belə: onun əsasında iki yaradıcılığı göstərmişdir: musiqi və riyaziyyat.

Ümumiyyətlə, musiqi ilə məşğul olan uşaqlar incəsənətin digər sahələrinə də yönəlmiş olurlar. Bu artıq sübuta yetirilmiş faktdır. Musiqi insan emosiyalarını inkişaf etdirərək insanın daha da marağına səbəb olur. Musiqi instrumentində ifa etməyi bacarmaq insanda ritmi formalaşdırmaqda ən böyük vasitəçidir. Musiqi insana həm pozitiv, həm də neqativ təsir göstərə biləcək qədər güclüdür. Musiqi insandakı fiziki funksiyaların (yorğunluğun götürülməsi, kədərin unutulması, ruh rahatlığı) ən əsas tənzimləyicisidir. Musiqi yalnız emosiyaların yığılması deyil, eyni zamanda insandakı xoş hisslərin yaranmasında əsas mənbədir. Musiqi yalnız dinləməyi deyil, eşitməyi də öyrədir. Musiqi yalnız baxmağı deyil, görməyi də öyrədir. İnsanın da məhz ən böyük xoşbəxtliyi də ondadır ki, o ətrafdakı insanlara hansı gözlərlə baxmağı və hansı emosiyalarla yanaşmağı öyrətmiş olur, bunu artıq dərk edir.

Musiqinin ecazkar təsirindən əsrlər boyu müxtəlif elmi və ədəbi mənbələrdə bəhs edilmiş, musiqi və onun insan həyatında rolu mövzusu daima genişmiqyaslı diskussiyaların, müzakirələrin obyektinə olmuşdur. Bir faktı xatırlamaq kifayətdir ki, qədim Romada, Yunanıstanda, Misirdə musiqinin müalicə üsulu kimi tətbiq edildiyi vaxtdan minilliklər ötməsinə baxmayaraq, elm və texnikanın yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi müasir dövrdə də ayrı-ayrı elm sahələrinin bu incəsənət növünə müraciətinə ciddi ehtiyac duyulur

Musiqi nədir? Bu sual əsrlər boyu insanları düşündürmüşdür və indi də düşündürür. Cavablar da müxtəlifdir. Qədim yunanlar musiqini allahların töhfəsi kimi qiymətləndirir, ona insanların qəlbini

fəth edən qeyri-adi, ecazkar bir qüvvə kimi yanaşırdılar. Belə ki, yunan rəvayətlərinin birində istedadlı müğənni Orfeyin oxuduğu gözəl nəغمələr allahları və adamları heyran qoyur, təbiətin kor qüvvələrini ram edirdi: külək yatır, dəniz sakitləşir, hətta vəhşi heyvanlar da susub musiqinin təkrarsız təsir gücünə tabe olurdular. Beləliklə, ən qədim zamanlardan bu günə kimi musiqinin bir möcüzə olduğu, onun insanın əhval-ruhiyyəsinə, ümumiyyətlə, daxili aləminə böyük təsir göstərdiyini hamı etiraf etmişdir. Musiqi həyatımızın ayrılmaz bir hissəsidir. Bu bağlılıq insan ömrünün elə ilk anlarından başlayır. Beşikdə yatan körpə anasının şirin laylasına qulaq asdıqca rahatlaşır. Həyatımızın sevincli, qürurlu, eləcə də kədərli, qüssəli anları müxtəlif xarakterli musiqi ilə müşayiət olunur. Musiqi həmçinin əsgərləri səfərbər edir, onları döyüşə səsləyir. Müharibə zamanı yaranan marşlar, mahnılar insanlarda vətənpərvərlik, qələbəyə inam hissələrini oyadır. Gördüyünüz kimi, musiqi insanı bütün həyatı boyu müşayiət edir. Musiqinin insan həyatındakı rolu əvəzəlməzdir. Musiqi stresi azaldan vacib bir vasitə olaraq da istifadə edilməkdədir.

Məlum olduğu kimi, hələ çox qədim zamanlardan insanlar musiqinin həyatımızdakı rolunu yüksək qiymətləndirərək, onu insanların mənəvi tərbiyəsi üçün qüvvətli vasitə hesab etmişlər. Musiqi ilə insanları birləşdirərək yekdil qüvvəyə çevirmişlər. Minlərlə insanlar vətən haqqında mahnıların, coşğun və mübariz musiqisini həmişə hərəkət üçün signal kimi, mübarizəyə çağırış kimi qarşılamışlar.

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” adı ilə məlum olan məşhur poemaları Azərbaycan xalqının hələ XII əsrdə zəngin musiqiyə malik olduğunu sübut edir. Nizaminin əsərlərində yeridilən fikirlərdən məlum olur ki, şairin dövründə və hətta ondan daha əvvəlki, dövrlərdə Azərbaycanda musiqini insana güclü təsir mənbəyi və ecazkar qüvvəyə malik müalicə vasitəsi hesab edənlər çox imiş. Q. Qarayev demişdir: Musiqidən başqa elə bir incəsənət sahəsi tapmaq çətin-dir ki, Nizaminin əsərləri ilə üzvü surətdə bağlana bilsin, bu əsərlərdən bitməz-tükənməz mövzular və boyalar ala bilsin. Bəstəkarların yaratdıqları ən parlaq və ən yaxşı əsərləri, gözəl mahnıları yada salsaq, bu əsərlərdə və mahnılarda musiqinin bizim həyatımızda necə böyük rol oynadığını görürük.

Görkəmli bəstəkar D.D. Şostakoviç demişdir: “İnsanların həyatında sadə tütək havasından tutmuş böyük simfonik orkestrin gur və ahəngdar səsinə qədər, geniş yayılmış bəsit mahnılardan tutmuş Bethovenin sonalarına qədər bütün musiqi növlərinin rolu böyükdür”. Demək olar ki, musiqidən hətta təbabətdə də istifadə edilir. Hesab olunur ki, musiqi insan orqanizminə, xüsusilə onun əsəb sisteminə olduqca müsbət təsir göstərir. Ona görə də bəzi xəstəliklərin müalicəsi üçün dərmanlarla yanaşı, musiqinin bu və ya başqa bir növünün səsləndirilməsi də tövsiyə olunur. Digər qədim ədəbiyyat nümunələrində isə həmçinin musiqinin insanın psixoloji vəziyyətini düzəltmək üçün istifadə olunmasından bəhs edilir.

Plutarxın dediyinə görə, Makedoniyalı İskəndəri sinirli anında yalnız “Lira” çalaraq sakit edə bilmişlər. Homerin dediyinə görə isə qüdrətli Axill “İlliada”da başlayan hadisələrə səbəb olan məşhur “qəzəbi”nə lirada çalaraq qalib gəlməyə çalışmış. Musiqi sadəcə insanların deyil, bütün canlıların üzərində böyük təsir gücünə malikdir. Hətta bununla bağlı mifoloji süjetlər də mövcuddur. Belə ki, miflərdə delfinlərin musiqiyə qarşı olduqca həssas olduqlarından bəhs olunur.

İ.S. Baxın məşhur “Holdberq-variationaları” əsərinin maraqlı yaranma tarixi var. Rusiyanın Almaniyadakı səfiri qraf Kayzerlinq tez-tez yuxusuzluqdan əziyyət çəkir və gecə saray musiqiçisi İ.T. Holdberqdən klavesində mülayim, “yuxu gətirən” musiqi əsərləri çalmasını xahiş etirmiş. Holdberqin repertuarı tədricən tükəndiyindən qraf Kayzerlinq Baxa yeni əsər sifariş edir. Bax da ariya və 30 variasyadan ibarət bir silsilə bəstələyib həmin əsərə onu ifa edəcək Holdberqin adını vermişdir. Beləliklə, qraf Kayzerlinqin yuxusuzluğu dünya musiqisinin gözəl incilərindən birinin yaranmasına səbəb olur. Bu da musiqinin həyatımızda nə dərəcədə böyük rol oynadığını, hətta musiqisiz həyatın mümkün olmadığını göstərir. Buna görə də dinləmək üçün seçdiyimiz, ya da bəstələdiyimiz musiqinin daşdığı rolu nəzərə alıb, bu məsələyə diqqətlə yanaşmaqda fayda var. Musiqi daim insanı müşayiət edib, bəşəriyyəti, cəmiyyətimizi və bütün insanlığı sağaltmalıdır.

Beləliklə, musiqinin insan həyatında nə dərəcə mühüm rol oynadığı açıq aşkar görünür. Musiqi aləmi sanki ucsuz-bucaqsız bir dəryadır. Müxtəlif əsərlər, bədii cərəyanlar, dahi şəxsiyyətlər, alətlər... Odur ki, elə erkən yaşlarından hər kəsin bu bənzərsiz xəzinəyə yiyələnməsi, musiqinin dəyərli, yüksək səviyyəli nümunələri ilə tanış olması məsləhətdir. Musiqi sənətinin sirlərinə bələd olan insan, ictimaiyyətdən asılı olmayaraq, incə bədii zövq sahibi və əsl ziyalı kimi cəmiyyətdə daim yüksək rəğbət qazanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Musiqi cəmiyyət məbədi. Bakı: Ayna mətbuat evi, 2004
2. Керим Керимов. Как слушать и понимать музыку
3. Gülnaz Abdullazadə. Qədim və orta əsrlərin musiqi mədəniyyəti
5. <http://medeniyyet.az>
6. <http://legend.az>

SUMMARY

Elvira Aliyeva

THE ROLE OF MUSIC IN OUR LIFE

There is no nation in the world that does not have its own music culture. The most interesting thing is that even though we do not know the language of a particular people, we can understand the musical patterns created by them, and we can easily understand their thoughts and feelings. In this way we have a chance to learn more about the history of that nation and its national character. Thus, music is a universal language that unites nations and provides mutual understanding. The Azerbaijani people are also a people with a rich musical culture that has been developing since ancient times. Mugamas, folk melodies, ashugs and dance tunes, inexhaustible music that gives great singing skills to Azerbaijani singers, ashugs, dancers and musicians have played an important role in our lives.

Key word: *music, composer, concert, song*

РЕЗЮМЕ

Эльвира Алиева

РОЛЬ МУЗЫКИ В НАШЕЙ ЖИЗНИ

В мире нет нации, не имеющей своей музыкальной культуры. Самое интересное, что, хотя мы не знаем языка конкретных людей, мы можем понять созданные ими музыкальные паттерны и легко понять их мысли и чувства. Таким образом, у нас есть шанс узнать больше об истории этой нации и ее национальном характере. Таким образом, музыка - это универсальный язык, который объединяет нации и обеспечивает взаимопонимание. Азербайджанский народ также является народом с богатой музыкальной культурой, которая развивается с древних времен. Мугамы, народные мелодии, ашуги и танцевальные мелодии, неиссякаемая музыка, которая дает азербайджанским певцам прекрасные навыки пения, ашуги, танцоры и музыканты, сыграли важную роль в нашей жизни.

Ключевые слово: *музыка, композитор, концерт, песня*

Məqaləni çapa təqdim etdi: sənətsünəşliq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

HİCRAN ƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

aliyevah8@gmail.com

UOT: 78.03

**AZƏRBAYCANDA FORTEPIANO MUSIQİSİNİN YARANMASI,
TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAF TARİXİ**

Hərə öz zamanəsində oturub tarix yazıya bilməz; bütün ruhu ilə keçmişə köçmək, dövrün ab-havasına bələd olmaq və indiyə keçmişlə birlikdə qayıtmaq lazımdır.

(Əbu Turxan)

Məqalədə Azərbaycanca fortepiano musiqisinin təşəkkülü, iştirakı və inkişaf tarixindən bəhs olunur. Məqalədə Azərbaycanca fortepiano musiqisinin təşəkkül və inkişaf tarixinin böyük bəstəkarı, musiqiçi, xalq musiqisi tədqiqatçısı, publisist və dramaturq Üzeyir Hacıbəyovun və peşəkar musiqi təhsili alan ilk Azərbaycan bəstəkarının adları ilə əlaqəli olduğu qeyd olunur

Açar sözlər: musiqi tarixi, musiqi mədəniyyəti, ifaçılıq mədəniyyəti, xalq musiqi incəsənəti, yaradıcılıq fərdiliyi

Hələ qədim zamanlarda Yunanıstanda "monoxord" (yunanca "monos"-tək, "chorde"-sim) adlanan musiqi aləti mövcud olmuşdur. Əsrlər ötdükcə bu alət təkmilləşmiş, simlərin birləşdiyi düzbucaqlı qutunun bir tərəfində klaviatura yerləşdirilmişdir. "Klavikord" (latınca "clavis" və yunanca "chorde" sözlərindən) adlanan bu alətin yaranması XII əsrə təsadüf edir. Sonralar tədricən təkmilləşən klavikorda bir neçə klaviatura birləşdirildi. O, dövrdə müxtəlif ölkələrdə klavikordla yanaşı, bir sıra başqa klavişli alətlər də yaranmışdı: klavisimbal, çembalo, vircinal, klavesin.

Öz formasına və səslənmə xüsusiyyətinə görə royala daha yaxın olan klavesinin simləri müxtəlif uzunluqda olurdu. O, XV əsrdə, İtaliyada icad olunub. XVII-XVIII əsrdə klavesin solo aləti kimi də məşhurlaşır. Bu dövrün görkəmli bəstəkarları klavesin üçün xüsusi pyeslər bəstələmişlər. Musiqi tarixində onları "klavesinistlər" adlandırmışlar. Fransız klavesinistləri – Kuperen, Daken, Ramo klavesin üçün müxtəlif pyeslər, rəqslər (menuet, qavot, riqodon və s.) yazmışlar.

Klavesin alətinin təkmilləşdirilməsi nəticəsində 1711-ci ildə İtaliyanın Paduya şəhərində yaşayan klavesin ustası Bartolomeo Kristofori tərəfindən yeni klavişli alət icad edildi. Artıq ifaçı həm yavaş səslə, həm də bərk səslə çala bilirdi. Elə alətin adı da buradan yaranmışdır – pianoforte, daha sonra isə fortepiano. "Forte" sözü "uca səslə çalmaq", "piano" sözü isə "ahəstə səslə çalmaq" deməkdir. Bu yeni alətin müxtəlif ucalığa malik səslər çıxarmaq xassəsi musiqiçilər üçün çox əhəmiyyətli idi. Buna görə də musiqiçilər həmin alətin bu əlamətinə uyğun olaraq onu "forteplano" adlandırdılar.

İlk fortepiano çox sadə dizaynda idi. Onun nə dempferi, nə də pedalları vardı.

XIX əsrdə fortepianonun iki növü yarandı: üfüqi-qanad formasında korpusu olan royal və şaquli-pianino. Royal konsert alətidir. Səsi güclü olduğu üçün ondan böyük səhnələrdə istifadə olunur. Pianino isə daha çox ev musiqi alətidir.

Lakin ölçüsündən asılı olmayaraq, fortepiano praktiki olaraq nəhayətsiz imkanlara malikdir. Onun diapazonu az qala bütün musiqi alətlərinin diapazonlarını əhatə edir. Məhz buna görə bütün böyük bəstəkarlar fortepiano üçün yazıblar. Ferens List isə hətta orkestr üçün yazılmış bütün əsərləri, o cümlədən Bethovenin simfonialarını fortepianoya uyğunlaşdırmışdı.

Alət dəbə gəldiyi zaman onunla ilk musiqi-rokoko (1752-1775) ifa olundu. Daha sonra Klementi və Motsartın sonatası meydana gəldi. Motsart cavanlığında yalnız klavesin çalırdı, lakin

sonradan o da fortepianonun üstünlüklərini etiraf edərək yalnız bu alətdə çalmağa başlamış və fortepianonun bütün məziyyətlərini üzə çıxara bilən gözəl əsərlər bəstələmişdir. Lakin klavesinin tam "təslim olması" yalnız Bethovenin dövründə və əsasən, Bethovenin musiqisi sayəsində baş vermişdir. XIX və XX əsrin bəstəkarları-Bethoven, Şubert, Şuman, Mendelson, Şopen, Qriq, Çaykovski, Musorqski, Raxmaninov, Skryabin və b. fortepiano üçün çoxlu sayda əsərlər yazmışlar.

Fortepianonun ifa imkanlarının daha da genişləndirilməsində görkəmli bəstəkar F. Listin xüsusi rolu olmuşdur. O, həmçinin simfonik orkestr üçün yazılmış əsərləri fortepiano üçün köçürmüşdür.

Dahi polyak bəstəkarı F. Şopeni "fortepianonun qəlbi" adlandırmışlar. O, demək olar ki, bütün əsərlərini bu alət üçün yazmışdır. F. List və F. Şopen görkəmli bəstəkar olmaqla yanaşı, virtuoz pianoçu olmuşlar. Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin zəngin tarixində fortepiano-ifaçılıq sənəti yeni səhifədir. Öz fəal inkişafını XIX – XX əsrlərdən başlayaraq tez bir zamanda o müasir musiqi dünyasında xüsusi yerini tutdu. Milli fortepiano-ifaçılıq mədəniyyətinin fəal inkişaf və təşəkkülünün kökü dünya və əsasən, rus pianizminə inteqrasiya prosesi ilə bağlıdır. Yüz ildən çox dövrü əhatə edən bu tarixi yol bir neçə mərhələni əhatə edir. Təşəkkül mərhələsi şəhər həyatında geniş yayılmış ev şəraitində musiqi məşqləri, istedadlı musiqiçilərin Bakıya qastrol səfərləri, 1895-ci ildə A.N.Yermolayevanın yaratdığı ilk özəl musiqi məktəbi, 1901-ci ildə RMC-i yanında musiqi siniflərinin təşkili və 1916-cı ildə onların musiqi texnikumunda birləşdirilməsi ilə başlamışdır. Fəal inkişaf mərhələsi ilk ali musiqi tədris müəssisəsi olan Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının və musiqi təhsilinin bütün pillələrinin (ibtidai, orta ixtisas və ali peşəkar) yaradılması ilə əlamətdardır.

Azərbaycanda fortepiano musiqisinin yaranması, təşəkkülü və inkişaf tarixi dahi bəstəkar, musiqi xadimi, Azərbaycan xalq musiqisinin tədqiqatçısı, publisist-dramaturq Üzeyir Hacıbəyovun və professional musiqi təhsili almış ilk azərbaycanlı bəstəkar Asəf Zeynallının adı ilə bağlıdır.

1921-ci ildə Ü.Hacıbəyovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının yaradılması ölkəmizdə, bütövlükdə musiqi mədəniyyətinin, bilavasitə fortepiano musiqisinin inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Ü.Hacıbəyovun müstəsna rolu həm də konservatoriyanın pedaqoji kadrlarının hazırlanmasında keyfiyyət məsələsinə yorulmadan diqqət və qayğı göstərməsi ilə şərtlənir. O öz məsləkdaşları ilə birgə əsas bədii-estetik mövqedən Azərbaycanın milli-xalq musiqi incəsənətinin Qərbi-Avropa musiqi mədəniyyətinin ənənələri ilə qarşılıqlı təsiri və zənginləşdirilməsi ideyasını irəli sürmüşdür. Belə ki, konservatoriya professional musiqi təhsilinin bünövrəsi oldu. Konservatoriya ifaçılıq mədəniyyətinin ən yaxşı ənənələrini yetişdirən musiqi beşiyinə çevrildi. Belə ki, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasına müxtəlif musiqi ixtisasları üzrə ən aparıcı müəllim heyəti dəvət olunmuşdur. Onların hər biri milli fortepiano ifaçılığının inkişaf yolunu artıq nüfuz qazanmış rus fortepiano məktəbinin ənənələri və müxtəlif Qərbi-Avropa məktəblərinin nailiyyətlərinə davamlı inteqrasiyasında, həmçinin bütövlükdə müasir dünya ifaçılıq mədəniyyətinin uğurlarından qaynaqlanmaqda görürdülər. Bununla yanaşı, onlar müəyyən dərəcədə milli fortepiano pedaqogikası və ifaçılığı sahəsində novator oldular. Azərbaycan pianoçularının birinci nəsli fortepiano ifaçılıq sənətinin bünövrəsinin qoyulmasında başlıca rol oynamışlar.

Ü.Hacıbəyovun bütün yaradıcı fəaliyyəti Şərq və Qərb musiqi ənənələrinin yaxınlaşmasına xidmət edirdi. O, sırf milli ifadə vasitələri arsenalına avropa bəstəkarlıq qanunlarını cəlb edərək, Azərbaycan musiqisi üçün yeni perspektivli inkişaf yolları açmışdır. Ü.Hacıbəyovun yaradıcılıq yolunun başlanğıcında onun diqqət mərkəzində duran əsas janr opera olmuşdur. 1925-1945-ci illər ərzində Ü.Hacıbəyov fortepiano musiqisi sahəsinə də müraciət edərək, uşaqlar üçün pyeslər bəstələmişdir. Onlardan bəziləri ansambl tərzində verilmişdir. Məsələn, "Uşaq və buz", "Şur", "Şahnaz" muğam qeyd etdiyimiz dövr ərzində bəstəkar digər əsərlər də yazmışdı ki, onların əksəriyyətinin əsasında eyniadlı fortepiano transkripsiyaları yaranmışdır: "Yaxşı yol", "Cəngi", "Sənsiz", "Sevgili canan" bu qəbıldəndir.

Üzeyir Hacıbəyovun musiqiyə gətirdiyi yeniliklərin və amalların davamçısı onun tələbəsi və ardıcılı Asəf Zeynallı olmuşdur. A.Zeynallının yaradıcılığı Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində mühüm mərhələdir. Onun özünəməxsus üsluba malik və mahiyyətinə görə dərin milli musiqisi respublikamızın musiqi mədəniyyətinin nailiyyətləri xəzinəsinə daxil olmuşdur. Qısa zaman ərzində davam edən həyatı və yaradıcılığı boyu o, bilavasitə, fortepiano musiqisi sahəsində bir sıra maraqlı əsərlər bəstələmişdir. Onlardan "Uşaq süitəsi" silsiləsini, "Çahargah" pyesini, fuqaları göstərmək olar.

1920-ci illərin əvvəllərində Ü.Hacıbəyovun təşəbbüsü ilə xüsusi Türk musiqi məktəbi təsis olundu. Bu məktəbin ilk tələbələrindən biri A.Zeynallı idi. Təhsil illərində və yaradıcılığının təşəkkül dövründə Ü.Hacıbəyov A.Zeynallıya çox köməklik göstərmişdir. O, A.Zeynallının musiqiçisi kimi inkişafını diqqətlə izləyərək, doğma musiqi sənətinə dair məsləhətlər verir, gənc bəstəkarın maraqlarını istiqamətləndirirdi.

A.Zeynallının "Çahargah" pyesi Ü.Hacıbəyovun yuxarıdakı fikrinin əyani təsdiqidir. Ümumiyyətlə, "Çahargah" pyesinin ifası pianoçudan dəqiq ritm, solo səsi ifadəli və qabarıq ifa etmək bacarığı, həmçinin müşayiətdəki melodik xətlər və akkordlu qurumlarla bağlı müəyyən texniki vərdişlər tələb edir.

Beləliklə, Ü.Hacıbəyov və A.Zeynallı müxtəlif janrlara müraciət edərək, milli musiqi sisteminin bəstəkarlıq sənətinin müxtəlif formaları ilə sintezini yaradıcılıq məqsədi olaraq qarşılıqlı doyumuşdular. Bu məqsədi onlar hər dəfə müxtəlif səpkidə həyata keçirirdilər. Onlar respublikada instrumental yaradıcılığın bu sahəsinin əsasını qoymuş, Azərbaycanda fortepiano musiqisinin ilk nümunələri olmuşdur. Çünki onlar Azərbaycanda professional məktəbin və ümumiyyətlə, fortepiano mədəniyyətinin formalaşması və inkişafı üçün möhkəm bünövrə yaratmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan musiqisinin tarixi və müasir dövr (red. K.Abdullazadə). Bakı: "Az.D.Konservatoriya nəşri", 1994, 169 s.
2. Hacıbəyov Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı: AZ.D. musiqi nəşr-tı, 1962, 201 s.
3. История зарубежной музыки. М.:1983-1988., Вып.1-5
4. Асафьев Б. Музыкальная форма как процесс. А., 1971
5. Гаджибеков У. О музыкальном искусстве Азербайджана. В., 1966

SUMMARY

Hijran Aliyeva

HISTORY OF FORMATION AND DEVELOPMENT PIANO MUSIC IN AZERBAIJAN

The article deals with the formation, involvement and history of development of piano music in Azerbaijan. The article notes that the history of the formation and development of piano music in Azerbaijan is related to the names of great composer, musician, folk music researcher, publicist and playwright Uzeyir Hajibeyov and the first Azerbaijani composer who received professional music education.

Key words: *history of music, musical culture, performance culture, folk music art, individuality of creativity*

РЕЗЮМЕ

Хиджран Алиева

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ, ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ФОРТЕПЬЯННОЙ МУЗЫКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В статье говорится о создании и переподготовки инструмента фортепьяно, о создании фортепьянной музыки в Азербайджане, о формировании и об истории развития. В статье отмечено, что создание фортепьянной музыки в Азербайджане, ее формирование и история развития связаны именами великого композитора, деятеля музыки, исследователя Азербайджанской народной музыки публициста-драматурга Узеира Гаджибекова и первого азербайджанца-композитора получившего профессиональное музыкальное образование Асафа Зейналлы.

Ключевые слова: *музыкальная история, музыкальная культура, культура исполнителя, изобразительное искусство народной музыки, творческая индивидуальность*

Məqaləni çapa təqdim etdi: sənətsünəşliq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

İRADƏ VƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

irade_qudretli76@mail.ru

UOT: 78.03

MUĞAM-AZƏRBAYCAN XALQ MUSIQISININ SƏRVƏTİDİR

Muğam Azərbaycan klassik xalq yaradıcılığı musiqisinin əsas janrıdır. Bu söz ərəb dilində işlənən “məqam” sözündən yaranıb.

Muğam və muğamat – mürrəkəb, ideya emosional məna daşıyan dərin və bitkin təfəkkür bədii həyəcan və müxtəlif musiqi növüdür. Musiqiçilərimiz musiqi mədəniyyəti tarixində muğamatın mənbəyini müəyyənləşdirməyə çalışmışlar.

Məqalədə Azərbaycan muğamlarının hissələri və ölkəmizdə geniş sürətlə inkişaf etməsindən bəhs olunur.

Açar sözlər: muğam, sənətkar, ustad, Rast, Şur, Segah

Muğam sənəti ilə yanaşı, xanəndəlik, instrumental ifaçılıq və başqa musiqiçi sənətkarların bu dövrdəki fəaliyyəti musiqi mədəniyyətimizin ümumilikdə inkişafına müsbət təsir göstərir. Muğam sənəti milli musiqi mədəniyyətimizin əsasını təşkil edən sənət növüdür.

Muğam Azərbaycan klassik xalq yaradıcılığı musiqisinin əsas janrıdır. Bu söz ərəb dilində işlənən “məqam” sözündən yaranıb.

Muğam və mugamat – mürrəkəb, ideya emosional məna daşıyan dərin və bitkin təfəkkür, bədii həyəcan və müxtəlif musiqi növüdür. Muğam əsrlər boyu Azərbaycan xalqının qürür mənbəyi olmuşdur. Muğamat və muğam sənəti haqqında dəyərli musiqiçilərimiz musiqi mədəniyyəti tarixində onun mənbəyini müəyyənləşdirməyə çalışmışlar.

Karifey bəstəkarımız Qara Qarayevin söylədiklərini bir daha xatırlatmaq istəyirəm: O, yazırdı “Muğamat yarandığı qədim zamanlardan başlayaraq, əsrlər boyu tədricən inkişaf etmiş və təkamül prosesi nəticəsində yetkinləşmiş, formalaşmış və kamilləşmişdir”. Muğamlar orijinal mahiyyətinə və öz musiqi xarakterinə görə bir-birindən fərqlənir. Muğam dünya musiqi xəzinəsinin incisidir.

Muğam-Şərq xalqlarına mənsub milli musiqi formasıdır. Muğam Azərbaycan xalq musiqisinin əsasını təşkil edir. Muğamatlar xalq vokal instrumental kompziyasının ən yüksək yaradıcılıq mərhələsinə çatdırılan nümunələrdir.

Azərbaycan musiqisinin yeddi əsas muğamı var : "Rast" "Şur", "Segah", "Şüştər", "Cahargah", "Bayatı-Şiraz", "Humayun"

Üzeyir Hacıbəyli “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” adlı kitabında muğamlarını belə səciyyələndirir: "Rast"-dinləyicidə mərdlik, gümrahlıq hissi, “Şur”-şən, lirik, əhval-ruhiyyə, “Segah”-məhəbbət hissi, “Bayatı-Şiraz” qəmginlik, “Humayun” dərin kədər hissi oyadır.

Azərbaycan xalq çalğı alətlərində solo səslənən muğamlara isə “Instrumental muğamlar” deyilir. Azərbaycan bəstəkarlarının əsərləri öz kökü etibarilə muğamlara bağlıdır. Bu onların milli özünəməxsusluğunu göstərir.

Fikrət Əmirov 1948- ci ildə “Şur” və “Kürd-Ovşarı” simfonik muğamları yazmaqla dünya musiqi ədəbiyyatında simfonik muğam janrının əsasını qoydu. Görkəmli bəstəkar və dirijor Niyazinin “Rast” (1949) simfonik muğamı da bu janrdadır yaradılmış əsərdir.

Muğam ustadları: Azərbaycan musiqi sənəti tarixinə çoxlu görkəmli muğam ustadları – ifaçılar daxildir. XIX əsrin görkəmli incəsənət ustadlarından Səttar, Hacı Hüsü şöhrət qazanmış muğam məktəbi yaratmışdır. Görkəmli incəsənət ustadlarından Səttarin, Hacı Hüsünün, Ələsgər

Şirinin, tarzən Sadıqcanın və başqalarının, keçən əsrin əvvəllərində isə Cabbar Qaryağdıoğlu, Məşədi Cəmil Əmirov, Seyid Şuşinskinin, Məşədi Məhəmməd Fərzəliyev, İslam Abdullayev və başqa adlar da xüsusi qeyd olunmalıdır.

Xan Şuşinski, Zülfü Adıgözəlov, Haşım Kələntərli, Hüseynqulu Sarabski, Həqiqət Rzayeva, Fatma Muxtarova XX əsrin əvvəllərində yaşamış məşhur müğənnilərdəndirlər. Muğam üzrə instrumental ifaçılardan Qurban Primov, Mənsur Mənsurov, Əhməd Bakıxanov, Bəhrəm Mənsurov və başqalarının adlarını qeyd etmək olar. **Simfonik muğam** – 1948- ci ildə bəstəkar Fikrət Əmirov tərəfindən yaradılmışdır. Bir çox Azərbaycan bəstəkarları bu janra müraciət etmişlər. Niyazi “Rast”, Süleyman Ələsgrov “Bayatı-Şiraz”, Fikrət Əmirov “Gülüstan”, “Bayatı-Şiraz”, Tofiq Bakıxanov “Humayun”, “Nəva”, “Rahab” və s. simfonik muğamları yaratmışlar.

Zərbi muğam – Zərbi muğamların yaranması, təşəkkülü və inkişafı xanəndə və sazəndə ansambllarının ifaçılığı ilə bağlıdır. Zərb muğamların mətnində klassik şairlərin qəzəl və qoşmalarından istifadə olunur. Azərbaycan muğam ifaçılığı təcrübəsində geniş yayılmış zərbi muğamlar: “Heyratı”, “Mənsuriyyə”, “Simayışəms”, Maanı”, “Ovşarı (Əfşarı) “Arazbarı” “Heydəri”, “Qarabağ şikəstəsi”, “Kəsmə şikəstə,”Şirvaxan şikəstəsi” və s.

“Rast”ı-bütün muğamların anası hesab edirlər. O, çox qədim tarixə malikdir. 12 əsas muğamlardan indiyədək zamanın və hadisələrin sarsıdıcı təsvirinə qarşı möhkəm duran yeganə muğam Rastdır.

“Rast” muğamı bir neçə şöbə və güşələrdən ibarətdir: Hissələr: “Mayeyi-Rast”, “Uşaq” “Hüseyni”, “Vilayəti” “Əraq” və “Pənciegah” şöbələridir.

" Şur", "Rast" və "Cahargah" muğamları kimi bu muğamın həcmi böyükdür. Şöbələrin sayı çoxdur. “Mayeyi-Şur”, “Şur Şahnaz”, “Bayatı Qacar”, Şikəstəyi-Fars “Şimay-Şəms”, “Hicaz”, “Sərənc” şöbələri dərin quruluşa və formaya malikdir.

Segah – Azərbaycanda geniş yayılmış muğamlardan biridir. “Segah” muğamı bir sıra variantda ifa olunur. “Orta Segah” (və ya “Zabul Segah”), “Mirzə Hüseyn Segahı”. “Segah” dörd şöbədən ibarətdir. “Mayeyi-Segah”, “Şikəstəyi-fars”, “Mübəriqə”, “Əraq”.

“Şüştər”- həcmcə ən kiçik muğam olur. Əsasən, “Mayeyi-Şüştər” və Tərkib” şöbələrindən ibarətdir. Başqa muğamlar kimi “Şüştər” və “Segah” formasında ifa olunarkən buna “Bərdaş” deyirlər. Müqədimə ilə başlayır, bir sıra rəng və təsniflər hesabına həcmi genişlənir, adətən “Şüştər” muğamı da çox instrumental variantda, xüsusən də kamançada səslənir.

“Cahargah”- muğamı özünün çox fəal mübarizə ruhu ilə fərqlənir. Klassik sənət incisi kimi tanınır və sevilir. “Mayeyi-Cahargah” şöbəsində bədii obraz daha geniş miqyasda intensiv halda inkişaf etdirilir və təsdiqlənir. “Maye” şöbəsinin başlıca amillərindən biri budur ki, həmin şöbə “Hasar” və “Mənsuriyyə” adlı şöbəsində öz inkişafını davam etdirərək daha mübariz xarakter alır. “Mayeyi-Cahargah” fəal inkişaf etmiş geniş intişar muğamlardan biridir.

“Bayatı-Şiraz” məşhur muğamlardan biridir. Onun “Mayeyi-Bayatı Şiraz”, “Nisibi-fəraz”, “Bayatı-İsfahan”, “Xavəran”, “Hüzal” şöbə və güşələri vardır. “Bayatı-Şiraz” muğamında ən böyük və əhəmiyyətli şöbələrdən biri “Mayeyi-Bayatı-Şiraz”, digəri isə “Bayatı-Şirazdır”.

“Humayun”- bu muğam Şərq xalqlarının musiqisində geniş yayılmışdır. Əsas hissələri 24 şöbədən ibarətdir. “Mayeyi”, “Humayun”, “Şüştər” və “Tərkib” şöbələridir. “Humayun”- Azərbaycan musiqisində yeddi ladlardan” (məqamlardan), yeddi əsas muğam dəstgahlarından biridir.

Ümümtəhsil məktəblərindən başlayaraq, muğam dərsləri musiqi mədəniyyətimizin əsasını təşkil edərək, Azərbaycan xalqının qürur mənbəyi olmuşdur. Muğamat və muğam sənətinə görkəmli musiqiçilərimiz hər zaman öz fikirlərini bildirərək, Muğam dərsləri haqqında tövsiyələr vermişdilər. Muğam xalq vokal instrumental kompozisiyasının ən yüksək yaradıcılıq mərhələsinə çatdırılan nümunədir. “Muğam” Azərbaycanın milli sərəvətidir. Milli dəyərlər hər zaman xalqın, cəmiyyətin tələbinə uyğun formalaşır və mərhələ şəklinə öz əksini tapır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hafız Kərimov. Bakı: 2012
2. Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixindən
3. Muğam. Vikpediya
4. Səfərova Ə. Azərbaycan musiqi elmi. Bakı: 1998

SUMMARY

Irada Valiyeva

MUGAM AS THE TREASURE OF AZERBAIJANI FOLK MUSIC

Mugam is the main genre of Azerbaijani classical folk music. The word is derived from the Arabic word “magam”. Mugham (mughamat) is a type of music with emotional meaning and artistic passion that expresses artistic excitement of deep thinking. Our musicians have tried to determine the source of mugam in the history of music culture. The article studies parts of Azerbaijani mughams and their rapid development in our country.

Key words: mugham, artist, master, Rast, Shur, Segah

РЕЗЮМЕ

Ирада Валиева

МУГАМ - СОКРОВИЩА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАРОДНОЙ МУЗЫКИ

Мугам является основным жанром азербайджанской классической народной музыки. Это слово происходит от арабского слова “магам”.

Мугам и мугамат – это сложный, глубокий и законченный образ мышления, в котором идея несет эмоциональный смысл, и различные виды музыки. Наши музыканты пытались определить источник мугамата в истории музыкальной культуры.

В статье рассказывается о частях азербайджанского мугама и его широком развитии в нашей стране.

Ключевые слова: мугам, артист, мастер, Раст, Шур, Сегех

Məqaləni çapa təqdim etdi: sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnara Məhərrəmovə

Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

İLHAMƏ İSGƏNDƏROVA
elnurisgenderov361@gmail.com

UOT: 78.07

VOKAL-XOR MƏŞĞƏLƏLƏRİNDƏ SAĞLAMLIĞI QORUYAN VASİTƏLƏR

İnsan sağlamlığı hər zaman aktual olan bir mövzudur. Xüsusilə indiki dövrdə bütün dünyada sağlamlığın pisləşməsinə meyl olduğu zaman aktualdır. Uşaqlıqdan vətənpərvərlik və əxlaq tərbiyəsi ilə yanaşı, öz sağlamlığına hörmətli münasibət tərbiyə etmək lazımdır. Sağlamlıq yalnız xəstəlik və ya fiziki qüsurların olmaması deyil, tam fiziki, zehni və sosial rifah vəziyyətidir. Böyüklərin vəzifəsi uşaqlar üçün rahat olacağı şərait yaratmaqdır. Uşaqları sağlamlığı qoruyan texnologiyalara əsaslanan sağlam həyat tərzinə hazırlamaq müəllimin fəaliyyətində prioritet olmalıdır.

Açar sözlər: səs, vokal, rezonator, səsin qüvvəsi, tembr

Ən mürəkkəb musiqi alətinin insan səsi olduğu qəbul olunur. İnsana elə gəlir ki, səsləri çıxarmaqdan asan nə ola bilər? Əlbəttə ki, bir tərəfdən bu belədir. Çünki hər gün insan bu və ya digər vəziyyətdə olmasından asılı olaraq, öz səsindən istifadə edir: danışdıqda, oxuduqda, ifa etdikdə, qışqırdıqda, güldükdə, ağladıqda və s. Ancaq hər şey daha mürəkkəbdir. Belə ki, bu proses bir-biri ilə əlaqəli bir sıra hadisələri özündə əks etdirəcək səsin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Səsin çıxarılmasında əsas rol səs aparatı, yəni səsin əmələ gəlməsində iştirak edən orqan və sistemlərin kompleksi təşkil edir. Şübhəsiz, bu səs aparatı onunla bacarıqlı və ehtiyatlı bir davranış tələb edir.

Bir xor ifaçısı üçün (vokalist) savadlı musiqiçi şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında səs aparatı haqqında tam biliklərə yiyələnmək, onun quruluşu, xüsusiyyətləri, lazımı profilaktik tədbir, fizioloji problemlərin qarşısının alınması haqqında dolğun məlumatla sahib olmaq böyük rol oynayır.

Gigiyena və uşaq səslərinin qorunması – böyüklər tərəfindən diqqət tələb edən bir mövzudur. Uşaqlarda kəskin respirator virus infeksiyası, angina, həmçinin adenoidit, sinusitlər və s. böyüklərə nisbətən daha çox müşahidə edilir. Şübhəsiz ki, bu uşaq yaşının xüsusiyyətləri ilə bağlıdır: boyun limfa toxumaları (ilk növbədə adenoidlər və badamcıqlar) uşağın 2 yaşdan 7 yaşa qədər maksimum inkişafına çatır, sonra 9-10 yaşdan tədricən geri inkişafa keçir.

İnsanın səs aparatına ağız və burun boşluqları, udlaq (yuxarı rezonatorlar), səs qatlarından ibarət qırtlaq, traxeya və bronxlar (aşağı rezonatorlar), ağız boşluğu, tənəffüz əzələlərindən ibarət döş qəfəsi və diafraqma, qarın boşluğu əzələləri daxildir. Mürəkkəb psixoloji akt olan tam və yeganə səsəmələgəlmə prosesinin funksiyalarını mərkəzi sinir sistemi təşkil edir.

Səs və eşitmə arasında birbaşa qarşılıqlı əlaqə mövcuddur: səs eşitmədən inkişaf edə bilməz, eşitmə səs orqanlarının iştirakı olmadan inkişaf edə bilməz. Karlarda səs işləmir, çünki onlarda eşitmə qavrayışı və danışma motor mərkəzlərinin stimullaşdırılması yoxdur. Eyni zamanda, karlar danışmayan səslər çıxarırlar. Onlara tələffüzü öyrətdikdə, karların səsinin özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmasını görmək olar.

İnsan öz səsi ilə çox müxtəlif, ən mürəkkəb səsləri çıxarma qabiliyyətinə malikdir. Səslə insanın emosional vəziyyəti ifadə edilir: qəzəb, sürpriz, sevinc və s. İnsan səsi – mürəkkəb alətdir. İnsanlar səsi uzadan və yığan, səs qalınlığını dəyişən səs düzümünə malikdirlər; insan sərbəst olaraq havanın təzyiqini, hava axınının intensivliyini dəyişə bilər. Döş qəfəsinin forması, boğaz, dilin vəziyyəti, digər əzələlərin gərginlik dərəcəsi də dəyişilə bilər. Bu vəziyyətlərdən hər hansı birinin dəyişməsi səsin yüksəkliyinin, gücünün, tembrinin, dəqiqliyinin, emosional rəngarəngliyinin nəticəsi olacaqdır. Səsin keyfiyyətinə insanın rifahı, qaməti, əhval-ruhiyyəsi, emosional vəziyyəti və s. təsir göstərir.

Rezonatorların (ağız, boğaz) forma və həcmindən dəyişməsində insanın səsi nitqdə müxtəlif saitlərin fonetik xüsusiyyətlərini əldə edir, lakin ifa zamanı xüsusi ifa tembrini, gücü və rezonans oxuma

nəzəriyyəsinə izah olunan digər xüsusiyyətlər əldə edir.

Səsin yaranma mexanizmi mərkəzləşdirilmiş şəkildə təyin olunur, yəni vokalizasiya baş beyin qabığına yerləşir. Lakin səsin meydana gəlməsi üçün hava axını lazımdır. Hava axını olmadan səs yaranma bilməz. Səs aparatının beyin qabığına tənzimlənən və bilavasitə onunla əlaqəli üç periferik şöbəsi var: tənəffüz orqanları (ağ ciyərlər, bronxlar, traxeya), səs büküklərindən ibarət qırtlaq (qırtlaqda ilkin zəif səs tonu əmələ gəlir), taxma boru (ağız, burun, qırtlaq boşluqları, burun əzələ boşluğu). Nəfəs borusunda səs güclənir və əlavə çalarlar əmələ gəlir. Səsin xüsusiyyətləri üçün rezonatorlar son dərəcə vacibdir. Qırtlaqdan yuxarıda udlaq, ağız və burun boşluğunun yerləşdiyi hissə “yuxarı rezonator”, aşağıda nəfəs yolu və bronx boşluqları yerləşən hissə isə “aşağı rezonator” adlanır. Hər iki rezonator insan səsinin güclənib gücləndirilməsinə qulluq edir.

Rezonator nə qədər çox olarsa, səs tonu bir o qədər aşağı olar. Ən böyük rezonator-döş qəfəsidir.

Hər bir insanın səsi fərvidir. İfada səslər səsin gücü, tembr, yüksəkliyi ilə xarakterizə olunur. Yüksəklik saniyədə səs verən cismin titrəməsinin tezliyi ilə müəyyən edilir. Cismin titrəmə rəqsi nə qədər tez olarsa, səs yüksəkliyi bir o qədər uca olacaqdır.

Tembr –səsin mürəkkəb xüsusiyyətidir. Onu obertonlar və səs yüksəkliyini müəyyən edən əsas ton (səs tellərinin titrəməsi) təşkil edir.

Səsin qüvvəsi (subyektiv olaraq güc kimi qəbul edilir) titrəyən simin genişliyindən –amplitudasından (“amplituda” –(latın amplitudo) böyük, həcm deməkdir) asılıdır. Normal fəaliyyət zamanı hər üç xüsusiyyət müəyyənləşdirilməlidir.

Uşaqların səs xüsusiyyətləri böyüklərdən xeyli fərqlənir. Onların səsi güc baxımından daha zəifdir. Çünki uşaqlarda səs telləri kiçik amplituda ilə bütün səthdə deyil, yalnız kənarlarda titrəyir. Uşaqların səs telləri böyüklərə nisbətən daha qısadır. Ona görə də uşaqların səsi daha yüksəkdir. Uşaqlarda rezonator sistemi o qədər də inkişaf etmədiyi üçün səs tembrinin rəngarəngliyi zəifdir. Səs funksiyası uzun müddət ərzində təkmilləşir və bütün həyat boyu dəyişikliklərə məruz qalır.

Səsin xarakteristikası daxili sekresiya vəzilərinin fəaliyyətindən asılıdır (hipoviz, cinsiyyət vəzi və qalxanabənzər vəzi). Yaşla əlaqədar səsin dəyişməsi bir qayda olaraq, 12-15 yaşda baş verir. Mutasiya qırtlaqda baş verən dəyişikliklərlə bağlıdır (kişilərdə 1,5-2 dəfə, qadınlarda isə 1-3 dəfə böyüyür). Səs telləri bütün parametrlərdə böyüyür (uzunluq, eni, qalınlığı), bütünlüklə titrəməyə başlayır. Dilin kökü böyüyür. Səs sürətlə baş verən anatomik dəyişikliklərə uyğunlaşmağa macal tapmır və qeyri-sabit dəyişkən səslənir. Oğlanların səsi I oktava, qızların səsi isə 1-2 ton aşağı düşür. Mutasiya dövründəki səs dəyişikliklərinin səbəbi qırtlağın xarici və daxili əzələlərinin funksiyalarının pozulması, tənəffüs və tələffüz arasındakı uyğunluğun olmamasıdır.

Səs aparatının xəstəlikləri səs funksiyalarının pozulması və digər başqa səbəblərlə bağlıdır.

Sağlamlığı qoruyan vasitələr - xor dərslərinin ayrılmaz hissəsidir.

Xor məşğələlərində şagirdlərin sağlamlığının qorunması problemlərini sağlamlığı qoruyan bir sıra fəaliyyət üsulları, metodları, formaları və s. tətbiq edərək müvəffəqiyyətlə həll etmək mümkündür:

- tənəffüs gimnastikası, masaj, vokal məşqləri vasitəsi ilə bədənin qoruyucu xüsusiyyətlərini artırmaq;

- səsin və sağlamlığın qorunması üçün xorda oxuma qaydalarına riayət etmək;

- şagirdlərdə bir-birlərinə qarşı dostluq münasibəti tərbiyə etmək;

- sağlam həyat tərzinə olan ehtiyacları öyrətmək.

Bu vəzifələr mahnı və musiqi materialı, sağlamlığa qənaət edən vasitələrin tədris prosesinə daxil edilməsi, uyğun tədris metod və üsullarından istifadə, müxtəlif fəaliyyət formaları əsasında həll olunur:

- sağlamlıq masajı;

- tənəffüs məşqləri;

- danışma terapiyası artikulyasiya gimnastikası;

- səs terapiyası;

- ritm terapiyası və logo ritmikası;

- təbəssüm terapiyası.

Ruhi sağlamlıq, ilk növbədə, stressi azaltmaq, qarşıdurmaların qarşısını almaq, yaradıcılıq və qarşılıqlı yardım mühiti yaratmaq, özünü göstərmək və özünü həyata keçirmək imkanlarıdır.

Bir insanın motivasiya sahəsi kimi prosesləri xarici təsir ilə idarə etmək mümkün deyil. Buna görə də şagirdlərin motivasiyası dolay yolla - intellekt sayəsində, iradi və emosional sfera vasitəsi ilə, əxlaqi mədəniyyət artırılaraq artırılmalıdır. Bu, ilk növbədə musiqi marağının məmnuniyyəti, müstəqil bilik əldə etmə bacarıqlarının xoş qarşılınmasıdır. Bu şəkildə zənginləşdirilmiş bir uşağın zəkası öyrənmə motivasiyasını artırır bir amildir. Xor siniflərində müsbət emosional fon çox vacibdir

və bu da motivasiyanın formalaşmasına kömək edir.

Uşaqlarda iradi sferanın inkişafı iradi keyfiyyətləri sistemli xör dərsləri vasitəsilə yetişdirməklə baş verir. Ən əsas tələb vəzifələri yerinə yetirməkdir (sözləri öyrənmək, səs gigiyenasına riayət etmək, dərslərə mütəmadi qatılmaq). Könüllü sahənin inkişafı, işinin nəticələrindən məmnun qalması sayəsində kollektiv yaradıcılıq və yeni kəşflər sevinci sayəsində pozitiv emosional fon yaratmaqla dəstəklənir.

Sağlamlığın qorunması çərçivəsində emosional sahəyə təsir göstərmək kimi bir yanaşma uşağın psixoloji sağlamlığının təminatıdır.

Müğənnilik təhsili tələbələrin bütün lazımi ifaçı bilik, bacarıq və vərdislərinin təcridən mənimsənilməsinə cəlb olunmaqla həyata keçirilir. Dərsdə sağlamlığı qoruyan vasitələrin istifadəsi sayəsində şagirdlərdə sağlam həyat tərzini arzusunu inkişaf edir, eyni zamanda mahnı oxumaq, sağlamlığın qorunması və insan səsi qaydaları haqqında biliklər birləşdirilir.

Xorla işləmək üçün bütün mürəkkəbliyə görə psixoloji və fizioloji xüsusiyyətlərdən məharətlə istifadə əla nəticələr verir. Bu, təhsilin keyfiyyətinə və tərzinə, fərdin emosional və iradi sferasına təsir göstərir. Xör dərsləri başa düşülən materialdan sevinc və məmnunluq, kompozisiyalar öyrənərkən iradi səylərdən sevinc, ünsiyyət səmimiyyətindən və birgə yaradıcılıqdan sevinc bəxş edir. Bu cür müsbət emosiyalar uşaqların əlavə təhsil sistemində özlərini təhlükəsiz, tam, rahat və uğurlu hiss etmələrinə kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Andreeva, I.G. Məktəblilərin sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsi Rusiyanın yenilikçi formalaşması mərhələsində təhsil məzmununun inkişafında təcili bir istiqamətdir / I.G. Andreeva // Standartlar və Monitoring.- 2011, -№3
2. Guryev, A.V. Orta məktəbdə təhsil prosesi subyektlərinin sağlamlığını qorumaq üçün işin əsas istiqamətlərini planlaşdırma xüsusiyyətləri / A.V. Guryev// Standartlar və Monitoring. 2011, №3
3. Dubrovskaya S. V. Məşhur nəfəs məşqləri Strelnikova. - M.: RIPOL classic, 2008

SUMMARY

Ilhama Isgandarova

MEANS PROTECTING HEALTH IN VOCAL-CHORAL CLASSES

Human health is a subject that is always relevant. In particular, it is more relevant to protect it when there is a tendency to deterioration of health all over the world. Since childhood, along with patriotism and moral education, it is also necessary to foster a sense of correct attitude to one's own health. Health is not just the absence of illness or physical defects, but also a state of complete physical, mental and social well-being. The task of adults is to create conditions that will be comfortable for children. Preparing children for a healthy lifestyle based on health-saving technologies should be a priority in the activities of the teacher.

Key words: *sound, vocal, resonator, sound power, timbre*

РЕЗЮМЕ

Ильхама Искандарова

СРЕДСТВА ЗАЩИТЫ ЗДОРОВЬЯ НА ВОКАЛЬНЫХ И ХОРОВЫХ ЗАНЯТИЯХ

Здоровье человека – тема, которая актуальна всегда. Особенно актуальна она сейчас, когда во всём мире наметилась тенденция к ухудшению здоровья. Необходимо с самого детства, наряду с воспитанием патриотизма, нравственности, воспитывать уважительное отношение к своему здоровью. Здоровье – это не просто отсутствие болезней или физических дефектов, это состояние полного физического, психического и социального благополучия.

Подготовка к здоровому образу жизни ребенка на основе здоровьесберегающих технологий должна стать приоритетным направлением в деятельности педагога.

Ключевые слова: *звук, вокал, резонатор, сила звука, тембр*

*Maqaləni çapa təqdim etdi: sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə
Maqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il*

XALİDƏ MƏRDANOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 7.067:316.37

**GÖRKƏMLİ BƏSTƏKAR QƏMBƏR HÜSEYNLİNİN
ÖMÜR YOLU VƏ YARADICILIQ İRSİ**

Məşhur Azərbaycan bəstəkarlarından biri Qəmbər Hüseynlinin həyat və yaradıcılığı məqalədə geniş işıqlandırılır. Onun keşməkeşli həyat yolu təhlil edilərək əsərləri – mahnıları, operaları, simfonik və xalq çalğı alətləri orkestrləri üçün yazdığı musiqilər barədə söhbət açılır. Bəstəkarı dünya şöhrəti qazandırmış “Cücələrim” mahnısının məxsusi yeri xüsusi vurğulanır.

Q.Hüseynlinin böyük təşkilatçılıq bacarığı, idarəetmə qabiliyyətinə də burada diqqət yetirilir. Bəstəkarın gənc musiqiçilərlə apardığı iş, onların istedadının üzə çıxarılmasına sərf etdiyi yorulmaz zəhmət xüsusi vurğulanır. Azərbaycan musiqisinin inkişafı naminə onun verdiyi yaradıcı töhfələrdən, yüksək səviyyədə göstərdiyi xidmətlərdən və səmərəli pedaqoji fəaliyyətindən də ətraflı bəhs edilir.

Açar sözlər: Qəmbər Hüseynli, bəstəkar, musiqi, ansambl, mahnı, məktəb, “Cücələrim”.

Gəncədə, 1916-cı il aprelin 16-da, dəmirçi Məşədi Muxtarın ailəsində anadan olan Qəmbər Hüseynli 1925-ci ildə Gəncədəki birinci dərəcəli məktəbdə təhsil almışdır. Qəmbər artıq Seyid Əzim Şirvaninin, Abbas Səhhətin, Mirzə Ələkbər Sabirin bir çox şeirlərini əzbər bilirdi. Gəncənin musiqi mühiti, çal-çağır məclisləri, xüsusilə Qarabağ el şənlikləri və konsertlərə dəvət olunan görkəmli xalq sənətkarlarından Cabbar Qaryağdıoğlu, Seyid Şuşinski, Bülbül, Malibəyli Həmid, Xan Şuşinski, Qurban Pirimov, Məşədi Cəmil Əmirov və başqalarının çıxışları musiqiyə sonsuz marağı olan balaca Qəmbərə böyük təsir göstərirdi. O dövrdə Gəncədə tez-tez aşığı musiqisi gecələri də təşkil olunurdu. Aşığı İslam Yusifov, Aşığı Əsəd, Hüseyn Bozalqanlı, Aşığı Nağı, Teymur Hüseynov, Aşığı Qədir və başqalarının sazlı-sözlü dünyası balaca Qəmbərin musiqi sənətinə olan marağını daha da artırır.

Orta məktəbdə oxuya-oxuya, 1927-ci ildə Gəncə Orta İxtisas Musiqi Məktəbinin tar sinfinə qəbul olunur. Tarda yaxşı ifa etməyi mənimsəyir. 1929-cu ildə isə Gəncə Pedaqoji Texnikumuna daxil olur. Təhsil illərini sonralar Azərbaycanın böyük bəstəkarı olan Fikrət Əmirov və tarzən Zərif Qayıbovla birgə addımlayırdı. “Rast”ı, “Şur”u, “Zabul segahi”ni və başqa muğamları tarda məharətlə ifa edən gənc və istedadlı Q.Hüseynli hələ tələbə ikən aşığı və el havalərini toplayıb nota alırdı.

Texnikumun tar sinfini 1934-cü ildə fərqlənmə diplomu ilə bitirən Qəmbər pedaqoji kollektivin qərarı ilə təhsilini davam etdirmək üçün Bakıya göndərilir. Ona Bakı Orta İxtisas Musiqi Məktəbinin violonçel sinfində təhsil almaq təklif olunanda tərəddüd etmədən razılıq verir. İki il müddətində tanınmış musiqi pedaqoqu A.S.Şvartsın violonçel sinfində təhsil alır. Qərb ölkələrində geniş yayılan bu aləti fitri istedadı ilə “özünüküləşdirməyi” bacarır.

Lakin musiqi bəstələməyə olan hədsiz marağı Qəmbəri bir an belə rahat buraxmır. Bu cəhət o dövrdə məktəbin görkəmli musiqi pedaqoqlarının da diqqətindən yayınmır və nəhayət, Qəmbəri bəstəkarlıq şöbəsinə keçirirlər. O, burada Q.Z.Buruşteynin sinfində təhsilini davam etdirir. Çox keçmir ki, Qəmbərin bəstəkarlıq üçün zəruri olan qabiliyyətləri özünü göstərir. O, görkəmli dramaturq Cəfər Cabbarlının sözlərinə “Tellər oynadı” romans-mahnısını bəstələyir. Bu gün də 80 ilə yaxın bir müddətdə dillərdən düşməyən bu gözəl vokal əsəri ilə gənc Qəmbər istedadlı bir bəstəkar olacağını təsdiqləyir (4).

Qəmbər Hüseynli 1939-cu ildə milli musiqimizin beşiyi olan Şuşanın Musiqi Texnikumuna direktor vəzifəsinə göndərilir. O, burada cəmi bir il çalışsa da, əhəmiyyətli işlər görməyə müvəffəq olur.

Qəmbər Hüseynlini bir il sonra yenidən Bakıya dəvət edirlər. Məhz bu zaman gənc bəstəkarın dahi Üzeyir Hacıbəyovla şəxsi tanışlığı gerçəkləşir. O, Dövlət Filarmoniyasının nəzdində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Xalq Çalğı Alətləri Orkestrində dirijor köməkçisi vəzifəsində çalışmaqqla yanaşı, Üzeyir bəyin tövsiyəsi ilə həmin illərdə yaranan “Sazçı qızlar” ansamblının təşkilatçısı olmaqla, həm də bədii rəhbəri işləyir. Q.Hüseynli sazçı qızlardan ən fəalını-gənc Rəhilə Həsənovanı

ansamblın konsertmeysteri təyin edir.

1938-ci ildən fəaliyyət göstərən Gəncə Dövlət Filarmoniyasına direktor təyin olunan Qəmbər Hüseynli burada çox səmərəli fəaliyyət göstərir. Məhz burada dünyaşöhrətli “Cücələrim” mahnısı yaranır. 1949-cu ildə bəstəkar şair Tofiq Mütəllibova bir musiqi dinlədir və ondan bu musiqiyə söz yazmasını xahiş edir. O dövəmlər uşaq şeirləri yazan Tofiq Mütəllibov musiqiyə söz yazır. Ancaq nədənsə bəstəkar gələcəkdə dünya miqyasına çıxacaq bu əsərini xeyli müddət gizli saxlayır. “Cücələrim” mahnısı – yazıldıqdan düz 6 il sonra məşhurlaşmışdır.

1951-ci ildə Qəmbər Hüseynli yenidən Bakıya qayıdıb. A.Zeynallı adına Orta İxtisas Musiqi Məktəbinin bəstəkarlıq şöbəsinə daxil olaraq professor B.İ.Zeydmanın sinfində təhsilini davam etdirir. Eyni zamanda Azərbaycan Radio Verilişləri İdarəsinin orkestrində çalışır, “Sazçı qızlar” ansamblını bərpa edir.

Üç ildən sonra gənc bəstəkar tanınmış şair Mirmehdi Seyidzadənin librettosu əsasında diplom işi kimi “Qızıl quş” operasını yazaraq, 1954-cü ildə Bakı Orta İxtisas Musiqi Məktəbini müvəffəqiyyətlə bitirir. Elə həmin ildə yaxın dostu, gənc şair Nəriman Həsənzadənin sözlərinə bəstələnən “Azərbaycan ordusu” marşı yaranır. Bu, sovet dövründə hələ mövcud olmayan milli orduya ithaf olunmuş ilk və yeganə musiqi əsəri olmuşdur.

Mahnı və romans janrları görkəmli bəstəkarın yaradıcılığında mühüm yer tutur. O, “Ay işığında”, “Gecələr uzanaydı”, “İlk məhəbbət”, “Düşür yadıma”, “Gülə-gülə”, “Tel nazik”, “Sənsən” “Ceyran”, “Düşər yadıma”, “Tellər oynadı”, “İnsafsızsan sən yaman”, “Qonşuda qız sevənin”, “Bizə niyə gəlmirsən?”, “Qoy dolanım başına”, “Nə vaxta qaldı?” kimi mahnıların, həmçinin “Çeşmə başında”, “Gəraylı”, “Yar yanında günahkaram”, “Xoş gəldin”, “Saz çalan olsa”, “Maral”, “Qadan alim”, “Yaz olur” və sair bu kimi aşiq mahnıların da bəstələmişdir. Burada maraqlı bir məqamı qeyd etmək yerinə düşər. Unudulmaz sənətkarın romans lirikasının zirvəsi sayılan “Ay işığında” əsərini müəllif qatarda, kupe pəncərəsindən süzülən Ay işığını seyr edərək bəstələmişdir.

“Cücələrim”in sədası yayılında Qəmbər Hüseynli, Qəmbər Hüseynli deyəndə isə “Cücələrim” yada düşür (6). Bu gözəl musiqi incisini yaratmaq böyük sənət uğuru idi. “Cücələrim” 1950-ci illərin ortalarında indiyə qədər dünyanın 100-dən çox xalqının dilinə tərcümə olunub. Dünyada “Cücələrim” qədər geniş yayılan, yüz milyonlarla uşaqların və böyüklərin – müxtəlif nəsillərdən olan insanların zövqünü oxşayan ikinci bir Azərbaycan mahnısı yoxdur. Sənətsünəslərin, musiqişünəslərin, sənət bilicilərinin yekdil rəyinə görə, indiyə kimi “Cücələrim” qədər öz müəllifini bütün dünyada tanıtdıran ikinci mahnı olmayıb. Bu mahnı sanki Azərbaycanın “vizit kartı”na çevrilib.

Azərbaycandan bir qrup kino xadimi Fransaya səfərə gedir. Onları məşhur aktyor Çarli Çaplin qarşılayır. Qonaqların Azərbaycandan olduğunu öyrənəndə Çarli Çaplin royalın arxasına keçib “Cücələrim” mahnısını ifa edir. Sonra isə üzünü qonaqlara tutaraq deyir: “Demək siz bu məşhur melodiyanın vətəndəsiniz?! Məndən o bəxtəvər bəstəkara salam yetirin!” (1).

Bakıda, Respublika Pionerlər Sarayının nəzdində bu məşhur mahnının şərəfinə “Cücələrim” mahı və rəqs ansamblı yaradılmış, “Cücələrim” ana və uşaq Kafesi açılmış, Gəncədə “Bir mahnının tarixi” adlı muzey təsis olunmuşdur. “Cücələrim” ansamblı demək olar ki, 50 ilə yaxın bir müddətdə keçmiş SSRİ-nin bütün müttəfiq respublikalarında, dünyanın onlarla ölkəsində uğurlu qastrol səfərlərində olmuş, hər zaman böyük sevinc və rəğbətlə qarşılanmışdır.

Hər zaman “Mən xalq musiqisini əsaslı surətdə öyrənməyincə böyük əsərlər yazmağa tələsməmişəm” (2) deyən və “Simurq quşu” adlı opera üzərində ömrünün son illərində yaradıcılıq işinə başlayan bəstəkar 1961-ci ilin əvvəllərindən onu yaxalayan ağır və üzücü xəstəlik ucbatından ikinci operasını tamamlaya bilməmişdir.

Fortepiano, simli kvartet üçün pyeslərin, dram tamaşalarına yazılmış musiqi və mahnıların, o cümlədən onlarla mahı və romansın müəllifi olan Qəmbər Hüseynli “Şərəf nişanı” ordenilə təltif olunmuş, Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1961-ci il 11 may tarixli Fərmanı ilə “Respublikanın Əməkdar incəsənət xadimi” fəxri adına layiq görülmüşdür. Bu xoş xəbərdən üç ay keçməmiş dünyaşöhrətli mahnının bəxtəvər bəstəkara haqq dünyasına qovuşmuşdur. Q.Hüseynli 1961-ci il iyul ayının 31-də, 45 yaşında, Bakıda dünyasını dəyişmiş, avqustun 3-də Gəncəyə gətirilən cənəzəsi şəhər mərkəzindəki “Məktəblilər bağı”nda torpağa tapşırılmışdır.

Azərbaycan musiqisinin görkəmli nümayəndələrindən olan, istedadlı və unudulmaz bəstəkarın adı Gəncə Orta İxtisas Musiqi Məktəbinə, həmçinin bu şəhərin küçələrindən birinə verilməklə əbədiləşmişdir. “Qəmbər Hüseynlinin 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2015-ci il 25 noyabr tarixli Sərəncamına (5) əsasən görkəmli

bəstəkarın yubileyi paytaxt Bakıda, vətəni Gəncədə, həmçinin respublikanın bütün bölgələrində, o cümlədən muxtar respublikamızda da təntənəli şəkildə qeyd olunmuşdur.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov 2 dekabr 2015-ci il tarixli Sərəncamla "Bəstəkar Qəmbər Hüseynlinin 100 illik yubileyinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında keçirilməsi ilə əlaqədar Tədbirlər Planı"nı təsdiq etmişdir. Həmin plan əsasında 2016-cı il aprelin 15-də, Naxçıvan şəhərindəki Ümimillə liderimizin adını daşıyan sarayda Naxçıvan Muxtar Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, AMEA Naxçıvan Bölməsi, MR Bəstəkarlar Təşkilatı, Naxçıvan Dövlət Universiteti və Naxçıvan Musiqi Kollecinin birgə təşkilatçılığı ilə görkəmli bəstəkarın 100 illiyinə həsr olunan "Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin zənginləşməsində Qəmbər Hüseynlinin rolu" mövzusunda konfrans keçirilmişdir (3).

ƏDƏBİYYAT

1. Musiqi tariximizdən maraqlı hadisələr. modern.az; 19 oktyabr 2015-ci il
2. Sərdarqızı T. Bir mahnıyla şöhrət qazanan bəstəkar. // Mədəniyyət, 16 aprel 2010-cu il
3. ameanb.nakhchivan.az/?p=918
4. https://az.wikipedia.org/wiki/Qəmbər_Hüseynli
5. <https://president.az/articles/16887>
6. Uşaq musiqi və incəsənət məktəblərinin tədris portalı

SUMMARY

Khalida Mardanova

LIFE AND CULTURAL HERITAGE OF OUTSTANDING COMPOSER GAMBAR HUSEYNLI

Bone of the famous Azerbaijani composers. The author studies his works-songs, operas, music for symphonic and folk instrument orchestras, analyzing his hard way of life. The special place of the song "chickens", which brought the composer world fame is particularly emphasized. G. Huseynli's great organizational and managerial abilities have also been dealt with. The work carried out by the composer with young musicians and his efforts in revealing their talent are emphasized. His creative contributions to the development of Azerbaijani music, and his effective pedagogical activity are also mentioned in detail.

Key words: *Gambar Huseynli, composer, music, ensemble, song, school, "chickens"*

РЕЗЮМЕ

Халида Марданова

ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ И ТВОРЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ВЫДАЮЩЕГОСЯ КОМПОЗИТОРА ГАМБАРА ГУСЕЙНЛИ

В статье широко освещаются жизнь и творчество одного из известных азербайджанских композиторов Гамбара Гусейнли. Анализируется его трудный жизненный путь и рассказывается о его произведениях-песнях, операх, музыке для симфонических оркестров и народных инструментов. Особо подчеркивается значительное место песни "Цыплята", принесшей композитору мировую известность.

Здесь также уделяется внимание большим организаторским и управленческим способностям Гусейнли. Особенно подчеркивается работа композитора с молодыми музыкантами, его неутомимый труд по раскрытию их таланта. Подробно рассказывается о его творческом вкладе в развитие азербайджанской музыки, его заслугах на высоком уровне и плодотворной педагогической деятельности.

Ключевые слова: *Гамбар Гусейнли, композитор, музыка, ансамбль, песня, школа, «Мои цыплята»*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə
Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

SEVİNC MUSAYEVA

saliyeva@gmail.com

UOT: 781

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ “MUSİQİ” FƏNNİNİN TƏDRİSİ ZAMANI VOKAL VƏRDIŞLƏRİNƏ YİYƏLƏNMƏ

Məqalə ümumtəhsil məktəblərinin “Musiqi” dərslərində vokal-xor vərdişlərinə yiyələnməyə həsr olunmuşdur. Musiqi dərslərində vokal və xor bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin yollarının ümumiləşdirilməsi əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərə mahnı oxumağı öyrətmək, şagirdlərin səs, yaş və psixoloji xüsusiyyətlərinin inkişafının öyrənilməsi, uşaqlar ilə vokal-xor işində metodoloji inkişafın nəzəri tədqiqi, vokal-xor vərdişlərinin və onların inkişafı üçün praktik texnikanın sistemləşdirilməsi ən vacib məsələlərdir.

Kollektiv oxumanın böyük potensialı olduğu üçün bu problem uzun illərdir ki, müxtəlif ixtisas sahibi olan musiqiçilərin, müəllimlərin, musiqiçi alimlərin diqqətini cəlb edir.

Açar sözlər: vərdişlər, vokal-xor vərdişləri, nəfəsalma, səs əmələgəlmə, diksiya, artikulyasiya, emosional ifa.

“Musiqi” fənninin tədrisində oxu vərdişləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İfaçılıq vərdişlərinə yiyələnmə işində musiqi dərslərinin birinci mərhələsi olan xorla oxumağın rolu böyükdür.

Məktəbdə xorla oxuma musiqi tərbiyəsinin kütləvi formasıdır. Xorla oxuma prosesində şagirdlər tədricən vokal vərdişlərinə yiyələnirlər. İstənilən vokal-xor əsərinin hazırlanması və ifası çoxmərhələli bir prosesdir: ilk olaraq emosional təəssürat, ifaçılıq planı yaratmaq üçün musiqi dilinin təhlili, öyrənmə işi və materialın qavranılması, vokal-xor vərdişlərinə yiyələnmə, dəfələrlə əsərin təkrarlanması, təkmilləşməyə gətirilən ifa. Son mərhələdə isə musiqi və poetik obrazı tamaşaçıya çatdırmaq. Bütün bunlar şagirdlərin müəyyən bir bilik dairəsinə yiyələnməsi və oxu mədəniyyəti ilə, tanışlığı ilə müşayiət olunmalıdır.

Həqiqətən, “ifadəli bədii xor ifası hər bir şagirddən mürəkkəb vokal bacarıqlarını mənimsəməyi tələb edir. Eyni zamanda fərdi ifaçılığın inkişafı ilə yanaşı, xor bacarıqlarının formalaşması da baş verir.”

Vokal və xor texnikasına yiyələnmə gənc müğənnilərə bədii obrazı daha yaxşı anlamağa və musiqinin dərinliklərinə nüfuz etməyə imkan verir. Vokal-xor texnikasına oxuma prosesini müşayiət edən hərəkətləri yerinə yetirmək üçün elmi əsaslı qaydalar və metodlar daxildir. Bu qaydaları öyrənmək və tətbiq etmək bacarıqları formalaşdırır, tez-tez təkrarlamalar isə bu bacarıqları yerinə yetirmək vərdişlərini mənimsəməyə imkan verir. Oxu vərdişlərinin formalaşması məktəb musiqi təhsilinin əsas şərtlərindən biridir. Buna görə də müxtəlif oxu vərdişlərinin formalaşması təlimin məzmununa daxil edilir.

Vərdiş – insanın təlim və iş prosesi dövründə qazandığı, təkmilləşdirdiyi və lazım olan anda asanlıqla (avtomatik şəkildə) tətbiq edə bildiyi avtomatlaşmış hərəkətlərdir. Vərdişlər mümarisələr sayəsində şüurlu şəkildə formalaşır. Əsas vokal vərdişlərinə daxildir:

- səs əmələ gəlmə;
- nəfəsalma;
- artikulyasiya;
- eşitmə vərdişləri;
- diksiya;
- emosional ifadəli ifa.

Vokal vərdişlərinə yiyələnmək üçün məşqlər və çalışmaların aparılması labüddür. Məşqlərdə hər bir cəhət, hər bir “ştrix” özünü doğrultmalıdır. Bir çox qocaman italyan pedaqoqları və bir sıra orta təhsilli məşhur ustalar (məsələn, Pertele) uzun illər boyu gərgin məşqlərin, çalışmaların və frazalar üzərində işin sayəsində buna nail olublar. Müşahidələr göstərir ki, öncədən çətin görünən hər şey gündə bir saat ərzində aparılan məşqlərin sayəsində müsbət nəticə verə bilər.

Musiqi müəllimi ilk dərstdən başlayaraq hər bir şagirdin ifaçılıq imkanını, səs diapazonunu dəqiq müəyyənləşdirməlidir. Şagirdlər müəllimin tələblərinə obraz yaratmaq baxımından tam cavab verməlidirlər. Şagirdlər arasında bəzilərinin tam hazırlıqlı olmadığına baxmayaraq, onlara istənilən

sualı verəndə, onlar istənilən registrdə öz imkanları daxilində istənilən vokalı səsləndirə bilirlər.

Registr haqqında tədris ilinin əvvəlində müəllim şagirdlərə məlumat verməli və buna fərdi yanaşmalıdır. Registr haqqında dərsliklərdə çox yazılıb. Onlar la voce di petto, di testo, falset (sinə, baş, falset, miket və s.) adlanır. Canlı fraza bütün bunlardan üstündür. Əgər məna etibarlı ilə “bəyaz səs” lazımdırsa, onu öncədən hazırlamaq: əgər qışqırtı lazımdırsa – qışqırmağı bacarmaq və bununla yanaşı, səsin rəngarəngliyi üçün lazım olan bütün elementləri inkişaf etdirmək lazımdır. Məsələn; ppp, pp, p, f, ff, fff şagirdin səs imkanlarının hüdudunda səslənir və onlar bütün “səslər”in müəyyən üslubun yaranması üçün zəruri olan bu elementlərə yiyələnmişdirlər. Səsi işlətməyi bacarmaq ən qiymətli amillərdən biridir.

Möhkəm qışqırıqla yanaşı (əgər bu lazımdırsa), eyni zamanda, müəllim incə pianodan (p) istifadə edir. Bütün bunları müəllim şagirdlərlə sinifdə təcrübədən keçirməlidir. Əvvəlcə bu asan başa gəlmir, lakin tədrisən şagirdlər çətinliklərin öhdəsindən gəlirlər.

Xorla mahnı oxuma prosesində şagirdlərin düzgün nəfəs almaları da əsas şərtlərdən biridir. Hər pedaqoq oxu zamanı “nəfəs” anlayışına müxtəlif cür yanaşır. Bəziləri “nəfəs alma” və “nəfəs vermə” haqqında danışır. Çoxları buna fizioloji cəhətdən yanaşır, şagirdi müxtəlif cür nəfəs almağa məcbur edir.

Müəllim xorda oxuyanlara adi danışığı vaxt alınan nəfəslə mahnı oxuyan zaman alınan nəfəsin fərqi başa salmalıdır. Şagirdlər mahnı oxuyarkən adi danışığı vaxtı alınan nəfəsdən nisbətən daha çox nəfəs almalı, alınan nəfəs tədrisən verilməli, musiqi cümləsinin axırına qədər davam etməlidir.

Praktiki olaraq ayrı-ayrı frazaların və çalışmaların üzərində aparılan məşqlərin sayəsində ən yaxşı nəticələr əldə edilə bilər. Nəfəslə əlaqədar məsələnin məsuliyyətini dərk edərək və buna çox ciddi yanaşaraq sinifdə şagirdlərə nəfəs haqqında düşünməyi tövsiyə edilməlidir. Məsələn, bunun üçün belə etmək məqsədəuyğun olardı: yeni başlayanlar üçün iki not götürmək, sonra yenə iki not əlavə etmək, daha sonra üçsəsli və tədrisən artırmaq: frazaları bir neçə hissəyə bölmək və tədrisən birləşdirmək. Beləliklə, normal nəfəsi bərpa etmək olar. Bundan əlavə, əsərlərə keçməzdən əvvəl intervalları əvvəldən hazırlamaq lazımdır. Beləliklə, nəfəsi hazırlayaraq şagirdlərə nəfəsalma və nəfəsvermə haqqında biliklərin verilməsi vokal oxu zamanı böyük əhəmiyyət kəsb edər. Deyilənləri təcrübələrdə daha yaxşı anlamaq olar.

Uşaq səsləri belə bölünür: yuxarı səslər qrupu - diskantlar, aşağı səslər qrupu altlar. Hər bir musiqi müəllimi diapozon baxımından səhvə yol verməməlidir.

Səlis və aydın diksiya nitq mədəniyyətinin əsas elementidir. Burada əsas orqanlar- dodaqlar, dil, yumşaq damaq, səs bağlılığı və s. diksiyanın düzgün olmasında əsas rol oynayır.

Artikulyasiya bütün vokal-xor işlərinin vacib hissəsidir. O nəfəsalma, səs əmələ gəlməsi, intonasiya və s. ilə sıx əlaqəlidir. İfa zamanı yalnız yaxşı artikulyasiya ilə mətn dinləyiciyə çatır. Uşaqlarda, xüsusən də kiçikyaşlılarda artikulyar aparat inkişaf etdirilməlidir. Onu aktivləşdirmək üçün xüsusi iş aparmaq lazımdır. Bu zaman aşağıdakılar vacibdir:

- mahnı oxuyarkən ağızını açma qabiliyyəti;
- dodaqların düzgün mövqeyi;
- alt çənəni düzgün saxlamaq;
- gərginlikdən azad olmaq;
- dilin ağızda sərbəst yerləşməsi və s.

Bütün bunlar keyfiyyətli ifaya təsir göstərir.

Mahnı oxumaq artikulyasiyası danışığıdan daha aktividir. Nitq tələffüzündə artikulyasiya aparatının xarici (dodaqlar, alt çənə) orqanları, mahnı oxuyarkən isə daxili (dil, udlaq, qırtlaq, yumşaq damaq) orqanları daha enerjili və sürətli işləyir. İfada samit səslər danışığıdakı kimi formalaşır, lakin daha fəal və aktiv şəkildə tələffüz olunur.

Diksiya- (lat: dicto-tələffüz etmə) sözlərin tələffüz tərzini; səlis və aydın diksiya nitq mədəniyyətinin əsas elementidir.

Səlis, fonetik olaraq müəyyən edilmiş və savadlı bir tələffüz artikulyasiya bacarığına daxildir. Xorda yaxşı diksiyaya nail olmağın əsas vəzifəsi ifa olunan əsərin məzmununun dinləyicilər tərəfindən tam mənimsənilməsidir. Mahnıdakı melodiya mətnlə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Bəzən xorun ifasında sözləri anlamaq mümkün olmur. Belə oxuma bədii ifa sayıla bilməz. Sözlərin aydın tələffüz edilməsi düzgün xor oxumanın vacib şərtidir. Xorda yaxşı diksiyanın yaranması sait və samit səslərin tələffüzü üzərində düzgün qurulmuş işə əsaslanır.

Vokal oxuma prosesində ən vacib problemlərdən biri də ifadəli ifadır. İfadəli ifa ilk növbədə sözlə əlaqəli olduğuna görə mahnı öyrənilməsi prosesində, xüsusən düzgün səslənən söz səsin yaranmasına müsbət təsir göstərdiyindən ona diqqət etmək vacibdir.

Müəyyən edilmişdir ki, emosionallığın inkişafı və vokal-xor vərdişlərinin formalaşması bir-birilə sıx bağlıdır: emosional, rəngarəng ifa bir sıra vokal proseslərinin aktivləşdirilməsinə kömək edir, ifaçılıq intonasiyasına təsir göstərir. Emosional münasibət əsərin öyrədilməsinin bütün mərhələlərində özünü büruzə verməlidir. Duyğusal əhval-ruhiyyə və mahnı ifasına düzgün hazırlıq, uşaq səslərinin normal səslənməsini xarakterizə edən vacib qanunauyğunluqdur.

Bildiyimiz kimi, uşaq səslərinin qorunması çox çətin, mürəkkəb və məsuliyyətli bir prosesdir. Gələcəkdə gözəl səslə ifaçılar yetişdirmək üçün bu problemin düzgün qoyulması və həll edilməsi vacib məsələdir.

Şagirdlərin profilini nəzərə alaraq, onları həm pedaqoji fəaliyyətə, həm də qabiliyyətli şagirdləri seçib səhnə üçün də hazırlamaq olar. Dərs prosesində şagirdlər bir-birinin ifasına diqqətlə qulaq asmalı, verilən vokal çalışmalarını birlikdə düzgün oxumalıdır. Müəllim mahnını öyrədərkən eyni frazaları kiçikyaşlı məktəblilərlə birlikdə oxumalı, səsini istiqamətində olan fərqi, hamının notları dəqiq bilməsini, ağızda, dildə və boğazda vəziyyətin eyni olmasını nəzərdə saxlamalıdır.

Şagirdlərin ümumi inkişafına diqqət yetirilməli, onlara musiqi sənətinin görkəmli nümayəndələrinə qulaq asmağı məsləhət görmək lazımdır. Hər hansı bir tamaşaya baxdıqdan sonra bu və ya digər müğənilərdən nəyi qavramağı və nəyi qavramamağı başa salınmalı ifaçının davranışı haqda sistemətik söhbətlər aparmalı, şagirdlərin ideya-siyasi tərbiyəsinin yüksək olmasına diqqət yetirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulin E.V. Ümumtəhsil məktəblərində musiqi təliminin nəzəriyyəsi. M.: 1983
2. Qədimova J.H. Musiqinin tədrisi metodikası. Bakı: 2007
3. Rəcəbov O. Musiqinin tədrisi metodikası. Bakı: 2005
4. Rəcəbov O. Uşaqlar və mahnılar. Bakı: 1985

SUMMARY

Sevinj Musayeva

MASTERING VOCAL SKILLS IN TEACHING "MUSIC" IN GENERAL EDUCATIONAL SCHOOLS

The article is devoted to mastering vocal and vocal skills in the lessons of "Music" in secondary schools. The main goal is to develop vocal and choral skills in music lessons. Teaching students to sing in secondary schools, studying the vocal, age and psychological characteristics of students, methodical development of vocal work with children, their teachers. Systematization of practical methods of development is the most important problem. Due to the enormous potential of collective singing, this problem has long attracted the attention of musicians, teachers, musicologists of different specialties.

Key words: skills, vocal-choral skills, singing breath, sound formation, diction, articulation, expressive performance

РЕЗЮМЕ

Севиндж Мусаева

ОВЛАДЕНИЕ ВОКАЛЬНЫМИ НАВЫКАМИ ПРИ ОБУЧЕНИИ МУЗЫКИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Статья посвящена овладению вокалом и вокальным навыкам на уроках "Музыки" общеобразовательных школ. Основной целью является развитие вокальных и хоровых навыков на уроках музыки. Обучение учащихся пению в общеобразовательных школах, изучение вокальных, возрастных и психологических особенностей учащихся, методическое развитие вокальной работы с детьми, их учителями. Систематизация практических приемов развития является наиболее важной проблемой.

Из-за огромного потенциала коллективного пения эта проблема давно привлекает внимание музыкантов, преподавателей, музыковедов разных специальностей.

Ключевые слова: навыки, вокально-хоровые навыки, певческое дыхание, звукообразование, дикция, артикуляция, выразительность исполнения

*Мəqaləni çapa təqdim etdi: sənətsünəşliq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə
Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il*

AİDƏ NOVRUZOVA
aidenovruzova@mail.ru

UOT: 581, 121

AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA MUSIQİNİN İMKANLARI

Musiqi və mədəniyyət qədim zamanlardan insanların həyatında mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycanın musiqi mədəniyyətinin inkişaf etməsində musiqinin imkanlarından bəhs edir.

Musiqisiz mədəniyyət ola bilməz. İncəsənət mədəniyyətin bir hissəsidir. Mövzuda məhz bundan bəhs edilmişdir. Mədəniyyətin nailiyyətlərində inkişaf etməsində musiqi böyük imkanlara malikdir.

Açar sözlər: xalq, cəmiyyət, melodiya, musiqi, kosmoloji, qədim, obraz

Mədəniyyət insanın və cəmiyyətin inkişafının müasir səviyyəsi, insanın yaratdığı nəsildən – nəsələ ötürdüyü maddi və mənəvi dəyərdir.

Mədəniyyət-insanların həyat fəaliyyəti formalarının müxtəlifliyi, mücərrəd anlayışda həyatın becərilməsi, onun insanlaşdırılması, xalqların tarixi yaddaşdır.

Azərbaycanın musiqi mədəniyyətinin tarixi çox qədimdir.

Azərbaycan musiqisi-Azərbaycan mədəniyyətinin bir qolu olub, Azərbaycan Milli folklorunun təmsil edən, xalq və ayrı-ayrı Azərbaycanlı bəstəkarlar tərəfindən yaradılmışdır.

Azərbaycan musiqisi çox əsrli inkişaf yolu keçmişdir.

Orta əsr Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin bir çox cəhətləri Nizami, Məhsəti, Nəsimi, Füzuli, Vaqif və başqaları Azərbaycan klassiklərinin əsrlərində geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan professional musiqi mədəniyyətinin əsasını Üzeyir Hacıbəyov qoydu.

Azərbaycan mədəniyyəti özünün çoxəsrlik tarixi boyu həmişə digər xalqların mədəniyyəti ilə sıx surətdə bağlı olmuşdur. Digər mədəniyyətlərin ənənələrinin təsrini qəbul edən, lakin bununla belə, özünü parlaq milli xüsusiyyətini saxlayan Azərbaycan mədəniyyəti öz növbəsində digər xalqların mədəniyyətinə böyük təsir göstərmişdir. Bunun səbəbi həm də Azərbaycanın coğrafi vəziyyətindən asılıdır. Bu ölkə Şərqdə Qərbin, Avropa ilə Asiyanın kəsişdiyi yolda yerləşir. Hələ qədim vaxtlarda Azərbaycanın mühüm karvan yolları keçirdi. Bərdə və Gəncənin, Şamaxı və Bakının səs-küylü bazarlarından ən uzaq ölkələrdən gəlmiş tacirlər, səyahətçilər, alimlər görüşürdü. Azərbaycan mədəniyyətinin antik dünya qədim Yunan, qədim Roma, Vizantiya mədəniyyətləri ilə geniş əlaqəsi olmuşdur.

Bizim mədəniyyətin qardaş qonşu xalqların mədəniyyətləri ilə çoxəsrlik sıx əlaqəsi məlumdur. Azərbaycan dili türk sistemli dillərə aiddir. Ona görə Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı və incəsənətində türkdilli xalqların ədəbiyyatı və incəsənəti ilə çoxlu ümumilik vardır. Ərəb istilaları dövrü Azərbaycan islamı qəbul etmişdi, ona görə bizim xalqın poeziyasında, üslubunda, mədəniyyətində digər müsəlman xalqları ilə çoxlu oxşar cəhətlər mövcuddur.

Nəhayət, Azərbaycan Rusiyanın qonşusudur. XIX əsrdə Azərbaycanın şimal sahələri Rusiyanın tərkibinə daxil olmuş və bundan sonra bu xalqların mədəniyyəti arasında daha sıx əlaqə yaranmışdır.

Lakin bu mədəni əlaqələri təsadüf kimi başa düşmək olmaz. Hələ inqilabdan əvvəl Azərbaycanın qabaqcıl xadimləri başa düşürdülər ki, doğma xalqın mədəniyyətini digər xalqların mədəniyyətindən “Çin səddi” ilə ayırmış olmaz. Onlar çoxdan öz yaradıcılıqlarını və həmçinin həmvətənlərinin incəsənət və ədəbiyyatını dünya mədəniyyətinin ən gözəl nailiyyətləri ilə zənginləşdirirdilər. Məsələn, Nizaminin yaradıcılığında-onun dahi “İsgəndərnamə” poemasında şair dünya filosofları Əflatunun, Sokratın və Ərəstunun bir çox ideyalarını öz yaradıcılıq prizmasında keçirə bilmişdir. Dünya mədəniyyətinin və antik fəlsəfənin böyük biliciləri Azərbaycanın dahi şairləri İmaməddin Nəsimi (XIV əsr) və Məhəmməd Füzuli (XVI əsr) idi.

Filolof-demokrat və yazıçı Mirzə Fətəli Axundov özünün məşhur “Tənqid” məqaləsində milli lovgalığa, digər xalqların mədəniyyətinə etinasız münasibətinə, öz sənətinin digər millətlərin nailiyyətlərinə qarşı amansızcasına qoyulmasına zərbə endirir. Axundov hesab edir ki, müsəlman xalqlarının qarşısında dünya mədəniyyətinin qabaqcıl ideya və nailiyyətlərinin mənimsənilməsi kimi təxirəsalınmaz məsələ durmuşdur.

İndiyə qədər biz Azərbaycan ədəbiyyatının əlaqələrindən onun ən yaxşı nümunə milli və beynəlmiləl xüsusiyyətlərindən danışdıq. Bu əlbəttə ki, musiqi estetik meyilli işdə məqsədəuyğundur, çünki Azərbaycan mədəniyyətinin tarixində Ü.Hacıbəyovun qeyd etdiyi kimi, “poeziya ilə musiqi, musiqi ilə poeziya həmişə bir-birilə bağlı olmuşdur. Bunlar bir vəhdət təşkil edərək, Azərbaycan xalqının qanına işləmiş, onun məişətinə, əmək və istirahətinə daxil olmuşur”,

Azərbaycan musiqisinin beynəlmiləl əlaqəsi ədəbiyyatımızın əlaqələrindən ayrılmazdır.

Ü.Hacıbəyov yazır “Hələ qədimdə Azərbaycan şairlərinin lirik şeirləri, Azərbaycan müğənilərinin füsunkar mahnıları, Azərbaycan ifaçılarının yüksək sənətkarlığı Xəzərin qumlu sahillərində Orta dənizin sahil qayalarından, Türkmənistan qızmar səhrələrindən başı qarlı Elbrus və Ararat dağlarından geniş yayılmışdı. Xalq mahnıları və rəqsləri kimi Azərbaycan şairlərinin poema və qəzəlləri də daim incə və səlis bir ahəngdarlıqla səslənmişdi”.

Azərbaycan xalq musiqisinin nümunələri Avropaya qədər çatmışdır, bir sıra Qərb bəstəkarlarının yaradıcılığında muğamlarımızın əks-sədasını eşitmək mümkündür.

Bu məsələ xüsusi tədqiqata möhtacdır və biz burada həmin məsələ üzərində dayanmayacağıq.

Azərbaycan musiqisi folklorunun dahi rus bəstəkarlarının yaradıcılığına sirayət etməsi məsələsi xüsusilə maraqlıdır. Məsələn M.İ.Qlinkanın “Ruslan və Lüdmila” operasındakı xorda Azərbaycan xalq mahnısı “Qaladan qalaya” istifadə olunmuşdur.

Şərq ünsürlərindən və o cümlədən Azərbaycan musiqisindən N.A.Rimski-Korsakov, A.P.Borodin, M.A.Balakirev, S.V.Raxmaninov, A.K.Qlazunov və digər görkəmli rus bəstəkarları istifadə etmişlər. Bu maraq təsadüfi hal olmayıb, rus bəstəkarlarının digər musiqi təfəkkür formalarına dərin və geniş hörməti ilə əlaqədar idi. Məsələn, S.Küi Şərq xromatik qammasının xüsusiyyətini qeyd edirdi. O, yazırdı ki, bu qamma “Çahargah” ladinin bir parçasını təşkil edir (d, es, fis, g, a, b, cis, d).

N.A.Rimski-Korsakov, yazdığı məktubunda M.A.Balakirev qeyd edirdi: “..Sizin hind mahnısına cavab olaraq deyə bilərəm ki, Bakıda olarkən (atəşpərəstlərin ibadətində) mən daha orjinal şeylər eşitmişdim. Əgər sizin yabançı mahnıları dinləməyə imkanımız olsa nota yazın və diqqətlə balabanların ritminə və bu musiqiyə aid hər şeyə qulaq asın.

Stasov “Qüdrətli dəstə” bəstəkarlarının yaradıcılığında Şərqi və təbii ki, Azərbaycan ünsürünün olması haqqında yazırdı.

Yeni rus musiqi məktəbini fərqləndirən digər xarakter ünsürü vardır. Bu Şərq ünsürüdür. Bu da təəccüblü deyil, çünki o, həmişə rus həyatının tərkibinə onun bütün formalarına daxil olmuş, ona xüsusi rəngarənglik vermişdir.

Rus bəstəkarları Azərbaycan xalq musiqisinin zənginliklərinə həmişə böyük maraq göstərmiş və göstərilər, burada simfonik orkestr üçün yazılmış “Türk fraqmentləri”nin müəllifi M.M.İppolitov –İvanovu və xüsusilə R.M.Qilyeri misal göstərmək olar. R.M.Qilyer Azərbaycan opera sənətinin inkişafında böyük rol oynamışdır. Qilyer “Şahsənəm” operası “Aşiq Qərib” xalq dastanı motivləri əsasında və Azərbaycan musiqi folklorunda geniş istifadə nəticəsində yazılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dastan öz vaxtında böyük rus şairi Lermontovu da ruhlandırılmışdır. Şair həmin mövzuda “Aşiq Qərib” nağilini yazmışdır.

Azərbaycan musiqisinin Zaqafqaziya xalqlarının musiqi mədəniyyəti ilə əlaqələri daha geniş intensiv və möhkəm idi.

Ü.Hacıbəyov bu xalqların musiqi folklorunun çoxəsrlik yaxınlığını dəfələrlə qeyd etmişdir.

“Koroğlu”ya qəhrəman kimi bütün Zaqafqaziya xalqları ehtiram bəsləyir”-deyirdi.

Biz Azərbaycan musiqi mədəniyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqə və təsir faktları üzərində ona görə belə ətraflı dayandıq ki, bunları bilmədən Azərbaycan mədəniyyətinin və konkret musiqimizin beynəlmiləl xüsusiyyətini başa düşmək çətin olar. Məhz bu geniş əlaqələr incəsənətimizin beynəlmiləl

xüsusiyyətini müəyyənləşdirir. İslam dininin ehkamları bu əlaqələrə mane olurdusa da, onları tamam qıra bilməmişdi. Əsrlər boyu Azərbaycan xalqının mədəniyyəti beynəlmiləl mədəniyyət olmuşdur. Əlbəttə, beynəlmiləl motivlər tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində müxtəlif cür səslənirdi. Məsələn, feodal dövrünün xalq eposunda sevgililərin birləşməsinə mane olan dini ziddiyyətə qarşı etiraz mövzusu xüsusilə güclü idi. Burada dostluq mövzusu və xalqlar arasında mənəvi yaxınlıq, əsasən, əxlaqi münasibətlər kimi istifadə olunmuşdu. XIX və XX əsrlərdə Azərbaycan realist ədəbiyyatında xalqların dostluq mövzusu beynəlmiləllik mövzusu sosioloji məzmunla zənginləşir.

Azərbaycan mədəniyyətinin digər qabaqcıl xadimləri kimi Üzeyir Hacıbəyov da dahi rus xalqının mədəniyyətinə böyük hörmət bəsləmiş və Azərbaycanda onun alovlu təbliğatçısı olmuşdur. Maraqlıdır ki, Ü.Hacıbəyov N.V.Qoqolu Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş ilk müəlliflərdən olmuşdur. Qoqolun “Şinel” əsərinin Hacıbəyov tərəfindən tərcüməsi yüksək ədəbi keyfiyyətilə seçilir.

Mədəniyyət və musiqi cəmiyyətin inkişafında xüsusi rol oynayır. Şəxsiyyətin hərtərəfli inkişaf etməsində musiqinin imkanları böyükdür.

Qeyd edək ki, Azərbaycan musiqisi, Azərbaycan mədəniyyəti, böyük imkanlara malikdir və həmişə inkişaf edir, formalaşır.

ƏDƏBİYYAT

1. Səfərova Z. Azərbaycan musiqisi elmi. (XIII-XX əsrlər) Bakı: “Azərnəşr”, 2006
2. Hacıbəyov Ü. Azərbaycan xalq musiqisinə bir nəzər. Seçilmiş əsərlər. Bakı: 1985
3. İsmayılov M.S. Azərbaycan xalq musiqisinin janrları. Bakı: 1960
4. Zöhrabov R. Muğam. Bakı: 1963

SUMMARY

Aida Novruzova

MUSIC OPPORTUNITIES IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI CULTURE

Music and culture have played an important role in people's lives since ancient times. The article studies the possibilities of music in the development of the musical culture of Azerbaijan. Without music, there can be no culture. Art is a part of culture. Music possesses great potential in the development of cultural achievements. Culture is a modern level of development of a person and society, a material and spiritual value that a person creates and transfers from generation to generation.

Key words: people, society, melody, music, cosmology, ancient, image

РЕЗЮМЕ

Аида Новрузова

ВОЗМОЖНОСТИ МУЗЫКИ В РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Музыка и культура издавна играли важную роль в жизни людей. Музыка Азербайджана говорит о возможностях музыки в развитии культуры. Без музыки не может быть культуры. Искусство является частью культуры. Именно об этом и говорилось в теме. Музыка обладает большими возможностями в развитии достижений культуры.

Ключевые слова: народ, общество, мелодия, музыка, космология, античность, образ

*Мəqaləni çapa təqdim etdi: sənətsünəşliq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə
Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il*

RÜFƏT ƏHMƏDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 78

SƏİD RÜSTƏMOV VƏ AZƏRBAYCAN XALQ ÇALĞI ALƏTLƏRİ ORKESTRİ

Məqalədə Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestrinin yaranmasından və onun sonrakı inkişafında Səid Rüstəmovun rolundan bəhs edilir. Azərbaycan milli musiqi mədəniyyətinin inkişafında xalq çalğı alətləri orkestri əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu orkestrlə nəinki Azərbaycanda, bütünlükdə Şərqlə əlaqəli professional notlu xalq çalğı alətləri orkestrinin əsası qoyulub.

Qeyd edilir ki, 1974-cü ilə kimi orkestrin bədii rəhbəri və baş dirijoru olan Səid Rüstəmov, yəni orkestrə rəhbərlik etdiyi qırx il ərzində onun repertuarını zənginləşdirmiş, istedadlı ifaçıların yetişdirilməsində, ifaçılıq mədəniyyətinin yüksəlməsində, xüsusilə də Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərini təbliğ etmək sahəsindəki nəcib və səmərəli işi diqqətə layiqdir.

Əsaslandırılır ki, xalq çalğı alətləri orkestrinin müşayiəti ilə konsertlər, suitalar, rapsodiyalar ayrı-ayrı xalq çalğı alətləri üçün pyeslərin yazılmasına, yaradıcılıq marağına, eləcə də dinləyici auditoriyası, xüsusilə gənclər tərəfindən xalq musiqisinin daha dərinədən dərk olunmasına əlverişli şərait yaradır.

Açar sözlər: *musiqi sənəti, xalq çalğı alətləri, orkestr, dirijor, bəstəkar*

Hər bir xalqın, hər bir ölkənin mədəniyyət tarixinin tərkib hissəsini musiqi sənəti təşkil edir. Musiqi insanın əxlaqi tərbiyəsi, dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamış və indi də bu vəzifəni yerinə yetirməkdədir.

Qədim tarixə malik olan Azərbaycan xalqı öz zəngin incəsənəti, yüksək musiqi mədəniyyəti ilə seçilir. Musiqi sənətinin kamilləşməsində başlıca rol oynayan çalğı alətlərinin yaranması da olduqca qədim dövrlərə gedib çıxır. Çalğı alətləri ilk əvvəllər ibtidai formada olmuş, cəmiyyətin inkişafının sonrakı mərhələlərində mədəniyyətimiz, musiqi və ifaçılıq sənətimiz, milli alətlərimiz böyük inkişaf yolu keçərək bu günümüzdə gəlib çıxmışdır.

Musiqi alətlərinin inkişafı dövründə bu alətlərdən nəinki ayrılıqda, eləcə də dəstələr şəklində bayram və şadlıq mərasimlərində istifadə edilib. Belə dəstələrdən biri XX əsrin əvvəlləri Cabbar Qaryağdıoğlu, tarzən Qurban Pirimov və kamança çalan Saşa Oqanezaşvilidən ibarət ansambl idi.

Musiqi sənətimizin inkişafı müxtəlif çalğı alətlərindən ibarət böyük tərkibli xalq çalğı alətləri orkestrinin yaradılmasını tələb edirdi. Yəni alətlər yalnız temperasiyalı musiqi sistemində (Şərqlə məxsus çalğılardan istifadə etmədən) səsləndirilməli idi. Xalq çalğı alətləri orkestrinin yaradılması yoluna ilk addımlar atıldı. Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası nəzdində 1920-ci ildə ilk Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestri yaradıldı və bu orkestr musiqi yaddaşına əsaslanaraq notsuz çalırdı. Tərkibi tar, kamança, balaban, dəf, nağara kimi musiqi alətlərindən təşkil olunan kollektivin repertuarı Azərbaycan xalq mahnıları, rəng, təsnif və oyun havalarından ibarət idi. Bakıda bir neçə il sonra İ.Əbilov adına klubun nəzdində azərbaycanlı qızlardan ibarət xalq çalğı alətləri orkestri yaradıldı. 1924-cü ildə Ə. Bayramov adına klubun nəzdində də belə bir orkestr təşkil olundu.

Üzeyir Hacıbəyli 1931-ci ildə musiqi texnikumu tələbələrindən ibarət ilk notlu xalq çalğı alətləri orkestri təşkil etdi. Qeyd edək ki, Üzeyir Hacıbəyovun bu notlu orkestr təşəbbüsü bütünlükdə Şərqlə əlaqəli yeni bir mədəni ixtira idi. Orkestrin tərkibinə tar, kamança, balaban, dəf, nağara daxil idi. Orkestrin ilk konserti 1931-ci il aprelin 28-də musiqi məktəbində oldu. Bu konsertdə Üzeyir Hacıbəyli orkestr üçün yazmış olduğu "Birinci fantaziya"sı müəllifin dirijorluğu ilə səsləndi. 1932-ci ilin yanvarında isə bəstəkarın rəhbərliyi və Azərbaycan radiosunun musiqi şöbəsinə başçılıq edən Müslüm Maqomayevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Radio Verilişləri Komitəsi nəzdində ilk notlu xalq çalğı alətləri orkestri yaradıldı. Orkestrin bədii rəhbəri və dirijoru Üzeyir Hacıbəyli, konsermeyster isə gənc bəstəkar Səid Rüstəmov təyin olundu.

Üzeyir Hacıbəyli tarda, kamançada və balabanda notla çalmağı təcrübədən keçirərək, 1930-cu ildən bu sistemi musiqi məktəblərinin tədris kursuna daxil etmişdi. İlk vaxtlar o, istər kamança, istərsə də tarda not ilə çalmaq dərslərini özü aparırdı.

Beləliklə, Üzeyir Hacıbəylinin rəhbərlik etdiyi musiqi texnikumu (1921-ci ildə yaradılmış bu texnikum sonradan Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasına çevrildi) peşəkar ifaçılar yetişdirən sənət ocağı oldu.

Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan xalq mahnı və rəqslərinə müraciət edərək onları XÇA orkestri üçün işlədi. 1932-ci ilin sonlarında bəstəkar orkestr üçün irihəcmli əsərlər yazmağa başladı. Qərbi Avropa və rus bəstəkarlarının əsərlərini də orkestrə uyğun şəkildə təfsir edib, “Şur” və “Çahargah” fantaziyalarını bəstələdi. Bununla da dahi bəstəkar XÇA orkestrinə ilk dəfə olaraq fortepiano alətini daxil etdi.

Üzeyir Hacıbəyli xalq çalğı alətlərinin, xüsusən tarın, kamançanın və balabanın musiqi məktəblərində yalnız notla çalınmasını öyrətməklə kifayətlənmədi. Eyni zamanda onların üzərində ciddi elmi-tədqiqat işləri də aparmışdı. Bunun nəticəsində Ü.Hacıbəylinin redaktəsi ilə S.Rüstəmovun “Tar məktəbi” (Bakı, 1935), C.Həsənovanın “Kamança məktəbi” (Bakı, 1940), S.Abduləlimovun “Balaban məktəbi” (1937), əlyazması, Hüseyn Cavidin “Ev Muzeyi” adlı dərsləklər yazılmışdı. Ü.Hacıbəylinin notlu orkestr yaratmaq təşəbbüsü bütün Şərqlərdə yeni bir mədəni hadisəyə çevrildi. 1935-ci ildə notlu orkestr yenidən tərtib edilərək solistlərin sayı 38 nəfərə çatdırıldı.

Üzeyir Hacıbəylinin təklifi ilə 1935-ci ildən sonra Səid Rüstəmov orkestrə baş dirijor və bədii rəhbər təyin edilir. Orkestrin repertuarı xalq mahnı və təsniflərindən, rənglərdən ibarət olsa da, tezliklə Müslüm Maqomayev, Üzeyir Hacıbəyli, Səid Rüstəmov orkestr üçün yeni əsərlər yazırlar. M.Maqomayevin “Radio marşı”, Ü.Hacıbəylinin 1 və 2 sayılı fantaziyaları, S.Rüstəmovun “Bayatı-kürd” fantaziyasını və “Şadlıq rəqsi” pyesi kollektivin repertuarını daha da zənginləşdirir. S.Rüstəmov orkestrə rəhbərlik etdiyi illər ərzində çoxlu sayda qastrol səfərlərində çıxış edir. Orkestr 1936-cı ilin aprel ayında I Ümumittifaq radio festivalında mükafat qazanır. 1937-ci ildə isə Moskva və Leningrad (Sankt-Peterburq) şəhərlərində uğurla konsertlər verir.

XÇA orkestri S.Rüstəmovun rəhbərliyi ilə 1938-ci ildə Moskvada Azərbaycan Ədəbiyyat və İncəsənəti ögünlüyündə Ü.Hacıbəylinin “Arşın mal alan” musiqili komediyasını müşayiət edir. Komediyanın XÇA orkestri üçün işləməsinə S.Rüstəmov etmişdi. S.Rüstəmov partituraya o vaxta kimi orkestrdə istifadə olunmayan saz və tütək alətlərini əlavə edir. “Pravda” qəzeti konsert haqqında yazırdı: “Həsas və zəkali ustad olan dirijor S.Rüstəmov Ü.Hacıbəylinin valehedici musiqisinin parlaq xüsusiyyətlərini dinləyicilərə yaxşı çatdırma bildi” (7).

Böyük Vətən müharibəsi illərində insanlarda vətənpərvərlik ruhu yaratmaqdan ötrü cəbhə, qəhrəmanlıq mövzusu musiqi incəsənətinin başlıca mövzusuna çevrildi. S.Rüstəmov “Cəbhəyə”, “İrəli”, “Sərhədçilər mahnısı”, “Şanlı ordumuz” əsərlərini bəstələyir. Bu dövrdə qəhrəmanlıq mövzusunda hərbi musiqinin yeni forması – “Cəngi” yaranır. Ü.Hacıbəyli ilk dəfə 1942-ci ildə XÇA orkestri üçün “Cəngi” əsərini bəstələyir. Partituraya ilk dəfə olaraq zurna alətini əlavə edir. Bu ənənəni bir neçə bəstəkar (Zülfüqar Hacıbəyov, Fikrət Əmirov, Süleyman Ələsgərov, Adil Gəray, Ağabacı Rzayeva və b.) davam etdirərək, həmçinin “Cəngi” və “Qəhrəmani” adlı əsərlər bəstələyirlər.

Qeyd edək ki, orkestrin Moskva və Leningrad şəhərlərinə ilk yaradıcılıq səfərləri, bir il sonra Moskvada keçirilmiş Azərbaycan incəsənəti ögünlüyü zamanı çıxışları onun respublikamızın musiqi həyatında özünə layiqli yer tutduğunu göstərir. Sonrakı illərdə orkestrin repertuarı yeni musiqi janrları ilə daha da zənginləşdi, ifaçılıq imkanları artdı. Orkestrin repertuarının durmadan zənginləşməsi onun tərkibinin genişlənməsinə də şərait yaratdı. Bəm registri təmin etmək məqsədilə 1965-ci ildən mizrabla çalınan alətlər qrupuna Özbəkistanda geniş yayılmış dütarın bas dütar növü daxil edildi.

Tbilisidə Zaqafqaziya respublikalarının Sovet musiqisi ögünlüyündə S.Rüstəmovun rəhbərliyi ilə XÇA orkestrinin yaradılmasına həsr olunan üçüncü konsert Z.Palیاşvili adına Gürcüstan Opera və Balet Teatrında keçirilmişdir. Bu konsertdə S.Ələsgərov, A.Rzayeva, C.Cahangirov, A.Gəray, H.Xanməmmədovun əsərləri ilə yanaşı, S.Rüstəmovun “Qəhrəmani” əsəri səsləndi. Görkəmli musiqişünas A.İkonnikov bu konsert haqqında “Məharətli ifaçılar” adlı məqaləsində yazırdı: “Azərbaycanın ifaçı dəstələri çox qüvvəlidir. S.Rüstəmovun rəhbərliyi ilə xalq çalğı alətləri orkestri Azərbaycan xalq musiqisinin zənginliyini çox məharətlə göstərə bildi. Həmin orkestr çox mahir musiqiçilərdən təşkil edilmiş gözəl kollektivdir” (4). Səid Rüstəmov müharibə illərindəki fəaliyyətinə görə “Qafqazın müdafiəsi üçün” və “Böyük Vətən müharibəsində fədakar əməyə görə” medalları ilə təltif olunur.

Müharibədən sonrakı illərdə XÇA orkestrinin repertuarı daha da zənginləşdi. Kiçik formalı əsərlərlə yanaşı, iri formalı orijinal əsərlər də yarandı. S.Rüstəmovun 1946-cı ildə yazdığı orkestrin ifaçılıq imkanlarını zənginləşdirən "Azərbaycan süitəsi" belə əsərlərdəndir. Bu əsər haqda musiqişünas İ.Kratov yazırdı: "S.Rüstəmovun "Azərbaycan süitəsi"nda kollektivin musiqi istedadı və texniki imkanları, onun ifadəli və yüksək ansambl mədəniyyəti əhəmiyyətli dərəcədə özünü göstərir" (5).

1949-cu ildə Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılıq ongünlüyünə həsr olunmuş konsertdə XÇA orkestrinin ən fəal iştiraklarından biri oldu. Böyük rus bəstəkarı D.Şostakoviç orkestrin ifası haqda qeyd edirdi: S.Rüstəmovun rəhbərlik etdiyi xalq çalğı alətləri orkestri böyük təəssürat bağışladı" (8). "Sovetskaya muzika" jurnalı da konsertlə bağlı yazırdı: "Orkestr zəngin və rəngarəng palitraya malikdir. Bəzi ilk Azərbaycan ansambllarının unison tərzinin əksinə olaraq bu orkestrdə harmonik və polifonik imkandan geniş istifadə olunur" (6). Qeyd edək ki, S.Rüstəmovun 1948-ci ildə yazdığı "Rəqs süitəsi" da bu konsertdə orkestrin ifasında müvəffəqiyyətlə səslənmişdir.

Səid Rüstəmovun yaradıcılığı 50-ci illərdə yeni əsərlərlə zənginləşir. XÇA orkestri üçün "Vals", "Üç sayılı süita" və 1954-cü ildə "Durna" musiqili komediyasını xalq çalğı alətləri orkestri üçün işləyir. Qeyd edək ki, librettosu xalq şairi Süleyman Rüstəmə aid olan əsərin tamaşası Səid Rüstəmovun rəhbərliyi ilə XÇA orkestrinin müşayiəti ilə lentə alınaraq dəfələrlə səsləndirilmişdir. Bunlarla yanaşı, bəstəkar rumin xalq mahnısı "Kum İqnot" və Polşa rəqsi "Troyak"ı XÇA orkestri üçün işləmişdir.

1974-cü ilə kimi orkestrin bədii rəhbəri və baş dirijoru olan Səid Rüstəmov, yəni orkestrə rəhbərlik etdiyi qırx il ərzində onun repertuarını zənginləşdirmiş, istedadlı ifaçıların yetişdirilməsində, ifaçılıq mədəniyyətinin yüksəlməsində böyük işlər görmüşdür. Bunlarla yanaşı bəstəkar alətlərin tərkibində dəyişikliklər edərək bas tar, bas balaban, sazlar qrupu və simfonik orkestr alətlərindən klarneti XÇA orkestrinə daxil etmişdir.

Musiqi sahəsindəki xidmətlərinə görə Səid Rüstəmov "Qırmızı Əmək Bayrağı" ordeni ilə, orkestr üzvlərinin bir çoxu isə fəxri adlarla təltif olunmuşdur. 1960-cı ildə XÇA orkestri "Əməkdar kollektiv" fəxri adına layiq görüldü. 1967-ci il XÇA orkestrinin musiqi tarixində daha bir yenilik oldu - tar və XÇA orkestri üçün ilk konsert yazıldı. Müəllif (Hacı Xanməmmədov) orkestrin bədii rəhbəri, baş dirijoru Səid Rüstəmov olmuşdur.

1970-ci illərdə orkestrin repertuarı yeni əsərlərlə zənginləşir. Bəstəkar Böyük Oktyabr Sosialist inqilabının 60 illiyi münasibəti ilə XÇA orkestri üçün "Oktyabr" kantatasını (sözləri: Rəfiq Zəka), V.İ.Leninin anadan olmasının 100 illiyinə həsr etdiyi beş hissəli "Dahi rəhbər" (sözləri: Tələt Əyyubov və Rəfiq Zəka) kantatasını və respublikanın 50 illiyinə həsr etdiyi dörd hissəli "Azərbaycan" (sözləri: Rəfiq Zəka) kantatasını yazır.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Səid Rüstəmov Azərbaycanda tar ixtisası fənnindən dərs deyən ilk müəllimlərdən biri olmuşdur. Hazırda bəstəkarın yazdığı "Tar ilə xalq çalğı alətləri üçün konsert", "Tar məktəbi", "Tar üçün melodik etüdlər" və s. əsərlərdən musiqi məktəblərində əyani vəsait kimi istifadə olunur. Bəstəkar xalq musiqi nümunələrinin orkestr vasitəsilə təbliğinə də böyük maraq göstərirdi. O, "Yadıma düşdü" aşiq mahnısı və "Yaxan düymələ", "Gəlmə-gəlmə", "Sarı gəlin" xalq mahnılarını, eyni zamanda "Rast", "Şur", "Mahur", "Çahargah", "Bayatı-Şiraz", "Kürdü-Şahnaz" və s. muğamlarını orkestrləşdirmişdir.

Səid Rüstəmovun adını daşıyan XÇA orkestrinə 1974-cü ildən 2016-cı ilə kimi respublikanın Xalq artisti, professor Nəriman Əzimov rəhbərlik etmişdir. Hal-hazırda orkestrin bədii rəhbəri əməkdar artist Faiq Sadıqov və dirijoru Fərhad Qarayusifli orkestrin inkişafında, onun ifaçılıq imkanlarının genişlənməsində, repertuar diapazonunun artırılmasında uğurla fəaliyyət göstərirlər.

Qeyd edək ki, xalq çalğı alətləri orkestrinin müşayiəti ilə konsertlər, suitalar, rapsodiyalar ayrı-ayrı xalq çalğı alətləri üçün pyeslərin yazılmasına, yaradıcılıq marağına, eləcə də dinləyici auditoriyası, xüsusilə gənclər tərəfindən xalq musiqisinin daha dərinəndən dərk olunmasına əlverişli şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva S. Azərbaycan xalq çalğı alətləri. Bakı: 2002, s.145
2. Azərbaycan arxeologiyası (Daş dövrü). AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu (baş redaktor: Maisə Rəhimova). Altı cildə, I c. B. Şərq-Qərb, 2008, 448 s.
3. Hüseyni Ə.A. Orkestrin ulu babası. // "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti. B. 1976, 7 avqust, s. 4. 3.

- Əliyev V.H. Tarixin izləri ilə. B. Gənclik, 1975, 80 s.
4. İkonnikov A. Məharətli ifaçılar. // "Kommunist" qəz., 1945, 3 yanvar
 5. Кратов И. Азербайджанский народный оркестр. // «Советская музыка» jurnalı, 1967-ci il, №10, s.11
 6. Нестьев И. Фере В. Прекрасный рассвет Азербайджанской музыки. Ж. «Советская музыка», 1949, №12, с.73
 7. Славин Л. Аршин мал алан. // "Pravda" qəz., 1938, 10 aprel.
 8. Шостакович Д.Д. Смотр музыкальной культуры Азербайджана. // «Советская культура» 1949, 12 ноябрь

SUMMARY

Rufat Ahmadov

SAID RUSTAMOV AND AZERBAIJANI FOLK INSTRUMENTS ORCHESTRA

The article deals with the establishment of Azerbaijani Folk Instruments Orchestra and the role of Said Rustamov in its further development. The orchestra of folk instruments has played an important role in the development of Azerbaijan's national musical culture. This orchestra laid the foundation of orchestra of musical folk instruments not only in Azerbaijan, but in the whole Eastern world.

It is noted that Said Rustamov, the artistic director and chief conductor of the orchestra until 1974, did a noble work to enrich its repertoire, to educate talented performers, to improve performing culture, especially in promoting the works of Azerbaijani composers while leading the orchestra for forty years.

It is substantiated that concerts, suites, rhapsodies accompanied by an orchestra of folk instruments, create a favourable conditions to write works for Azerbaijani folk instruments, as well as gaining deeper understanding of folk music by the audience, especially by young people.

Key words: *the art of music, folk instruments, orchestra, conductor, composer*

РЕЗЮМЕ

Руфат Ахмедов

САИД РУСТАМОВ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ НАРОДНЫЙ ИНСТРУМЕНТАЛЬНЫЙ ОРКЕСТР

В статье рассказывается о роли Саида Рустамова в создании и последующем развитии оркестра азербайджанских народных инструментов. Оркестр народных инструментов сыграл важную роль в развитии азербайджанской национальной музыкальной культуры. Этот оркестр положил начало профессиональному оркестру нотных народных инструментов не только в Азербайджане, но и во всем восточном мире.

Замечательна благородная и плодотворная работа Саида Рустамова, который был художественным руководителем и главным дирижером оркестра до 1974 года, то есть за сорок лет руководства оркестром обогатил его репертуар, воспитал талантливых исполнителей, поднял исполнительскую культуру, особенно в области пропаганды произведений азербайджанских композиторов.

Обосновывается, что концерты, сюиты, Рапсодии в сопровождении оркестра народных инструментов создают благоприятные условия для написания пьес для отдельных народных инструментов, творческого интереса, а также более глубокого понимания народной музыки слушающей аудиторией, особенно молодежью.

Ключевые слова: *музыкальное искусство, народные инструменты, оркестр, дирижер, композитор*

Məqaləni çapa təqdim etdi: sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə
Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

ŞƏBNƏM ŞİRİNOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 78.03

NAXÇIVAN MUSIQİ MƏDƏNİYYƏTİ TARİXİNDƏ-VOKAL İFAÇILIQ SƏNƏTİ

Bu məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasında Gəmiqaya adlanan ərazidə və digər ərazilərdə aşkar edilmiş qayaüstü rəsm əsərləri bu fikri təsdiqləməklə yanaşı, oxuma-ifaçılıq mədəniyyəti tariximizin daha da qədim dövrə aid olduğundan bəhs edilir.

Klassik və müasir vokal ifaçılıq sənətinin formalaşması uzun bir tarixi yol keçmiş və hər bir xalqın milli-mədəni tarixinin inkişaf prosesini özündə əks etdirilməsindən bəhs edilir. İnsanların heca ilə, sonralar isə avazla ifa etməsindən və indiyədək musiqi elminin müxtəlif sahələrini əhatə edən yazılı mənbələrdən söhbət açılır. Naxçıvan Musiqi Mədəniyyəti tarixindən və vokal ifaçılığının yaranmasından bəhs edilir.

Açar sözlər: musiqi, Ü.Hacıbəyov, Naxçıvan, mədəniyyət

Vokal ifaçılıq sənəti insanlara uzaq keçmişdən məlum olan mədəniyyət növüdür. Mədəniyyət tariximizin bütün sənət növləri kimi vokal ifaçılıq sənətinin də qədim mənbəyi xalq yaradıcılığının özəyi olan el şənlikləri və dini mərasimlərdir.

Müxtəlif xalqların el şənliklərində, o cümlədən azərbaycanlılarda "Novruz bayramı", tatarlarda "Sobantuy", ruslarda "Maslentiça", eləcə də dini mərasimlərdə, məbədlərdə ifa edilən xalq mahnıları və ilahiyat motivləri vokal ifaçılıq sənətinin ilkin mənbəyi kimi qiymətləndirilməlidir.

Vokal sözü italyanca **vocale**, **voce** sözündən götürülmüş və tərcümədə mənaca müğənninin oxuma ustalığına əsaslanan ifaçılığını bildirir. Klassik və müasir vokal ifaçılıq sənətinin formalaşması uzun bir tarixi yol keçmiş və hər bir xalqın milli-mədəni tarixinin inkişaf prosesini özündə əks etdirmişdir.

İnsanların heca ilə, sonralar isə avazla nə isə ifa etmə tarixi çox qədimdir. Belə ki, indiyədək musiqi elminin müxtəlif sahələrini əhatə edən yazılı mənbələrdə "oxumağın" bir ifaçılıq sənəti kimi formalaşma tarixini və ya məkanını təsdiq edən dəqiq yazılı bir məlumat yoxdur. Yalnız müxtəlif mənbələrdən dolayısıyla məlum olur ki, ibtidai insanlar rəqs etməyə çox meyilli olduqlarından ilk sözləri tələffüz edər-etməz rəqslərini müəyyən intonasiyalı heca və sözlərlə müşayiət edirmişlər.

Abşeron rayonunda aşkar edilmiş və sivil dünyanın ilkin mədəniyyət nişanələrini özündə əks etdirən Qobustan qayaüstü rəsm əsərlərində təsvir edilən rəqs hərəkətlərinin elementləri, rəqslərin dinamikası, ifaçıların üzündəki oxumağa bənzər ifadələr belə deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda oxuma-ifaçılıq sənəti məhz o dövrlərdən formalaşmağa başlamışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında Gəmiqaya adlanan ərazidə və digər ərazilərdə aşkar edilmiş qayaüstü rəsm əsərləri bu fikri təsdiqləməklə yanaşı, oxuma-ifaçılıq mədəniyyəti tariximizin daha da qədim dövrə aid olduğunu göstərir.

Azərbaycanda səsli hər hansı bir melodiyanın ifa edilməsi, onun əsrlər boyu nəsil-dən-nəslə keçməklə təkmilləşərək müasir zamanadək gəlib çatmasının digər bənzər nümunəsi bu gün də xalq arasında geniş yayılmış və müasir Azərbaycan klassik musiqisinin bünövrəsini təşkil edən aşıq musiqisi və muğam sənətidir.

Aşıq musiqisi və muğam Azərbaycan klassik bəstəkarlıq məktəbinin banisi Üzeyir Hacıbəyov və onun davamçıları tərəfindən opera, balet, digər klassik musiqi janrlarında uğurla istifadə edilmiş və dünya klassik simfonik musiqisi səviyyəsinə yüksəldilmişdir.

Bununla yanaşı, bəstəkarlarımız muğamı ayrıca, sərbəst bir simfonik əsər formasına gətirərək dünya klassik simfonik musiqi əsərləri içərisində özünə layiqli yer tutmasına nail olmuşdur. Bu gün "Kürd-Ovşarı", "Şur", "Bayatı-Şiraz", "Gülüstani-Bayatı-Şiraz" simfonik muğamlarının şöhrəti dünya musiqisevərlərinə yaxşı məlumdur. Azərbaycan vokal ifaçılıq sənəti məhz aşıq və muğam sənətindən bəhrələnərək müstəqil ifaçılıq sənətinə çevrilmişdir. Bu mərhələnin sintezini Üzeyir Hacıbəyovun operaları gözəl təcəssüm etdirir. Həmin tamaşalarda xanəndələr və vokal ifaçıları səhnədə birlikdə çıxış edərək hər iki sənəti uğurla təmsil edirlər.

Azərbaycan vokal ifaçılıq sənətinin bir mənbəyi də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qədim kütləvi el şənlikləri və dini mərasimlərdir. Təsədüfi deyil ki, xanəndələrlə yanaşı, bir sıra din xadimlərimiz də gözəl muğam ifaçısı və bilicisi olmuşlar.

Din xadimlərinin əksəriyyətinin fərqiində olmasalar da gözəl vokal səsə malik olduqları ümummillikdə qəbul olunmuş bir faktdır. Müsəlman aləmində müəyyən söz-söhbətə səbəb olsa da, bu fikir xristianlarda tam şəkildə öz təsdiqini tapmışdır. Kilsələrdə dini mərasimləri aparan hər bir keşişin gözəl vokal səsə malik olması danılmaz faktdır.

Azərbaycan milli klassik vokal ifaçılıq sənətinin özüülü Üzeyir Hacıbəyov yaradıcılığına əsaslanır. 21 yanvar 1908-ci il tarixdə Bakıda opera truppası tərəfindən tamaşaya qoyulmuş Ü.Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun " operasındakı vokal partiyaları (ariyalar, ariozalar, duetlər, xor səhnələri və s.) Azərbaycanda kütləvi vokal ifaçılıq sənətinin inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Lakin Naxçıvan vokal məktəbinin nümayəndələri haqqında danışmadan əvvəl bu sənətin Naxçıvanda inkişaf mərhələsi barədə qısa bir məlumat vermək lazım gəlir. Naxçıvanda yerli aşıq və xanəndə ustadlarının böyük xidmətlərini qeyd etmək lazımdır. Onların ifa etdikləri aşıq havaları, muğamlar, təsniflər, xalq mahnıları vokal sənətinin burada yaranmasına əsaslı təsir göstərmişdir.

XVIII əsrin 70-ci illərindən başlayaraq XX əsrin ortalarınaq bu sahədə fəaliyyət göstərən Naxçıvan bölgəsindən olan bir sıra aşıq və xanəndələrin adları xüsusilə qeyd edilmişdir. Belə sənətkarlardan Ağ Aşıq, Aşıq Cəlil, Aşıq Nəcəfəli, Aşıq Abbas Dəhri, Molla İsmayılın, xanəndələrdən isə Məşədi Əsəd, Məşədi Həsən, Məşədi Əbil, Məşədi İsmayıl, Həsənqulu, İdris Nağıyevin adlarını misal göstərmək olar. Naxçıvanda vokal ifaçılıq sənəti bu kimi təbii şərtlər altında formalaşmış və inkişaf etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıbəyov Ü. Azərbaycan xalq musiqisinə bir nəzər, seçilmiş əsərlər. Bakı: 1985
2. Kərimov R. Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixindən vokal ifaçılığı. 2006
3. Zöhrabov R. Muğam. Bakı: 1963
4. Babayev E. Qədim musiqi, Bakı: 1988
5. Naxçıvan Muxtar Respublikası 85 ilin 15 ili. Bakı, Şirvanəşr, 2009

SUMMARY

Shabnam Shirinova

THE ART OF VOCAL PERFORMANCE IN THE HISTORY OF NAKHCHIVAN MUSICAL CULTURE OF

The article exploring rock carvings found in the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic called Gamigaya, and in other territories confirm that the history of singing culture also dates to even more ancient period of our history. It has been stated that the formation of classical and modern vocal art has a long history and reflects the development of the national and cultural history of each nation. The performance of people first by syllables, and later by voice, is reflected in written sources covering various areas of musical science. The author examines the history of the musical culture of Nakhchivan and the origin of vocal performance.

Key word: music, Ü.Hacıbəyov, Nakhchivan, culture

РЕЗЮМЕ

Шебнем Ширинова

ВОКАЛЬНО-ИСПОЛНИТЕЛЬСКОЕ ИСКУССТВО В ИСТОРИИ НАХЧЫВАНСКОЙ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье обосновывается, что найденные в районе Гамигая и других районах Нахчыванской Автономной Республики наскальные рисунки, подтверждают, что культура пения и исполнение относятся к еще более древнему периоду нашей истории. Становление классического и современного вокального искусства имеет долгую историю и отражает развитие национальной и культурной истории каждого народа. Исполнение людскими сначала по слогам, а позже голосом, отражается в письменных источниках, охватывающих различные области музыкальной науки. Автор рассматривает историю музыкальной культуры Нахчывана и происхождения вокального исполнения.

Ключевые слово: музыка, У.Гаджибеков, Нахчыван, культура

Məqaləni çapa təqdim etdi: sənətsünəşliq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnara Məhərrəmovə
Məqalə daxil olmuşdur: 08 sentyabr 2020-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2020-ci il

ƏLƏKBƏR QASIMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
elekberqasimov@mail.ru

UOT: 792

NAXÇIVAN TEATRININ SƏHNƏSİNDƏ XX ƏSR
YERLİ ƏDƏBİ MÜHİT NÜMAYƏNDƏLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİ
(1965-1989-CU İLLƏR)

Məqalədə Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının səhnəsində naxçıvanlı müəlliflərin göstərilən dövrdə tamaşaya qoyulmuş əsərləri haqqında ətraflı məlumat verilir. Burada həmin tamaşaların yaradıcı heyəti barədə söhbət açılır, rejissor, rəssam, bəstəkar işi və aktyor oyununu işıqlandırılır və bəziləri geniş təhlil edilir.

Açar sözlər: dramaturq, tamaşa, rejissor, rəssam, bəstəkar, aktyor

1965-ci il Naxçıvan Teatrının tarixində və ümumiyyətlə, muxtar respublikanın mədəni həyatında ən unudulmaz illərdən biri olmuşdur. Həmin il iyun ayının 14-dən 21-dək respublikamızın paytaxtında – Bakıda “Naxçıvan MSSR mədəniyyət həftəsi” keçirilmişdir. Muxtar respublikanın şair və yazıçıları, musiqi kollektivləri ilə yanaşı, Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı da repertuarında olan üç tamaşa ilə paytaxt ictimaiyyəti qarşısında hesabat vermişdir.

Teatr paytaxt tamaşaçılarına Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrının səhnəsində demək olar ki, hamısı yerli müəlliflərin əsərlərindən ibarət bir repertuar – Hüseyn Razinin (sonralar Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi) “Odlu diyar”, Kəmalə Ağayevanın (indiki Azərbaycan Respublikasının əməkdar incəsənət xadimi, Prezident təqaüdçüsü) “Məhsəti” və Cəməlidin Əmirovun eyniadlı povesti əsasında rejissor İ.Həmzəyevin səhnələşdirdiyi “Sahil əməliyyatı” tamaşalarını təqdim etmişdi. O dövrün mətbuatından məlum olur ki, bu tamaşalardan “Məhsəti” daha böyük müvəffəqiyyət qazanmış, ədəbi və teatr tənqidi tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir (3).

Həmin vaxt mətbuatda teatrın baş rejissoru əməkdar incəsənət xadimi Baxşı Qələndərini Naxçıvan Teatrı üçün tapıntı adlandıraraq görkəmli alim və ictimai xadim, sənətsünaslıq doktoru, professor Cəfər Cəfərov yazmışdır: “...Təəccüblü deyildir ki, Naxçıvan Teatrının indiki gəlişi Bakıya ümumiyyətlə ilk gəlişidir? Burada haşiyə çıxaraq deməliyik ki, qoy bu gəliş ənənəyə çevrilsin... Deyildiyi kimi, Naxçıvan Teatrı köklü, əsaslı teatrdır... Bakıda verilən “Odlu diyar”, “Məhsəti” və “Sahil əməliyyatı” tamaşaları göstərdi ki, teatr əsasən doğru yoldadır, xüsusən “Məhsəti” tamaşası bizi buna inandırır... Bizim gördüyümüz “Məhsəti” göstərir ki, Qələndərli teatr üçün tam mənası ilə tapıntıdır və gələcəkdə böyük xeyir verə biləcəkdir. Ən yaxşı cəhət burasıdır ki, Qələndərlinin rejissorluğunda ciddi bir səliqə, mədəniyyət və müasirlik duyulmaqdadır” (1, ss. 313-316).

İyun ayının 21-də, axşam Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının yay zalında respublikanın və Naxçıvanın rəhbər işçilərinin də iştirakı ilə “Mədəniyyət həftəsi”nin tənənəli bağlanış mərasimi keçirilmişdir. Buradaca “Mədəniyyət həftəsi” iştirakçılarından bir qrupunun Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti tərəfindən fəxri adlara və Fəxri Fərmana layiq görüldüyü elan edilmişdir.

1965-ci ildə Naxçıvan Teatrının Bakıya etdiyi bu ilk səfər, paytaxt tamaşaçıları qarşısında uğurlu çıxışlar, yüksək mükafatlar və tənqidi dəyərləndirmələr yaradıcı kollektivi yeni-yeni axtarışlara və nailiyyətlərə ruhlandırdı. “Şərq qapısı” qəzetinin 1965-ci il 3 oktyabr tarixli nömrəsində teatrın direktoru, Azərbaycan SSR xalq artisti İbrahim Həmzəyev “Teatrımız yeni mövsüm qarşısında” adlı məqaləsində yazmışdır: “...Biz Bakıdan qayıdandan sonra Azərbaycanın rayonlarına qastrol səfərinə çıxdıq. Cəbrayıl, Füzuli, Ağdam, Ağcabədi rayonlarında və Şuşa şəhərində olduq...

Hazırda kollektivimiz özünün gözəl binasında yeni mövsümün açılışına hazırlaşır. Azərbaycanın böyük demokrat yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə dramaturqun “Anamın kitabı” pyesini tamaşaya hazırlayırıq. Bu əsər Naxçıvan səhnəsində ilk dəfə tamaşaya qoyulacaqdır... Biz son illərdə yerli yazıçılarla əlaqəmizi daha da möhkəmləndirmişik. Bu, işə müsbət təsir göstərir. Yeni mövsümdə Naxçıvanda yaşayan yazıçılardan bir neçəsinin əsərini tamaşaya qoymağı nəzərdə tutmuşuq...” (9).

1965-1966-cı il mövsümünə teatr yeni bir tamaşa ilə başladı. Bu, C.Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” əsəri idi. B.Qələndərlinin quruluş verdiyi bu tamaşada quruluşçu rəssam M.Qasimov (sonradan muxtar respublikanın əməkdar incəsənət xadimi) rejissor fikrini tamamlamaq üçün “Anamın kitabı”nın əsas mövzusu ilə səsleşən İ.Krılovun “Qu, balıq və xərçəng” təmsilindən dekorasiya quruluşunda məharətlə istifadə etmişdi. Bu tamaşada əsas rolları F.Əlixanova, M.Ələkbərov, Ə.Məmmədov, Y.Haqverdiyev, P.Məmmədova, Ə.Qardaşbəyov və M.Quliyev ifa edirdilər. Tamaşanın premyerası 1965-ci il oktyabrın 26-da olmuşdur (10).

Həmin mövsümdə teatr yerli müəlliflərdən Əliheydər Qənbərovun və Həsən Fətullayevin pyeslərinə də müraciət edir. 1966-cı il yanvarın 24-də göstərilən Ə.Qənbərovun “İlan yuvasında fırtına” tamaşasının quruluşçu rejissoru İ.Həmzəyev, quruluşçu rəssamı M.Qasimov, bəstəkarı M.Məmmədov idi. Rollarda M.Quliyev, İ.Cabbarov, Ə.Əliyev, Z.Həmzəyeva, X.Qızıyeva, P.Məmmədova, T.Məmmədova, İ.Həmzəyev, M.Ələkbərov, Ə. Qardaşbəyov və başqaları iştirak etmişlər. H.Fətullayevin “Vüqarlı gözəl” tamaşası isə (rejissor İldırım Cabbarov, rəssam Məmmədli İsmayılov) həmin il mayın 8-də ilk dəfə tamaşaçılara göstərilmişdir.

1967-ci il mayın 10-da Hüseyn İbrahimovun (sonralar xalq yazıçısı) “İtirilən sağlıq” tamaşasının premyerası olmuşdur. “Şərq qapısı” qəzetinin həmin ilin 20 may tarixli nömrəsindəki resenziyada qeyd olunur ki, “...quruluşçu rejissor Baxşı Qələndərli şən, gözəl bir tamaşa yaratmağa müvəffəq olmuşdur... Qeyd etmək lazımdır ki, aktyor kollektivi böyük-küçlüyündən asılı olmayaraq, hər bir rolu təbii oynayır, gözəl ansambl yaradır” (11). Quruluşçu rəssamı M.Qasimov, bəstəkarı M.Ələkbərov (sonradan Naxçıvan MSSR əməkdar incəsənət xadimi) olan bu tamaşada əsas rolları M.Mirişli, Z.Həmzəyeva, F.Əlixanova, Ə.Haqverdiyev, M.Quliyev, T.Məmmədova, Ə.Qardaşbəyov, P.Məmmədova və başqaları ifa etmişlər.

1968-ci ildə teatr iki yerli müəllifin əsərini tamaşaya hazırlamışdır. Bunlardan biri premyerası fevralın 3-də olmuş H.Razinin “Günəş” tamaşası, digərisə, mayın 24-də tamaşaçıların ixtiyarına verilmiş Adil Babayevin “Yarımqıç şəkil” tamaşası idi. Repertuarda çox az bir vaxt qərar tutmuş “Günəş”in əksinə olaraq, Azərbaycanın ilk təhsilli və peşəkar rəssamlarından biri Bəhruz Kəngərlinin həyatından bəzi məqamları əks etdirən “Yarımqıç şəkil” bir neçə il səhnə ömrü yaşaya bildi. Quruluşçu rejissor B.Qələndərli “Bəhruzun həyatını yeniliyə, işığa doğru can atan insanların mübarizəsi kimi mənalandırmışdır” (12). Baş rolların ifaçıları olan Ə.Qardaşbəyov (Bəhruz), S.Hüseynova (Eteri) və İ.Musayev (Qəmküsar) təsirli oyun nümayiş etdirirdilər. Digər rollarda Y.Haqverdiyev, Ə.Haqverdiyev, P.Məmmədova, S.Qurbanova, A.Şahsuvarov, M.Ələkbərov, T.Mövləvi, İ.Məmmədov və Y.Əliyev çıxış edirdilər. Premyerası olan tamaşanın quruluşçu rəssamı M.İsmayılov, bəstəkarı isə Nəriman Məmmədov (sonralar xalq artisti, professor) idi.

1969-cu ildə Əliyar Yusiflinin teatra təqdim etdiyi “Oğurlanmış məhəbbət” adlı pyesi “Səadət naminə” adı ilə tamaşaya qoyulur (rejissor B.Qələndərli, rəssam M.İsmayılov) və mayın 29-da tamaşaçılara təqdim olunur.

1970-ci ildə Səid Rüstəmov və Məmməd Səid Ordubadinin “Beş manatlıq gəlin” musiqili komediyası rejissor B.Qələndərli və rəssam M.Qasimov tərəfindən tamaşaya qoyuldu. M.Mirişlinin, R.Cəfərxanovanın, S.Hüseynovanın, Ə.Qardaşbəyovun, P.Məmmədovanın, Y.Haqverdiyevin K.Hüseynovun və başqalarının çıxış etdikləri bu tamaşanın premyerası mayın 7-də olmuşdur.

Elə həmin il oktyabrın 1-də isə gənc yazıçı Ramiq Nağıyevin (indiki Prezident təqaüdçüsü R.Muxtarın) “Üfüqlər qızaranada” pyesi tamaşaya qoyulur. Tamaşanın rejissoru Vəli Babayev (sonradan Azərbaycan SSR əməkdar artisti), rəssamı Yuran Məmmədov olmuşdur. (2, s. 287).

Teatr 1971-ci ildə yerli müəlliflərdən yenə də şair-dramaturq H.Razinin yaradıcılığına müraciət

edərək onun tarixi-inqilabi mövzuda qələmə aldığı “Arxalı dağlar” pyesini tamaşaya hazırlayır. (Rejissor B.Qələndərli, rəssam M.Qasimov, bəstəkar M.Məmmədov). Əsas rollarda İ.Həmzəyev, İ.Musayev, Ə.Məmmədov, Ə.Haqqverdiyev, T.Məmmədova, N.Əliyev, V.Əsədov, R.Cəfərxanova, M.Quliyev və K.Hüseynov çıxış etmişlər (13). Tamaşanın premyerası mayın 10-da olmuşdur.

1972-ci ildə teatr öz ənənəsinə sadıq qalaraq daha bir yerli müəllifin, belə demək mümkündürsə, özünün ştatlı dramaturqunun əsərini tamaşaya hazırlayır. Bu, K.Ağayevanın müasir mövzuda olan lirik-psixoloji “İsmət” mənzum dramı idi. 1968-ci ildən Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında təsis olunmuş yeni ştata - ədəbi hissə müdiri vəzifəsinə təyin olunan Kəmalə xanım yaradıcı heyətin potensialına yaxından bələd olduğundan və Azərbaycanın yeni rəhbərinin yaradıcı ziyalılar, xüsusən də yazıçılar qarşısında qoyduğu vəzifələrə layiqli cavab vermək istəyindən doğan, əsas ideyası mənəvi saflığa çağırış olan bu yeni pyesini hələ 1970-ci ildə teatrın Bədii Şurasına təqdim etmişdi. Təxminən il yarım sonra Respublika Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən qəbul edilən “İsmət” əsəri Naxçıvan Teatrının repertuarına daxil edildi. İyun ayının 17-də və sonrakı üç gün ərzində böyük anşlaqla keçən premyera tamaşalarından sonra “İsmət”in qazandığı uğur və şöhrət respublika mətbuatında da öz əksini tapmışdı. Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyatşünas və teatrşünasları Məmməd Cəfər, Abbas Zamanov, Yaşar Qarayev, İncilab Kərimov, Cabir Səfərov, Adil Babayev, Ramiz Heydər və başqaları bu əsər, həmçinin tamaşa haqqında çox dəyərli, maraqlı fikirlər yazmışdılar.

“İsmət” tamaşasının quruluşçu rejissoru V.Babayev, quruluşçu rəssamı M.Qasimov idi. Bəstəkar Rəşid Məmmədov (sonralar Azərbaycan Respublikasının əməkdar incəsənət xadimi, Prezident təqaüdçüsü) tamaşanın ruhuna uyğun, çox gözəl, yaddaqalan, orijinal musiqi və mahnılar yazmışdı. Baş rolu – İsmət obrazını Z.Həmzəyeva və T.Məmmədova özlərinə məxsus bir ifa ilə təqdim edirdilər. Digər rollarda İ.Həmzəyev (Qayacan), Ə.Məmmədov (Xəyaləddin), R.Cəfərxanova (Lalə), A.Şahsuvarov (Ziyatən), E.Sultanova (Gülsabah) iştirak edirdilər.

Teatrın 1974-cü il repertuarında yerli müəlliflərin iki yeni əsərinə səhnə həyatı verilmişdir. Belə ki, aprel ayında Ə.Yusiflinin “Gözüm yollarda qaldı”, dekabr ayında isə M.Tarverdiyevin “Qəmküsar” əsərləri tamaşaçılara təqdim olunmuşdur. Rejissoru B.Qələndərli, rəssamı Y.Məmmədov, musiqi tərtibçisi Ə.Məmmədov (indiki muxtar respublikanın əməkdar mədəniyyət işçisi, Prezident təqaüdçüsü) olan “Gözüm yollarda qaldı” tamaşasının premyerası aprelin 30-da olmuşdur. “Qəmküsar” tamaşası yazıçı-dramaturq, 60-cı illərin əvvəlində Naxçıvan Teatrının direktoru olmuş M.Tarverdiyevin bu səhnədə tamaşaya qoyulan ikinci pyesi idi. Adından göründüyü kimi, əsər məşhur “Molla Nəsrəddin”çi, şair-publisist və teatr fədaisi Əliqulu Qəmküsara həsr olunmuşdur. Baş qəhrəmandan əlavə müəllif bir sıra tarixi şəxsiyyətləri də səhnəyə gətirmişdi. (4). Bu obrazları aktyorlardan N.Əliyev (Qəmküsar), Y.Haqqverdiyev (Mirzə Cəlil), İ.Abdullayev (Məmmədli Sidqi), İ.Musayev (Mirzalı Bəktəşi), A.Şahsuvarov (Nəsrullah Şeyxov), Ə.Haqqverdiyev (Molla Çakər), T.Məmmədova (Bilqeyis) və başqaları məharətlə yarada bildirilər. Quruluşçu rejissoru B.Qələndərli, rəssamı Y.Məmmədov, bəstəkarı M.Ələkbərov olan “Qəmküsar” tamaşasının premyerası dekabrın 14-də olmuşdur.

1975-ci ildə Naxçıvan Teatrının tarixində yeni bir əhəmiyyətli, tarixi hadisə baş verir. C.Məmmədquluzadənin yazıldığı zamandan bu vaxta qədər səhnəyə qoyulmayan şedevri – “Dəli yığıncağı” tragikomediyası Azərbaycan teatri tarixində ilk dəfə olaraq məhz Naxçıvan səhnəsində həyata vəsiqə alır. Görkəmli rejissor Vəli Babayev böyük cəsarətlə bu əsərə müraciət edərək çox uğurlu bir tamaşa yaratmağa nail oldu. Aktyorlardan Ə.Qardaşbəyovun (Molla Abbas), Z.Əliyevanın (Pırpız Sona), İ.Həmzəyevin (Fazil Küleyni), Q.Ələkbərovun (Lalbyuz) oyunları rəğbətlə qarşılanırdı. Tamaşanın rəssamı Y.Məmmədov, bəstəkarı M.Quliyev idi. “Dəli yığıncağı”nın premyerası aprelin 19-da olmuşdur.

1976-cı ilin aprel ayında K.Ağayevanın “Məhsəti” mənzum faciəsi B.Qələndərlinin rejissorluğu ilə yeni quruluşda təqdim olunmuşdur. Tamaşanın rəssamı (M.Qasimov) və bəstəkarı (M.Ələkbərov) dəyişilməsə də, aktyor heyətində cüzi dəyişikliklər olmuşdu. Bədii quruluş və musiqi, o cümlədən Z.Həmzəyeva başda olmaqla aktyorların məharətli oyunları tamaşanın ilk quruluşundakı tərəvətini təkrar nümayiş etdirmək imkanı yaradırdı. “Məhsəti”nin yeni quruluşda premyerası aprelin

30-da olmuşdur. Həmin il dekabrın 25-də isə yazıçı-dramaturq H.Fətullayevin “Alınmaz qala” tamaşasının premyerası oldu. Bu tamaşanın da rejissoru B.Qələndərli, rəssamı Y.Məmmədov, bəstəkarı R.Məmmədov idi (2, s. 334).

Naxçıvan Teatrında yerli müəlliflərin əsərlərinin tamaşaya qoyulması baxımından 1977-ci il də məhsuldar sayıla bilər. Həmin ildə C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” tragikomediyası, H.Razinin “Haray səsi” və R.Nağıyevin “Əgər sevirənsən...” pyesləri tamaşaya qoyulmuşdur. İyunun 4-də premyerası olan “Ölülər” tamaşasının rejissoru V.Babayev, rəssamı Y.Məmmədov, bəstəkarı SSRİ xalq artisti Q.Qarayev, əsas rolların ifaçıları İ.Abdullayev (Kefli İskəndər), Ə.Qardaşbəyov (Şeyx Nəsrullah), İ.Həməzəyev (Hacı Həsən ağa), Z.Həməzəyeva (Kərbəlayi Fatma), Y.Ramazanova (Nazlı), A.Şahsuvarov (Şeyx Əhməd), İ.Məmmədov (Mirbağır ağa) olmuşdur. “Haray səsi”nin rejissoru B.Qələndərli, rəssamı Y.Məmmədov, bəstəkarı N.Məmmədov idi. Rollarda A.Şahsuvarov, V.Əsədov, F.Əlixanova, S.Hüseynova, R.Hüseynov, Ə.Məmmədov, T. Mövləvi və başqaları çıxış etmişlər. Plandankənar hazırlanaraq tamaşaçılara təqdim olunmuş “Əgər sevirənsən...”nin quruluşçu rejissoru V.Babayev, quruluşçu rəssamı M.Qasimov, bəstəkarı N.Məmmədov olub. Burada F.Əlixanova, R.Cəfərxanova, V.Əsədov, Q.Ələkbərov, M.Quliyev kimi aktyorlar maraqlı obrazlar yaratmışlar (2, s. 340)

Teatr daha bir tarixi-inqilabi mövzulu əsərə 1978-ci ildə müraciət edir. Bu Həmid Arzulunun “İnam” pyesi olmuşdur. B.Qələndərlinin quruluş verdiyi bu tamaşanın premyerası martın 31-də olmuşdur.

1981-ci ildə Hüseyn Cavidin “Şeyda” əsəri tamaşaya qoyulur. Tamaşa teatrın ədəbi hissə müdirinin (K. Ağayevanın) tərcüməsilə ilk dəfə olaraq təmiz Azərbaycan dilində hazırlanmışdı. Rejissor B.Qələndərli, rəssam M.Qasimov, bəstəkar M.Məmmədov idi. Əsas rollarda R.Hüseynov, A.Şahsuvarov, M.Quliyev, Z.Əliyeva, İ.Abdullayev, T.Məmmədova, Y.Haqverdiyev, R. Cəfərxanova çıxış etmişlər. Premyera mayın 20-də olmuşdur (6).

Həmin ilin sonunda Əliyar Yusiflinin “Siz xoşbəxt yaşayın!” tamaşası rejissor B.Qələndərli rəssam M.Qasimov, bəstəkar M.Məmmədov tərəfindən hazırlanır və dekabrın 21-də təhvil verilir.

1982-ci ildə dahi H.Cavidin 100 illiyi münasibətilə rejissor Vəli Babayev tərəfindən “Şeyx Sənan” faciəsi tamaşaya qoyulur. Premyerası aprelin 24-də olan bu tamaşa teatr tənqidçiləri tərəfindən müsbət qarşılanmır və uğur qazanmır.

1983-cü ildə teatrda Novruz Əliyevin “Qəmli günlər” pyesinin tamaşası hazırlanır. M.Ə.Sabirin həyatına həsr olunan bu tamaşaya quruluşu B.Qələndərli vermişdir. Rəssamı Y.Məmmədov, bəstəkarı A.Ağasıyev olmuş, rollarda Y.Haqverdiyev (Sabir), S.Mirzəyeva (Büllurnisə), Ə.Lalayev (Abbas Səhhət) və başqaları çıxış etmişlər. Premyera yanvarın 21-də olmuşdur. May ayının 27-də isə H.Arzulunun daha bir əsəri – “Əlincə qalası” pyesi tamaşaya qoyulur. Rejissor V.Əsədov, rəssam M.Qasimov idi. Burada Teymurləng obrazını A.Şahsuvarov böyük ustalıqla canlandırma bilmişdi.

1984-cü il aprelin 30-da C.Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” əsəri yeni quruluşda təqdim olunmuşdur. Tamaşanın rejissoru B.Qələndərli, rəssamı M.Qasimov, musiqi tərtibçisi Həsənəğa Qurbanov (sonralar Azərbaycan Respublikasının əməkdar incəsənət xadimi) idi. Əsas rollarda S.Mirzəyeva, Ə.Əliyev, R.Hüseynov, Y.Allahverdiyev, H.Ağayev, M.Məhərrəmov, A.Əsgərova və başqaları iştirak etmişlər.

1985-ci ildə Naxçıvan Teatrında 2 yerli müəllifin əsərinə müraciət edilmişdir: R.Muxtarın “Şəhərli kürəkən” və K.Ağayevanın “Apardı sellər Saranı” pyeslərinə. “Şəhərli kürəkən”in premyerası oktyabrın 26-da (rejissoru V.Əsədov, rəssamı Ə.Səfərov, bəstəkarı sonralar respublikanın əməkdar incəsənət xadimi, dosent Ə.Ələkbərova idi) (7), “Apardı sellər Saranı”nın premyerası isə dekabrın 13-də olmuşdur.

Burada bir maraqlı məqamı xüsusi vurğulamaq yerinə düşər. “Apardı sellər Saranı” tamaşası teatrın 35 il baş rəssamı olmuş Məmməd Qasimovun son quruluşu – Naxçıvan Teatrında 99-cu, 45 illik yaradıcılığı ərzində isə 105-ci tamaşası olmuşdur. Öz ənənəsinə sadıq qalan görkəmli teatr rəssamının bu tamaşadakı işi də - zəngin və məzmunlu dekorasiya, təbii boyalarla işlənmiş və işıq

effektlərilə Arpaçayın gur axınını andıran səhnənin mənzərəli arxa pərdəsi, dövrəuyğun rəngarəng geyimlər, obrazların qrimləri, əlbisələr – tamaşaçıların diqqətini çəkir və valeh edirdi.

Tamaşada baş rolları o vaxt ali təhsilli mütəxəssislər kimi təyinatla Naxçıvan Teatrında yenidən fəaliyyətə başlayan gənc aktyorlar – indi respublikanın əməkdar artistləri Naibə Allahverdiyeva (Sara) və Oqtay Quliyev (Xançoban) ifa edir, öz obrazlarının öhdəsindən layiqincə gəlirdilər. Digər əsas rollarda Ə.Qardaşbəyov (Soltan ata), R.Cəfərxanova (Huri ana), T. Məmmədova (Banu nənə), C.Məmmədova (Qəmərgül), Ə.Əliyev (Ərgünəş) və A.Şahsuvarov (Xaqan) çıxış edirdilər. Bəstəkar Cavanşir Quliyev (indi respublikanın Əməkdar incəsənət xadimi) tamaşanın ideyasına xidmət edən orijinal musiqi və ürəyəyatımlı mahnılar bəstələmişdi. Həmin mahnıların əksəriyyəti o vaxtlar sənətdə ilk addımlarını atmaqda olan Brilyant Dadaşovanın (indi Xalq artisti) və bəstəkarın səslərində yazılmışdı. Tamaşaçılar və ədəbi tənqid tərəfindən böyük maraq və rəğbətlə qarşılanan “Apardı sellər Saranı” quruluşçu rejissor, muxtar respublikanın Əməkdar incəsənət xadimi Əliqismət Lalayevin (indi respublikanın Əməkdar incəsənət xadimi, sənətsünaşlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent) Naxçıvan Teatrındakı fəaliyyəti dövründə ən böyük yaradıcılıq uğuru hesab olunmuşdur (5).

1986-cı ildə teatrda C.Məmmədquluzadənin birpərdəli “Kişmiş oyunu” və “Kamança” pyesləri əsasında “Keçmiş günlər” adlı tamaşa hazırlanır. Premyerası aprelin 22-də olan bu tamaşanın quruluşçu rejissoru Ə.Lalayev, quruluşçu rəssamı Ə.Səfərov, musiqi tərtibçisi İ.Abdullin, məsləhətçisi İ.Həbibbəyli (indi akademik) olmuşdur. Həmin ilin payızında teatrda daha iki kiçikhəcmli əsər – Eynəli bəy Sultanovun “Tatarka” pyesi və Soltanməcid Qənizadənin “Dursunəli və ballıbadı” pyesi birləşdirilərək “Ah komediya, komediya!” adlı tamaşa hazırlanır. Quruluşçu rejissor V.Babayev, quruluşçu rəssam Ə.Səfərov, musiqi tərtibçisi F.Əsədov olan bu tamaşa oktyabrın 5-də təqdim edilmişdir (2, s. 396).

1989-cu il martın 12-də isə Səid Rüstəmov və Məmməd Səid Ordubadinin “Beş manatlıq gəlin” musiqili komediyasının yeni quruluşda premyerası olmuşdur. Ə.Əsgərovun quruluş verdiyi bu tamaşada Ə.Qardaşbəyov, İ.Abdullayev, R.Cəfərxanova, N.Xuduyeva, R.Hüseynov, Y.Ramazanova, T.Mövləvi və başqaları iştirak etmişlər. Quruluşçu rəssam Ə.Axundov (indi MR əməkdar rəssamı) idi.

Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindəki ictimai-siyasi vəziyyət, Naxçıvana erməni quldurlarının təcavüzü, hətta milli dramaturgiya əsasında da tamaşa hazırlamaq imkanlarını da məhdudlaşdırmışdı. Bu dövrdə muxtar respublikanın Ermənistanla sərhəd kəndlərində vaxtaşırı baş verən qanlı atışmalar, Naxçıvan şəhərində, həmçinin rayon mərkəzlərindəki mütəmadi izdihamlı etiraz mitingləri bütün əhali kimi qədim sənət ocağının da kollektivini işdən soyutmuşdu. Lakin bu çətinlik və məhrumiyətlərə baxmayaraq, Naxçıvan alınmaz qalaya çevrilib düşmənə layiqli cavab verir, mətanətlə döyüşür, məğrur yaşayırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov C. Əsərləri iki cildə, I cild. Bakı: Azərnəşr, 1968, 364 s.
2. Naxçıvan Teatrının salnaməsi. Naxçıvan: Əcəmi, NPB, 2010, 734 s.
3. “Bakı” axşam qəzeti, 1965-ci il, 17 iyul
4. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1975-ci il, 22 mart
5. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1986-cı il, 30 may
6. “Qobustan” jurnalı, 1982-ci il, № 4
7. “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1985-ci il, 2 dekabr
8. “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1987-ci il, 14 iyun
9. “Şərq qapısı” qəzeti, 1965-ci il, 3 oktyabr
10. “Şərq qapısı” qəzeti, 1965-ci il, 30 oktyabr
11. “Şərq qapısı” qəzeti, 1967-ci il, 20 may
12. “Şərq qapısı” qəzeti, 1968-ci il, 20 dekabr
13. “Şərq qapısı” qəzeti, 1971-ci il, 23 may

SUMMARY

Alakbar Gasimov

WORKS OF REPRESENTATIVES OF THE LOCAL LITERARY ENVIRONMENT OF THE XX CENTURY ON THE STAGE OF THE NAKHCHIVAN THEATER (1965-1989)

The article provides detailed information about the works of Nakhchivan authors staged at the Nakhchivan State Music and Drama Theater in 1963-1989.

The article also deals with creative staff of these performances, highlights the work of the director, artist, composer and acting, and some of them are widely analyzed.

Key words: *playwright, play, director, artist, composer, actor*

РЕЗЮМЕ

Алекпер Гасымов

ПРОИЗВЕДЕНИЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ МЕСТНОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЫ XX ВЕК НА СЦЕНЕ НАХЧЫВАНСКОГО ТЕАТРА (1965-1989 ГОДЫ)

В статье представлена подробная информация о произведениях нахчыванских авторов, поставленных в указанный период на сцене Нахчыванского государственного музыкально-драматического театра. Здесь рассказывается о творческом составе этих спектаклей, освещается работа режиссера, художника, композитора и актерская игра, а некоторые из них широко анализируются.

Ключевые слова: *драматург, спектакль, режиссер, художник, композитор, актер*

Məqaləni çapa təqdim etdi: *AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev*

Məqalə daxil olmuşdur: *08 sentyabr 2020-ci il*

Çapa qəbul edilmişdir: *18 sentyabr 2020-ci il*

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası 30 aprel 2010-cu il tarixli (protokol №10-R) qərarı ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Elmi əsərlər” jurnalının aşağıdakı seriyalarını müstəqil jurnallar kimi tanımışdır:

1. Elmi əsərlər. *Humanitar elmlər seriyası*
2. Elmi əsərlər. *İctimai elmlər seriyası*
3. Elmi əsərlər. *Təbiət elmləri və tibb seriyası*
4. Elmi əsərlər. *Fizika-riyaziyyat və texnika elmləri seriyası*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası sədrinin 20 dekabr 2010-cu il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubuna əsasən “Elmi əsərlər” jurnalına çap üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Məqalənin mətni – 17 sm x 25 sm formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, Times New Roman-12 (Azərbaycan dilində - latın, rus dilində - kiril, ingilis dilində - ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı, elmi dərəcəsi tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompyuterdə çap olunmuş şəkildə CD-lə (disklə) birlikdə təqdim edilməlidir, CD-lər geri qaytarılmır.

4. Ədəbiyyat siyahısı AAK-ın “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları” barədə qüvvədə olan Təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin 10.2-10.4.6 tələblərinə uyğun tərtib olunmalıdır.

5. Məqalənin xülasəsi və açar sözləri rus və ingilis dillərində olmalıdır (150-200 söz)

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir.

Məs.: *Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, Nurlan, 2007, 696 s.*

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: *Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 300 s.*

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cildə, I cild, Bakı, Lider nəşriyyat, 2004, 440 s.*

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır: Məs.: *Hacıyev İ.M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları, bunun qarşısının alınması. // NDU-nun Elmi əsərləri. İctimai elmlər seriyası, 2011, №1, s.13-18*

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir: Məs.: *Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvan şəhərinin yaşı-beş min il./ “Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması: tarix və müasirlik” mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: Nurlan, 2007, s.20-27*

Dissertasiyaya aşağıdakı kimi istinad olmalıdır: Məs.: *Həsənlı O.Q. Şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında diyarşünaslıq materiallarından istifadənin sistemi: Pedaqoji elm.dok. dis. Naxçıvan, 2005, 240 s.*

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız “avtoreferat” sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır: Məs.: *Şeremetyevski P.A. Naxçıvanın duz yataqları. “525-ci qəzet” qəz., Bakı, 28 iyul 2012*

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: *Naxçıvan MDTA: f.19, siy.3, iş 56 v.7-9*
İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

**Elmi əsərlər jurnalında çap olunan məqalələrin elektron variantı ilə

www.ndu.edu.az saytında tanış olmaq olar.

P.S: Kənar müəssisələrdən NDU-nun “Elmi əsərlər”inə məqalə göndərən müəlliflər NDU rektoru-nun adına, təmsil olunduğu müəssisə rəhbərinin məktubunu da təqdim etməlidir. Növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcəkdir.

REDAKSİYA HEYƏTİ

TO THE AUTHORS!

By its 30 April, 2010 (minutes J\b 10-R) decision of the Higher Attestation Commission attached to the President of the Azerbaijan Republic has admitted the following series of the journal "**Scientific works**" of **Nakhchivan State University as independent journals:**

- 1. Scientific works. Humanitarian sciences series**
- 2. Scientific works. Social sciences series**
- 3. Scientific works. Nature sciences and medicine series**
- 4. Scientific works. Physics-mathematics and technical sciences series**

By the letter Ns 48-01947/16, 20 December, 2010 of the Chairman of the Higher Attestation Commission attached to the President of the Azerbaijan Republic the articles submitted for publication in the journal "**Scientific works**" of NSU should follow the following the rules:

1. Papers should be typed in single space ,{4 size (17sm x 25sm) format, in l2pt Times New Roman (in Azerbaijani -in Latin alphabet, in Russian - in Cyrillic, in English –in the English alphabet).

2. Name(s) and surname(s) of the author(s) and affiliation(s), their scientific degree should be given in full, their e-mail address and complete address (university, organization) should be shown.

3. Each article should include UOT indexes or codes of PACS type and keywords (keywords should be in the language in which the article and abstracts have been written).

The articles and abstracts (in three languages) should be submitted in computer typed form and electronic form (in CD disk); CDs ate not given back.

4. List of literature (References) should meet the 10.2 -10.4. 6. requirements of the section "Used Literature" of the Instruction of the HAC "Rules for Dissertations" which is in power.

5.The abstract and key words of the article should be in Russian and English language (150-200 words) Sources in "References" are shown as follows:

Books (monographies, text-books, etc.) **Habibbayli I.A. Literary-historioal memory and modernism. Baki, Nurlan, 2007,696 p.**

Multi-authored books (collective monographies and text-books) **Noah prophet, world's gale and Nakhchivan: Adjami, 2010, 300 p.**

Multi-volume publications **Encyclopedia of the Azerbaijan People's Republic. In 2 volumes, I volume, Baki, Lider Publishing house, 2004,440 p.**

Articles/ Papers Hajiyev LM. Tenitorial claims of the Atmenians against Azerbaijan during the Azerbaijan People's Republic and its prevention. // Scientific works of NSU. Social sciences series, 2011, Nr 1, pp. 13-18.

Series of articles and conference materials **Habibbayli I.A. Age of the city Nakhchivan- five thousand years. / Materials of the scientificpractical conference "Establishment of Nakhchivan Autonomous Republic: history and modernism". Baki, Nurlan, 2007, pp.20-27**

Thesis /Dissertation Hassanli O.G. Use system of regional ethnographic materials in the formation of student personality: Doctor of pedagogical sciences ... Disselt, Nakhchivan, 2005, 240 p.

The same is applied to the Synopsis of thesis, only the word "synopsis of thesis" is added. Newspaper materials **Sheremetyevski P. A. Salt deposits of Nakhchivan. Newspaper "Newspaper 525", Baki, 28 July,2012.**

Archive materials Nakhchivan MDTA: f. 19, list 3, work 56 v.7-9

The literature ofthe last 5-10 years in the references is specially prefened.

P.S: The authors from other enterprises should also submit the letter by his/her head to the rector of NSU for publication of their papers. the papers which do not meet these requirements will not be admitted.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ!

Высшая Аттестационная Комиссия при Президенте Азербайджанской Республики по решению (протокол № 10-Р) от 30 апреля 2010 года признал как самостоятельные журналы нижеследующие серии журнала «Научные труды» Нахчыванского Государственного Университета:

1. Научные труды. *Серия гуманитарных наук*
2. Научные труды. *Серия общественных наук*
3. Научные труды. *Серия естественных и медицинских наук*
4. Научные труды. *Серия физико-математических и технических наук*

На основании письма № 48-01-947/16 от 20 декабря 2010 года председателя Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики статьи, представленные для публикации в журнале «Научные труды», должны составляться на основе нижеследующих требований:

1. Текст статьи должен быть набран в формате 17 см x 25 см, межстрочный интервал 1 на компьютере в программе Times New Roman-12 (на азербайджанском языке латинским, на русском – на кириллице, на английском – на английском алфавите).

2. Имя и фамилию автора (авторов), ученую степень следует написать полностью, указать адрес электронной почты, название предприятия (организации), где работает.

3. В каждой статье следует дать индексы УДК или коды типа PACS (ключевые слова должны быть написаны на языке статьи и резюме).

4. Ключевые слова статьи должны быть на русском и английском языках. (150-200 слов)

Статьи и резюме должны быть набраны на компьютере (на трех языках) и представлены в электронной версии на диске CD (CD не возвращаются).

5. Список литературы должен составляться в соответствии с требованиями раздела 10.2-10.4.6 «Использованная литература» существующей Инструкции ВАК «О порядке составления Диссертаций».

Библиографическое описание книг (монографий, учебников и т.д.) составляется названием книги.

Напр.: Габиббейли И.А. Литературно-историческая память и современность. Баку, Нурлан, 2007, 696 с.

Книги, в которых не указан автор, и которые имеют более четырех авторов (коллективные монографии или учебники), даются по названию книги. *Напр.: Пророк Ной, всемирный потоп и Нахчыван: Аджемли, 2010, 300 с.*

На многотомное издание ссылка дается в нижеследующем порядке: *Напр.: Энциклопедия Азербайджанской Народной Республики. В 2-х томах, том I, Баку, издательство Лидер, 2004, 440 с.*

Ссылка на статьи должна быть в нижеследующем порядке: *Напр.: Гаджиев И.М. Территориальные притязания армян к Азербайджану в период Азербайджанской Народной Республики и их предотвращение. // Научные труды НГУ. Серия общественных наук, 2011, № 1, с. 13-18.*

На источники по сборникам статей и материалам конференций следует указать так: *Напр.: Габиббейли И.А. Городу Нахчыван – пять тысяч лет. / Материалы научно-практической конференции на тему: «Создание Нахчыванской Автономной Республики: история и современность». Баку: Нурлан, 2007, с. 20-27.*

На диссертацию следует ссылаться так: *Напр.: Гасанлы О.Г. Система использования краеведческих материалов в формировании личности ученика: Дис... доктора педагогических наук. Нахчыван, 2005, 240 с.*

На автореферат диссертации ссылка дается также, но следует добавить слово «автореферат».

Ссылка на газетные материалы производится так: *Напр.: Шереметевски Р.А. Сольные скважины Нахчывана. Газ. «525-я газета», Баку, 28 июля 2012*

Ссылка на архивные материалы дается так: *Напр.: НГИА Нахчывана: ф.19, оп.3, д. 56, лл.7-9.*

В списке использованной литературы следует предпочитать литературу последних 5-10 лет.

П.С.: Присылающие в «Научные труды» НГУ статьи из других организаций авторы, должны представить на имя ректора НГУ письмо руководителя организации, которую они представляют. Статьи, не отвечающие на эти требования, не будут в последующем приняты издательством.

РЕДКОЛЛЕГИЯ

DÜZƏLIŞLƏR ÜÇÜN SƏHİFƏ

PAGE FOR CORRECTION

СТРАНИЦА ДЛЯ КОРРЕКЦИЙ

Nəşriyyat direktoru:	Samir Tarverdiyev
Mətbəə müdiri:	Vidadi Kazımov
Baş mühəndis-proqramçı:	Sahilə Abbasova
Aparıcı redaktor:	Günəl Məmmədova
Aparıcı redaktor:	Sitarə Əlizadə

Yığılmağa verilib: 24. XI. 2020
Çapa imzalanıb: 01. XII. 2020
Formatı: 60/90, 32/1, həcmi 17 ç/v
Sifariş № 144, sayı 100 nüsxə

NDU-nun «Qeyrət» nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur.

REDAKSİYANIN ÜNVANI: 7000. Naxçıvan şəhəri,
*Universitet şəhərciyi,
Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Əsas bina, I mərtəbə,
“Qeyrət” nəşriyyatı*

TELEFON: (00994 036) 545-45-59
(00994 036) 544-08-61

E-mail: *elmi.hisse@mail.ru*